

Гавхар АБДУЛЛАЕВА,
ЧДПИ мустақил тадқиқотчиси
E-mail: mega.gavhar@inbox.ru

ТДПУ профессори, н.ф.д. Л.Р.Мўминова тақризи асосида

НОГИРОНЛИККА ЭГА БЎЛГАН ТАЛАБАЛАРНИ ЎҚИТИШДА “DEF ACADEMY” МОБИЛ ИЛОВАСИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ҳозирги кунда мамлакатимизда барча тоифадаги фуқаролар учун ахборотнинг очиклиги ва ушбу ахборотни олишни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ахборот жамиятини ривожлантириш стратегияси амалга оширилмоқда. Шу сабабли, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш таълимнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Калит сўзлар: Ахборот-коммуникация технологиялари олий инклюзив таълим, смартфонлар учун “DEF ACADEMY” мобил илова, масофавий таълим, ногиронликка эга талабалар.

РОЛЬ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ “DEF ACADEMY” В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Аннотация

В настоящее время в нашей стране реализуется стратегия развития информационного общества, которая связана с открытостью информации для всех категорий граждан и организацией получения этой информации. Поэтому использование информационно - коммуникационных технологий является одним из приоритетных направлений образования.

Ключевые слова: информационно - коммуникационные технологии, высшее инклюзивное образование, мобильное приложение “DEF Academy” для смартфонов, дистанционное образование, студенты с ограниченными возможностями.

THE ROLE OF THE “DEF ACADEMY” MOBILE APP IN TEACHING STUDENTS WITH DISABILITIES

Abstract

Currently, a strategy for the development of the information society is being implemented in our country, which is associated with the openness of information to all categories of citizens and the organization of obtaining this information. Therefore, the use of information and communication technologies is one of the priority areas of education.

Keywords: information and communication technologies, higher inclusive education, mobile application “DEF Academy” for smartphones, distance education, students with disabilities.

Кириш. Сўнгги йилларда махсус таълимда ахборот технологиялари ва телекоммуникациялардан жадал фойдаланиш натижасида “Ахборот ва коммуникация технологиялари” ибораси кенг қўлланилмоқда.

Ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) - ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, тарқатиш, намоиш қилиш ва ундан фойдаланувчилар манфаатлари йўлида фойдаланиш мақсадида бирлаштирилган усуллар, ишлаб чиқариш жараёнлари ва дастурий-техник воситалар мажмуи.

Коммуникация сўзини “ахборот узатиш” маъносида қўллайдиган бўлсак, коммуникация технологиялари ахборот технологияларининг бир қисми ҳисобланади. Масофавий ва очик таълимда ахборот ва коммуникация технологиялари соҳасидаги асосий таърифларга мавжуд ёндашувларни таҳлил қилиш, биз замонавий техник воситаларга (компьютерлар ва компьютер тармоқлари) асосланган, шу жумладан мулоқотнинг анъанавий воситаларини (почта, нутқ ва оммавий ахборот воситалари - телевидение, радио, матбуот ва б.) ўз ичига олувчи турли хил технологиялардан фойдаланишнинг хилма-хил жиҳатларини қамраб оладиган атама бу ахборот ва коммуникация технологиялари ибораси бўлиб, у кенг маънода ахборот билан ишлашнинг тизимли усуллари, воситалари ва операциялари йиғиндисини англатади.

Аксарият педагогик тадқиқотлар йўналишларининг фундаментал-амалий табиати фанлараро муаммолар

доирасига шўнғишга мажбур қилади. Улардан бири - замонавий ўқув воситаларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш. Ҳозирги вақтда бу муаммони ҳал қилишнинг долзарб жиҳати ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган замонавий ўқув материаллари мажмуаси - электрон таълим ресурсларини (ЭТР) ни яратишдир.

Асосий қисм. Замонавий ахборот технологияларининг ногиронлиги бўлган болаларнинг таълим жараёнига катта таъсирини ҳисобга олган ҳолда, қўплаб ўқитувчилар уларни ўзларининг услубий тизимларига киритмоқдалар. Бироқ, мактаб таълимини ахборотлаштириш жараёни муайян ислохот натижасида бир зумда содир бўлмайди, у босқичма-босқич ва узлуксиздир. Таълимни ахборотлаштириш жараёни бир неча босқичлардан ўтади [3].

1-босқич қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади:

- янги ахборот технологияларини, биринчи навбатда, компьютерларни оммавий жорий этиш;

- компьютер техникасини педагоглар томонидан ўзлаштириш бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади ва ундан ўқув жараёнини фаоллаштиришда фойдаланиш йўллари изланади;

- жамият ахборот жараёнларининг моҳияти ва зарурлигини англаш йўлидан боради;

Ўқув ҳаракатларини текшириш учун намуналарни тақдим этиш (ўқув вазибалари ёки компьютер дастурлари

орқали), хатолар сабабларини таҳлил қилиш имконияти чекланган ўқувчиларга аста-секин ўз-ўзини назорат қилиш ва ўқув-билиш фаолиятини тўғрилашга ўргатиш имконини беради [6].

Компьютер технологияларини амалда татбиқ этиш ва ахборотлаштиришнинг кейинги босқичларига ўтиш компьютер дастурларини яратиш мақсадида алоҳида фанлар мазмунини саралаш билан боғлиқ. Дастур инклюзив таълим тизимини, амалдаги ўқув дастурини акс эттириши ва мактаб ўқув режаси билан бир пайтда олиб борилиши лозим [9].

Шундай қилиб, бунда асосий илмий-услубий муаммолардан бири мактаб таълимида замонавий таълим (ахборот) технологияларини лойиҳалаш методологиясини яратишдир. Компьютер ўқув дастурларига 70-йилларнинг бошларида шахсий компьютерлар пайдо бўлган даврда таълим воситаси сифатида қарала бошланди, аммо ҳали ҳам умумэтироф этилган ва “қонунлаштирилган” номга эга эмаслар. Кўпинча уларга нисбатан дастурий - услубий маъмура, ўқув дастурлари, ўқишга мўлжалланган дастурий воситалар, ўқув-назорат дастурлари ва бошқа шу каби жумлалар қўлланилади.

Ривожлантирувчи компьютер дастурлари (жумладан, гиперматнли, мультимедиявий, интеллектуал ва ҳ.к.) ахборот технологияларида алоҳида ўринни эгаллайди. Бундай дастурлар одатда икки турдаги - ахборот - маълумотнома ва ўқув-назорат режимларида таълим бериш имконини беради.

Ахборот-маълумотнома режими босма материаллар, аудио ва видео ёзувлар билан биргаликда ўқув материалларини тушунишни осонлаштириш, қулай ва тасвирий тузилмалашда фаол қўлланилади.

Ўқув-назорат режимидан масофавий таълим мобайнида ўз-ўзини текшириш билан бирга дастлабки ва оралиқ тестдан ўтказиш учун кенг фойдаланилади.

Ривожлантирувчи компьютер дастурларининг мақсади билимлар, малака ва кўникмаларни шакллантириш жараёнини оптималлаштириш ва имконияти чекланган болаларнинг диагностикасидан иборат [7].

Ривожланиш дастурлари болаларнинг рухий функциялари, ўрганиш жараёнлари, кўриш-ҳаракат координацияси, шахсий фазилатларини ривожлантиришга қаратилган. Ўқув дастурлари математика, рус тили, адабий ўқиш ва ҳоказолар бўйича ўқув фаолияти кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради.

Тузатиш дастурлари компенсаторлик қобилият ва кўникмаларни шакллантиришга, боланинг ҳаётий масалаларни ҳал қилишда мустақиллигини ривожлантиришга ёрдам беради, шунингдек, ўқитувчига имконияти чекланган болаларда тузатиш-ривожлантиришнинг турли соҳалари бўйича билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши борасида ташхис қўйиш имконини беради.

Абдуллаева Г.С. муалифлигида яратилган смартфонлар учун “DEF AKADEMIYA” мобил иловаси масофавий таълимни ўқитишда инновацион ахборот технологияларнинг бир тури.

Бу мобил илованинг афзаллиги шундан иборатки уни смартфондан play marketдан юклаб олса бўлади ва бу илова play market рўйхатидан ўтган. Мобил иловадан педагогик олий муассасаларида махсус педагогика йўналишларида таҳсил олияпган ногирон талаба фойдаланиш учун ўзининг шахсий парол ва логини ёрдамида қиради[1]. “DEF AKADEMIYA” мобил иловасининг интерфейси 9 та бўлимдан иборат:

1. Ёлонлар- бу бўлимда талаба махсус ва ихтисослик фанлар бўйича ёлонлар, янгиликлар кўрсатилади;

2. Саволлар- бу бўлимда талабалар учун ҳар бир маърузадан кейин тест ва саволларни ечиб ўз билимларни синаб, янги берилан билим ва кўникмаларнинг ўлаштириш даражасини текшириб олади;

3. Видеомаърузалар- бу бўлимда 200 тадан ортиқ, айрим ихтисослик фанлар бўйича масалан, “Логопедия”, “Кохлеар имплантли болалар билан ишлаш” ва “Умумий психология” модуллар бўйича сурдотаржимонли ўзбек ва рус тилларда видеомаърузалар берилган, уларнинг гиперҳаволаси youtube web сайтга жойлаштирилган ва интернет ёқиқ бўлса имконияти чекланган талаба мана шу иловадаги видео марузалардан фойдаланса бўлади;

4. Амалий машғулотлар- бу бўлимда талабалар учун амалий топшириқлар берилган, уларни талаба мустақил бажариб мобил иловага жойлайди;

5. Давомат- талабаларнинг давомати текширилади;

6. Zoom- бу бўлимда талабалар учун жонли дарслар гиперҳаволаси берилган;

7. Келгуси имтиҳонлар- бу ерда оралиқ, якуний ва жорий назоратлар санаси кўрсатилган;

8. Мустақил таълим - ногирон талабалар учун мустақил таълим топшириқлари, курс иши мавзулари берилган ва бажариш шакли наъмунаси кўрсатилган;

9. Савол ва таклифлар- талаба ўзининг таклиф ва мулоҳазаларини билдирса бўлади.

Масофавий таълим ногиронлиги бўлган ўқувчилар учун қатор афзалликларга эга:

- масофавий таълим ўқувчининг эҳтиёжлари ва шахсий хусусиятларига қараб ўз ҳаёт тарзига мувофиқ ўқишга имкон беради; ногиронлиги бўлган бола қайси ҳудудда яшашидан қатъи назар, ўқув муассасасини танлашда чекланмаслик имконини беради;

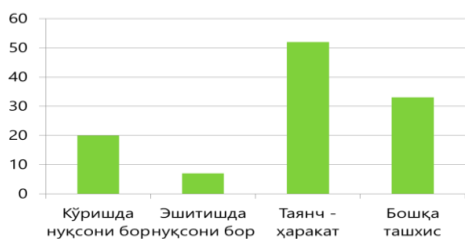
- масофавий таълим жараёнида замонавий технологиялардан фойдаланилади, бу эса келажақда ишда ва кундалик ҳаётда фойдали бўлган кўникмаларни эгаллаш имконини беради;

- ота-оналар ва ногиронлиги бўлган ўқувчилар ўқув графигини, дарс жадвалини, шунингдек ўрганиладиган фанлар рўйхатини мустақил равишда тузатиш ва тузиш имкониятига эга;

- таълим энг қулай ва таниш муҳитда ўтказилади, бу эса самарали ўқишга ёрдам беради[4].

Натижалар ва муҳокамалар. Масофадан ўқитиш тизимининг ажралмас қисми бу ўз-ўзини ўқитишдир. Ўз-ўзини ўқитиш жараёнида талаба материални босма нашрлар, видеофленкалар, электрон дарсликлар ва СД-ROM- дарсликлар ва маълумотномалар ёрдамида ўрганиши мумкин. Бундан ташқари, ногиронлиги бўлган ўқувчи катта ҳажмдаги маълумотларни ўз ичига олган электрон кутубхоналар ва маълумотлар базаларига кириш имконига эга бўлиши керак.

Ахборот-коммуникация технологияларидан кўриш қобилияти бузилган болаларни ўқитиш воситаси сифатида фойдаланиш қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга имкон беради: кўп сенсорли идрокни таъминлаш. Кўриш нуқсонлари сабаб ташқи дунёни чекланган кўриш қобилияти кўриш бузилган болаларда тафаккур ва хотира ривожланишининг иккиламчи кечикишига олиб келиши мумкин. Слайдли тақдимотлардан фойдаланиш болаларнинг атрофдаги дунё ҳақидаги тасаввурларини сезиларли даражада кенгайтиришга имкон беради, уларнинг мазмунли фаоллигини оширишга ёрдам беради).

1-сонли диаграмма 2-сонли диаграмма

Хулоса. Сўровномада 525 нафар биринчи курс талабалари иштирок этиб, улардан 43 нафари эшитиш қобилияти (8,1%), 105 нафари кўриш қобилияти (20,2%), 248 нафари таянч-ҳаракат тизими (47,1%), 129 нафари бошқа касалликлар (25,1%) билан касалланган. Талабалар контингенти таркибига 43 kishi (8,1%) I-гурӯх ногирони, 440 kishi (84,2%) II гурӯх ногирони, 15 kishi (3,0%) III гурӯх ногирони, 27 kishi (5,4%) болалиқдан ногиронлиги бор эканлиги аниқланди.

Шундай қилиб, алоҳида эҳтиёжли талабаларнинг ахборот - коммуникация ва касбий компетентлигини шакллантириш ва такомиллаштириш учун ахборотни ўзлаштириш имконияти мавжудлиги тамойили ҳисобланади. Масофавий таълим ўзини ҳар томонлама оқлайди ва ногиронлиги бўлган болалар учун таълим олишнинг энг мақбул усули сифатида катта истикболга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева Г.С. Кар болалар мактабида яқка тартибдаги машғулотларда эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва талаффузга ўргатиш дастури // Ўқув-қўлланма. – Ташкент: “Республика таълим маркази” - 2013. -38 б.
2. Давыдовская А. Ф. Внедрение инклюзивного образования в школе // Материалы XI научно-практической конференции “Современное образование: вызовы времени – новые решения” // Москва, 2017. 20-24 б.
3. Муминова, Л. Р. Концепция инклюзивного образования в Узбекистане. // Материалы II Междунар. науч. практ. конф.: “Инклюзивное образование: проблемы, поиск путей решения”. – Душанбе, 2013. 17-20 б.
4. Мир информационных технологий в реабилитации детей с особыми возможностями здоровья. // Сборник материалов. – Ставрополь: Бюро новостей, 2016. 104 б.
5. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов. // Учебное пособие для вузов. – Москва: ВЛАДОС –пресс, 2004. 365 б.
6. Хуторской А. Ключевые компетенции. Технология конструирования // Народное образование. 2003, № 5. 55-61 б.
7. Швецов В.И., Рошина М.А. Модель организации поддержки образовательного процесса студентов – инвалидов по зрению на основе использования компьютерных тифлотехнологий. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2010. № 1. 11-18 б.
8. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти: пед. фан. док. ... дисс. – Т., 2007. – 305 б.
9. Кукушкина О.И. Использование информационных технологий в различных областях специального образования // Автореферат диссертации. Москва, 2005 г. – 58 с.

Abdushukur ABDURAKHMANOV,
Senior. Teacher Chirchik State Pedagogical Institute
E-mail:abdushukur1969@mail.ru

Professor of the National University of Uzbekistan, D.K. Tishabaev based on reviews

APPLICATION OF MATHEMATICAL PACKAGES IN MATHEMATICAL MODELING

Annotation

The computer algebra systems (CAS) such as Mathematica, Maple, MuPAD, MathCAD, Derive, Maxima have potential to facilitate an active approach to learning. Universal math packages provide new broad opportunities for improving education at all, without exception, its stages. The article discusses the use of the Maple mathematical package in the educational process, in particular in mathematical modeling.

Keywords: mathematical packages, information technologies, CAS, Maple

MATEMATIK PAKETLARNI MATEMATIK MODELLASHTIRISHDA QO'LLASH

Annotatsiya

Maqolada o'quv jarayonida matematik paketlardan foydalanishning dolzarbligi muhokama qilinadi. Universal matematik paketlar ta'limni, uning bosqichlarini takomillashtirish uchun yangi keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Matematik paketlardan foydalanish bilan bog'liq muammolar va bu muammolarni yechish yo'llari ham qayd etilgan. Maqolada Maple matematik paketidan o'quv jarayonida, xususan, matematik modellashirishda foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: matematik paketlar, axborot texnologiyalari, KAT, Maple.

ПРИМЕНЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ПАКЕТОВ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ МОДЕЛИРОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматривается актуальность использования математических пакетов в образовательном процессе. Универсальные математические пакеты предоставляют новые широкие возможности для совершенствования образования на всех, без исключения, его этапах. Также отмечаются проблемы, связанные с использованием математических пакетов и пути решения этих проблем. В статье рассматривается использование математического пакета Maple в учебном процессе, в частности математическом моделировании.

Ключевые слова: математические пакеты, информационные технологии, СКА, Maple.

Introduction. Improving the system of continuous education in Uzbekistan on the basis of bringing the quality of education to the level of world standards is the most important task of the education system. It also requires improving the quality of education in all specialties. For successful teaching of mathematics, multifunctional teaching aids are needed that allow solving the main tasks of a specialized course of study, implementing inter subject communications and at the same time having good demonstration capabilities. Computer mathematical packages can serve as such multifunctional teaching aids, which are simultaneously a programming and mathematical modeling environment, as well as a means of organizing an information environment, creating and processing information objects [1].

Literature review. Modern information technologies make it possible to implement a differentiated approach to students with different levels of readiness for learning. Mathematical packages make it possible to organize the simultaneous training of students with different abilities and capabilities, to create a more comfortable learning experience. Building an information and educational environment devoted articles[4, 7, 10] V.A. Starodubtsev gives the following definition of the information and educational environment of university teachers «is an open socio-technical system formed by a finite set of functional elements and their connections, identified by an individual in an information-saturated environment in order to realize the dual nature of his life as a supplier and consumer of educational services throughout life and in the context of professional activity » [7]. O. Melnikov

described in detail the use of the mathematical package Maple in modeling [2].

Maple is one of the most popular programs that is widely used in mathematics. Especially at the university level. As more and more universities switch to using it in education, it is necessary to study and analyze how the software can be used in teaching and learning mathematics. This article has focused on the use of Maple in solving modeling problems, computing and visualizing mathematics through mathematical exploration, etc. It has been shown to be a technology that can be used to develop mathematical thinking, concepts and skills, and a source of student motivation to learning mathematics. It is also a very useful tool for demonstrating connections in various basic mathematical concepts in teaching and learning processes [5].

The goals of using the Maple computer mathematical package when teaching programming and modeling in a specialized mathematics course at a university:

- to make the process of teaching mathematics more visual, interactive and interesting, and therefore more effective;
- to achieve a closer correspondence between the principles of structural programming and the logic of mathematical thinking for the development of algorithmic thinking and the qualitative assimilation of the basics of programming at the university;
- to strengthen the training of students in the field of algorithmization and programming;
- to develop students' systemic thinking and, thus, their creative and research abilities, using the analytical capabilities

of the Maple computer mathematical package and the graphical interpretation of programming results;

- to teach students to create author's software products based on the Maple computer mathematical package, modeling technologies and the design method, activating creative and cognitive activity;

- to improve the professional orientation of students in the natural sciences and technical areas, to develop professional competencies and practical skills in the use of information technologies in classroom and extracurricular activities;

- to form experience in building computer models using Maple;

- to carry out the integration of core subjects (mathematics, computer science and physics) through the implementation of design work using the method of mathematical modeling.

Research Methodology. A model is an artificially created image that describes the structure and basic properties of a real object, system, situation or phenomenon for the purpose of studying them. The term "model" comes from the Latin modulus - measure, sample.

The process of building models is called modeling.

A model is an artificially created image that describes the structure and basic properties of a real object, system,

situation or phenomenon for the purpose of studying them. The term "model" comes from the Latin modulus - measure, sample.

The process of building models is called modeling.

Let 260,000 people live in the city. In the initial period of the epidemic, a_0 people were infected. The rest $z_0 = 260000 - a_0$ people are healthy. We will assume that everyone who has had the disease acquires immunity to it and no longer gets sick. Therefore, the number of cases on the first day is proportional to the product of the number of patients and the number of those who have not yet fallen ill: $z_1 = p a_0 z_0$, where p is a proportionality coefficient depending on various preventive measures.

Let us denote by a_i the number of people who fell ill during the i -th day, by z_i the number of people who have not yet fallen ill by the end of this day. Then the mathematical model of the epidemic can be described by two equations:

$$a_i = p a_{i-1} z_{i-1},$$

$$z_i = z_{i-1} - a_i.$$

The question is, how does the epidemic develop, that is, how does the number a of sick people and the number z of those who are not ill change daily?

Suppose that in a city with a population of $N = 260,000$ people, 20 people initially fell ill, and the coefficient $p = 0.0000045$

> restart :

> n := 60 : p := 0.0000045 : N := 260000 :

> A := array(0..n) : Z := array(0..n) :

> A[0] := 20.0 : Z[0] := N - 20 :

for i from 1 to n
do

:= p·A[i - 1]·Z[i - 1] :

A[i]

:= Z[i - 1] - A[i] :

Z[i]

>

end do:

Bol := seq(trunc(A[i]), i = 1..n) :

Nebol

:= seq(trunc(Z[i]), i = 1..n) :

[Bol[1..n]];

> [Nebol[1..n]];

Number of sick people by day

[23, 27, 32, 37, 43, 51, 59, 69, 81, 95, 111, 130, 151, 176, 206, 239, 278, 324, 375, 435, 503, 581, 669, 769, 881, 1005, 1143, 1293, 1456, 1630, 1812, 2000, 2190, 2376, 2552, 2712, 2849, 2957, 3029, 3061, 3052, 3001, 2910, 2784, 2628, 2450, 2257, 2056, 1855, 1657, 1468, 1291, 1128, 979, 846, 728, 624, 533, 454, 386]

Number of healthy people by day

[259956, 259929, 259897, 259859, 259815, 259764, 259704, 259635, 259553, 259457, 259346, 259216, 259064, 258887, 258681, 258442, 258163, 257839, 257463, 257027, 256523, 255942, 255272, 254503, 253621, 252616, 251473, 250179, 248722, 247092, 245280, 243279, 241089, 238712, 236160, 233447, 230598, 227641, 224611, 221550, 218497, 215496, 212585, 209801, 207172, 204722, 202464, 200407, 198552, 196895, 195426, 194135, 193006, 192027, 191180, 190451, 189827, 189294, 188839, 188453]

Let's build graphs

with(plots) :

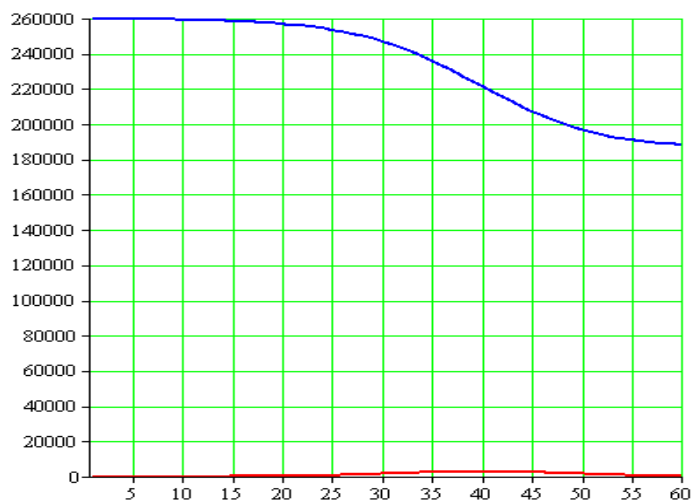
:= listplot([Bol], color = red) :

gr1

:= listplot([Nebol], color = blue) :

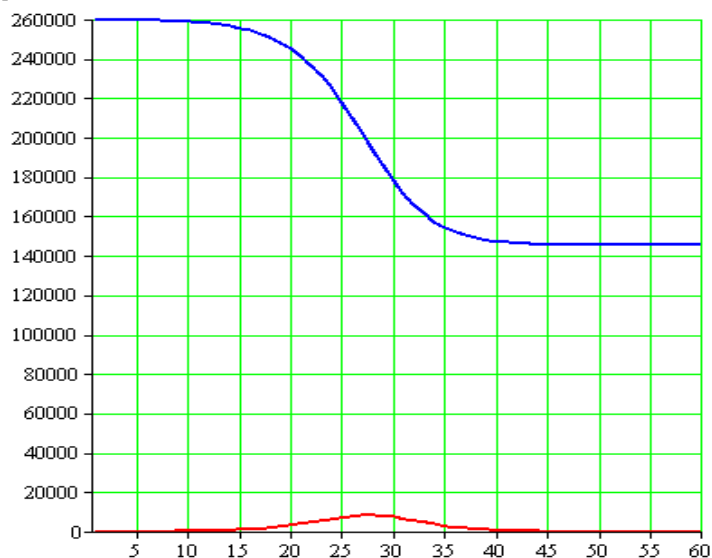
gr2

display([gr1, gr2], view = [1 ..n, 0 ..N], thickness = 2, axis = [gridlines = [15, color = green]]);

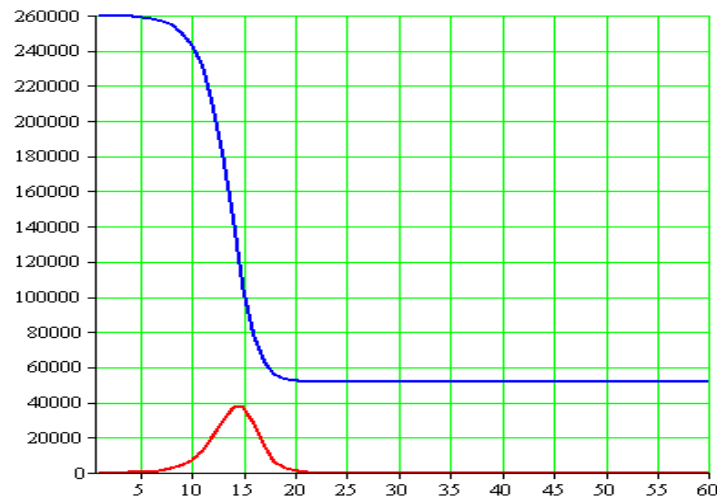
```
> Bol[60], Nebol[60]
386, 188453
> Bol[40], Nebol[40]
3061, 221550
> trunc(sum(A[j], j = 0 ..n));
```

At $P=0.000005$, the graph will look like this:

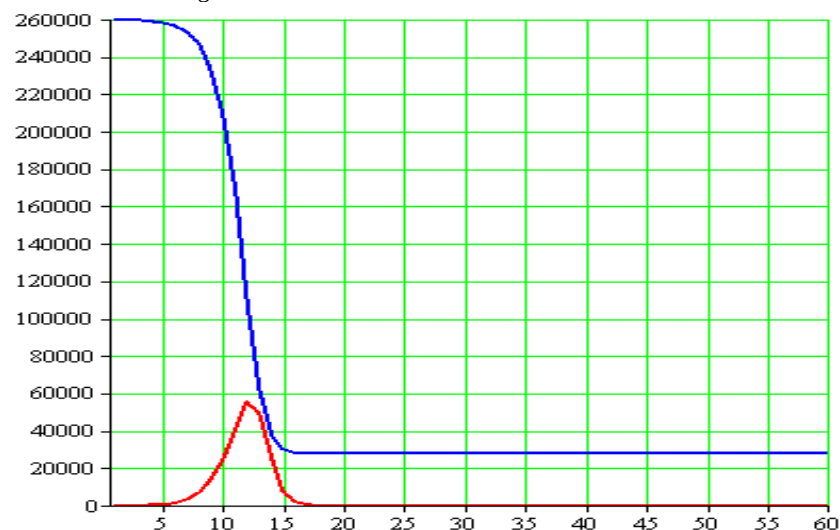
```
> Bol[60], Nebol[60]
1, 145435
> Bol[28], Nebol[28]
8235, 193794
> trunc(sum(A[j], j = 0 ..n));
114564
```

At $P=0.000007$ we have


```
> Bol[60], Nebol[60]
0, 51740
> Bol[15], Nebol[15]
37719, 105311
> trunc(sum(A[j], j = 0 .. n));
208259
```

At $P=0.000008$ we have the following form:


```
> Bol[60], Nebol[60]
0, 27787
> Bol[12], Nebol[12]
55415, 112343
> trunc(sum(B[j], j = 0 .. n));
232212
```

Analysis and results. As can be seen from the graphs, the spread of infection strongly depends on the parameter P .

How is it defined? Most likely, similar epidemics have already happened before, so there is evidence of how preventive vaccinations, isolation of the sick, the use of gauze bandages and other measures affect the spread of infection. In a word, the correct organization of preventive measures directly affects the spread of infection. Of course, there are other more accurate propagation models.

infectious diseases that allow us to more deeply explore various epidemics, but even according to our model, we can conclude that preventive measures must be strictly observed.

Conclusion. Of course, our main goal is to show how effective mathematical packages in the educational process in particular in mathematical modeling. Indeed, in order to do this whole process manually, it will take a lot of time, and with the help of a mathematical package, this process will take only a few minutes.

REFERENCES

1. Абдурахманов А.Г. «Использование информационных технологий в образовании». VI-международная конференция «Нелокальные краевые задачи и родственные проблемы математической биологии информатики и физики» 5-9 декабря 2021г материалы Нальчик стр 22-23
2. Melnikov O. I. M801. Mathematical modeling using the MAPLE system. - Minsk, 2009. - 100 p. ISBN 985-435-850-X
3. Abdurahmanov AG. "The use of modern information technology in solving non-standard problems." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 8.12 (2020).
4. Круподерова Е.П., Кулиш А.М. Проектирование информационно-образовательной среды преподавателя вуза на основе профессионального стандарта//Педагогический вестник. 2018. № 2. С.47-49
5. Будовская Л.М., Тимонин В.И. Использование компьютерных технологий в преподавании математики. Инженерный журнал: наука и инновации, 2013, вып. 5. URL: <http://engjournal.ru/catalog/pedagogika/-hidden/736.html>
6. Вержаковская М. А., Аронов, В. Ю., & Рогачева, Ю. И. (2022). Математические пакеты, области их применения и определение наиболее оптимальных для применения. In Проблемы и перспективы внедрения инновационных телекоммуникационных технологий (pp. 212-220).
7. Стародубцев В.А. Создание персональной образовательной среды преподавателя вуза. Томск: Изд-во Томского политехнического университета. 2012. 124 с
8. Абдурахманов А. Г. "Применение математических пакетов в образовании на примере математического пакета maple." Экономика и социум 3-2 (2021): 761-768.
9. Котюргина А. С., Никитин Ю. Б., Федорова Е. И. Использование программы Maple в курсе высшей математики // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2018. - № V12. - 0,2 п. л. - URL: <http://e-koncept.ru/2018/186119.htm>.
10. Semarkhanova E.K., Bakhtiyarova L.N., Krupoderova E.P., Krupoderova K.R., Ponachugin A.V. Information technologies as a factor in the formation of the educational environment of a university // Advances in Intelligent Systems and Computing. 2018. Vol. 622. Pp. 179-186
11. Usmonov B.Z., G.Sh.Togayeva, M.A.Davlatova "O'zgarma koeffitsientli ikkinchi tartibli bir jinsli differentsial tenglamalarini o'qitishda matematik paketlarni o'rni"./Academic research in educational sciences volume 2 | Issue 3 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723

Alisher ANVAROV,
Researcher of Namangan State University
The chair of Information Technology
E-mail: alisher1972hoji@gmail.com

Based on review by doctor of Pedagogical sciences, professor N. A. Otaxanov

INTEGRATING THE EUROPEAN INFORMATION CULTURE ELEMENTS IN THE UZBEK EDUCATION

Abstract

In this article, opinions about a gradual transition from an education system focused on the acquisition of current theoretical knowledge to an education system focused on the formation of practical skills and introducing the best practices of European Universities in the system of Higher Education of Uzbekistan will be discussed. Most importantly, an attempt was made to reveal the nature of the measures aimed at including at least 10 higher education institutions in Uzbekistan in the list of the top 1,000 higher education institutions in the ranking of internationally recognized organizations (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education or Academic Ranking of World Universities).

Keywords: Information Society, Higher Education, Information Culture, European Universities, World University Rankings, Times Higher Education, Science, Curricula and Programs

ИНТЕГРАЦИЯ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ЭЛЕМЕНТЫ В УЗБЕКСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье будут рассмотрены мнения о постепенном переходе от системы образования, ориентированной на приобретение актуальных теоретических знаний, к системе образования, ориентированной на формирование практических навыков и внедрение передового опыта европейских университетов в систему высшего образования Узбекистана. И самое главное, предпринята попытка раскрыть характер мер, направленных на включение не менее 10 высших учебных заведений Узбекистана в список 1000 лучших вузов в рейтинге международно признанных организаций (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education или Academic Ranking of World Universities).

Ключевые слова: Информационное общество, высшее образование, информационная культура, Европейские университеты, рейтинги университетов мира, Times Higher Education, наука, учебные планы и программы.

ЎЗБЕК ТАЪЛИМИДА ЕВРОПА АХБОРОТ МАДАНИЯТИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ИНТЕГРАЦИЯСИ

Аннотация

Ушбу мақолада назарий билимларни эгаллашга йўналтирилган таълим тизимидан амалий кўникмаларни шакллантириш ва Европа университетларининг илғор тажрибаларини Ўзбекистон олий таълим тизимида жорий этишга йўналтирилган таълим тизимида босқичма-босқич ўтиш бўйича фикрлар кўриб чиқилган. Энг муҳими, Ўзбекистоннинг камида 10 та олий таълим муассасасини халқаро миқёсда тан олинган ташкилотлар рейтингига 1000 та энг яхши университетлар рўйхатига киритишга қаратилган дастлабки чора-тадбирларнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган (Quacquarelli Symonds World University рейтинглари, Times Higher Education ёки Жаҳон университетларининг академик рейтинглари).

Калит сўзлар: Ахборот жамияти, олий таълим, ахборот маданияти, Европа университетлари, жаҳон университетлари рейтинглари, Times Higher Education, фан, ўқув режа ва дастурлар.

Introduction. Bold reforms are being carried out in all spheres in our country. Implementing the modernization of the education sector on the basis of modern requirements, in the adoption of documents aimed at improving the quality of students to carry out university activities until the new academic year. It is known from international experience that it is aimed at the formation of practical skills in the educational process in order to ensure the harmony of science, education and industry. To this end, it is planned to introduce advanced standards of higher education, including a gradual transition from education aimed at the acquisition of theoretical knowledge in the curriculum to the formation of practical skills. ([1], p. 2).

For the effective use of daily information flows, it is vital for a modern student of a secondary special institution to master the information culture of the XXI century in depth. For a more in-depth understanding of the issue, consider

examples of information culture.

- 1) In particular, it can manifest itself in:
- 2) in certain skills of competent use of technical devices;
- 3) in the ability to use computer information technology in their work, as well as the programs available on the computer;
- 4) in possession of information processing analysis skills;
- 5) in the ability to work with any social network data;
- 6) in the knowledge of the specifics of information flows in various spheres of life, especially of a malicious nature;
- 7) In the information society, it is necessary to study information culture from early childhood. In schools and colleges, institutes, for this purpose, maximum access to information resources that are needed to carry out activities in

the studied area is provided. The quality of study largely depends on the degree of mastered skills in the field of basic information technology in solving traditional tasks of the chosen field of activity.

Literature review. Information culture includes knowledge of sciences that allow developing and adapting available information to a certain type of activity. A mandatory attribute of information culture is knowledge of modern information technologies, the ability to use them to perform both monotonous actions both in automatic mode and in non-standard situations. ([2], p. 3)

The study of information culture helps a person to truly realize his purpose in this world. Experts are of the opinion that in order to achieve a high level of information culture, it is not necessary to focus on memorizing information. ([3], p. 1) It is more important to help create a new specialist for the information society who has certain skills: to find important information, to form criteria for data analysis, to use them correctly.

It should be noted that until now, none of the 114 higher education institutions operating in Uzbekistan was included in the ranking of prestigious internationally recognized organizations.

Until now, there were no flagship Uzbek universities that create modern trends in the field of scientific methodology and education, leading other universities of higher education. ([4], p. 73)

At the stages of development of the higher education system, the demand for "third generation" universities (business ecosystems, promising technology markets and ensuring the competitiveness of our national economy at the international level) is growing. ([5], p. 28)

To this end, it is planned to gradually introduce the concept of "University 3.0", which provides for the interdependence of commercialization of the results of education, science, innovation and research in higher education universities.

Research Methodology. Defining the priorities of systemic reform of higher education in the Republic of Uzbekistan, raising the process of training highly qualified personnel with modern knowledge and high moral qualities, modernization of higher education, development of social and economic sectors based on advanced educational technologies. The concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 was approved on October 8, 2019. ([1], p. 2)

According to it:

1) Transformation of the National University of Uzbekistan and Samarkand State University into the flagship of higher education institutions of the country:

2) the list of at least 10 higher education institutions in the country in the first 1000 places in the ranking of internationally recognized organizations (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education or Academic Ranking of World Universities), including the National University of Uzbekistan and Samarkand State University inclusion in the list of top 500 higher education institutions:

3) gradual transition of the educational process in higher education institutions to the credit-module system

4) raising the content of higher education to a qualitatively new level, the establishment of a system of training highly qualified personnel who can make a worthy contribution to the sustainable development of the social sphere and the economy, to find their place in the labor market;

5) research and forecasting the establishment of technoparks, foresight, technology transfer, startups,

accelerators in higher education institutions at the expense of attracting foreign investment, expanding the range of paid services and other extra-budgetary funds, as well as their socio-economic development of relevant industries, sectors and regions bringing to the level of scientific and practical institutions;

6) publication of articles by professors, researchers, doctoral students, bachelor's and master's students of higher education institutions in prestigious international scientific journals with high impact factor, increase of citations to articles, as well as gradual addition of republican scientific journals to the international scientific and technical database ensure inclusion

7) Priorities have been identified, such as increasing the investment attractiveness of higher education, attracting foreign educational and scientific technologies. ([6], p. 5).

From now on, increase the coverage of the population in Uzbekistan (in the 2019-2020 academic year, the rate was 20% of the number of graduates), a number of internationally recognized universities in Uzbekistan - Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education or Academic Ranking of World Universities. The inclusion of the National University of Uzbekistan and Samarkand State University in the list of the first 500 higher education institutions, including the National University of Uzbekistan and Samarkand State University, is one of the tasks set out in this decree.

Universities of Uzbekistan will be transformed into HUB implementing international educational programs in Central Asia.

It is an EU program that helps strengthen the academic mobility of students and professor-teachers as well as inter-university partnerships. Graduates of higher education institutions around the world have the opportunity to teach their studies at one of the few universities in the EU member states. ([7], p. 55)

Within the framework of the projects, high-quality education is provided in bachelor's, master's, doctoral and research programs of scientific and administrative staff in a number of areas with the participation of leading European universities.

Short-term mobilization of university staff, professors and teachers, opportunities for professional development and exchange of experience are the main features of the project in the period of achieving its goals. ([8], p. 37) Activities of the National Team of Higher Education Reform Experts. The National Team of Higher Education Reform Experts will also continue to support the activities of the National Team of Higher Education Reform Experts.

Erasmus + is a new EU program that has been planned to develop Education, sports for 2014-2023 years.

Erasmus + is a new program of the European Union aimed at the development of education, vocational training, youth and sports and for 2014-2023. The new program covers the most successful programs of the European Union's international cooperation programs in the above areas, namely the Tempus and Erasmus Mundus programs. To date, they are one of the main instruments of the European Union for the reform of higher education in Uzbekistan. ([9], p. 6)

The new Erasmus + program and its additions include simplification of the grant process, increased efficiency, and reduction of task and fragmentation duplication.

The specifics of Finnish higher education technology are:

1) Free choice of subjects included in the work plan, which directly contributes to the formation of an individual

curriculum ([10], p. 77);

2) Freedom to choose a teacher;

3) Involvement of consultants in the educational process in choosing a specific direction of education;

4) Effective methods of monitoring student achievement, wide use of interactive methods in education;

5) adaptation of training programs to the labor market;

6) Modern people cannot feel free without English. Many of the conversations, advertisements, music, movies, etc. that are common in daily life are given in English. In particular, films on the world stage are not dubbed, but shown through subtitles. The widespread use of English in the media means that many adolescents already have a certain level of English proficiency. This will be a great incentive to learn the language faster and easier. ([11], p. 705)

Analysis and results. The concept envisages the development of public-private partnership in the field of higher education, the organization of public and non-governmental higher education institutions in the regions, the creation of a healthy competitive environment in the field. Also, in accordance with international standards and national traditions, a leading center of education and science - the Presidential University - will be established, which will train highly qualified professionals with modern knowledge and skills, and a credit-module system will be introduced in education. ([12], p. 4)

One of the target indicators of the concept is to expand the coverage of higher education, to improve the quality of training of highly educated professionals. By 2030, university enrollment of graduates will exceed 50 percent. The number of higher education institutions will be increased to 35 on the basis of non-governmental, including public-private partnerships. The number of universities and institutes where the credit module system will be introduced will also increase from the current 2 to 85.

Today, curricula and programs in universities and institutes of the country are not flexible to the interests of students. In practice, the average length of study in the curriculum is 3,800 hours. Of these, 3,400 hours of subjects are taught by basic higher education universities, and 400 hours of elective subjects are taught by higher education institutions and are compulsory for all students.

In the system of completely new credit module it is planned to increase the share of elective subjects by 1/3, ie up to 1250 hours (12 subjects) through variable curricula and programs, and to use the mechanism of voluntary mastering of subjects by students within these hours. At the same time, the higher education institution offers several elective subjects. Subjects are selected and studied in accordance with the hours allocated by students.

Table 1. The table gives Information about the rate elective subjects and number of graduates.

№	Concept targets	The current situation	2030 year
1	Number of universities and institutes in the credit module system	2	35
2	The rate in the 2019-2022 academic year is relative to the number of graduates	20%	50% and above
3	curricula and programs: according to	totally 3800 hours	totally 3800 hours
4	by base higher education universities	3400 hours	2550 hours
5	The higher education institutions by themselves	400 elective subjects	1250 elective subjects

In 2019, the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers was included in the internationally recognized Quacquarelli Symonds World University Rankings for the first time in the history of independent Uzbekistan. In the QS rating, the institute ranked among the universities in Eastern Europe and Central Asia in the range of 301-350 places in terms of academic survey, employers' assessment and scientific potential.

Conclusion/Recommendations. The Republican Council of Higher Education in the form of non-governmental and non-profit organizations will be established under the Ministry of Higher and Secondary Special Education on the basis of the Public Council and the Council of Rectors of Higher Education Institutions of Uzbekistan. The proposals and

recommendations prepared by the Council will be considered by higher education institutions within the Ministry of Higher and Secondary Special Education and will provide comprehensive assistance to the Council in carrying out its tasks.

It is also planned to implement 5 initiatives, including a set of measures aimed at creating additional conditions for the education of students. If the requirements of the concept of development of the higher education system are met in a timely manner, the quality of education and the prestige of universities will increase, and Uzbekistan's reputation in the international arena will grow. Of course, achieving the set targets is not easy. To do this, all of us - higher education staff, the general public - must work together. After all, the fate and development of the country is decided by educated and qualified personnel.

REFERENCES

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, "Concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030", Tashkent, October 8, 2019
2. Małgorzata Kisilowska-Szurmińska. "Information culture as a new perspective for information science" www.researchgate.net/publication/280878545
3. Anvarov A.A. Role of the international cooperation in universities development: on the example ERASMUS MUNDUS projects, Bulgaria Ruse University 1 (1), 1
4. Anvarov A. A., Role of the international cooperation in high education development, Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 1 (№ 1-2 2015), 72-74.
5. Anvarov A.A. Economic reform and investment priorities in the Republic of Uzbekistan, Comparative Economic Studies 37 (3), 27-38.
6. Anvarov A. A. Recommendations on self-cognition and self development for ensuring spiritual development of students

- University, Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 2015 January-February 1.
7. Anvarov. A.A., Learning Resources and Professional Development at Namangan Engineering Pedagogical Institute, YoungScientistUSA 3 (ISBN 978-1-329-40658-2), 54-56.
 8. Gruzdeva M. L. Formation of information culture of university students // Vestnik VyatGU. 2009. № 2. С. 75–77.
 9. Yunusova G.R. Informatization of education as a basis for the development of information and computer culture of students // Modern problems of science and education. 2015. № 1–1. <http://science-education.ru/ru/article/view/18>
 10. Anvarov. A.A. System of Assessment in Namangan Engineering Pedagogical Institute, Young scientist USA, 51.
 11. Anvarov. A.A. Staff development aspects of Namangan engineering pedagogical institute, «Молодой ученый» 12 (№ 12 (92) / 2015 ISSN 2072-0297), 705-707.
 12. Anvarov. A.A. Methods for Effective education, Scientific Journal Yan Kochanovski University, Poland 3 (4), 4.

UDK: 316.6 + 392.3 = 512.122

Damegul ARAPBAEVA,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Independent researcher of the National University of Uzbekistan.
E-mail: damegul.83@mail.ru

External reviewer: Kh.A.Rukhieva, Professor of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

THE STUDY OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE FAMILY IN UZBEKISTAN

Annotation

The article shows that Uzbek psychologists have conducted empirical research on the problem of family and family relations in our country and collected specific practical experience. In particular, in the last decade in our country in the field of social and ethno-psychology there is information about the scientific research conducted by a number of psychologists on the socio-ethno-psychological problems of the family. The social and ethno-psychological features of family and marriage traditions in Uzbek families, the attitude of adolescents and early adolescents to the values of life, social goals, social perceptions and images of the future in Uzbek families under the influence of maternal upbringing in complete and incomplete families are emphasized as a subject of research.

Keywords: family-marriage, complete and incomplete families, family holding, establishment, reproductive, values, cognitive behavior and division of roles.

ЎЗБЕКИСТОНДА ОИЛАНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК МУАММОСИНИ ТАДҚИҚ ЭТИЛГАНЛИГИ

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда оила ва оилавий муносабатлар муаммоси бўйича ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан эмпирик тадқиқотлар олиб борилганлиги ва ўзига хос амалий тажрибалар йиғилганлигини кўрсатади. Айниқса, мамлакатимизда сўнги ўн йилликда ижтимоий ва этнопсихология фанида оиланинг ижтимоий-этнопсихологик муаммолари юзасидан бир қатор психолог олимлар томонидан олиб борилган илмий изланишлар ҳақида маълумот берилган. Тадқиқ этилган илмий тадқиқот ишларида ўзбек оилаларида оила-никоҳ анъаналарининг ижтимоий ва этнопсихологик хусусиятлари, тўлиқ ва нотўлиқ оилаларда она тарбияси таъсирида бўлган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва кизларнинг ҳаётий қадриятларга муносабатлари, ижтимоий мўлжаллари, ижтимоий тасаввурлари ҳамда истикбол тўғрисидаги образларининг хусусиятлари мамлакатимиз психолог олимларининг изланишларида тадқиқот предмети сифатида ўрганилиши таъкидланади.

Калит сўзлар: оила-никоҳ, тўлиқ ва нотўлиқ оилалар, оилавий ҳолдинг, установка, репродуктив, қадриятлар, когнитив ҳулқ-атвор, роллар тақсими.

ИССЛЕДОВАННОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ СЕМЬИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье показано, что в нашей стране по проблеме семьи и семейных отношений узбекскими учеными-психологами были проведены эмпирические исследования и накоплен уникальный практический опыт. В частности, представлена информация о научных исследованиях, проведенных в последнее десятилетие в социальной и этнопсихологической науке рядом ученых-психологов по социально-этнопсихологическим проблемам семьи. В научно-исследовательских работах подчеркивается, что социальные и этнопсихологические особенности семейно-брачных традиций в узбекских семьях, особенности отношения находящихся под влиянием материнского воспитания в неполных и неполных семьях мальчиков и девочек в подростковом и раннем подростковом возрасте к жизненным ценностям, социальным ценностям, социальным представлениям и перспективам, являются предметом исследования отечественных ученых-психологов.

Ключевые слова: семья-брак, полные и неполные семьи, семейный холдинг, установка, репродуктивность, ценности, когнитивное поведение, распределение ролей.

Introduction. The role of the family in the formation of the individual, the formation and development of spirituality is invaluable, and the family, which is the main group of society, develops in connection with the development of society. Its socio-psychological features, content, specificity of family relations are also determined by the ideological, political, economic, socio-historical and cultural conditions of the existing social system.

In Uzbekistan, family issues are considered at the level of state policy. The Concept of Strengthening the Family in the Republic of Uzbekistan, adopted by the Decision No PP-3808 of the President of the Republic of Uzbekistan on June 27, 2018, identifies the following tasks necessary to "strengthen the educational potential of the family, preserve traditional family values in society":

1. Formation of spiritual and moral values in the younger generation and respect for parents and adults, increase the educational, cultural and scientific potential of the family.

2. Development of family traditions aimed at strengthening the unity of the family, maintaining and supporting the interaction between generations.

3. Improving the effectiveness of legal and social protection, psychological support systems and mechanisms for minors whose parents or guardians have been prosecuted for civil, administrative and criminal offenses.

4. Improving internal family and personal relations in families, in particular, the relationship between parents and children, husband and wife, mother-in-law and daughter-in-law, the introduction of mechanisms for practical resolution of conflict and difficult living conditions.

5. Introduce effective mechanisms to prevent family unrest, child neglect and neglect, as well as delinquency and crime among children.

6. To increase the effectiveness of work with adolescents, young people, young parents to increase their level of knowledge and the formation of exemplary parenting skills [1].

The perfect fulfillment of these tasks requires a number of scientific studies, and the results obtained serve as a scientific and methodological basis.

Main part. Uzbek psychologists have conducted theoretical and practical research on the problem of family and family relations in our country and have accumulated unique practical experience. In particular, psychologists of the republic M.G. Davletshin, E.G. Goziev, G.B. Shoumarov, V.M. Karimova, N.S. Safaev, B.M. Umarov, M.M. Mamatov, Kh.M. Alimov, N.A. Soginov, N. Salaeva, R.S. Samarov, O.T. Turaeva, E.Sh. Usmanov, M.A. Utepbergenov, G.T. Yadgarova, Sh.Sh. Juraeva, M.Kh. Fayzieva, F.R. Ruzikulov, M.S. Salaeva, R.Kh. Dushanov, N.Kh. Lutfullaev, A.T. Kodirova, T.B. Norimbetov and this matters were studied as subject of the research.

Also, in the last decade, the following psychologists have conducted research on the socio-ethno-psychological problems of the family in the field of social and ethno-psychology, developed socio-psychological recommendations and methodological support.

Based on the analysis of the results of the research conducted in the dissertation on the topic "Psychological features of family and marriage institutions in students" (2011) R.M.Abdullaeva puts forward the following conclusions:

1. The readiness of students for family life as a psychological factor is manifested in the form of attitudes towards gender, reproductive, marital and family values.

2. There are sexual differences in the family and marriage institutions of students. Traditional and socially oriented attitudes are more pronounced in students, and egocentric attitudes are more pronounced in female students.

3. Individual-psychological and sexual differences are observed in the family-marriage institutions of students. In these girls' attitudes, seriousness and responsibility, especially in childbearing and devotion to and adherence to various family customs and traditions, were manifested in the superiority of the traditions of masculinity and gender.

4. In family-marriage relations, it was found that students are more independent in terms of sexual roles, in favor of expressing their identity in the distribution of roles. The young men, on the other hand, tended to have absolute dominance in the distribution of roles and in the family.

5. Students want to see their future spouses as family psychotherapists who determine the inner state of the family, while female students see their future spouses as housewives, family providers and responsible for the upbringing of young children [2].

In the "Socio-psychological features of women's reproductive behavior" (2012) of candidacy of M.M.Makhmudova for the first time studied the socio-psychological and ethno-psychological features of the reproductive behavior of Uzbek women was studied as a subject of research. It has been established that female reproductive behavior is related to the caloric system and that female reproductive behavior is related to maternal attitudes and attitudes [5].

The following factors are studied in the doctoral dissertation (DSc) of Z.A.Rasulova on "Social and ethnic psychology of family and marriage traditions in Uzbeks" (2018):

First, the integrative (connective, functional, regulatory) possibilities of applying the main directions of scientific and psychological study of family and marriage traditions (psychological anthropology, comparative-cultural psychology, religious psychology, ethno-psycholinguistics, ethno-sociology) in the Uzbek national-cultural environment are shown;

Secondly, the main functions of educational traditions (educational, felicitological, recreational, psychotherapeutic) and criteria (informative, moral values, expediency, freedom) are proposed for psychological work on socio-economic optimization of family and marriage traditions in Uzbek families;

thirdly, the phenomena of religious belief, social conformism and social perception were found to be influential ethno-cultural factors in conducting psychological counseling and enlightenment work with families on Uzbek family and marriage traditions [7].

G.S.Yunusova's PhD dissertation on "The impact of the mother's personality on the social perceptions of a child in complete and incomplete families" (2018). Tendencies to start a family on the basis of "nuclear", "cohesive", "like-minded" (egalitarian) family types; second, the characteristics of adolescents and adults from disadvantaged families in maintaining interpersonal relationships and the presence of "alienation" in authoritarian, selfish, conformist and aggressive attitudes towards peers; third, it was found that adolescent and early adolescent boys, regardless of family type, felt a stronger need for support from others than girls, and that boys in need of psychological support from others, despite the appearance of a "sense of adulthood," were specific to boys; fourth, that the mother in a single-parent family is the sole "leader," and that the conflict between the priority of the desire to coordinate family relationships and the desire of the adolescent and the first adolescent to "grow up" is a factor in mother-child conflict [11, 8].

In the doctoral dissertation (DSc) of M.A.Utepbergenov "Social and ethno-psychological problems of Karakalpak families" (2019) the following factors make the research new: first, the complexity of finding a spouse for the blind, visually impaired, deaf, hard of hearing, family the lack of a model and the deprivation of parents for foster children, the lack of a picture of family and couple in the brochure are the main socio-psychological factors hindering their preparation for family life, and the urgency of socio-psychological and family adaptation of children with disabilities;

secondly, the preparation of Karakalpak youth for family life, the formation of household, education and profession, financial support of the family, compatibility of the couple as individuals, the ability of parents to perform educational functions, mutual moral and emotional support developed basic criteria such as;

thirdly, the age of marriage in the Karakalpak family, the optimal age difference between the couple, the generality of life values, the presence of children in the family, compatibility in terms of individual-psychological characteristics of the individual and other factors were identified [9].

In the doctoral dissertation (DSc) on "Family holding - a psychological mechanism of socialization of the child" (2019) by O.B. motherhood qualities such as the subject of learning to move with objects. At the same time, the mechanisms of action of maternal qualities in the formation of the experience of family holding - affective, cognitive, reflexive and operational aspects have been confirmed [8].

The following factors are studied in the dissertation of H.U.Abdusamatov, Doctor of Philosophy (PhD) on "Socio-psychological features of extramarital relations" (2019):

first, socio-psychological factors such as "falling in love", "satisfying material needs", "considering sex as an obligation" and "sexual dissatisfaction with a spouse" that lead to extramarital affairs in families were identified;

secondly, extramarital affairs are found to occur in women "on the basis of feelings of love at a young age" and in men during "leisure time" and "business trips, meetings with friends";

third, the decline in "mutual respect" and "emotional aspiration", which ensures the stability of families in the formation of extramarital relationships, has been identified as a leading psychological factor [3].

In the research on "Socio-psychological mechanisms of coordination of marital relations in the family" (2021) of Doctor of Philosophy (PhD) I.A.Jabborov, the psychological compatibility of personal qualities inherent in functional relationships has been proven to be a leading socio-psychological value in the coordination of marital relationships because the expected outcome of marriage is understandable and clear in the interaction [9].

In the research dissertation prepared by the Doctor of Philosophy (PhD) G.Z.Ziyavitdinova on "Socio-psychological features of preparation for family life" (2021), first of all, the value of interpersonal emotional and cognitive components of family life proved to be optimizing socio-psychological features of the level of readiness; second, influencing students by mastering the rhythms of family behavior, self-management, rational assessment of the situation, and developing patience in the face of adversity is based on the

positive effectiveness of their preparation for family life; third, it has been proven that the growth of youth dynamics, the increase of life experience, and the strengthening of the ideal of the individual do not have a positive effect on the indicators of psychological maturity of students, regardless of gender differences; fourthly, the socio-psychological training program to prepare students for a healthy family life has improved the characteristics of tolerance, flexibility and social activism, allowing the formation of family values, taking into account the national environment for preparing for family life [10].

Conclusion. Based on the analysis of the above research, it should be noted that the family and marriage institutions of students, their psychological characteristics, depending on their sexual, social, age and chosen profession; women's reproductive behavior and its socio-psychological, ethno-psychological features, attitudes, values and motives; study of socio-psychological features that determine extramarital relationships, socio-psychological mechanisms of coordination of marital relations in the family; social and ethno-psychological features of family and marriage traditions in Uzbek families; One of the problems of domestic scientists is the study of the attitudes, social goals, social perceptions and images of boys and girls of adolescence and early adolescence under the influence of maternal upbringing in complete and incomplete families.

Research on the topic of the family indicates a growing interest in studying the socio-ethno-psychological characteristics of the family. Indeed, the issue of family and family relations today is of great importance for the development of our country, which has its own historical, cultural, national and universal values.

REFERENCES

1. The concept of strengthening the institution of the family in the Republic of Uzbekistan. - Tashkent, June 27, 2018, No. PQ-3808. / <https://lex.uz/docs/3797625>
2. Abdullaeva R.M. Psychological features of family-marriage institutions in students. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. - Tashkent, 2011. - 154 p.
3. Abdusamatov Kh.U. Socio-psychological features of extramarital relationships. Candidate of Psychology Science (PhD). ... dis. - Tashkent, 2019. - 143 p.
4. Jabborov I.A. Socio-psychological mechanisms of coordination of marital relations in the family. Candidate of Psychology Science (PhD). ... dissertation of auto text. - Tashkent, 2021. - 57 p.
5. Makhmudova M.M. Socio-psychological features of female reproductive behavior. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. - Tashkent, 2012. - 174 p.
6. Family encyclopedia [Text]/Compilers: Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliev I.S. - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House, 2019. - 240 p.
7. Rasulova Z.A. Social and ethnic psychology of family and marriage traditions in Uzbeks. Candidate of Psychological Sciences (DSc) ... dissertation of auto text - Tashkent, 2018. - 70 p.
8. Shamsiev O'.B. Family holding is a psychological mechanism of child socialization. Candidate of Psychology Science. (DSc) ... dis. - Tashkent, 2019. - 243 p.
9. Utebergenov M.A. Social and ethno-psychological problems of Karakalpak families. Candidate of Psychology Science. (DSc) ... dissertation of auto text. - Tashkent, 2019. - 70 p.
10. Ziyavitdinova G.Z. Socio-psychological features of preparation for family life. Candidate of Psychology Science (PhD). ... dissertation of auto text. - Tashkent, 2021. - 50 p.
11. Yunusova G.S. The influence of the mother's personality on the social perceptions of the child in complete and incomplete families. Candidate of Psychology Science (PhD). ... dissertation of auto text. - Tashkent, 2018. - 54 p.

УДК:159.9(575.1)

Дилшод АРЗИКУЛОВ,
*Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва
спорт университети профессори в/б., психол.ф.н.*
E-mail: arzikulov.70.02@mail.ru
Моҳинур АРЗИКУЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети талабаси

ЎзМУ профессори Д.Мухаммедова тақризи асосида

СПОРТЧИ ШАХСИ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШДА ПСИХОЛОГИК БИЛИМЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада спорт-педагогик фаолият қобилиятлари ривожланишини таъминловчи ижтимоий-психологик омилларни эмпирик таҳлил қилиш орқали касбий муҳим қобилиятларнинг умумлаштирилган таснифи юзасидан ўтказилган тадқиқот натижалари ҳамда спорт-педагогик фаолият қобилиятларининг ривожланишига сабаб бўлувчи омиллар тадқиқотнинг дастлабки босқичида фаолият олиб борган эксперт баҳолаш усули натижасида тизимлаштирилганлиги ва спорт-педагогик фаолият қобилиятларининг ривожланишига хизмат қилувчи омилларнинг ижтимоий-психологик шарт-шароитларини аниқлаш бўйича олиб борилган изланишда экспертлар муносабати хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Замонавий тренер, спорт педагогик фаолият, қобилият, касбий фаолият, ўз-ўзини ривожлантириш, такомиллаштириш қобилияти, касбий муҳим сифатлар.

ВАЖНОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ИЗУЧЕНИИ ЛИЧНОСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СПОРТСМЕНА

Аннотация

В данной статье представлены результаты проведенного исследования обобщенной классификации профессионально значимых способностей путем эмпирического анализа социально-психологических факторов, обеспечивающих развитие способностей к спортивно-педагогической деятельности, а также систематизация факторов, способствующих развитию способностей к спортивно-педагогической деятельности, в результате проведенного на начальном этапе исследования метода экспертной оценки и анализ социально-психологических характеристик факторов, способствующих развитию способностей к спортивно-педагогической деятельности.

Ключевые слова: Современный тренер, спортивно-педагогическая деятельность, способность, профессиональное развитие, саморазвитие, способность совершенствоваться, профессионально-важные качества.

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN THE STUDY OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF AN ATHLETE

Abstract

This article presents the results of the study of the generalized classification of professionally significant abilities by empirical analysis of socio-psychological factors that ensure the development of abilities for sports and pedagogical activity, as well as the systematization of factors that contribute to the development of abilities for sports and pedagogical activity, as a result of the expert assessment method conducted at the initial stage of the study and the analysis of socio-psychological characteristics of factors, contributing to the development of abilities for sports and pedagogical activity.

Key words: Modern coach, sports pedagogical activity, ability, professional activity, self-development, ability to improve, professionally-important qualities.

Кирриш. Ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда миллий ўзлигимиз, азалий қадриятларимизга ёт ва бегона бўлган турли хил ҳуружлар, ёшларимизнинг онги ва қалбини эгаллашга қаратилган ғаразли интилишлар тобора кучайиб бораётгани барчамизни янада ҳушёр ва огоҳ бўлишга даъват этиши табиийдир. “Шу сабабли ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзи тамойилларини қарор топтириш, уларни гиёҳвандлик, ахлоқсизлик, четдан кириб келаётган ҳар хил зарарли таъсирлардан, оммавий маданият нуқоби остидаги таҳдид ва хатарлардан асраш масалалари бир зум ҳам эътиборимиздан четда қолмаслиги даркор” [1].

Ҳозирда ўсиб келаётган ёш авлодни спортга жалб қилиш, ривожланган соҳалар сингари спортни ҳам юқори даражага кўтариш долзарб масалалардан бири десак муболаға бўлмайди. Яна шуни алоҳида таъкидлаш

ўринлики, ҳозирда ёшларимизнинг кўпчилиги бўш вақтини самарасиз ишларга ажратаётганлиги ва шунинг оқибатида жуда кўп кўнгилсиз воқеалар жумладан, турли хилдаги ёд ғоядаги гуруҳларга қўшилиб қолиш, компьютер ўйинларига ҳаддан ташқари боғланиб қолиш ҳамда бўш вақтларини аксарият ҳолларда унга сарфлаш ва энг ачинарлиси жиноят кўчасига кириб кетиш ҳолларини учраши, жамиятимиз олдида турган муаммо ва эътибор тортидиган масалалардан биридир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Дунёда спорт турлари бўйича рақобатнинг кескин ортиб бориши натижасида тренер ва спортчиларни психологик тайёрлашга бўлган муносабат тубдан ортиб бормоқда. Спорт машғулотларини ташкил этиш ва бошқаришда ижтимоий психологик билимлар муҳим аҳамият кун сайин ортиб бормоқда. Спорт педагогик маҳоратини

эгаллаш ва спортчилар учун зарур шарт-шароитлар яратиш ҳамда унинг халқаро спорт майдонларида муносиб иштирокини таъминлаш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда[4]. "Психология соҳасидаги кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш ва жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорида бир қатор вазифалар берилган. Ушбу вазифаларни амалга ошириш жисмоний тарбия ва спорт соҳасида аҳоли соғлиғини мустаҳкамлашга қўмаклашадиган аниқ дастурларни амалиётга жорий этиш, ёшларни спортга кенг жалб қилиш ва улар орасидан иқтидорли спортчиларни саралаб олиш, спорт турлари бўйича юқори натижаларни таъминлайдиган маҳоратли спортчилар билан миллий терма жамоаларни шакллантириш ва тренерлар учун қўшимча шарт-шароитлар яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Спорт таълими, мусобақаларга тайёргарлик ва машғулотлар жараёнида кузатилаётган, тадқиқ этилаётган спортчи малакаси, мушак-ҳаракат сезгилари ва психомоторикаси, хотира, тафаккур, диққати ва ҳоказолардаги ўзгаришлар ижодий фикрлайдиган педагог-олимпларга спортчиларнинг жисмоний тайёргарлигини ошириш, янги ўқув материалларининг ёш спортчилар томонидан ўқиқ ўзлаштирилишини таъминлаш борасида самарали технологияларни яратишга туртки беради. Спорт машғулотларида спортчининг индивидуал хусусиятларини билиш уни турли ортиқча зўриқишлардан, юқори натижалар кўрсатишга интилиш жараёнида организм ва психикага етказилиши мумкин бўлган шикаст ҳамда зиёнлардан ҳимоялаш гарови.

Спорт педагогик амалиётида психологик усул ва методикалар уч асосий йўналишда қўлланади: а) бола ёки ўсмирнинг қайси спорт тури билан шуғулланиши мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш; б) мусобақаларда алоҳида субъект сифатида катнашадиган спорт жамоасини шакллантириш (спорт селекцияси). Ҳозирги вақтда айрим давлатлар (масалан, Россия) терма жамоалари штат жадвалларига махсус мураббий-селекциячи лавозими киритилган бўлиб, уларнинг асосий вазифаси ўз психик, физиологик ва жисмоний хусусиятлари билан юқори лига жамоаси аъзоллиги талабларига жавоб берадиган спортчиларни аниқлашдир; в) бир хил малака даражасига эга спортчиларни масалан, Миллий олимпия терма жамоаси таркибига қабул қилиш учун танловдан ўтказиш. Маълумки, спортда танловни амалга ошириш муаммосининг ечими спортчи тўғрисидаги психологик билимлар, маълумотлардан хабардорликни талаб этади ва қуйидаги вазифаларни амалга оширишни тақозо қилади:

1. Моделли тавсифномани аниқлаштириш. Бу спорт турининг ўзига хос спортограммаси бўлиб, спортчига психик турғунлик, шахс тузилмаси борасида қўйиладиган муҳим талабларни белгилаб беради.

2. Прогнозлаштириш. Ушбу масала психологик танлов билан чамбарчас боғлиқ энг долзарб муаммолардан биридир.

3. Танлов самарадорлигини ошириш. Бу масала бевоқифа спорт фаолиятида психодиагностик методикаларни қўллаш билан боғлиқ бўлиб, шахснинг муҳим спорт-жисмоний хусусиятларини аниқлаш учун хизмат қиладиган психологик методикалар спортограмма талабларига қанчалик адекват, мос жавоб берса, спорт танлови самарадорлиги шунчалик юқори бўлишини аңглатади.

4. Танлов ташкил этишни яхшилаш. Одатда танлов ва спортга йўналтириш ишлари йиллар давомида бир неча босқичда олиб борилади. Чунки спортчининг биринчидан, таълим жараёнидаги ўзлаштириши имкониятларини ўрганиш, иккинчидан, экстремал шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда барча эҳтимолий қийинчиликлар

шароитида спортчи хатти-ҳаракатлари самарадорлигини аниқлаш зарур[6].

Шахс типологик тузилиши тўғрисида батафсил маълумотларга эга мураббий спортчи асаб тизими ва темпераменти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда спортда яхши натижалар кўрсатиши учун унга мос келадиган, индивидуал, адекват фаолият турини танлашда ёрдам бера олади[5]. Бошқа томондан, масалан, тарбияланувчи асосий асаб жараёнларининг нисбатан кучсизлигидан бохабарлик мураббийга фаолиятини самарали мувофиқлаштириш имконини беради. Спорт машғулотлари тартибига амал қилиниши юзасидан интизомий чоралар ва жисмоний юктамалар қўллашни суиистеъмол қилиш мураббий ва тарбияланувчи орасидаги муносабатларнинг таранглашувига, спортчида мураббийга нисбатан ранж-алам ҳисларининг юзага келишига, машғулотларда спортчининг тормозланиб қолиши ва унда паришонхотирликнинг ривожланишига олиб келади.

Тадқиқот методологияси. Психодиагностик маълумотлар таълим ва тарбия самарадорлигини тавсифловчи қайта алоқа воситаси ҳам ҳисобланади, чунки бу маълумотлар натижасида мураббий спортчилар билан муносабатларини тартибга солиши ва уларга ўзгартиришлар киритиши мумкин.

Ақлий-интеллектуал ривожланишнинг асосий омилларини (хотира, мантиқий тафаккур ва ҳ.к) ўз даврида баҳолай туриб, академик Б.Г.Ананьев интеллекта инсоннинг ахборотни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш яхлит тизими сифатида таъриф берган эди [2]. Аниқланишича, интеллект таркибий тузилмасидаги ўзгаришлар, унинг алоҳида олинган ҳар бир функцияси ўзгаришига олиб келади. Бу спорт психологияси, ўқув-спорт машғулотлари жараёнини оптималлаштириш учун бой материаллар беради, негаки, фаол ҳаракат, жисмоний машқлар, спорт мусобақалари шахс ақлий сифатлари ривожланиши даражасининг яхшиланишига олиб келади.

Инсонлар заковати ривожда спортнинг аҳамияти турли корхона, муассаса ва ташкилотларда раҳбар лавозимларни эгаллаб турган собиқ спортчилар билан худди шундай лавозимлардаги спорт билан илгари шуғулланмаган кишиларнинг ташкилотчилик қобилиятлари, амалий сифатларини қиёсий ўрганганда яққолроқ намоён бўлади. Спорт орқали ривожлантириладиган заковатининг амалий хусусиятлари ҳанузгача олимплар томонидан мунозараларга сабаб бўлаётган машҳур инглиз психологи Г.Ю. Айзенкнинг хулосасини тасдиқлайди, унда айтилишича, "...ақлий жараёнлар тезлиги, жадаллиги интеллектуал хусусиятларнинг асоси ҳисобланади" [3]. Зеро, спорт машғулотлари ва мусобақалари кишиларни муваффақиятга интилган ҳолда тез, аниқ фикрлашга ўргатади..

Таҳлил ва натижалар. Спорт ва меҳнат соҳасига касбга йўналтиришда бир хил психодиагностик методикалар қўлланилиши мумкин (жадвалга қаранг). Бунда уларни қўллашдан кўзда тутилган мақсад асосий аҳамият касб этади. Спортнинг турли соҳаларида фаолият кўрсатадиган спортчиларнинг психологик ҳамда спорт-касбий хусусиятларини баҳолаш учун қўлланиладиган психологик тест ва методикалар, усулларга қуйидаги талаблар қўйилади:

Прогностик аҳамият. Тадқиқот натижалари профессионал фаолият учун танлаб олинаётган ва тадқиқ этилаётган шахсларнинг келажакдаги муваффақиятларига замин бўлиб хизмат қилиши лозим. Тест ёки методиканинг қиймати одатда, тест қўлланиётган соҳани илмий башорат қилиш учун қўлланиладиган, уни амалга ошириш якунида олинган натижалар ҳамда тадқиқот учун

белгиланган мезонлар орасидаги корреляция коэффициентларида ўлчанади. (0,20-0,50 коэффициент қиймат билан тавсифланадиган тестларни қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади).

Натижаларнинг ишончилиги, бир хиллиги, турғунлиги. Тадқиқ қилинаётган спортчининг натижалари юқоридаги талабга жавоб бериши керак. Лозим даражадаги ишончилик қўлланаётган тест натижаларини яқиний баҳолашнинг ишончи натижаси сифатида фойдаланиш учун зарурдир. Ишончилик муайян тест бўйича олинган

тадқиқот натижалари орасидаги корреляция коэффициентлари асосида белгиланади. Баъзан тест ишончилигининг жуфт-тоқ деб аталадиган коэффициентлари жуфт ва тоқ саналарда ўтказилган тадқиқот натижалари миқдори орасидаги корреляция коэффициентларида ўлчанади. Тест ишончилиги унинг ўтказилиши давом этиши жараёнида ошиб боради. (Одатда ишончилигининг йўл қўйилиши мумкин бўлган энг минимал кўрсаткичи 0,7-3 миқдор ҳисобланади.).

СПОРТ ВА МЕХНАТ СОҲАСИГА КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ПСИХОДИАГНОСТИК МЕТОДИКАЛАР ТАСНИФИ		
Йўналишига кўра	Қўлланиш шаклига кўра	Қўллаш усулларига кўра:
<u>индивидуал хусусиятлар, шахс сифатлари, ҳолатни ўрганиш методикалари:</u> • <u>шахснинг тузилмавий компонентларини тавсифловчи шахс методикалари:</u> • <u>йўналганлик, қизиқишларни ўрганувчи методикалар:</u> • <u>социометрия (спортчини гуруҳ ичидаги муносабатлар тизимида тадқиқ этиш);</u> • <u>интеллект ва тафаккур хусусиятларини ўрганиш методикалари:</u> • <u>психика ва характернинг патологик хусусиятларини аниқлаш методикалари;</u> • <u>ижодий қобилиятларни ўрганиш методикалари (маълумотлар Роршах тести ва бошқа методикалар орқали олинishi мумкин);</u> • <u>умумий билимдонлик даражаси, профессионал маълумотларга эгаллик, малака ва қўникмаларнинг шаклланганлик даражасини аниқлаш методикалари (бунда кўпчилик методикалар тафаккур жараёнларини тадқиқ этишга мўлжалланган);</u> • <u>хотира, диққат, идрок сингари психик жараёнларни ўрганиш методикалари (бланк ва аппаратуралли тестлар);</u> • <u>психомотор реакциялар, координация ва ҳаракатлар аниқлигини ўлчаш методикалари (махсус асбоблар ва жисмоний машқлар);</u> • <u>психофизиологик методикалар (сенсомотор реакцияларни ўлчаш аппаратлари, психофизиологик ва электрофизиологик методикалардан фойдаланилади);</u> • <u>қўз билан чамалаш, фазо ва маконни баҳолаш аниқлигига оид методикалар (бланк ва аппаратуралли тестлар);</u> • <u>шахс ҳиссий-иродавий соҳасини, ҳиссий барқарорлигини ўрганиш методикалари (баъзан физиологик ва биохимик жараёнларни ўлчаш учун комплекс методикалар қўлланади);</u> • <u>психик ҳолатни баҳолаш методикалари.</u>	<u>кузатиш (табiiй ёки тест ўтказиш жараёнида моделлаштирилган шароитларда амалга оширилади);</u> <u>суҳбат (индивидуал ва гуруҳий);</u> <u>сўровнома ва анкеталар (очиқ ёки ёпиқ бўлиши мумкин);</u> <u>социометрик методикалар;</u> <u>бланк тестларни қўллаш (индивидуал ёки гуруҳий тарзда);</u> <u>аппатуралли тестларни қўллаш (индивидуал ёки гуруҳий тарзда);</u> <u>тренажёрларда тадқиқот ўтказиш;</u> <u>назорат учун махсус жисмоний машқлар (тезлик, диққат, оператив хотира, координация, ҳаракатлар аниқлиги ва ҳ.к. учун);</u> <u>мажмуавий методикалар.</u>	<u>тахлилий тестлар (алоҳида психик жараёнлар, хусусиятлар, функционал кўрсаткичлар учун);</u> <u>умумлашган хусусиятларни таҳлил қилишга йўналтирилган синтетик тестлар;</u> <u>фаолиятнинг муҳим таркибий қисмларини моделлаштирувчи мажмуавий методикалар;</u> • <u>модлаштиш, машғулотлар даврида таъсир ўтказадиган турли омилларни таҳлил қилиш мақсадида бир неча бор ўтказиладиган пролонгаштирилган (узок давр мобайнида ўтказиладиган) методикалар.</u>

Илмийлик, асосланганлик. Тестни қўллашда маълум бир меҳнат ёки спорт фаолияти тури профессиограммаси тузилмасининг тамойилларига риоя қилиш талаб этилади.

Тестни қўллаётган психолог тадқиқотда иштирок этаётган шахснинг қандай сифат ёки хусусиятлари ўрганилаётгани ва шу сифат ёхуд хусусиятлар нега айнан шундай баҳоланаётганини билиши шарт. Олинган тажриба, тадқиқот натижалари илмий таҳлил этилиши ва

психологик концепциялар ҳамда қоидалар асосида илмий тақин қилиниши зарур.

Ноёблик ва табақалашганлик. Методика муайян хусусият ёки хусусиятлар тўпламини таҳлил қилишга бағишланган бўлиши керак. Танлаб олинган тест хулосалари билан олдиндан маълум сифатларни ўрганишга йўналтириладиган бошқа тестлар натижалари орасида имкон қадар камроқ корреляция кузатилиши мақсадга мувофиқдир.

Тестнинг тадқиқ этиш учун мўлжалланган хусусиятларни баҳолашга мос келиши, адекватлиги. Қўлланилаётган тест ўрганилаётган фаолият соҳаси ва унинг психологик тузилмаси тўғрисида аниқ маълумотларни бериш имкониятига эга бўлиши зарур.

Объективлик, холисоналик. Мазкур жиҳат тестнинг стандартлаштирилиши билан боғлиқ хусусиятларини тавсифлайди. Тадқиқот ўтказиш шарт-шароитларини шундай ташкил этиш керакки, тест натижаларига ташқи омиллар (тажриба ўтказаетган шахснинг индивидуал хусусиятлари, тадқиқ этилаётган спортчининг кайфияти, жиҳозлардаги носозликлар, ва ҳ.к) таъсир ўтказмаслиги даркор. Айниқса, тест натижалари таҳлили вақтида эксперимент ўтказаетган шахсда олдиндан шаклланган хулосанинг бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Ҳар бир тест бўйича экспериментатор ва тадқиқ этилаётган спортчининг қандай иш олиб боришига доир махсус йўриқномалар тайёрланган бўлиши зарур.

Аниқлик. Объектив миқдорий ўзгаришлар жадвал ёки чизмалар кўринишида ҳам акс эттирилиши керак.

Тест натижаларини миқдорий баҳолаш, педагогик кузатув ҳамда анкета маълумотларини таҳлил қилиш усулларининг бир-бирига мос келиши, уйғунлиги. Бунда жисмоний тарбия ва спорт амалиётида ўтказилган тест натижаларини баҳолашнинг самарали мезонларини ишлаб чиқиш таъминланади.

Эркин фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги. Тадқиқотчилар томонидан фойдаланишда уларнинг тушунарлилиги, қулайлиги намоён бўлади.

Педагог – мураббийларни барча методикаларни қўллашни билиши, спортчи, айниқса ёш спортчи шахсининг мураккаб ҳодиса эканлиги ва уни баҳолашда

мутлақо хатога йўл қўйиб бўлмаслиги нуқтаи назаридан натижаларни саводхонлик ва моҳирлик билан таҳлил қила олиши даркор.

Мураббий ҳеч қайси хусусият, характер хислати, лаёқат, қобилиятлар ўзгармай қолмаслигини эсдан чиқармаслиги мақсадга мувофиқ. Уларнинг барчаси сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгариб туради. Спортчи шахси хусусиятларини тадқиқ қилиш юзасидан психологик билимлар билан яхши қуrollанган педагог-мураббийгина психологик танлов, спортчиларни мусобақаларга тайёрлаш ишларини муваффақиятли ташкил эта олади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, психик ҳолат психодиагностикасига доир методикалардан педагог-мураббийлар спортчиларни зўриқиш, қўзғалиш ёки тормозланиш даражаларига кўра табақалаштириш, уларга хос бўлган ваҳимага тушиш ёки жанговар шайлик, старт олдидаги руҳсизлик, бўшашиш ёхуд “жонсарақ бўлиш” каби жиҳатларни аниқлаштириш, таҳлил қилишда фойдаланишлари мумкин.

Маълумки, энг яхши ҳолат тан олинган методика ҳам спортчи шахсининг мукамал психологик тавсифини бера олмаслигини назардан қочирмаслик зарур. У спортчи характери, шахси сифатларининг маълум бир қисминигина очиб беради. Шунинг учун спортчи шахсини ўрганишга бўлган фақат тизимли, мажмуавий ёндашувгина педагог-мураббийда спортчи психологияси юзасидан объектив тасаввур, тушунча ҳосил қилиши мумкин. Психодиагностик материаллар педагогга ўқув-спорт машғулотларини, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш, ёш спортчиларни тарбиялашда уларга индивидуал ёндашиш масаласида услубий ёрдам вазифасини бажаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz - Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: избранные психологические труды. М. МПСИ. 2008 – 432 с.
3. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд / Г.Ю. Айзенк // Вопросы психологии, - № 1. – С. 111- 129
4. Арзикулов Д.Н. Спорт-педагогик фаолият қобилиятларини ривожлантиришнинг ижтимоий-психологик шартлари. Монография. Монография – Т.: «Ilm ziyo zakovat», нашриёти. Тошкент 2020.
5. Маришук В., Блудов Ю., Плахтиенко В., Серова Л. Методики психодиагностики в спорте. М. ФиС, 1990 й.
6. Вахабова Д.Б., Арзикулов Д.Н. Спортчи ва мураббий ўзаро муносабатлари психодиагностикаси.// Тезис. Мин.ВУЗ Р.Уз., Московский Гос. Уневер. им. М.В. Ломоносова. Филиал МГУ им. М.В. Ломоносова в городе Ташкента. 2015 год – “Год внимания и заботы о старшем поколении” Наука, росвещение и культура в системе непрерывного образования: проблемы и решения по реализации государственной программы – “Год внимания и заботы о старшем поколении” - Материалы научно-практической конференции. Часть – I. Том – I. 15-16 апрел 2015 г. Т. – 2015 г.

Kamola ARIPOVA,
International Islamic Academy of Uzbekistan
A senior teacher of the department of Foreign languages
E-mail: kamolakind@mail.ru

Based on the review of the senior teacher of the department "Foreign Languages", PhD D. Muminova

FEATURES OF NON-VERBAL MEANS OF COMMUNICATION

Annotation

The article notes that in the conditions of the new socio-economic realities of society, the updated goals of teaching at a language university, and the requirements for mastering a foreign language as an instrument of communication are increasing. A high-quality communication process is impossible if the student is not in a state of readiness to overcome communicative difficulties, compensate for the interrupted communication process, and get out of the situation of lack of language and speech resources.

Keywords: compensate, descriptors, thesaurus, intercultural, competence.

NOVERBAL ALOQA VOSITALARINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada jamiyatning yangi ijtimoiy-iqtisodiy voqeliklari, til universitetida yangilangan o'quv maqsadlari, aloqa vositasi sifatida chet tilini o'zlashtirishga qo'yiladigan talablar ortib borayotgani qayd etilgan. Agar talaba kommunikativ qiyinchiliklarni bartaraf etishga, uzilgan muloqot jarayonining o'rnini bosishga, til va nutq resurslari etishmasligidan chiqishga tayyor bo'lmasa, sifatli aloqa jarayoni mumkin emas.

Kalit so'zlar: kompensatsiya, tavsiflovchilar, tezaurus, madaniyatlararo, kompetentsiya.

ОСОБЕННОСТИ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В статье отмечено, что в условиях новых социально-экономических реалий общества, обновленных целей обучения в языковом вузе повышают требования к владению иноязычной речью как инструменту общения. Качественный процесс общения невозможен, если обучающийся не находится в состоянии готовности преодолевать коммуникативные затруднения, компенсировать прерванный процесс коммуникации, выходить из ситуации дефицита языковых и речевых ресурсов.

Ключевые слова: компенсировать, дескрипторы, тезаурусным, межкультурное, компетенции.

Introduction. According to A.Piz, 7% of information is transmitted with the help of words, sound means (including tone of voice, intonation, etc.) - 38%, facial expressions, gestures, and postures - 55%. He found that verbal communication in a conversation takes less than 35%, and more than 65% of information is transmitted using non-verbal means of communication.

Therefore, the possession of the most commonly used non-verbal skills plays an important role in the communication of people, both in their native and in the target language.

Analysis of the relevant literature. In the scientific literature (A. Piz, V. Kolshansky, Z.V. Savkova, V.P. Konetskaya, S.A. Zinovieva) it is noted that non-speech means are not independent, but an auxiliary means of communication. They prepare, accompany, comment, explain the speech, and reveal its deep essence.

According to Z.V. Savkova, paralinguistic (near linguistic) means of communication are characterized by duality. On the one hand, they allow you to save speech resources. Turning, for example, to the seller, we, pointing to the object, say: "Please show me this cup," and do not waste extra words on its description. On the other hand, they compensate for much of what is left unsaid in words and reveal the subtext, the ambiguity of speech, its stylistic shades, feelings, relationships, etc.

According to V.P. Konetskaya, the term "paralinguistics" (Greek about, near) has a narrow and broad interpretation. In a narrow sense, it denotes only phonation

means of communication - tone of speech, volume, tempo, pauses, pause fillers - the so-called vocalizers like "uh", "mm-mm", as well as such qualitative features of the voice as timbre, pitch, the range, finally, the features of the pronunciation of the individual, which may be due to dialectal specifics or individual characteristics - hoarseness of the voice, whispering, smacking, etc. The broad interpretation of paralinguistics includes kinesics means of communication. The totality of such means of communication as gestures, postures, and body movements is denoted by the term kinesics (Greek movement). Units of kinesics are called kinetics (compare: in linguistics - phoneme, morpheme). Sometimes mimic means of communication are singled out separately - facial expression, look, etc., but more often they are considered as part of kinesics means, since they, like gestures, are dynamic. It should be noted here that, with a broad understanding, according to V. Kolshansky, graphic means of written form of communication are also included in paralinguistics - graphs, diagrams, posters, types of fonts, etc.

The ambiguity of understanding paralinguistics is explained by the complex and multi-temporal process of its formation as a special field of knowledge.

Indeed, the essence of such, for example, an unfinished phrase as "Well, you know?!" can only be understood through intonation, facial expressions, and gestures of the speaker. Many subtexts, emotions, and relationships can be conveyed through paralinguistic means that accompany the words "My dear!". But even then,

paralanguage 1 comes into play - intonation. After all, paralanguage is divided into two large types: kinesics and phonation.

Among all external means of expression, hands occupy a special place. In gestures, the essence of human character is clearly manifested. A complex and varied arsenal of gestural means helps to reveal the essence of speech or, conversely, can significantly hinder and even harm. Gestures are divided into two groups: conditional and unconditional. Conditional gestures are international, national, narrow social in nature. Conditional gestures include military salute, gestures of approval (clapping), gestures of solidarity (raised hand, clenched into a fist), everyday gestures showing that a person is drunk, out of his mind, talkative, etc. Some of the conditional gestures play an independent role, as certain codes out of touch with the language (for example, conducting).

Methods of the research. Conditional gestures sometimes replace speech. So, instead of saying "yes", the Russian nods his head, and instead of "no", he shakes his head from side to side. But the Bulgarians, Greeks, Romanians, Macedonians do the opposite: shake their heads from side to side in agreement, and nod in denial. Arabs throw their heads back in denial. By sticking out the tongue, Russians, European peoples tease the interlocutor, the Chinese threaten, the Indians are angry, and among the Mayans, this movement of the tongue expresses wisdom. Not all peoples of the world express a feeling of love with a kiss. A Russian person, saying goodbye, turns his palm away from himself and shakes it back and forth. The Italians, on the other hand, turn their palm towards themselves and shake it also back and forth (in Russian, "come here"). The English very slowly shake their palm from side to side. In Spain, when they say goodbye, they pat each other on the back. They stop the car with different gestures (Uzbeks - stretching their hand forward), etc. Conditional gestures may be incomprehensible to an uninitiated person.

Unconditional gestures are clear to everyone without explanation. By their nature, they are very effective, they express the emotional state and will of a person, and they always have a specific goal. The gesture can be made with the hand, the leg, the head, and the torso. But more often, of course, a person gesticulates with his hands. It is the hand that most actively expresses the inner life of a person.

Unconditional gestures are divided into four groups: 1) pointing, 2) transmitting, 3) emphasizing, and 4) rhythmic. Pointing gestures are the simplest and usually indicate one or another object. Using such gestures, the speaker points, for example, to a diagram drawn by him on the board, to a table, or to other visual aid brought to the audience.

Transmitting gestures are divided, in turn, into depicting and emotional. Depicting gestures convey the appearance, and shape of the objects of speech. Studying non-verbal means of communication, and mastering them, one must remember that verbal (verbal) communication is the

dominant link in the communication. It subjugates all non-speech means.

Analysis and results. Let's generalize non-verbal means. These include paralinguistic (intonation, pause, breathing, diction, tempo, loudness, rhythm, tonality, melody), extralinguistic (knocking on the door, laughter, crying, various noises, etc.), kinetic (gesture, facial expressions, contact eye) and proxemic (posture, body movement, distance). The broadest understanding of non-verbal behavior as a "non-verbal language" includes an even wider range of phenomena and implies not only the movements of the human body but also a wide variety of objects of labor, everyday life, clothing, cosmetics, the environment, architecture, i.e. everything that is not a word.

Learning kinetic means involves mastering the basics of non-verbal behavior. Just as verbal languages differ from each other depending on the type of culture, so the non-verbal language of one nation differs from the non-verbal language of another nation. While a certain gesture may be universally recognized and have a clear interpretation in one culture, it may have no sign or have the exact opposite in another national community. For example, in Figure 2 in America, a raised thumb, folded into a fist, means an attempt to stop the car. For Russians and Uzbeks, this gesture means "very good." In a situation where an Uzbek or Russian wants to express approval to an American with this gesture, he will be perplexed.

The use of gestures equivalent in form but different in content leads to their erroneous understanding and transfer of this erroneous meaning to the accompanied word. So, a familiar gesture misinforms the student, and makes it difficult to understand in natural communication. It is the factor of varying degrees of coincidence / non-coincidence of national-specific systems of gestures that often causes difficulties in their adequate perception and understanding.

According to S.A. Zinovieva, non-verbal means emphasizing one or another part of the verbal message; anticipating what will be verbally transmitted; expressing a meaning that contradicts the content of the statement; filling in or explaining the pauses, and indicating the intention to continue their statement, the search for a word, etc.; maintain contact between interlocutors and regulate the flow of speech; replace a single word or phrase; belatedly duplicate the content of the verbal message.

Suggestions and conclusions. The need to study non-verbal means of communication and their national-specific features in the process of teaching a foreign language has been repeatedly noted in the work of many foreign and domestic researchers (E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarova, N.I. Formanovskaya, G.T. Makhkamova). we are sure that the possession of a non-verbal component in a situation of intercultural communication suggests one of the ways to successfully overcome communication failures and therefore is necessary.

REFERENCE

1. Zinovieva S.A. Formation of compensatory competence among students of a non-linguistic university / In the book. Traditions and innovations in the methodology of teaching foreign languages / Ed. M.K. Kolkova. -Spb.: Karo, 2007. -S. 41.
2. Kolshansky V. Paralinguistics. -M.,: Nauka, 1977. -p.31.
3. Savkova Z.V. The language of feelings. (Gestures and facial expressions as a means of communication) August 25, 2009 www.gumer.info/.../Savk_JazChuv.php
4. Ingliz tili ogzaki va ozma nutq amaliyoti" fanidan dasturi. Bachelor yShalishi by'yichaZh52220100 - Philology (Inglis Tili). Matyakubov D.I., Makhkamova G., Mirsaidov A. -T.: UzJTU, 2006.
5. Arakin V.D. etc. Practical course of the English language. -M.: Vlado, 1997.
6. Astafurova T.N. Strategies of communicative behavior in professionally significant situations of intercultural communication: Dis. doc. ped. Sciences. - M., 1997. - 325 p.

7. Bakhtin M.M. Aesthetics of verbal creativity. – M.: Art, 1986.
8. Belyaev B.V. Essays on the psychology of teaching foreign languages. - M.: Enlightenment, 1965. -S.59-61.
9. Bim I.L. The concept of teaching a second foreign language (German based on English). - Obninsk: Title, 2001. - 48 p.
10. Bim I.L. Student-centered approach - the main strategy for updating the school // Foreign languages at school. -M., 2002. No. 2. –S.11-15.
11. Bogatikova L.I. To the problem of development of cultural and linguistic intuition// Foreign languages at school. – M.2007. No. 3. –S.34-38.
12. Bystrova E.A. Competent native speaker (characteristics of types of competencies)// Public education. -M., 1998. No. 5. - S. 70 - 71.

UDK:159.234

Feruza ATAMURATOVA,
UrDU magistranti
E-mail. @Atamuratova 14

O 'zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

O'SMIRLIK DAVRIDAGI PSIXOLOGIK SALOMATLIK MUAMMOLARI (OLIIVIY MUNOSABATLAR MISOLIDA)

Annotatsiya

Hozirgi zamon psixologiyasida o'smirlik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan muammolartalaygina, birinchi navbatda, ushbu davrni, hech qanday mubolag'asiz, sog'lom va avtonom shaxsni shakllantirish jarayonida eng muhim davr deb hisoblash mumkinligi bilan bog'liq. Shuningdek, balog'at yoshi va bu jarayon bilan bog'liq fiziologik o'zgarishlar bolaning shaxsiyatini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlash kerak. Ko'pincha o'smirlar duch keladigan qiyinchiliklarning aksariyati ularning ota-onalari va ular bilan shaxslararo munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ko'p sonli travmatik omillar oila tomonidan qo'zg'atilishi mumkin. Boshqa tomondan, ideal holda, ota-ona bolaning o'smirlik davridagi qiyinchiliklarni yengishda tayanchi bo'lishi, uni hayot qiyinchiliklariga dosh berishga o'rgatishi kerak. Aynan shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda ushbu maqolada o'smirlik davridagi psixologik salomatlik muammolari (oilaviy munosabatlar misolida) tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, rivojlanish, O'tish davri, refleks, shaxsiyat, inqiroz, ehtiyoj, psixologik salomatlik, oila.

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ (НА ПРИМЕРЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ)

Аннотация

Многие проблемы изучения особенностей подросткового возраста в современной психологии связаны, прежде всего, с тем, что этот период можно без преувеличения считать важнейшим периодом в процессе формирования здоровой и самостоятельной личности. Следует также отметить, что половое созревание и физиологические изменения, связанные с этим процессом, оказывают существенное влияние на формирование личности ребенка. Большинство трудностей, с которыми сталкиваются подростки, проявляются в их родителях и их межличностных отношениях с ними. Многочисленные травмирующие факторы могут быть спровоцированы семьей. С другой стороны, в идеале родитель должен быть опорой в преодолении трудностей ребенка в подростковом возрасте, обучая его справляться с жизненными трудностями. Именно с этой точки зрения в данной статье анализируются проблемы психологического здоровья подросткового возраста (на примере семейных отношений).

Ключевые слова: подростковый возраст, развитие, переход, рефлекс, личность, кризис, потребность, психологическое здоровье, семья.

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH IN ADOLESCENCE (ON THE EXAMPLE OF FAMILY RELATIONSHIPS)

Abstract

Many problems in studying the characteristics of adolescence in modern psychology are primarily related to the fact that this period can be considered, without exaggeration, the most important period in the process of forming a healthy and independent personality. It should also be noted that puberty and the physiological changes associated with this process have a significant impact on the formation of a child's personality. Most of the difficulties that adolescents face are manifested in their parents and their interpersonal relationships with them. Numerous traumatic factors can be triggered by the family. On the other hand, ideally, a parent should be a support in overcoming the difficulties of a child in adolescence, teaching him to cope with life's difficulties. It is from this point of view that this article analyzes the problems of psychological health of adolescence (on the example of family relationships).

Keywords: adolescence, development, transition, reflex, personality, crisis, need, psychological health, family.

Kirish. Zamonaviy psixologiyaning o'smirlik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan muammolari, birinchi navbatda, ushbu davrni, hech qanday mubolag'asiz, sog'lom va avtonom shaxsni shakllantirish jarayonida eng muhim deb hisoblash mumkinligi bilan bog'liq. Bolaning hayotida bu jismoniy, aqliy, intellektual, axloqiy va ijtimoiy salomatlikni jadal, maqsadli rivojlantirish va shakllantirish davri. Shuningdek, balog'at yoshi va bu jarayon bilan bog'liq fiziologik o'zgarishlar bolaning shaxsiyatini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlash kerak. Ko'p jihatdan, aynan shu yoshda o'smirning balog'atga yetishishi uchun poydevor qo'yiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, shu bilan birga, o'sish davri bolaning qulay rivojlanishini buzishi mumkin bo'lgan bir qator muayyan qiyinchiliklar bilan ham bog'liq.

O'smirlik - o'sib borayotgan shaxsning psixologik salomatligini shakllantirish va mustahkamlashning nozik davri. Ta'lim muhiti va ijtimoiy muhitda bolaning jismoniy, aqliy va psixologik farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan bir qator o'ziga xos omillarning mavjudligi ko'p jihatdan psixologik salomatlik sohasidagi tadqiqotlarning dolzarbligini belgilaydi. Oila ichidagi munosabatlardagi muammolar, ta'lim yukining ortishi, bilim darajasini tekshirish va rasmiy baholashni doimiy kutish, ijtimoiy guruhlariga moslashishdagi qiyinchiliklar, tengdoshlar bilan munosabatlardagi qiyinchiliklar barqaror tashvish va stressli kuchlanish holatiga olib kelishi mumkin. Ushbu omillarning salbiy ta'siri bolaning psixologik salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va uni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

O'smirlik inqirozi, birinchi navbatda, shaxsiyat inqirozi hisoblanadi. Bu yoshda o'smir o'zi haqida g'oyalarni shakllantirish, uning imkoniyatlari va istaklarini tushunish, boshqalarga nisbatan o'z pozitsiyasining noaniqligi bilan duch keladi. O'z "men"ining to'liqligining yaxlitligini anglay olmaslik va his qila olmaslik o'smirda sub'ektiv tashvish va ishonchsizlik hissini muqarrar ravishda keltirib chiqaradi. Agar bola o'smirlik davriga xos bo'lgan faol pozitsiyani egallashga qodir bo'lsa, har qanday ijtimoiylashtiruvchi ta'sirlar keskin ravishda rad etiladi va har tomonlama bahsmunozaralarga duchor bo'ladi. O'smir turli shakllarda o'qishga, intizomga putur yetkazadi va kattalarning obro'siga shubha qiladi. Shunday qilib, bunday xatti-harakatlar orqali bola boshqalardan va o'zidan yashirinishga harakat qiladi. Eng qiyin adaptatsiyada bola o'zining individualligi va kelajagiga e'tiborini butunlay yo'qotadi. Passiv holatda qaror qabul qilish qo'rquvining intensiv rivojlanishi, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'z kelajagi, oila va kasbiy muvaffaqiyat istiqbollari haqida o'ylashdan bosh tortish, ota-onadan ajralishni istamaslik mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. To'roxtiy V.S.ning fikricha, psixologik salomatlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha xilma-xil salbiy omillarni ob'ektiv muhit omillari va sub'ektiv omillarga bo'lish mumkin, ular o'z navbatida shaxsning individual tipologik xususiyatlari bilan belgilanadi[1].

Oila ichidagi muammolar, ta'lim muassasalarining salbiy xususiyatlari, kasbiy faoliyatning murakkabligi, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy vaziyat kiradi. Sub'ektiv omillar individual shaxs xususiyatlariga bog'liq. Bizning fikrimizcha, bu yoshga xos bo'lgan faol sotsializatsiyani hisobga olgan holda, ekologik omillar deb ataladigan narsa o'smirlarning psixologik salomatligi uchun eng muhim hisoblanadi, shuning uchun ushbu tadqiqotda birinchi navbatda ushbu omillar ko'rib chiqiladi.

Bundan tashqari, patologiyalar va barqaror noto'g'ri reaksiyalarning paydo bo'lishiga, asosan, bolaning o'tkir ruhiy travma yoki surunkali psixo-travmatik ta'sirlar va yuqori xavfli vaziyatlar tajribasi yordam berishi mumkin. Yoshning xususiyatlariga qarab, bu holatlar mazmunan farqlanadi. Bu ruhiy gigiyena va psixoprofilaktika kabi sohalarining tibbiy jihatlarini klinik tadqiqotlar bilan tasdiqlaydi. Shunday qilib, o'smirlar uchun asosiy psixotravmatik omillar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- ota-onalarning umidlarini amalga oshirish uchun ob'ektiv imkoniyatning yo'qligi

- kattalar (ota-onalar, o'qituvchilar) tomonidan salbiy fikrlar;

- yashash joyini o'zgartirish, yangi jamoaga kirish;

- hayot va sog'liq uchun jismoniy xavf;

- mumkin bo'lgan salbiy oqibatlariga olib keladigan kasallik holatlari [2].

Yuqorida keltirilgan psixo-travmatik omillar va vaziyatlar ro'yxati o'smir hayotining muhim ijtimoiy-psixologik jihatini tashkil qilishi va umuman, yosh xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu omillarning barqaror surunkali ta'siri o'smirning psixologik salomatligi ko'rsatkichlarini sezilarli darajada kamaytirishi, bolaning keyingi aqliy rivojlanishiga, ijtimoiy moslashuviga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatishi va uning psixikasini chuqur deformatsiya qilishi mumkin.

Ko'rib chiqilayotgan muammo nuqtai nazaridan ota-onalarning o'sish jarayonlarini amalga oshirishdagi roli juda noaniq. Bir tomondan, ko'pincha o'smirlar duch keladigan hayotiy qiyinchiliklarning aksariyati ularning ota-onalari bilan bog'liq bo'ladi. Ko'p sonli travmatik omillar oila tomonidan qo'zg'atilishi mumkin. Boshqa tomondan, ideal holda, ota-ona bolaning o'smirlik davridagi qiyinchiliklarni yengishda

tayanchi bo'lishi, uni hayot qiyinchiliklariga dosh berishga o'rgatishi kerak.

Ota-onalarning o'smir hayotidagi samimiy ishtiroki tufayli bola qiyin vaziyatlarda samarali xatti-harakatlar modellarini ishlab chiqadi. Bunday vaziyatda oilaning ta'siri juda yuqori. Ushbu ta'sirning kamida uchta jihati mavjud:

Bolaning shaxsiy xususiyatlarini shakllantiradigan oilaviy ta'lim uslubi. D.Baumrind oilalarning ma'lum bir namunasidagi tarbiya usullarini o'rganish natijalari bo'yicha o'z xulosalariga asoslanib, shaxsiy xususiyatlari va xarakteri oilada qo'llaniladigan tarbiyaviy ta'sir turlari bilan ma'lum darajada bog'liq bo'lgan bolalarning uchta guruhini aniqladi [3].

1. Quyidagi bog'liqliklar o'rnatildi:

a) obro'li ota-onalar - tashabbuskor, ochiqko'ngil, mehribon bolalar;

b) avtoritar ota-onalar - asabiy, nizolarga moyil bolalar;

v) indulgent ota-onalar - impulsiv, tajovuzkor bolalar.

To'g'ridan-to'g'ri qiyin vaziyatlarda ota-onalarning o'zlarining xatti-harakatlari va bu xatti-harakatlar orqali uzatiladigan munosabatlar, o'z navbatida, bola o'zini xatti-harakatlarning namunaviy modeli sifatida qabul qiladi.

Bolalarning ota-onalari tomonidan qiyin vaziyatlar va muammolarni bartaraf etishning samarali konstruktiv usullariga maqsadli o'rgatish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot usullari:

- Metodologiya A.V. Kozlov. "Psixologik salomatlikning individual modeli" Ushbu texnikaning maqsadi psixologik salomatlikning individual modelini aniqlashdir.

- Oilaning psixologik salomatlik darajasini diagnostika qilish metodikasi (muallif - V.S. To'roxtiy) - oilaviy munosabatlarni baholash uchun mo'ljallangan - nikoh va ota-ona-bola.

Bolaning psixologik salomatligini shakllantirishda ota-ona va bola munosabatlarining roli va oilaviy ta'lim uslubi haqida batafsilroq gapirganda, shaxslararo o'zaro munosabatlar qo'rquvining shakllanishi va rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Oilada hissiy yaqinlikning yo'qligi, ota-onalar bilan iliq munosabatlarning yo'qligi yoki ochiq oilaviy nizolar. Ushbu omilning ta'siri o'smirlarda katta miqdordagi qo'rquvning shakllanishiga yordam beradi va natijada o'zini past baho, o'ziga ishonchsizlik, o'zini qabul qilish, joylashtirish va amalga oshirishda sezilarli qiyinchiliklar paydo bo'ladi[4]. Bolaning atrof-muhitning salbiy ta'siridan o'zini himoya qila olmasligi, o'smirlik davrida xavfsizlik hissi yo'qligi doimo doimiy qo'rquvni shakllantirishning asosiy shartidir. Bundan tashqari, ijtimoiy qo'rquvning sababi, yoki hatto o'smirda tashvish buzilishi, o'z-o'zidan shubhalanish, ota-onalar tomonidan tushunish va ishtirok etishning yetishmasligi yoki bevosita ijtimoiy muhitdan rad etish bo'lishi mumkin. Bolaning kechinmalariga e'tibor bermaslik, ota-onalarning salbiy munosabati, qoida tariqasida, bolada negativizmni keltirib chiqaradi. Ko'pincha bolalikdagi og'ir tajribalar o'smirning asossiz va bir qarashda asossiz shafqatsizligi yoki tajovuzkorligiga sabab bo'ladi. Agar passiv stsenariy bo'lsa, bola o'zini o'zining tajovuzkorligi ob'ektiga aylantirsa, tashvish va his-tuyg'ularni rivojlanish xavfi yuqori bo'ladi. Bolaning kechinmalariga e'tibor bermaslik, ota-onalarning salbiy munosabati, qoida tariqasida, bolada negativizmni keltirib chiqaradi. Ko'pincha bolalikdagi og'ir tajribalar o'smirning asossiz va bir qarashda asossiz shafqatsizligi yoki tajovuzkorligiga sabab bo'ladi. Agar passiv stsenariy bo'lsa, bola o'zini o'zining tajovuzkorligi ob'ektiga aylantirsa, tashvish va his-tuyg'ularni rivojlanish xavfi yuqori bo'ladi. Bolaning kechinmalariga e'tibor bermaslik, ota-onalarning salbiy munosabati, qoida tariqasida, bolada negativizmni

keltirib chiqaradi[5]. Ko'pincha bolalikdagi og'ir tajribalar o'smirning asossiz va bir qarashda asossiz shafqatsizligi yoki tajovuzkorligiga sabab bo'ladi. Agar passiv stsenariy bo'lsa, bola o'zini o'zining tajovuzkorligi ob'ektiga aylantirsa, tashvish va his-tuyg'ularni rivojlanish xavfi yuqori bo'ladi.

O'smirning o'zini o'zi qadrlashi faqat uning atrofidagi muhim odamlarning ta'siri ostida shakllanadi. Oilada bolaning nevrofizatsiyasi omillarini o'rganishga muvofiq atrof-muhit, A.I. Zaxarov oilaviy munosabatlar tizimining quyidagi salbiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatdi:

Ota-onalik va nikoh rollarining inversiyasi. Masalan, otaning rolini ona o'ynaydi yoki bolaning roli ota-onalardan biriga o'tadi.

Oila ichidagi izolyatsiya qilingan guruhlarini shakllantirish, uning alohida a'zolarini rad etish.

Salbiy psixologik iqlim va oila a'zolarining hissiy tashvishlari.

Oiladagi nizolardan qochish va muammolarni hal qilish.

Bolaning qabul qilish, hamdardlik va qo'llab-quvvatlashga bo'lgan haqiqiy ehtiyojlarini inkor etish va e'tiborsiz qoldirish [6].

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, o'spirinning nevrofizmini qo'zg'atadigan ota-onaning munosabati va noto'g'ri tarbiyasi quyidagicha ko'rinishi mumkin:

Ota-onalarning bolani to'liq qabul qila olmasligi, masalan, agar bola istalmagan bo'lsa yoki bolaning biron bir ko'rinishi ota-onalarning dunyoqarashiga mos kelmasa.

Yosh davrining ob'ektiv xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlarini inkor etish, bolaning namoyon bo'lishini salbiy talqin qilish.

Bolaning imkoniyatlari, ehtiyojlari va ota-onadan umidlari o'rtasidagi nomuvofiqlik.

Barqaror tarbiya uslubi va o'smir bilan muloqot qilishning yo'qligi.

Bolaga bo'lgan umidlar va talablarni tarjima qilishda nomuvofiqlik va mantiqsizlik.

Ota-onalarni tarbiyalash va ular bilan muloqot qilishning yagona strategiyasining yo'qligi, ularning harakatlari va so'zlarining nomuvofiqligi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, shaxslararo munosabatlar sohasidagi turli xil nizolar, o'smir va ota-ona munosabatidagi kelishmovchiliklar oilaviy baxtsizlikni keltirib chiqaradigan turli sabablar va omillar orasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu yoshdagi asosiy ehtiyoj ota-onalar bilan munosabatlarning rolini mustahkamlash va qayta ko'rib chiqish, kattalar bilan mustaqil munosabat, o'z nuqtai nafari orqali o'z - o'zini tasdiqlash zarurati yotadi. Bu tendentsiya ham o'smirning psixologik salomatligining va rivojlanishining zaruriy shartidir. O'smir bolalarning psixologik salomatligiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish va bolalarning psixologik salomatligi ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish hozirgi kundagi eng dolzarb muammodir va bu masalalarni ijobiy hal qilishda oilaning hamda ota-onaning roli benihoya kattadir.

ADABIYOTLAR

1. To'roxtiy, V.S. Oilaning psixologik salomatligini tashxislash usullari [Matn] / V.S. To'roxtiy. - M.: MGPU, 2006. - 100 b.
2. Vygotskiy, L.S. Psixologik tizimlar haqida [Matn] / L.S. Vygotskiy // Sobr. op. 6 jildda - T.1.- M. - 1982. - S.68-108.
3. Andreeva, T.V. Oila psixologiyasi [Matn] / T.V. Andreeva. - Sankt-Peterburg: nutq. - 2004. - 244 b.
4. Shoumarov G'.B. "Oila psixologiyasi". Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. - T.: Sharq, 2000.- 65 b.
5. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi // O'quv qo'llanma. - T., 2006.-142 b.
6. Zaxarov, A.I. Bolalardagi nevrozning kelib chiqishi va psixoterapiyasi [Matn] / A.I. Zaxarov. - M.: KARO, 2006. - 672 b.

УДК: 316.6:165.19(575.1)

Қаҳрамон АХМЕДОВ,
ЎзМУ катта ўқитувчиси
E-mail: q.ahmedov@nuu.uz

соц.ф.н.доцент А.Б. Юнусов тақризи асосида

RISK GROUP AND CHILDREN INCLUDING IT

Annotation

Today, the organization of social protection of vulnerable children in need of social protection, ensuring social adaptation to life has risen to the level of the policy of the Republic of Uzbekistan. This issue is in the focus of attention of government agencies and a number of specialists - educators, psychologists, social workers, lawyers, medical staff. Strong social policy is one of the priorities of the Uzbek social development model. At this stage, the main goal of social policy is to further improve the living standards and quality of life. In achieving this goal, there are a number of features that are reflected in the social structure of modern society, including different strata of the population, different social groups and a differential approach to at-risk children.

Key words: risk group, children at risk, family, children, adolescents, adolescents, preschool age, school age.

ГРУППА РИСКА И ДЕТИ, В ТОМ ЧИСЛЕ

Аннотация

Сегодня организация социальной защиты уязвимых детей, нуждающихся в социальной защите, обеспечение социальной адаптации к жизни поднялась на уровень политики Республики Узбекистан. Этот вопрос находится в центре внимания государственных органов и ряда специалистов - педагогов, психологов, социальных работников, юристов, медицинских работников. Сильная социальная политика является одним из приоритетов узбекской модели социального развития. На данном этапе основной целью социальной политики является дальнейшее повышение уровня и качества жизни населения. В достижении этой цели имеется ряд особенностей, которые находят отражение в социальной структуре современного общества, включающей разные слои населения, разные социальные группы и дифференцированный подход к детям группы риска.

Ключевые слова: группа риска, дети группы риска, семья, дети, подростки, подростки, дошкольный возраст, школьный возраст.

ХАВФ ГУРУҲИ ВА УНГА КИРУВЧИ БОЛАЛАР

Аннотация

Ҳозирги кунда ижтимоий ҳимояга муҳтож, хавф остида бўлган болаларнинг ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш, ҳаётга ижтимоий мослашувини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси сиёсати даражасига кўтарилган. Бу масала давлат ташкилотлари ва бир қатор мутахассислар - педагоглар, психологлар, ижтимоий ходимлар, ҳуқуқшунослар, тиббиёт ходимлари диққат-эътиборидадир. Кучли ижтимоий сиёсат ўзбек ижтимоий ривожланиш моделининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги босқичда ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсади - аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини янада юксалтиришдир. Ушбу мақсадни амалга оширишда замонавий жамиятнинг ижтимоий тузилмасида намоён бўлган аҳоли турли қатламлари, турли ижтимоий гуруҳлар ва хавф остида бўлган болалар учун дифференциал ёндашувни ўз ичига олган бир қатор хусусиятлар мавжуд.

Калит сўзлар: хавф гуруҳи, хавф остида бўлган болалар, оила, болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, мактабгача ёш, мактаб ёши.

Қириш. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, болаларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш мақсадида бир қатор қонунлар амалга киритилди. Булар “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги, “Таълим тўғрисида”ги ҳамда “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларидир.

Ўзбекистон Республикаси давлат ёшлар сиёсатининг асосий мақсади болалар ва ёшларни қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоялашга қаратилган ижтимоий - иқтисодий, сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий чоралар тизими ва унинг фуқаролик ва касбий ривожланиш, ижтимоий фаолликни ривожлантиришдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилган барча қонунларни амалга оширишда ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳаётга мослашувида иштирок этувчи барча

мутасадди ташкилотларнинг ҳамкорлиқда ишлашини тақозо этади. Мана шу ташкилотлар яъни, таълим муассасаси, давлат органлари, маҳалла, ва оила ўртасидаги ижтимоий ҳамкорлик мавжуд бўлган муаммоларни олдини олишга имкон беради. Ноқобил оилалар ва тарбияси оғир болаларни турар жойи бўйича аниқлаш, улар ўртасида тарбиявий ишларни ташкил этиш, болаларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш ва бандлигини таъминлаш борасидаги ишларнинг самардорлигини оширишга амалий таъсир кўрсатади. Ушбу тизимда болалар ва ёшлар алоҳида ўрин эгаллаб, улар ёшларнинг энг ўқимишли, мобил ва ижтимоий жиҳатдан фаол қисмидир.

Ҳозирги вақтда “хавф остида бўлган болалар” тушунчаси педагогика ва психологияда тез-тез қўлланилмоқда. Хавф остида бўлган болалар - бу ўз ҳаётларининг айрим ҳолатлари туфайли бошқа тоифаларга қараганда жамият ва унинг жинсий элементининг салбий ташқи таъсирига кўпроқ мойил бўлган, бу вояга етмаганларнинг

нотўғри ишлашига сабаб бўлган болалар тоифаси. Болалар ва ўсмирларга психологик-ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш масалаларини ҳал қилиш учун бундай болалар контингенти ва уларнинг психологик хусусиятларини аниқ тушуниш лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

“Болалик” - шахс сифатида ривожланишнинг бошланғич босқичи, шахснинг ҳаёт йўлида ижтимоий ва биологик омилларнинг ўзаро мувозанатли таъсиридир (Т.В.Карсавская, Б.Д.Муранов, Н.В. Савенко, Н.А. Машинская, Т. Попкова). Болалик «ёш» кўрсаткичи билан белгиланади ва қуйидаги ўзаро боғлиқ элементлар: меъёрий ёш мезонлари; ёшдаги стереотиплар; ёшлик жараёнининг рамзийлиги, ёшга мансуб турли маросимлар ва ёш субкултураси кузатилади. Болалар ғамхўрлик объекти ҳисобланади. (И.С.Кон, И.П. Суханов, В.В. Долгов ва бошқалар). “Болалик” мустақил ўрганиш объекти ҳисобланмайди. «Бола» атамаси статистик (никоҳ, ажралиш, туғилиш, ўлим ва ўртача умр кўриш, ёш таркиби ва ҳ.к.) кўрсаткичларини аниқлаш, оиланинг репродуктив функцияларини ўрганиш ва жамиятда аёлларнинг мавқеини таҳлил қилиш учун ишлатилади. Иқтисодиёт нуктаи назаридан “болалик” мустақил ўрганиш объекти ҳисобланмайди. Болалик оилаларнинг турмуш даражаси кўрсаткичлари, оила жон бошига даромадлар нисбати, болалар нафақалари миқдори, болалар учун маҳсулотларни ишлаб чиқарилиши, болаларни туғилишини рағбатлантиришнинг қўшимча механизмларини белгилаш ҳисобга олинади. Социология нуктаи назаридан болалар, жамият ижтимоий тузилмасининг мустақил ижтимоий ва демографик қисмидир. «Болалик дунёси» - «... ўз тилига, тузилишига, функцияларига, ҳатто урф-одатларига эга автоном сотсиал-маданий ҳаёт, ўзига хос бир субкултурадир» (И.С.Кон). «Болалик майдончаси» - бу «доимий жисмоний ўсиш, ақлий ва ижтимоий нормаларнинг ривожланиши, боланинг жамиятда ўз тақдирини белгилаш, болалар ва ўсмирларнинг ҳис-туйғуларини ривожлантириш манзили бўлиб ҳисобланади» (А.А.Журавлева). (Л.В.Касава, А.Ковалева, И.С.Кон, А.Журавлёва ва б.). Психология нуктаи назаридан “болалик” мураккаб, мустақил организм, жамиятнинг ажралмас қисми, инсоннинг ривожланиши, жисмоний ва шахс сифатида шаклланишининг дастлабки босқичидир. Болалик даврини белгилаш, болани билим қобилиятини ривожлантириш ва унинг атрофидаги дунё билан бўлган муносабатларнинг ривожланиши биринчи ўринда туради. (Э. Эриксон, З. Фрейд, П.П. Блонский, Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, Л.Ф. Обухова ва б.) [1].

Тадқиқот методологияси. Методологик жиҳатдан ҳавф гуруҳи ва унга қиравчи болалар умумий ўзаро алоқадорлик, тарихийлик, тизимлилик тамойиллари, контент, герменевтик анализ каби усуллардан фойдаланилган ҳолда сўровнома асосида далилланган ва таҳлил қилинган. Ҳавф остида бўлган болалар - бу ўз ҳаётларининг айрим ҳолатлари туфайли бошқа тоифаларга қараганда жамият ва унинг жиноий элементларининг салбий ташқи таъсирига кўпроқ мойил бўлган, бу вояга етмаганларнинг нотўғри ишлашига олиб келган болалар тоифаси.

“Ҳавф остида бўлган болалар” тушунчаси қуйидаги болалар тоифаларини назарда тутди:

аниқ клиник ва патологик хусусиятга эга бўлмаган ривожланиш муаммолари бўлган болалар;

турли ҳолатлар туфайли ота - она қарамоғисиз қолган болалар.

Болалар ва ўсмирларга психологик ва ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатиш ва қўллаб - қувватлаш

масалаларини ҳал қилиш учун бундай болалар контингенти ва уларнинг психологик хусусиятларини аниқ тасаввур қилиш керак.

Ҳавф гуруҳига тушган болаларнинг асосий сабаблари бу болаларнинг қуйидаги ҳаёт шароитлари:

бир ёки иккала ота-онанинг ичкиликка ружу қўйганлиги;

бир ёки иккала ота-онанинг дайди хатти-ҳаракатлари (паразитизм, тиланчилик, ўғрилик, фоҳишабозлик ва бошқалар);

ота-оналар томонидан квартирада жиноий ва антисоциал элементлар учун фоҳишахоналарни ташкил қилиш;

ўз фарзандларининг ота-оналари томонидан жинсий бузуклик, уларда одам савдоси;

ота-оналардан бирининг дўстлари ёки бошқа ота-оналарни ичиш орқали болалар олдида ўлдрилиши;

ота-оналардан бири томонидан озодликдан маҳрум қилиш муддатини ўташ;

ота-оналардан бирини алкоголизм, руҳий касаллик учун даволаш;

болаларни суиистеъмол қилиш (жанг қилиш, оғир жароҳатлар билан қалтқолаш, очлик ва бошқалар);

ёш болаларни қолдириш;

озик-овқат ва сувсиз ёлғиз;

бош устида бошпана етишмаслиги, ота-оналар билан яшаш ва доимий яшаш жойининг етишмаслиги;

уйдан қочиш, тенгдошлари билан тўқнашувлар ва бошқалар.

Болалар ҳулқ-атворида ҳам, шахсий ривожланишида ҳам сезиларли оғишларга эга. Улар битта характерли хусусиятга эга - сўзнинг кенг маъносида ижтимоийлашувнинг бузилиши: гигиена кўникмаларининг етишмаслиги, столда ўзини тута олмаслик, нотаниш муҳитга, янги шароитларга мослаша олмаслик, гиперсексуализм, жинсий ориентация бузилиши, ўғирлик, ёлғончилик, инсон ҳаётининг қийматини йўқотиш, шафқатсизлик, тажовузкорлик, қизиқишнинг йўқолиши, ишчанлик, дангасалик, қиймат йўналишларининг йўқлиги, жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрлар ва ахлоқнинг етишмаслиги, маънавиятнинг етишмаслиги, билимга қизиқишнинг йўқотиш, ёмон одатлар (спиртли ичимликлар, гиёҳванд моддалар, чекиш, гиёҳванд моддаларни суиистеъмол қилиш, одобсиз тил ва бошқалар).

Таҳлил ва натижалар. “Ҳавф остида бўлган болалар”нинг психологик хусусиятлари. Маҳаллий ва Ғарб психологларининг тадқиқотларида “ҳавф остида бўлган болалар”нинг қиёсий характеристикаси берилган.

И.В. Дубровина, Е.А. Минкова, М.К. Бардйшевская ва бошқа тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, ота-она қарамоғисиз тарбияланган болаларнинг умумий жисмоний ва ақлий ривожланиши оилаларда ўсаётган тенгдошларининг ривожланишидан фарқ қилади. Улар ақлий ривожланишнинг секин суръатларига, бир қатор салбий хусусиятларга эга: интеллектуал ривожланишнинг паст даражаси, ёмон ҳиссий соҳа ва тасаввур, ўз-ўзини бошқариш кўникмаларини кеч шакллантириш ва тўғри хатти-ҳаракатлар [2].

Болаликни ижтимоий - психологик ва педагогик қўллаб-қувватлаш муассасаларида тарбияланган болалар болани оиладан олиб ташлаш ва уни турли муассасаларга (шифоҳона, қабул қилувчи-дистрибьютор, вақтинчалик бошпана, санаторий ва бошқалар) жойлаштириш каби шикаст етказувчи омиллар билан қучаядиган аниқ нотўғри ишлаш билан ажралиб туради.).

Эрта ва мактабгача ёш. Болаликни ижтимоий-психологик ва педагогик қўллаб-қувватлаш муассасаларидаги мактабгача ёшдаги болалар когнитив

фаолликнинг пасайиши, нутқни ривожлантиришда кечикиш, ақлий заифлик, мулоқот қобилиятининг етишмаслиги, тенгдошлари билан муносабатлардаги зиддиятлар билан ажралиб туради.

Н.Н. Авдеевнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, Меҳрибонлик уйлари болалари ўзларини ойнада анча кейин таний бошлайдилар, улар ўзларининг акс этишларидан кўркишади ва йиғлай бошлайдилар. Оиладан ташқарида тарбияланган болаларда ўз-ўзини англаш тўғриси ривожлантириш оилада ўсган болаларга қараганда анча кеч келади деб тахмин қилиш мумкин. Т.П. Гаврилованинг сўзларига кўра, уч йиллик инкйроз бу болаларда ўчирилган шаклда содир бўлади, кеч бўлади. Муваффақият ғурури – мактабгача ёшдаги бундай муҳим шахсий неоплазма – бу болаларда дефектив равишда шаклланади. Оиладан ташқарида тарбияланган болалар катталарни баҳолашга қизиқиш билдирмайдилар, фаолиятда муваффақиятсизликка учрайдилар, ижобий баҳолашга эҳтиёж сезадилар, улар муваффақиятли ва муваффақиятсиз ҳаракатларни, тасдиқланган ва маъқулланмаган хатти-ҳаракатларни қандай фарқлашни билишмайди [3].

Эрта ёшдаги катталар эътиборининг етишмаслиги ижтимоий ривожланишдаги камчиликларга олиб келади: катталар ва тенгдошлар билан мулоқот қилиш ва алоқа ўрнатишга ҳожат йўқ, улар билан ҳамкорлик қилиш қийин. Бу эса нутқнинг ривожланишидаги кечикишга, мустақилликнинг йўқолишига, шахсий ривожланишдаги бузилишларга олиб келади.

Оиладан ташқарида тарбияланган болаларнинг интеллектуал ривожланиши келишмовчилик, аниқ тартибсизлик ва мувозанатсиз фикрлаш турлари билан тавсифланади. Якуний, визуал-ҳаёлий фикрлаш асосий нарса бўлиб қолмади. Шу билан бирга, оғзаки фикрлаш ёш меъёрларига эришиши мумкин ва оғзаки бўлмаган фикрлаш анча орқада қолади, чунки у ўйин, норасмий алоқа ва катталар ва бошқа болалар билан тартибга солинмаган қўшма тадбирларда шаклланади.

Шундай қилиб, ота-онасиз ўсаётган мактабгача ёшдаги болалар ўз тенгдошларидан тўлақонли оилалардан когнитив фаолликнинг пасайиши, нутқни ривожлантиришда кечикиш, ақлий заифлик, мулоқот қобилиятининг етишмаслиги ва тенгдошлари билан муносабатлардаги зиддиятлар билан фарқ қилади.

Бошланғич мактаб ёши. Бошланғич мактаб ёшидаги хавф остида болалар, улар фикрлаш ривожлантиришда кечикиш, ўз-ўзини тартибга солиш, ўзларини бошқариш қобилияти бор қийинчилик ўқув материаллар ассимиляция бор, тез-тез мактабга эмас, интеллектуал соҳани ривожлантириш тенденциясига эга. Ўрта мактабларнинг бу хусусиятларини барчаси ўқув кўникмалари ва қобилиятларини ўзлаштиришнинг кечикишига ва ўқитиш сифатининг паст бўлишига олиб келади.

М.Паришионерлар, Х.Н.Толстихнинг тадқиқотларига кўра, Меҳрибонлик уйларида мактабга келган 7-8 ёшли болалар ҳикоя-ролли ўйинларни, қоидалар билан ўйинларни ёки болалар ўзларининг севимли китоблари, мултифилмлари, телешоулар мавзуларида импровизация қиладиган драматизация ўйинларини қандай ўйнашни

билишмайди. Тенгдошларига қувонч ва завқ бағишлайдиган ўйинлар улар мавжуд эмас. Энг яхши ҳолатда, улар ёш болалар учун хос бўлган энг оддий манипуляция ўйинларига кириш ҳуқуқига эга. Бу ёшдаги ўйиннинг етишмаслиги ўтказиб юборилган имкониятлар ҳақида гапирари.

Ўсмир болалар. Хавф остида бўлган ўспиринлар атрофдаги одамлар билан муносабатлардаги қийинчиликлар, ҳис-туйғуларнинг юзакилиги, қарамлик, бошқаларнинг буйруғи билан яшаш одати, ўз-ўзини англаш соҳасидаги бузилишлар, ўқув материални ўзлаштиришдаги қийинчиликларнинг кучайиши билан тавсифланади. Қўпол хатти-ҳаракатлар ҳодисалари (бепарволик, ўғирлик, ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатларининг турли шакллари). Катталар билан муносабатларда улар ўзларининг фойдасизлигини, ўз кадр-қимматини ва бошқа одамнинг қийматини йўқотишини бошдан кечиришади.

А.Л. Лихтарниковнинг фикрига кўра, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган ўспиринларда бахтли одам ва бахт ҳақида ғоялар мавжуд бўлиб, улар оддий оилалардаги болалар ғояларидан сезиларли даражада фарқ қилади. Хавф остида бўлган ўспиринларнинг бахтнинг асосий кўрсаткичлари ҳақидаги энг кенг тарқалган жавоблари: озиқ-овқат, ширинликлар (қўплаб пирожное), ўйинчоқлар, совғалар, қийим-кечак. Бундай “моддий” хусусиятлар шуни кўрсатадики, ҳатто ўн беш ёшли болаларда ҳам ўйинчоқ бахтнинг зарур атрибутидир. Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган ўспиринлар орасида 43% бахтли одамнинг минимал белгиларини қайд этади, бу “мен бахтсизман” позицияси сифатида талқин қилиниши мумкин ва бундай ўспиринларнинг атиги 17% оддий оилаларда учрайди [4].

“Хавф остида қолган болалар” таълим ва тарбиясини ташкил этиш ҳар томонлама амалга оширилиши керак, шундагина у самарали бўлади. Психоневролог, дефектолог, психолог, нутқ терапевти, ижтимоий педагог. Ушбу болалар психолог томонидан амалга ошириладиган дори терапиясини талаб қилади [5].

Хулоса ва таклифлар. Психологнинг асосий фаолияти “хавф остида бўлган болалар”нинг тенгдошлари ва катталар билан алоқасини оптималлаштириш, уларнинг кадр-қиммати ва ўзига бўлган ишончини шакллантириш, мақсадларни белгилаш ва ўзини ўзи бошқариш қобилиятини ривожлантиришдир.

“Хавф ғуруҳи” болалари билан ишлашда ижтимоий педагогга катта рол берилади. У амалий психолог билан биргаликда болаларнинг тиббий-психологик, ёши, шахсий хусусиятлари, уларнинг қобилиятлари, қизиқишлари, мактабга муносабати, ўқиши, ҳулқ-атвори, ижтимоий доирасини ўрганиши, боланинг шахсияти таркибидаги ижобий ва салбий таъсирларни аниқлаши керак. Ижтимоий педагог учун палаталарнинг моддий ва уй-жой шароитлари тўғрисида билиши муҳимдир, унга ва ўқитувчиларга ноқулай вазиятлардан тўғри ечимлар ва йўлларни топишда ёрдам бериш учун муайян ҳаётий тўқнашувларни мунтазам равишда таҳлил қилиши керак. У болаларга зарур ёрдам кўрсатиб, турли хил ижтимоий хизматлар билан ўзаро алоқада бўлиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Блонский П.П. Педагогика. – М., 1934.; Выготский Л.С. Собр.соч. в 6-ти т. – М., 1982, т.4.; Эльконин Д.Б. Психология игры. – М., 1978.
2. Беличева С.А. Социально-педагогическая поддержка детей и семей «группы риска». – М., 2006.
3. Беличева С.А. Социально-педагогическая поддержка детей и семей «группы риска». – М., 2006.
4. Сақату Х. Психологические особенности детей группы риска. – М., 2000.
5. Шульга Т.И., Олиференко Л.Я., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. – М., 2008.

УДК:316.3

Олимжон АХМАДЖОНОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail:ahmadjanovlimjon498@gmail.com

НамМТИ доценти, PhD С.Н. Абдуллаева тақризи асосида

GLOBAL TIME AND ELECTRONIC CULTURE

Annotation

This article examines a new type of culture that is rapidly developing in our time. It is noted that the days have passed when we limited ourselves to narrower topics such as personal culture, culture of behavior, and clothing culture. It is emphasized that these days there are changes when the economy, industry, market relations, agriculture, medicine, leadership, politics and international relations have their own culture.

Key words: "Culture", information culture, information technology, a way of communication, personality formation, ecological culture, electronic culture, electronic means, a broader concept of culture.

ГЛОБАЛЬНОЕ ВРЕМЯ И ЭЛЕКТРОННАЯ КУЛЬТУРА

Аннотация

В этой статье рассматривается новый тип культуры, стремительно развивающийся в наше время. Отмечается, что прошли те времена, когда мы ограничивались более узкими темами, такими как личная культура, культура поведения, культура одежды. Подчеркивается, что в наши дни происходят изменения, когда экономика, промышленность, рыночные отношения, сельское хозяйство, медицина, лидерство, политика и международные отношения имеют свою собственную культуру.

Ключевые слова: «Культура», информационная культура, информационные технологии, способ общения, формирование личности, экологическая культура, электронная культура, электронные средства, более широкое понятие культуры.

ГЛОБАЛ ЗАМОН ВА ЭЛЕКТРОН МАДАНИЯТ

Аннотация

Ушбу мақолада бугунги кунда маданиятнинг тезкор замонамизда юзага келаётган янги электрон маданият ҳақида фикр юритилади. Шахсий маданият, муомала маданияти, кийиниш маданияти сингари мавзулар билан бир қаторда эндиликда иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, бозор муносабатлари, деҳқончилик, тиббиёт, раҳбарлик, сиёсат ва халқаро муносабатларнинг ўз маданияти борлиги, яъни "маданият" тушунчасидан ҳоли соҳа, тармоқ, жаба ҳақда ёққанлиги асосланган ҳаракат қилинади.

Калит сўзлар: "Маданият", ахборот маданияти, ахборот технологиялари, коммуникация усули, индивиднинг шахс бўлиб шаклланиши, муҳит маданияти, электрон маданият, электрон воситалар, маданиятнинг кенгрок соҳаси.

Кириш. Шиддат билан ўтаётган умримизни электрон воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бугунги кунда ўсиб келаётган ёш авлоднинг электрон маданиятини шакллантириш кечиктириб бўлмайдиган масалалардан бири ҳисобланади.

Жамиятни ахборотлаштириш жараёнининг ўзи, кўпинча соф технологик жараён сифатида баҳоланишига қарамай, мазмун-моҳиятига кўра чуқур ижтимоий жараён ҳам ҳисобланади. Чунки ахборотлаштириш жамиятнинг бир шаклдан бошқа, ижтимоий тараққиётнинг янада юқори даражасига эга бўлган шаклига ўтишни англатади ҳамда жамиятнинг истикболдаги хусусиятларини белгилаб бермоқда. Электрон маданият жамият ва давлат ривожланишининг муҳим омилидир. Тезкор замонамизда иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланган давлатларда электрон коммуникация ва компьютер технологияларининг барча соҳаларга самарали жорий этилгани муваффақиятлар гарови бўлганини жаҳон оммаси яхши билади. Бу юксалишлар асосини электронлашув, телекоммуникация ва компьютер технологиялари ташкил этади. Чунки, XXI аср – электрон воситалар асридир.

Жаҳонда янги шаклдаги ахборот маконининг пайдо бўлиши ва компьютер технологияларининг юқори суръатда тараққиёт этиши оқибатида кишилар ўртасидаги

ахборот алмашинув жараёнининг янги босқичга кўтарилиши инсоният тафаккурида ҳам ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Ўзаро ахборот алмашишнинг чексиз кенгайиши, ижтимоий-маданий интеграциялашувнинг чуқурлашиши ва интенсивлашиши эса ёшларнинг жамиятга ижтимоийлашувида ўзига хос мураккабликлар туғдирмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ахборот маданияти, ахборотлашган жамият ва ахборот алмашинуви жараёнларига оид муаммолар билан шуғулланган хорижлик олимлардан Д.Белл, Т.Парсонс, Ж.Гелбрейт, П.Дракер, М.Кастельс, У.Ростоу, А.Тоффлер, Ф.Уэбстер [1] ва бошқаларнинг ишларини алоҳида қайд этиш керак. Мазкур олимларнинг асосий эътибори глобал ахборотлашган жамият ғоясини тадқиқ этишга қаратилиб, уларнинг асарларида жамият тараққиётининг турли мураккабликдаги зиддиятли қўринишлари очиб берилган. МДХ давлатларида Р.Ф.Абдеев, Ю.Ф.Абрамов, В.Г.Горохов, В.Иноземцев, И.С.Мелюхин, Н.Н.Моисеев, И.Б.Новик, М.А.Розов, В.С.Стёпин, Д.С.Чернавский, А.А.Чернов, Ю.А.Шрейдер [2] каби олимларнинг ишлари салмоқлидир.

Ахборот ҳамда ахборотлаштириш жараёни кенг қамровли ҳодиса бўлиб, бу борада У.Ш.Бегимкулов, Ж.С.Абдуллаев, Г.Ғ.Гаффарова, М.Ёкубова, О.М.Кост-

рина, О.В.Ланцева, М.А.Усмонова, Н.А.Шермухамедова, Ш.С.Қўшоқов [3] каби ўзбекистонлик олимларнинг ушбу муаммоларга бағишланган докторлик ҳамда номзодлик диссертацияларини келтириб ўтиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистонда ахборотлашган жамиятнинг социологик масалалари О.Ата-Мирзаев, М.Бекмурадов, М.Ганиева, А.Умаров, А.Холбеков, Р.Убайдуллаева, К.Каланов, О.Абдуазимовларнинг илмий изланишларида ўз ифодасини топган[4]. Ҳар қандай жараёнинг яхши ва ёмон томонлари бўлганидек, жамиятни ахборотлаштиришнинг жараёнида электрон маданиятнинг ҳам ижобий ҳамда салбий жиҳатлари мавжуд. Хусусан, ахборотлаштириш ва истиқболли ахборот технологиялари ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳамда меҳнат тежамкорлигини оширишни, илмий билимлар ва илғор технологиялар жамиятда жадал тарқалишини, жамият интеллектуаллашуви умумий даражасини оширишни таъминлаши каби ижобий томонлар билан бир қаторда ахборот макони учун кураш ва инсонга ахборот-психологик таъсир кўрсатишнинг авж олиши каби алоҳида хавфни ҳам юзга келтиради. Ахборот узатиш, алмашилиш ва қабул қилиш жараёнида электрон маданият тезкорлик, аниқлик, сифат ва таъсирчанликни таъминлаш, ахборотнинг дунё бўйлаб кенг ёйилиши имкониятини яратишда «бутун жаҳон ўргимчак тўри»нинг аҳамияти катта ва айнан мана шу омил ундан фойдаланиш эҳтиёжини то-бора орттирмоқда. Янги юз йилликда Ўзбекистонга ҳам интернет шиддат билан кириб келди ва кундалик ҳаётда ўз ўрнига эга бўлди. Фан-техника ютуқлари инсон манфаатлари, эзгу мақсадлар йўлида хизмат қилиши лозим. Бироқ айрим кучлар виртуал оламдан ғаразли ниятлари йўлида фойдаланётгани ҳам аини ҳақиқатдир. Психологларнинг фикрига кўра, аҳолининг фақат 15-25 фоизи ахборотни танқидий нуқтаи назардан ўзлаштиришга қодир, қолган 75 фоиз одамлар эса олинган ахборотнинг таъсирига шундай-лигича берилиб кетади. Бунинг оқибатида оммавий ахборотнинг ҳозирги замон воситалари ва усуллари жамиятни тез бошқариш хусусиятини белгилайди.

Бугунги кунга келиб дунёнинг мафкуравий манзараси жуда мураккаблашиб кетди. Унда кучли таъсирга эга бўлишнинг энг мақбул йўли, ҳар қанча маблағ талаб этилишидан қатъи назар, йирик ахборот тарқатувчи мавқеини эгаллаш экани аён бўлиб қолди. Жаҳонда «ахборот уруши» кетаётганини ҳатто оддий одамлар ҳам пайқаши қийин эмас. Масалан, бирон бир хорижий мамлакатнинг турмуш тарзи, қадриятлар тизимини улуғловчи рисоалар, кинофильмлар тарқатилмоқда, дейлик. Табиийки, бундай ахборотлар жамиятда маълум ижтимоий фикр шаклланишига таъсир этмай қолмайди.

Т.Парсонс жамиятнинг тараққиётини таъминлашда тўрт элементни яъни, биологик организм, ижтимоий организм (тизим нуқтаи назаридан), шахс ва маданиятнинг ролини алоҳида кўрсатади [5]. Уларнинг бир-бири билан функционал боғлиқликда ҳаракатланиши эса жамиятнинг мажудлигини таъминлайди. Ушбу тўрт элемент ичида шахс ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, шахс ўз эҳтиёжлари, қадриятли мўжаллари боис индивидуал ҳулқ-атвори намоён этади ва шу орқали тизимнинг тартибли ҳаракатланишига туртки бўлади. Тизимнинг афзаллиги жамиятда содир бўлаётган воқеа ва жараёнлар, яъни социал воқеликни тартибга солиб туриши орқали барқарорликнинг таъминлаб беришда намоён бўлади. Зеро, тизим ижтимоий воқеликни тартибга солиш давомида социал институтларнинг шаклланишига ҳам туртки беради. Шу тарика, жамиятнинг ҳар бир

элементи ижтимоий тизимнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. Электрон маданиятни ўрганишга фанлараро ёндашувнинг шартлари ва омиллари кўриб чиқилади. Ушбу мақолада маданиятнинг электрон шакли ривожланишининг турли жиҳатлари таҳлил қилинади. 20-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб талаффуз қилинаётган ҳодисани фалсафий ва социологик жиҳатдан ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мамлакатимиздаги ислохотларнинг негизида ёшларнинг социал муҳит шарт-шароитларига ижтимоий-лашувидаги хусусиятлар трансформациялашган жамият ва унинг оқибатида вужудга келган субъектив вазиятларга боғлиқ бўлиб қолади. Бу жараёнда ёшларнинг ахборот олиш маданияти ва ахборот алмашинуви маданияти социологик нуқтаи назардан илмий таҳлил қилиниш зарурати юзга келди. Ёшлар мавзуси бир қатор ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида жиддий таҳлил қилинган. Шундай бўлса-да мавжуд ахборотлашган жамият замонавий ёшлар олдига турли хил муаммоларни қўймоқда. Айниқса, интернет тармоғи имкониятларидан ҳамма вақт ҳам унумли фойдалана олмаслик, баъзи ҳолатларда мавжуд ахборот оқимиға нисбатан мафкуравий иммунитетнинг етишмаслиги уларнинг технологик трансформациялашган жамиятга ижтимоийлашуви қийин кечаётганидан далолат беради.

Постиндустриал инкилоб, ахборотлашув ва глобаллашув жараёнлари, таассуфки, фақат моддий манфаат ва эҳтиёжларини қондиришга интиладиган, миллий қиёфасини қарийб йўқотган, ўз мақсади йўлида ҳар қандай ғояни қўллашга тайёр тоифаларни ҳам вужудга келтирди. Бундай салбий ҳолат мамлакатимиз аҳолиси, айниқса, ёшларимизга ўз таъсирини кўрсатмайқолмайди. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти «Оқсак маънавият – енгилмас куч» асарида ёзганидек, «Бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзimas туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин» [6].

Демак, ҳозирда ҳар бир ахборот чегара билмаслик хусусиятига эга экан, онги ва дунёқароши эндигина шаклланаётган ёш авлоднинг маънавий олами дахлсизлигини асраш кўпчилиқни ўйлантириши даркор. Интернетни чеклаб қўйиш ёки ахборот олишни тақиқлаш билан муаммо ҳал бўлмайди.

Маълумки, ҳозирги замон ёшларининг ҳаётий тушунча ва тасаввурларини асосан интернет шакллантирмоқда. Бу эса таълим-тарбия муассасаларининг иш фаолиятини қийинлаштириб қўймоқда. Ахборотнинг катта оқими шароитида инсон ўзини эркин ҳис эта олиши учун ахборот маданиятига эга бўлиши керак. Бу ўринда ахборот маданияти дейилганда таълим, илмий билиш ва фаолиятнинг бошқа турлари давомида юзга келадиغان ахборотга бўлган эҳтиёжларни қондиришга қаратилган билимлар, ўқув ва кўникмаларнинг тизимлаштирилган йиғиндиси тушунилади. Шунинг учун ҳам мазкур муаммо фақатгина маълум бир давлат чегараларидан чиқиб, глобал характерга эга бўлди.

Ахборотни танлаш ва ундан унумли, тўғри фойдаланиш эса инсоннинг онг даражаси билан боғлиқ. Онг даражаси билим даражасига, билим даражаси эса ўз навбатида борлиқдаги воқеа-ҳодисалар мазмун-моҳияти билан мутаносиб бўлиши даркор. Шунинг учун биринчи навбатда ахборот олаётган киши уни мутлақлаштирмасдан, ўз шуури даражасида таҳлил қилиб, сўнг қабул қилиши лозим. Замонавий жамиятнинг фарқли белгиларидан бири бу ўсиб келаётган ёш авлодни теваарак

атрофда бўлаётган ўзгаришларга доимий мослаштириб бориш ҳисобланади. Цивилизациянинг ривожланишида унинг асл моҳиятини олдин қандай бўлганлиги билан таққослаймиз. Унинг ўзига хослик белгилари узлуксизлик, шиддатлилиқ, глобал характерлилиқдир. Ахборотлаштириш асрида ахборот хуружининг авж олиши айниқса ёшларда ахборот олиш маданияти, ўқиш маданиятини шакллантиришни тақозо этади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, бугун ахборот шиддат билан янгилашиб, ҳажми ошиб бормоқда. Натижада билимнинг ўсиши суръати илгарилаб кетмоқда. Ўтган асрларда инсон ҳаётини иккига ажратиш, ўқиш даври ва иш даврига бўлишган [7].

Бугун компьютерлар, компьютер тармоқлари, улкан ҳажмдаги ахборот ресурсларидан оқилона фойдаланишда жамият ва инсон учун ахборот маданияти феноменининг глобал аҳамиятини англаш талаб этилади. Ахборот маданияти феноменининг пайдо бўлишининг асосий факторлари бу ахборотлаштириш асрига ўтишининг универсал ижтимоий муҳим категориялари, яъни ахборот ҳажмининг ўсиши, жамиятни ахборотлаштириш, техника ва технологиянинг ривожланиши, ахборот жамиятининг шаклланиши кабилар. Ахборот олиш маданиятига эга бўлиш –бу ҳар бир инсон ўзлигини англашида ўз ўрни ва вазифасини билишида катта аҳамиятга эга бўлган фазилатларини кенг қўламда очиб беришдаги жараёндир.

Таълим ахборот олиш маданиятини шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлиб, таълим олиш тизимидаги ривожланиш ва ҳар бир кишини самарали тарзда ахборот ва ахборот воситаларидан фойдалана билиши жамият юксалишига сабаб бўлади. Ахборотлашган жамиятда кишиларнинг, хусусан, ёшларнинг ахборот маданиятига, демакки, ахборот алмашинуви маданиятига эришувида ахборот саводхонлиги босқичи борлигини ҳам назардан қочирмаслик зарур. Ахборот саводхонлиги «Ахборотга бўлган эҳтиёжни ҳис қилиш, уни топиш, унга баҳо бериш ва ундан самарали тарзда фойдаланиш» учун керак бўладиган малакалар тўплами сифатида таърифланади [8].

«Ахборот саводхонлиги» тушунчасини биринчи марта П.Зурковский XX асрнинг 70-йилларида иш ва кундалиқ ҳаётдаги муаммоларни ҳал қилишда ахборот ресурсларидан тўғри фойдалана олган инсонга нисбатан ишлатган. «Ахборот ресурсларини ўз ҳаёт фаолиятида тўғри татбиқ қила олган одамларни ахборий-саводхон деб аташ мумкин» дейди [9]. Кейинги ўн йилликлар давомида ахборот саводхонлиги АҚШнинг кундалиқ ҳаётида, мактабда, иш жойларида энг фаол тушунчага айланди. Ушбу тушунча эволюциясига расмий асос АҚШ Президенти маъмуриятининг ахборот саводхонлиги тўғрисидаги ҳисоботи бўлди. Унга кўра «ахборий-саводхон инсон деб ахборотга талабни ҳис қилган, ахборотни кидириш, баҳолаш ва тўғри қўллаш олишни билган шахсни аташ мумкин. Ҳозирги кунда оптимал қарор қила оладиган ва демократик жамиятда тўлиқ қатнаша оладиган ҳар қандай замонавий шахс ахборий-саводхон инсон бўлиши керак» дейилган [10].

Электрон ахборот саводхонлиги бўйича хориж мамлакатларига назар солинса, АҚШ кутубхоналар уюшмасида ахборот саводхонлиги масаласига 1989 йилдан буён жиддий эътибор қаратиб келинади. Бу йўлда АҚШ президенти ҳузурида махсус ишчи гуруҳи тузилган бўлиб, «Ахборот саводхонлиги» атамаси айнан мана шу

ишчи гуруҳ фаолияти натижасида пайдо бўлган. Бундан ташқари гуруҳ ахборот саводхонлиги бўйича миллий форумнинг яратилишига сабаб бўлиб, у ўз ичига йигирма бештадан зиёд турли ташкилот ва муассасаларни бирлаштирган.

Ҳўлоса ва таклифлар. Сўнги бир неча йиллар мобайнида умумий ахборот маданиятини ривожлантириш лозимлиги жамиятимизда ёшлар билан ишлашнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб келмоқда. Фикр юритиш ва ахборотни баҳолаш янги мазмундаги ахборот саводхонлигининг марказидан ўрин олган.

Ахборот саводхонлиги жараёнида электрон маданиятнинг аҳамияти бўйича хорижий мамлакатларда стандартлар ишлаб чиқилган. Ушбу стандартларни 1998 йили Америка мактаб кутубхоналари уюшмаси ва Таълимий коммуникация воситалари ва технологиялари уюшмаси ишлаб чиққан. Булар жумласига «Талабаларнинг таълим олишдаги ахборот саводхонлиги стандартлари»ни киритиш мумкин. Унда 12 йиллик таълим тизимида таҳсил олаётган ўқувчилар учун ўрнатилган ахборот саводхонлиги стандартлари белгилаб берилган. Мазкур стандартлар ўрнига «Ўқувчиларни қўллаб-қувватлаш: мактаб кутубхоналари дастурлари учун йўриқномалар» деб номланган ҳужжат амалга киритилган бўлиб, унда кутубхонанинг технологиялар, амалий ўрганиш ва билим олиш даргоҳи сифатидаги аҳамиятига алоҳида урғу берилган.

Америка Қўшма Штатларида қабул қилинган «XXI аср талабаси учун стандартлар» деб номланган йўриқномада эса талабалар малака, манба ва билим олиш воситаларини қуйидаги мақсадларга йўналтириши лозимлиги белгиланган. Булар: маълумот излаш, танқидий ўйлаш, билим олиш, ҳулосалар ясаш, тегишли маълумотга асосланган ҳолда қарор қабул қилиш, билимни янги вазиятларга йўналтириш, янги билимларни яратиш, билим алмашиш ва шахсий камолот ҳамда эстетик жиҳатдан ўсишга интилишдир.

Мазкур стандартлар олий таълим соҳасидаги ахборот саводхонлиги масалаларига бағишланган баҳс-мунозаларда ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Мазкур стандартлар ахборот маданиятига эга бўлган инсонни қуйидагича таърифлайди:

керак бўлган ахборот қўламини белгилай оладиган;

керакли маълумотдан самарали фойдалана оладиган;

ахборот ва унинг манбаларини танқидий баҳолай оладиган ва сараланган ахборотни ўз билим базаси билан уйғунлаштира оладиган;

муайян мақсадга етиш учун ахборотдан самарали фойдалана оладиган;

ахборотдан фойдаланиш жараёни билан боғлиқ бўлган иктисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий масалаларни тушунадиган, шунингдек ахборотдан қонуний тарзда ҳамда ахлоқ меъёрлари доирасида фойдалана билладиган;

маҳсулот ва жараёнга баҳо бера оладиган кишидир.

Шундай қилиб, «ахборот маданияти» атамаси ишлатилганда қўллаб америкалик тадқиқотчилар ҳар қандай зиёли киши ахборотлашган жамиятда муваффақиятли фаолият юритиш учун фақат бир ёки бир неча қўникмалар эмас, балки катта билимлар комбинацияси ва мукаммал қобилиятларга эга бўлишни назарда тутишади.

АДАБИЁТЛАР

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. – М.: Academia, 1999; Гелбрейт Дж. Справедливое общество. Гуманистический взгляд. – Boston-NY, 1996;
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1994;
3. Абдуллаев Ж.С. Переход к информационному обществу и становление ноосферы (философско-методологические аспекты): Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – М., 1993. – 23 с.;
4. Убайдуллаева Р.А., Атамирзаев А.Б. Ўзбекистон ёшлари: ижтимоий қиёфа. – Тошкент: «Ижтимоий фикр», ЎзР ФА Иқтисод институти, 2008. – 130 б.; Холбеков.А.Ж. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. Тошкент. «Университет». 1996;
5. Парсонс Т.О структуре социального действия, М.: Академический проект, 2002.-С. 23.
6. Каримов И.А., Юксак манавият энгилмас куч. –Тошкент:Маънавият.2008. – С.79.
7. Выступление Генерального директора ЮНЕСКО Коитиро Мацуура на открытии Всемирного конгресса информационных агентств «Информационные вызовы XXI века» [Электронный ресурс] // <http://www.ifap.ru/pr/2004/040924a.htm>
8. Кей Энн Кассел ва Ума Хайрмат. XXI асрда маълумот ва ахборот хизматлари: иккинчи таҳрир.–Тошкент: Baktr
9. Зурковский П., Информационная грамотность. –Москва, 2013.-С.34
10. Кей Энн Кассел ва Ума Хайрмат. XXI асрда маълумот ва ахборот хизматлари: иккинчи таҳрир. –Тошкент: Baktria press, 2014. – В.32

УДК:37.013.43:377(575.1)

Эркин ВОХИДОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
Шаҳноза ГАДАЙМУРОВА,
Термиз давлат университети магистранти

П.ф.д., профессор М.Тожиев тақризи асосида.

ФАНЛАРАРО АЛОҚАДОРЛИК АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ АҚЛИЙ ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада физика ва математика фанларини фанлараро алоқадорлик тамоили асосида ўқитиш орқали ўқувчиларнинг ақлий тафаккурни шакллантириш масалалари очиб берилган.

Калит сўзлар: таълим, физика, математика, фанлараро алоқадорлик, инновация, аниқ ва табиий фанлар, умумтаълим мактаблар, академик лицей, қизиқиш, қобилият, билим.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ СВЯЗЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос формирования интеллектуального мышления учащихся при обучении физике и математике по принципу междисциплинарной связи.

Ключевые слова: образование, физика, математика, междисциплинарная связь, инновации, точные и естественные науки, общеобразовательные школы, академические лицеи, интересы, способности, знания.

FORMATION OF STUDENTS' INTELLECTUAL THINKING ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY RELATIONS

Abstract

This article discusses the issue of the formation of intellectual thinking of students in teaching physics and mathematics on the principle of interdisciplinary communication.

Key words: education, physics, mathematics, interdisciplinary communication, innovations, exact and natural sciences, secondary schools, academic lyceums, interests, abilities, knowledge.

Кирриш. Жаҳон миқёсида таълим тизимига мамлакат тараққиётининг келажакини қафолатловчи асосий омил сифатида қаралиб, педагогик технологияларни таълим мазмунига сингдириш, жумладан, физика ва математика таълими мазмунини назарий ва амалий жиҳатдан бойитиш, физика ва математика фанларининг замонавий ўқув-методик таъминоти имкониятларини ошириш, аниқ фанларга ихтисослаштирилган таълимни ташкил қилиш ва уни янада такомиллаштириш борасида кенг миқёсда изланишлар олиб борилмоқда.

Жаҳон амалиётида умумтаълим мактаблари ва аниқ фанларга ихтисослаштирилган академик лицей ўқувчиларининг физика ва математика фанларидан назарий билими ва амалий кўникмалари, мантиқий тафаккури, тенгламаларни мустақил исботлай олиши, масалаларни мустақил еча олиши сингари малакаларининг шаклланишига даражасига физика ва математика ўқув фанидан билимлар сифатини аниқловчи асосий мезон тарзида ёндашилади. Бунда: ўқув фани мазмунига технологик ёндашув тамойиллари устуворлигини сингдириш; ўқувчиларда математик тенгламаларни ва физик масалаларни замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда мустақил ечиш кўникмасини шакллантириш; физика ва математика фанларидан дидактик ўқув мақсадларига эришиш бўйича махсус тошшириқлар тизимини яратиш; замонавий педагогик технологиялар асосида физика ва математика фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш кабиларга асосланилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.
Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон

Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони [1], “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [2], ҳамда “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [3] Қарорлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ал-хоразмий номидаги халқаро физика ва математика мактаб-интернатини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори [4] физика ва математика фанларини ўқитиш масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётганлигига яққол мисол бўла олади.

Мамлакатимизда компетенциявий ёндашувга асосланган янги давлат таълим стандартларини жорий этилиши умумтаълим мактаб ўқитувчилари зиммасига қатор долзарб вазифаларни қўймоқда. Шу билан бирга, 2017- 2018-ўқув йилидан мактабларда 11 йиллик ўрта таълимнинг жорий этилиши ҳам ўз навбатида физика ва математика фанларининг ўқитиш технологияларини ривожлантиришга бўлган янги эҳтиёжларни келтириб чиқарди. Айни пайтда вужудга келган шарт-шароитлар физика ва математика фанини ўқитиш технологияларини шакли, мазмуни ва уни амалга ошириш механизмларини қайта кўриб чиқишни ва бу жараёнга тегишли ўзгаришларни киритишни, хусусан, физика ва математика фани ўқитишни инновацион технологиялар асосида такомиллаштириш заруратини тақозо этмоқда.

Мутахассис сифатида шунини айтишимиз мумкин-ки, физика фани умумтаълим фанлари ичида мураккаб ўқув фанлардан бири ҳисобланади. Физика фанини тарих,

адабиёт, ёки бошқа гуманитар фанлар сингари оддий ўрганмоқ, ёдлаб олиш мумкин эмас, уни мазмун-моҳиятини тушуниш керак, бу эса ўқувчи томонидан жиддий интеллектуал кучни талаб қилади [5].

Маълумки, математика фани - абстракт фан. Унинг мазмуни бошидан охиригача инсон тасаввурининг ва мантикий тафаккурининг маҳсулидан иборат. Фаннинг бундай абстракт тузилиши, ўзини-ўзи бойитиб бориши, яъни янгидан-янги математик тушунчалар ва уларнинг хоссаларини маълум хоссалардан ҳосил қила олиш имконияти қадимдан инсоннинг ақлий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилиб келган. Ҳатто математик масалаларни ечиш мусобақалари ўтмишда инсон ақлини пешлаш воситаси бўлган. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, математика фанининг энг асосий вазифаси айнан ўқувчиларни ўйлашга, тўғри мантикий фикрлашга ва мушоҳада юритишга ўргатишдан иборат эканлиги ойдинлашади. Ҳеч қайси фан математика фаничалик ўқувчиларни ўйлашга ва фикрлашга мажбур қила олмайди. Математика дарсларида турли туман масала, муаммо ва жумбоқларини ечиш орқали ўқувчилар тўғри фикр юритиш, мантикий фикрлашни ўрганадилар.

Тадқиқот методологияси. Замонавий илм-фан фанлараро боғлиқлик хусусиятига эга. Фанлараро алоқалар мазкур материални самарали ўзлаштириш омили ҳисобланади. Бундан ташқари, фанлараро алоқадорлик ўқувчилар билимининг илмий даражасини оширишга, мантикий ва танқидий фикрлашга, шунингдек, ижодий қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Ҳозирги пайда физика ва математика билимлар мажмуасини бир бутун қилиб бирлаштириш, фанлар интеграциясини таъминловчи асосий воситаси бўлиб қолди. Бунинг сабабини тушуниш учун унинг негизи, фалсафий асосларига математик ва диалектик мантик муносабатларига, тушунчаларни ташкил этишда мавҳумлаш жараёнларининг турли хиллигига эътиборни қаратиш керак. Математик мантиқ тараққиётининг муҳим хусусияти - формаллашган тиллар ишлаб чиқилиши ва уни фаннинг турли соҳаларига татбиқ этилишидадир. Ҳар бир фан тараққиётининг муайян босқичида математик методларга мурожаат қилиш зарурати вужудга келади. Мазкур фан уларни қўллаш натижасида мукаммалликка эришади. Муайян воқеликнинг миқдорий томонларини ўрганиш унинг сифат томонларини ва моҳиятини очишга имкон яратади. Борлиқдаги ҳодиса ҳамда жараёнларни тўла ўрганиш учун уларнинг сифат ва миқдорий томонларини биргаликда таҳлил этиш зарур. Бунда воқелик, ҳодисанинг мазмунидан четлашиб уни математик тилда ифода этиш, унинг сифатини йўқотиш эмас, балки мазмунан чуқур ўрганиш тақозо қилинади.

Математиканинг интеграллаш функцияси моделлаштириш, структуралаш ва аксиоматика каби синтетик методлардан таркиб топади. Математика методлари ва усулларининг билиш соҳасига кириб келиши нафақат уларнинг ривожланишига, балки фаннинг тараққий этишига катта ҳисса қўшди ва таркибий ўзгаришларга олиб келди. Фанларни интеграция этиш, янги сунъий синтетик билимларни шакллантириш, фанларни тараққий этишда етакчи тенденция сифатида эмас, балки унинг тараққий этишининг зарур қонуниятлари тарзида юзага чиқади [6].

Амалда фанлараро алоқадорликнинг қуйидаги турлари мавжуд: аввалдан маълум бўлган билимлардан фойдаланиладиган фанлараро алоқадорлик; ҳамоҳанг (параллел равишда) фанлараро алоқадорлик; истикболли фанлараро алоқадорлик [7].

Педагогик тадқиқотларда фанлараро алоқадорликнинг мазмуни, унинг компонентлари орасидаги

тузилмавий нисбатлар, ўқитиш жараёнида уларнинг функциялари ёритилади. Фанлараро алоқадорликни амалга оширишнинг асосий мақсади қуйидаги талабларни ўқитиш жараёнида бажариш эканлиги кўрсатилади:

1. Турли ўқув дастурларида мавзуларни ўрганишда бир-бирини такрорлашнинг йўқотилиши.

2. Алоҳида масалаларни ўрганиш вақтини келиштириш имконияти.

3. Илмий тушунчаларни таърифлаш-тавсифлашда ўхшашлик ва уларнинг қарамақарши эмаслиги.

4. Турли фан ўқитувчилари салоҳиятининг ўқувчиларда илмий тушунча ва тасаввурларни шакллантиришда, уларга амалий маҳорат ва кўникмаларни сингдиришда бирлаштирилиши.

5. Турли ўқув фанлари бўйича ўқувчилар олган илмий ва техник билимлардан ўқитувчилар томонидан ўзаро фойдаланиш.

6. Ўқув фанларининг ўзига хослиги ва улар орасидаги алоқаларнинг хусусиятлари билан шартланган бошқа педагогик вазифаларнинг бажарилиши [8].

Таҳлил ва натижалар. Дарс жараёнида фанлараро алоқадорликнинг қуйидаги усуллари ишлатилади: бошқа фанлардан топшириқ бериш, кейинги дарсларда ўтиладиган мавзу бўйича ёндош фандан ишлатиладиган маълумотларни топиш уйга вазифа қилиб берилади, вазифа аниқ бўлиши-ўқувчининг қайси дарсликдан айнан қайси мавзунини ва қандай маълумотларни тайёрлаши (ёзиб олиш, оғзаки ўқиб чиқиш, саволларга жавоб бериш ва бошқалар) изоҳлаб берилади.

Муаммони ҳал қилишнинг энг яхши усули - дарсда фаол ўқитиш усулларида фойдаланиш. Ушбу усуллар дарсда бўшашган муҳитда ўқув вазифаларини ҳал қилиш, вазиятни маълум даража юмшатиш ва ўқувчиларнинг чарчоқларини кетказиш имконини беради [9].

Қуйида ушбу муаммони ҳал қилиш учун бир неча мисоллар келтирамыз.

1. Функционал боғлиқлик тушунчаси математикада етакчи тушунчалардан бири бўлиб, физика дарсларида жуда кўп қўлланилади. Талабалар графиклар билан олтинчи синфда математика дарсларида биринчи бўлиб дуч келишади. Шу билан бирга, улар поезд ҳаракати, ҳарорат (жадвал бўйича) графикларини куришни, агар бошқа ўзгарувчининг қиймати берилган бўлса, графикдан бир ўзгарувчининг қийматини топишни ўрганадилар. Функционал боғлиқлик тушунчасига физика фанидан йўлда маълум бир нуқтада тезликни ёки масофани аниқлаш, иккита объект ҳаракатининг физик кўрсаткичларини таққослаш каби мисолларни олиш мумкин. Юқорида айтиб ўтилганидек, физика дарсларида ўқувчилар графиклар билан ишлашда математик билимларни қўллаш орқали функциялар ҳақидаги тушунчаларини ривожлантирадилар. Бунда, бир нарсага алоҳида эътибор бериш керакки, боғлиқлик графикларини чизишда координата ўқларини анъанавий математик белгилар билан эмас, балки ўзаро боғлиқликда ўрганилаётган физик катталар билан белгилаш керак.

2. Талабаларнинг хатоларидан бири - ҳаракат траекторияси билан йўлнинг вақтга боғлиқлиги графигини аниқлашдир. Бу хатолик нафақат еттинчи синф ўқувчиларининг, балки тўққизинчи синф ўқувчиларининг билим даражаларида ҳам учрайди. Ушбу хатони такрорламаслик учун талабалар ҳаракат жадвалларини ўқиш ва таҳлил қилишга ўргатишлари керак. Функционал боғлиқликларни яхши тушуниш учун еттинчи синф физика ва алгебра дарсликларидан жуда катта имкониятлар мавжуд. Физика курсидаги «Ҳаракат ва кучлар» мавзуси алгебра фанидаги «Функция» мавзусидан олдинда, шунинг учун уни математика дарсларида кўриб чиқиш

жараёнида физика дарсларида олинган билимлар тўпламидан фойдаланиш зарур.

Масалан: “Самарқанддан йўловчи автобус ўртача 70 км/соат тезлик билан Тошкентга йўл олди. Орадан 2 соат вақт ўтгандан кейин Афросиёб тезюрар пойёзиди Самарқанддан Тошкентга қараб ҳаракатланди. Афросиёб тезюрар пойёзидининг ўртача тезлиги 150 км/соат, Самарқанд ва Тошкент шаҳарлари орасидаги масофа 300 км бўлса манзилга қайси транспорт биринчи бўлиб етиб боради?”

3. Ўқувчилар математикадан еттинчи синфда чизиқли функция, тўғри ва тескари пропорционал боғлиқлик тушунчаларига дуч келади. Агар физик топшириқлар математика дарсларида жисмнинг массаси унинг ҳажми ва зичлиги, босим кучини ва босим юзасини аниқлаш учун ишлатилса, бу бизга ушбу материалнинг амалий аҳамиятини кўрсатишга имкон беради.

Тўғри чизиқли бир текис тезланиш билан ҳаракатланаётган жисмин тезлигининг вақтга боғлиқлиги графигини чизиш орқали чизиқли ўзгаришнинг кўрсатиш мумкин. Демак, ўқувчиларнинг математикадаги ушбу материални қай даражада билиши уларнинг физика курсини муваффақиятли ўзлаштиришига хизмат қилади.

4. Квадрат функцияни кўриб чиқишда саккизинчи синф ўқувчилари учун аввалдан ўзлаштирилган билимларни чуқурлаштириш ва функционал боғлиқликларни кейинги даражасини ўрганишни давом эттириш, 9-синф ўқувчилари учун эса физика курсида тезланиш билан ҳаракатланаётган жисмин ҳаракат жараёнини кўриб чиқишда бу боғлиқликни билиш жуда муҳимдир.

Ушбу мавзу бўйича физик масалаларни ечишда саккизинчи синфда алгебрадан ўрганилган квадрат тенгламаларни ечиш алгоритмининг такрорлаш керак. Бунда ҳаракатнинг маълум тезлиги ва тезлашиши учун ҳаракатланувчи жисм маълум масофани босиб ўтиш вақтини ҳисоблаш бўйича масалаларни ишлаш орқали ўтилган мавзунинг ёдга тушириш мумкин. Бундай вазифалар аналитик ва график тарзда ҳал қилинади. Улар ўқувчиларга ҳаракат йўли ва ҳаракат траекторияси ўртасидаги фарқни кўрсатиш учун яхши натижа беради.

5. Юкорида айтиб ўтганимиздек, 9-синф геометриясининг асосий тушунчаларидан бири векторлар ва улардаги ҳаракатлар тушунчалари. «Жисмларнинг ўзаро таъсири ва ҳаракати қонунлари» мавзусини

ўрганишнинг бошланишига қадар ўқувчилар вектор алгебрасини аллақачон билишлари керак ва бу ҳолда математика ва физика ўртасидаги фанлараро алоқаларни амалга ошириш учун ажойиб имконият пайдо бўлади. Физика ўқитувчилари ушбу мавзунинг ўтаётганда геометрия курсида ўтилган мавзунинг эътиборга олишлари керак, улар физика курсида «вектор проекцияси» ва математика курсида «вектор координатлари» атамаларининг ўзаро боғлиқлиги бўлсада, айнан бир хил эмаслигини кўрсатиб ўтиши мақсадга мувофиқ.

Бу тадқиқотлар фанлараро алоқадорликлар асосида ўқув жараёнини махсус ташкил этиш зарурлиги ҳақида ҳулоса чиқаришга асос бўлди. Унда турли дарсларда мавжуд билимлардан ўзаро фойдаланиш, шунингдек, ўзлаштирилган мавзунинг амалиётда кенгрок қўллаш учун имкониятлар бошидан режалаштирилиши керак. Билимларда турли ўқув ва амалий фаолиятда фойдаланиш янги ҳаракатчан ва интеграциялашган билим ҳамда маҳоратларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ўз навбатида, уларнинг шаклланиши ўқувчиларда янги даражадаги амалий ва назарий масалаларни ечиш имкониятларини очади [10].

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, фанлараро алоқадорлик муаммоси мураккаб педагогик ҳодиса бўлиб, у ўқитиш жараёнида таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи функцияларнинг ягоналиги ҳамда ўзаро алоқадорлигини акс эттиради. Унинг ўқув жараёнида амалга оширилиши мажмуавий хусусиятга эгадир. Шунинг хисобга олиб, физика ва математика фанларининг фанлараро алоқадорлиги бу фанларни ўрганишда ўқитишнинг мазмунини саралаб олиш усул, шакл ва воситаларини танлаб олишда мажмуавий ёндашувни талаб қилади.

Ўқитиш жараёнида фанлараро алоқадорликни амалга оширишнинг психологик-педагогик асослари ўқитишнинг илмийлигини таъминлашга, ўқувчиларнинг билишга оид фаолиятини сезиларли равишда кучайтиришга, шунингдек, уларнинг билим сифатини сезиларли даражада оширишга ёрдам беради. Умумтаълим мактабларида фанлараро боғлиқликни қўллаган ҳолда физика ва математика фанларини ўқитиш ўқувчиларнинг билими, кўникма ва малакаларини оширишдаги самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5712-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 мартдаги “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5032-сонли Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги «Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмийтадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4708-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 19 мартги “Ал-хоразмий номидаги халқаро физика ва математика мактаб-интернатини ташкил этиш тўғрисида” 171-сонли Қарори.
5. Қодиров М., Ўроков Ш., Низомов Х. Умумтаълим мактабларида физика фанини ўқитиш. Услубий қўлланма. Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2014 йил. 136 б.
6. Ҳайдаров Б.Қ., Давлетов Д.Э., Сапарбоев Ж.Ю. Математика фанини ўқитиш методикаси модули бўйича Ўқув-услубий мажмуа. // А.Авлоний номидаги Халқ таълими тизими раҳбар ва мутахассис ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти. 2018., Т.: 92-93-б.
7. Атоева Г. “Электромагнетизм бўлимининг ўқитишнинг даврийлик технологияси асосида такомиллаштириш (Академик лицейлар мисолида)”. // Пед. фан. бўйича PhD. дисс. – Т.: ЎзМУ, 2018., – 141 б.
8. Хасанов А.А. Ўқитиш жараёнида фанлараро алоқадорликни амалга оширишнинг психологик-педагогик асослари. // Замоновий таълим 2017., 10-сон. Т.: 9-14-б.
9. Кравченко В.В. Междисциплинарные связи физики и математики // <https://cyberleninka.ru>. 206-211-с.
10. Хасанов А.А. Касб-хунар коллежларида мутахассисларни тайёрлаш сифатини оширишда фанлараро алоқадорлик. // «Педагогика» илмий-назарий ва методик журнали, ТДПУ, 2015 й., 5-сон. -93-97-б.

Мухайя ДЖУМАНИЯЗОВА,
Урганч давлат университети доценти в.б, псих.ф.ф.д (PhD)
E-mail: muhayyo@list.ru

ЎзМУ профессори Д.Мухаммедова тақризи асосида

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В СТУДЕНЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

В данной статье с помощью методики выявлены и эмпирически проанализированы психологические особенности формирования религиозного мировоззрения в студенческий период, социально-психологические факторы, влияющие на формирование религиозного мировоззрения студента.

Ключевые слова: социально-психологические характеристики, нравственные ценности, религиозные убеждения, религиозное мировоззрение, религия, веротерпимость, поле нравственных ценностей, студенческий период, подростковый возраст, самосознание.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF A RELIGIOUS WORLDVIEW IN THE STUDENT PERIOD

Annotation

In this article, using the methodology, psychological features of the formation of a religious worldview in the student period, socio-psychological factors influencing the formation of a student's religious worldview are identified and empirically analyzed.

Key words: socio-psychological characteristics, moral values, religious beliefs, religious worldview, religion, religious tolerance, field of moral values, student period, adolescence, self-awareness.

ТАЛАБАЛИК ДАВРИДА ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ТАРКИБ ТОПИШИНING ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада талабалик даврида диний дунёқарашни таркиб топишининг психологик хусусиятлари, талаба диний дунёқараши шаклланишига таъсир килувчи ижтимоий – психологик омиллар методика ёрдамида аниқланиб, эмперик таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий-психологик хусусият, ахлоқий қадрият, диний эътиқод, диний дунёқараш, дин, диний бағрикенглик, ахлоқий-қадриятлар соҳаси, талабалик даври, ўспиринлик, ўзликни англаш.

Кирриш. Бугунги кунда диний бағрикенгликни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Ҳавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишларида”⁵ - йўналишида белгилаб берилган вазифалар мисолида кўришимиз мумкин.

Диний дунёқараш, диннинг ўзидан фарқли равишда унинг муайян конфессионал тушунишида, мураккаб, тизимли ва ўзгарувчан бўла туриб, жамият онги даражасида ҳам, шунингдек, индивид онги даражасида ҳам доимий ўзгаришларга юз тутаяди. Шунга боғлиқ ҳолда, диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусиятларини, унинг турлича намоён бўлишини очиб бериш имкониятини берадиган тегишли эмперик материал бўлгандагина ўтказилиши мумкин бўлган илмий изланишлар талаб қилинади.

Ҳозирда жамиятдаги диний дунёқарашни тўғри тушуниш, баҳолаш учун унинг илмий жиҳатдан асосланган характеристикаларини, диний дунёқарашни пайдо бўлиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, уни мазмунан талқин қилинишини, ижтимоий-психологик қадриятлар ва устунликлар улуши асосийлардан бири бўлган кундалик индивидиал, жамият борлигида йўналтирилган қадриятлари ва устунликларини

инобатга олиш зарур. Зеро, тажрибалар кўрсатганидек, диний дунёқарашнинг ривожланиши ва мустақамланиши жараёнининг энг жадал даврларидан бири, анланган маънавий қадриятлар устунлиги пойдевори, коммуникатив маданият даражаси, социумга қўшилиш даражаси, юқори малака талаб қилувчи фаолиятга тайёрлик меъёри шаклланидиган ажойиб ёш даври бўлган талабалик даврига тўғри келади.

Талабалик даври социумнинг потенциал ақлий ва фаол қисми бўла туриб, кўпроқ даражада унинг ривожланишининг стратегик истикболини белгилаб беради. Шунга боғлиқ ҳолда, талаба ёшларнинг дунёқарашини, шу вақтнинг ўзида жамиятда диний масалаларнинг ўзига хослигини, ва унинг ривожланиши йўналишини олдиндан башорат қилиб, келажакдаги жамият онги дунёқарашининг мумкин бўлган моделининг асоси сифатида қараш мумкин. Айнан шунинг учун ҳам талаба ёшларнинг диний дунёқарашини ижтимоий-психологик ўрганишни ташкил қилиш ва эмперик маълумотларни йиғишнинг мумкин бўлган барча услубларидан фойдаланган ҳолда ўтказиш муҳим. Афсуски, бугунги кунда диний дунёқарашнинг ижтимоий-психологик ўзига хосликлари тўғрисидаги маълумотлар базаси етарли эмас. Шу билан бирга, диний дунёқарашнинг бугунги ҳолати тўғрисидаги эмперик маълумотлар базасини доимий тўлдириб бориш Ўзбекистон Республикаси жамиятида юз бераётган маънавий жараёнларни нафақат қайд қилиш, янада чуқурроқ тушуниш, балки олинган натижалар юзага

келадиган, шу жумладан диний характердаги муаммоларнинг олдини олиш бўйича янада юксакроқ йўлларини ишлаб чиқишга қўмаклашади.

Мавзуга доир адабиётларнинг таҳлили. Ўрганилаётган муаммо бўйича илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, талабаларнинг диний дунёқарашини ўрганишда уларнинг жиддий ўзгаришларига учрайдиган психологик ўзига хосликларини инобатга олиш зарур. Масалан, И.Ю.Кулагинанинг фикрича, одатда, бу тоифадаги кишиларнинг ижтимоий ёши физиологик ёшига қараганда илгарилаб кетади, шунга боғлиқ ҳолда уларнинг шундай номланадиган жуда эрта улғайиши, яъни ёш авлоднинг жамият таркибига кириб келиши ва унинг томонидан шу пайтгача янада каттароқ ёшдаги гуруҳлар зиммасига юкланиб келинган ижтимоий ролларни бажариши юз беради. Шу билан бирга, ижтимоий ривожланишнинг дунёвий йўналиши шундан далолат берадики, ҳар бир ёш авлод, шу жумладан талабалик, маданий ривожланиш жараёнида янада каттароқ ҳажмда маълумот ва билимларни эгаллашлари лозим. Бу, ўз навбатида, таълим жараёнининг мураккаб-лаштишига, унинг вақт бўйича ўсишига кучли туртки бўлади, шунингдек, ёшларнинг ижтимоий шаклланишлари жараёнини узайтиради. Оқибатда, ижтимоий ролларнинг тўлиқ ҳажмда бажарилиши талабалик учун вақт бўйича сурилади [1].

Л.Г.Пак талабалик даврини ўрганишнинг долзарблиги жамиятдаги кучайишнинг ортиши билан боғлиқ бўлиб, ёшга доир ўзликни англаш, шахснинг ўзлигини кўрсатиши жараёни шунга боғлиқ деб ҳисоблайди. Бунда, ушбу муҳимда мавжуд бўлган тоифаларни, йўналишларни ўрганаётиб, жамиятнинг ўзида юз бераётган ўзгаришларни, яъни, стратификация (лот. *Stratum* ва *facio*, сўзма-сўз - «*қатламларга ажраллиш*») характеристикаларини, дунёқарашни ўрнини, ҳаётий қадриятларини, шакл ўзгаришларини ва бошқаларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Юқорида баён қилинган ўзгаришлар, умуман жамиятдаги каби, худди шунингдек, шу жумладан олий таълим муассасаларида ҳам, ҳар бир шахснинг ҳаёт фаолиятида турлича акс этади. Ахир, талабаларнинг маънавий маданияти ва диний қарашларининг ижтимоий-психологик томонларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари унинг динамикаси билан белгиланади. Талабалик даврининг маънавий дунёси узликсиз юзага келиш ва шаклланиш жараёнида бўлади, бошқача айтганда, етарлича қисқа вақт ичида жиддий ўзгариши мумкин. Бу, энг аввало, талаба психикасининг турғун эмаслиги, одатда, кичик гуруҳ қадриятларига очик-ойдин йўналганлик, худди шунингдек, психик турғунлиқнинг нисбатан паст даражаси билан боғлиқ [2].

Талабалик даврига, А.Д. Барсукованинг нуқтаи-назаридан қараганда, махсуслаштириш жараёни тугалланмаганлиги сабабли, бу ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги мустақилликка, шахснинг ўзлигини намоён қилишга алоҳида тегишли ва асосан ташқи дунёга муносабатнинг ички мезонларининг етук эмаслиги, худди шунингдек, ижтимоий-психологик шаклланишнинг бошқа шароитлари сабабли, нотурғунлик, эгилувчанлик, ҳаракатчанлик, кўп вариантлилик, ўзининг атрофдаги борлик билан муносабатлардаги нисбий ноаниқликлар хос. Мазкур тоифа борлик билан бир вақтнинг ўзида бир нечта диспозицион ўзаро ҳамкорлики амалга ошириши мумкин, ва бунда муносабатларнинг ҳар бир қатлами ёки вектори бошқаси билан қиёслаганда тенг қиймати бўлади. Ҳақиқий дунёни қабул қилишнинг бунга ўхшаш кўп қатламлилиги, кўп вариантлилиги талабаликнинг изланувчанлик характерини, янада турғунроқ ва ҳақиқий

борлиққа предметли муносабатнинг янада олдиндан айтиб бўладиган шакли билан характерланидиган, уни янада каттароқ ёшдаги гуруҳлардан фарқ қилдирадиган ўзига хос хусусиятларини кўрсатади. Талабалар томонидан олий таълим муассасаларида олинаятган амалиёт етарли эмас ва уларга барча зарур бўлган ижтимоий ролларни қайта тиклаш ва ҳаётий қадриятларнинг турғун тизимини эгаллаш имконини бермайди. Бундан ташқари, ёш мутахассис шахси юзага келишининг муҳим жараёнлари, тегишли дунёқарашнинг шаклланиши талабалик йилларига тўғри келади. Олий таълим муассасаларига кириш, бир қатор ҳолларда ота-она оиласидан кетиш, янги танишувлар, индивидуалнинг олдинги ижтимоий муҳит билан бўлган боғланишлари ва алоқаларини йўқотиш. Тайёрланиш даврида ҳам касбий, ҳам дунёқараш билимларини эгаллаш у ёки бу даражада ёшларга, уларнинг ҳаётий қадриятлари динамикасига, қайфиятига, қизиқишларига, дунёни ҳис қилишларига таъсир кўрсатади. Бунда диний қадриятлар ва қизиқишлар дунёқарашлар ўрни тизимидаги ҳар ким учун индивидуал бўлган ўзининг ўрнини эгаллайди [3].

Ёшлар диний этикоднинг бугунги ҳолатини ўрганибган В.К.Танчер фикрича, ёшлик инсон ҳаётининг ўсмирлик ёшидан мустақил етуклик даврига ўтиши билан характерланадиган даври бўлади. Ушбу ёш даври ўзининг ижтимоий ролини, мустақиллигини қидириш ва ўхшабини топиш билан характерланади. У, шунингдек, ўзини англаш ва ички дунёнинг шаклланиши билан ҳам боғлиқ. Ёшлар ўзини билишга ва тушунишга, ўзининг ҳаёт йўлини топишга, ахлоқий-қадриятлар соҳасини яқуний мустаҳкамлаш, устунликларини ва ўринларини аниқлашга интилади [4].

Ёшларда диний этикодни белгилаш жараёнида асосий ролни жамият ташкилотининг негизи сифатида оила ўйнайди. Изланишлар кўрсатишича, индивидуал даражада динни танлаш жараёни жуда шахсий бўлиб, бунда ҳам ташқи омиллар, ва ҳам ички мотивлар, шунингдек, ёшларнинг эҳтиёжлари қўшилиб кетади. Бу эса шуни англатадики, талабалик даврида мустақил диний йўлни танлашида етакчи ролни оила, шахс туғилишидан мерос қилиб олувчи маънавий маданият ўйнайди. Натижада, иккинчи ижтимоийлаштиш жараёнида, ўзининг шаклланиши жараёнида талаба эркин танлаш имкониятини қўлга киритади. Бир томондан, бу унинг шахсий излашларида, маънавий этикодга интилишида, ўхшашликка ва ўзини ўхшатиш жараёнида ўзини топишга, ҳис қилишга ва англашга бўлган эҳтиёжда намоён бўлади, бошқа томондан эса, талаба турли (шу жумладан, ёт бўлган) диний анъаналар ва таъсирлар учун очик объект бўлади [5].

Тадқиқот методологияси. Талабалар орасида диннинг оммалашуви, диний ҳамжамиятларнинг асосан ёшлар, шу жумладан, талабалар билан фаол тўлдирилиши, ёш кишининг нафақат динни кўришга, балки билишга ҳам, шунингдек, унинг мазмунини тушунишга ҳам интилишини тасдиқлайди.

М.П. Никитиннинг фикрича, диний дунёқараш кўпгина усуллар билан шаклланиши мумкин белиб, шулардан иккитаси жу да муҳим:

-агар ёш кишининг оиласи динга этикодли оила бўлса унинг динга оиласи томонидан жалб қилиниши;

-ота-онаси тўғрисидаги тасаввурини онгсиз равишда Яратган ҳақидаги тасаввурига ўтказиш.

Биринчи ҳолатда ота-она (ёки яқин қариндошлар) ёш фарзандига диний қоидалар ва меъёрлар тўғрисидаги ахборотни етказадилар, улғайган сари ундан бу талабларни бажаришни талаб қиладилар; шахсни диний ибодатларни амалга оширишга жалб қиладилар, Яратган

тўғрисида гапириб берадилар. Иккинчи усул - бу ота - онасига тегишли бўлган сифатларни онгсиз тарзда Яратганга бериш [6].

Ўспиринлик ёши - хусусий “МЕН”ни фаол қидириш даври. Бу қидирув бир қатор зиддиятларга, тушунмовчиликларга учраши мумкин, ўз кучларини синаб кўришда муваффақиятсизликлар бўлиши мумкин. Буларнинг барчаси кўркувга олиб келади. Кўркув турли мавҳум-диний таъсирлар учун (албатта, ҳар қандай кўркув ҳам динни қидиришни келтириб чиқармайди) қулай психологик муҳит яратади, янада, бу ёш даврида ота-оналар таъсири алоҳида аҳамият касб этмайди. Бироқ инсонда бўладиган, унинг тасаввурининг диний қатламига тегишли бўлган кўпгина тасаввурлар ёш кишининг болалик пайтларида бошидан кечирган таъсирлар билан боғлиқ. Болаларнинг ота-онасига бўлган муносабати Яратганни тушунишда акс этади, улар катта ёшгача қолади, бунда навбатдаги ҳаётий, мавҳум-диний тажриба таъсири остида аҳамиятсиз кўриниш ёки шакл ўзгаришларига учрайди [7].

Ўспиринлик давридаги ёшларга, одатда, қуйидагилар хос:

- умумий психик жараёнлар (энг аввало фикрлаш) ривожланишининг юқори даражаси, бу мураккаб абстракт моделларни, идеал-Яратганни, рамзларни ва яширин маъноларни тушуниш имконини беради;

- диний эътиқоднинг ривожланиши ҳали давом этади, бироқ энди мустақил диний эътиқод ва Яратганни авторитет устоз ёки сеҳргар сифатида эмас, балки жонли мутлоқ сифатида тушуниш ҳақида гапириш мумкин;

- ўспиринлик давридаги ёшлар ўзлигини фаол қидириш диний эътиқодга олдиндан билиб бўлмайдиган таъсир кўрсатади [8].

Таҳлил ва натижалар. Ёшлар диний дунёқараши хусусиятларини детерминацияловчи объектив ва субъектив омиллар таҳлилини амалга ошириш мақсадида биз, ўз тадқиқотимизда, аини шу жабҳани имкон қадар тўлдиришга хизмат қиладиган янги “Ёшлар диний дунёқараши шаклланишига таъсир этувчи омилларни ўрганиш” психодиагностик воситасидан фойдаланишга қарор қилдик. Мақсадимиз: диний дунёқараш шаклланишида жинсий ўзига хослик мавжудлигини аниқлаш эди. Тахминимизча, қиз ва йигитларнинг диний дунёқараши шаклланишига олиб келадиган ахборот манбалари оиладаги улар учун референт ҳисобланган шахсларнинг махсус дифференциал таъсири билан белгиланиши мумкин. Зотан, барқарор этноқардоший тизимларда одамлар ўзлиги билан бирга субъектлик функцияларини ҳам йўқотадилар, яъни мазкур социумда туғилган ҳар бир инсоннинг жамият томонидан қатъий белгиланган ўрни ва бажариши зарур бўлган вазифалари мавжуд, одам ҳамиша ҳам ўзи тасаввур қилганидай яшаш имкониятига эга бўлмайди.

Диний дунёқараш шаклланганлик даражасини белгилайдиган ижтимоий-психологик омиллар факторизациясини ҳам тадқиқотимиз давомида амалга оширишга ҳаракат қилдик. Факторизация натижалари қуйидаги латент конуниятларни кашф этиш имкониятини берди. Диний дунёқараш шаклланишига таъсир қилувчи объектив ижтимоий омиллар факторизация натижасида икки мустақил факторга ажраб чиқди.

1-жадвал

Диний дунёқараш шаклланганлик даражасини белгилайдиган ижтимоий-психологик омиллар факторизацияси натижалари

Саволлар	факторлар	
	1-Фактор: Диндорликни баҳолаш	2. Фактор: Динни ўзлаштириш
Ўзингизни диндор одам деб ҳисоблайсизми?	,909	
Отангизни диндор аташ мумкинми?	,889	
Асосий диний урфларга қанчалар риоя қиласиз?	,882	
Яқинларингиз Сизни диндор деб ҳисоблашади?	,878	
Сизнинг оилангизни диндор деб ҳисобласа бўладими?	,877	
Ака (ука), опа (сингил)ларингиз диндормилар?	,845	
Диндор оилада тарбияланганмисиз?	,835	
Атрофингизда Аллоҳга ишонувчилар кўп деб ўйлайсизми?	,835	
Онангизни диндор аташ мумкинми?	,801	
Диний урфларни отангиз ўргатганми?		-,794
Диний урфларни онангиз ўргатганми?		,912

Унга қуйидаги омиллар киритилган: “Ўзингизни диндор одам деб ҳисоблайсизми?”, “Отангизни диндор аташ мумкинми?”, “Асосий диний урфларга қанчалар риоя қиласиз?”, “Яқинларингиз Сизни диндор деб ҳисоблашади?”, “Сизнинг оилангизни диндор деб ҳисобласа бўладими?”, “Ака (ука), опа (сингил)ларингиз диндормилар?”, “Диндор оилада тарбияланганмисиз?”, “Атрофингизда Аллоҳга ишонувчилар кўп деб ўйлайсизми?”, “Онангизни диндор аташ мумкинми?”.

Факторизациянинг энг қизиқ жиҳати шундаки, диний дунёқараш шаклланишида ота-онанинг тарбиячилик ўрни алоҳида факторга ажралиб чиқиши. Бундан

ташқари, ота ва онанинг тарбиячиликдаги роллари тубдан қарама-қарши эканидан иборат. Мазкур факторга кирган саволлар: “Диний урфларни отангиз ўргатганми?” (-0.794), “Диний урфларни онангиз ўргатганми?” (0.912), яъни, ота диний муаллим ролини бажарганда она ўзини мазкур ролни бажаришдан тортса, ота ўз иштирокини пасайтирганда мазкур фаоллик онанинг зиммасида бўлишини кўрсатмоқда. Муҳими, ушбу динни фарзандга етказиш масаласи очик қолмаслигидир.

Хулоса ва таклифлар.

1. Бугунги кунда диний дунёқарашни ўрганишга бағишланган бир қатор назарий ёндашувлар мавжуд

бўлиб, уларда унинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг турлича ўзига хосликлари, бу жараёни етарлича кўп сонли сабаблари билан тушунтириб, очиб берилади. Уларнинг мазмунидан келиб чиқиб, назарий тасаввурларнинг алоҳида умум-лаштирилган гуруҳларини ажратиш мақсадга мувофиқ;

2. Индивиднинг ёшига доир ўзига хосликлари, яъни улғайиш, унинг ўзи меъёрида ривожланганда инсонда диний дунёқараш пайдо бўлишига олиб келади;

3. Шахснинг яқин ижтимоий атроф-муҳити, яъни диний дунёқараш пайдо бўлиши шахс тарбияланган оила

аъзоларининг (асосан отаси, онасининг) образи андозаси бўйича, ёки ота-оналарнинг, яқин социумнинг дунёқарашларининг образи бўйича юз беради;

4. Талабаларнинг диний дунёқарашини ўрганишда эрта улғайишга, янги ижтимоий ролларни, жамиятнинг янгиланган шароитларини ўзлаштиришга, ташқи дунёни қабул қилишнинг изловчи характериға, ҳам ижобий, ва ҳам салбий ташқи таъсирға нисбатан енгил мойилликда намоён бўладиган уларнинг психологик ўзига хос хусусиятларини инобатға олиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Кулагина И.Ю. Современное студенчество // Высшее образование, 2009, №3, С. 117-125.
2. Пак Л.Г. Основные направления социализации студенческой молодежи в системе образования / Л.Г. Пак // Социально-гуманитарные знания. - 2009. - №6. - С. 209-218.
3. Барсукова А.Д. Особенности формирования профессионального самосознания студенчества / А.Д. Барсукова. - М.: АСВ, 2009. - 900 с.
4. Танчер В.К. Религиозность современной молодежи. - М.: Луч, 2007. - 74 с.
5. Тарамова А.Х. Психология развития религиозных представлений.- М.: Юрайт, 2010. - 85 с.
6. Никитин М.П. Религиозное чувство в молодежной среде / М. П. Никитин // Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии. - 2007. - № 4. - С. 61-70.
7. Чистяков Г.П. Психология формирования религиозного мировоззрения // Межкультурный диалог: исследования и практика. - М.: Центр СМИ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2009. - С. 122-131.
8. Смирнов М.Ю. О религиоведении, религии и религиозности // Вестник русской христианской гуманитарной академии. 2008. - Т.9. - №2. - С. 62-73.
9. Хўжамуродов И.Р., Якубов Ю.М. Ислом: жамият ва шахс. (Монография) ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти.- Т.:Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2007. -112 б.
10. Chaves M., Gorski P. Religious Pluralism and Religious Participation // Annual Review of Sociology, 2001. № 27. P. 261-281.
11. Patenaude R. The loss of religious allegiance among the youth // Historian. – 2001, June 22 - P. 36-41.

УДК: 159.9.(575.1)

Феруза ДЖАЛИЛОВА,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти доценти
E-mail: djalilova-feruza@list.ru

ЎзДСМИ профессори М.Абдуллаева тақризи асосида

HAIR STYLING PROCESS

Annotation

This article discusses the necessary features of a modeler in the process of modeling hairstyles, the sequence in the process of developing a hairstyle project, technical modeling tools and work on the style and form of the composition. And also special attention is paid to the tools that can be used to decorate the hairstyle.

Key words: image, fantasy, model, fashion designer-hairdresser, modeling, composition, tectonics, hairstyle, composition.

ПРОЦЕСС МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИЧЕСКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются необходимые особенности моделерав процессе моделирования прически, последовательность в процессе разработки проекта прически, технические средства моделирования и работы над стилем и формой композиции. А также уделяется особое внимание инструментам которые можно использовать для украшения прически.

Ключевые слова: образ, фантазия, модель, модельер-парикмахер, моделирование, композиция, тектоника, прическа, композиция.

СОЧ ТУРМАГИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИ

Аннотация

Ушбу мақолада соч турмагининг моделлаштириш жараёнида сартарош-модельердан талаб этиладиган хусусиятлар, соч турмаги лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнидаги кетма-кетлиги, моделлаштиришнинг техник воситалари ҳамда композициянинг услуб ва шакллари устида ишлаш ҳақида сўз боради. Соч турмагини безашда фойдаланиш мумкин воситалар хусусида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: образ, фантазия, модельер, модельер – сартарош, моделлаштириш, тектоника, соч турмаги, композиция.

Кириш. Театр санъати соҳасида грим сингари соч турмаги ҳам актёр саҳнада яратётган образни ишончли чиқишига хизмат қилади. Соч турмаги саҳна асарининг қаҳрамон характери, унинг интилишлари, жамиятдаги макеи каби хусусиятларни кўрсатувчи унсур ҳисобланади. Шунинг учун грим билан бирга актёрларнинг соч турмагига алоҳида эътибор берилади.

Соч турмагини яратиш бўйича ижодий жараён инсон фаолиятининг ҳар қандай туридаги ижодга монанд. Соч турмаги инсон бадий образини яратишида бевосита иштирок этади. Уни моделлашда, энг аввало, унинг эстетик вазифасини белгилаб олиш зарур. Соч турмагини яратишда моделлаштириш жараёнига катта аҳамият берилади.

Ҳар қандай мураккабликдан соч турмагини моделлаштириш сартарош бажарётган маълум бир юмушлар кетма-кетлигидангина иборат эмас, балки унинг ҳаёлида мавжуд бўлган тугал ва уйғун композициядан ҳам иборат бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Маълумки, инсоннинг ташқи образига унинг ёши, миллий мансублиги, ижтимоий аҳволи, маданий даражаси кабилар катта таъсир ўтказиши. Ёшдаги фарқ кўпинча турли кишиларда соч турмагига бўлган муносабатда намоён бўлади. Масалан, кизлар ўзига хос ёрқинроқ соч турмагини ёқтирса, каттароқ ёшдаги аёллар чиройли, текис таралган соч билан ёқимтой кўринишни хоҳлайди. Аммо қандай кўринишда бўлмасин, соч турмаги либос билан бирга яхлит образни яратиши лозим [4].

Моделлаштириш деб соч турмаги бадий безагини яратишда гўзалликнинг маълум қоидаларига кўра уни

умуман ва айрим қисмларини яратиш жараёни тушунилади. Масалан, соч турмагининг барокко шакли кўтаринкиликни ва тантанаворликни, рокако эса қандайдир енгилтақлик ва латифликни ифодалайди. Бошқача айтганда ҳар бир услуб ўзигагина хос бўлган хусусиятга эга бўлади [4].

Бугунги кунда “моделлаштириш” тушунчаси кенгрок маънога эга бўлиб қолди ва нафақат моделлар яратиш жараёни, балки қандайдир ўзига хос деталлардан (модага оид бўлиши мумкин) фойдаланилган ҳолда унинг модел асосида турли вариантларни ишлаб чиқиш, шунингдек сурат ёки фотография бўйича (сурат ва фотография ҳамиша соч турмаги қисми тасвири ҳисобланади) моделни қайта яратиш (қайта тиклаш) жараёнини англатади. Соч турмагини моделлаштириш орқали қуйдаги вазифалар ҳал қилинади:

аҳолининг турли чиройли соч турмагига бўлган эҳтиёжини қондириш, кишилар фаолиятининг меҳнат ва бошқа турлари (спорт, дам олиш ва ҳ.к.) шаклларига мос келувчи соч турмақларининг янги шакллари ишлаб чиқиш;

соч турмагининг бадий безалган моделларини тарғиб қилиш асосида кишилар дидини тарбиялаш ва ривожлантириш;

демократик модани ривожлантириш;
мода йўналишларини ривожлантириш;

Агар тарихий услуб қандайдир даражада ўз эстетик қадриятини сақлаб қолса, мода ўзининг ривожини билан уни тўлалигича йўқотади. Ҳозирги кунда 50 йиллар модаси қайтиб келди, дейилганда бунини шартли равишда қабул қилиш керак. Негаки замонавий мода асоси ёки

силуэт сифатида ўша даврлар мода силуэтига ўхшаш жиҳатлар ёки бош хусусияти билан ўша давр идеали билан бадий образдан фойдаланилади. Тарихий услубдаги соч турмаклари эса эталон намунаси сифатида қолаверади ва зарур бўлганда ўта аниқлик билан қайта яратилади [2].

Сочларга шакл бериш усулари мураккаб жараёндир. Сочларга шакл бериш жараёнини актёр ҳам мукамал ўзлаштириши шарт. Чунки, ўзи яратаётган образдаги соч характерини ва уни қандай тайёрланишини ҳам ўзлаштиришини талаб қилинади [7].

Соч турмаги характеристикаси ҳақида муаллифнинг “Грим ва унинг тарихи” китобида сочининг турлари ҳамда уларни моделлаштириш усуллари, сочларни ювиш, қуритиш, бўйаш, сочларнинг турлари, сочларга иссиқ ва совуқ шакл бериш ҳақида маълумотлар бериб ўтилган [5].

Тадқиқот методологияси. Образ устида ишлашнинг биринчи босқичида модельер ўзининг фантазияси ва тафаккурига озуқа бериб бойитувчи замонавий жамият ҳаёти, тарихий ўтмиш, бадий адабиёт асарлари, кино, театр санъати, бошқа муаллифларнинг модага тегишли тавсиялари ва ҳоказо турли ижодий манбаларига мурожаат қилади.

Бу манбалардан олинган айрим тасаввурлар модельер онгида фикрни пайдо бўлишига ва амалга оширувига олиб келади. Амалий безак санъатида композиция асосига қўйилган бадий элементни мотив деб юритилади. Мотив хусусияти, унинг манбалари кўпинча соч турмагининг бадий ечимини белгилаб беради.

Модельер - сартарош композиция устида ишлаётган маълум бадий образ яратишга интилишини, кўпинча соч турмаги либосга нисбатан тобе муносабатда бўлишини ҳисобга олиб, либосдаги қайсидир деталь соч турмаги композицияси устида ишлашга туртки бўлиб қолади. Масалан, либоснинг баланд ёқаси соч турмагини шакллантиришдаги ётачки ғоя бўлиб қолиши мумкин. Модельерга композиция устида иш бошлаши биланоқ сочларнинг пастки қисми юқорига қўтарилиб туриши маълум бўлади ва бу образли мазмунни ифодалаш учун шакл излаш йўналишини белгилаб беради.

Бундай йўналишдаги иш модельер - сартарошга дастур технологиясини аниқ тасаввур қилишга имкон беради, яъни фикрни бевосита амалга оширишга хизмат қилувчи юмушлар кетма - кетлигини аниқлаб беради.

Шунга қўра таъкидлаш жоизки, бу мавзудаги фикр бўлажак соч турмаги мазмуни ва шакли ҳақидаги тасаввурни шакллантиради. Ижодий жараён эса кўпроқ бу тасаввурни амалга ошириш мумкинлигини тадқиқ этишдан иборат бўлади.

Фикрни шакллантиришнинг дастлабки босқичида интуитив ва фавқулудда элементлар бўлиб қолишини ҳисобга олиб, тахминий тасаввурни тўлалигича англаб, соч турмагини яратишнинг ижодий жараёнини қуйидаги кетма-кетликда тасаввур қилиши мумкин:

давр, услуб, мода, соч турмаги ғояларини ҳар томонлама идрок этиш ва англаш, бўлажак соч турмаги шакли (ҳажми) ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш, мавзу юзасидан фантазияни ишга солиш, мотивларни топиш;

соч турмаги воситалари, композицион усулларни топиш;

технологик дастур;

асосий фикрларни амалга ошириш.

Модельер онгида бадий образни вужудга келиш жараёни ниҳоятда мураккаб, кўпроқ у фақат бир эмас, балки кетма-кет келадиган, яқин ёки хилма-хил бир неча образларни пайдо бўлиши билан боғлиқ. Фақат улардан

бири аниқ ва тугал амалга оширилади. Модел яратишда дастлабки пайтда тасвир энг муҳим ролни ўйнаши мумкин. Онгда вужудга келадиган образни қоғозда акс эттириб олган маъкул, бу тасаввурдаги ишни тўлатиш, аниқлаш ва текшириб қўриш имконини беради. Шаклнинг дастлабки ғоясини модельерлар қоралама чизмада акс эттиради, эскизларда ривожлантиради, ишчи лойихада ишлов беради [3].

Энг мақбул ифодавий ҳажмий изланишда пластиндан фойдаланиб ҳайкалча моделлаштириш яна бир муҳим техник восита ҳисобланади. Соч турмагининг кўплаб қўринишларини акс эттирувчи суратлар ҳам соч турмагининг ҳайкалтарошлик шакли ҳақида тўла маънодаги тасаввурни бера олмайди, унинг композицион ўзаро алоқаси, уч ўлчамли макондаги мутаносиблиги ва архитектуроникасини кўрсатишнинг имконияти бўлмайди. Ҳайкалсифат моделлаштириш техник восита сифатида қатъий шаклдаги, тарихий, театр ва умуман модел шакли айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган томошабоп турлардаги соч турмакларини моделлаштиришда самарали фойдаланиш мумкин бўлади.

Соч турмаги лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида юқоридаги ҳам сурат шаклидаги, ҳам ҳайкал шаклидаги тасвирлардан фойдаланиш мумкин. Бу ижодий изланишлар пайтидаги вазиятларга боғлиқ бўлади. Аммо ҳар иккаласидан бир пайтда фойдаланиш маъқулроққа ўхшайди - бунда шаклни ҳосил қилишда янада аниқлаб ва ҳажмини белгилаб олиш учун дастлаб эскиз, сўнгра ҳайкал яратилади.

Моделлаштиришда соч турмаги қисмларини ва тўлалигича аниқ гўзаллик қонунлари асосида яратиш жараёнини соч турмагининг бадий беази деб юритилади ва унга нисбатан томошабинда маълум муносабат уйғотилади. Барча даврларда соч турмаги ўзининг хусусиятлари билан маълум ғояларни ҳосил қилган. Хусусан, барокко шакли - кўтаринкилик, тантанаворликни, рококонинг дастлабки шакли-хушқадлик, баъзан енгилтақлик ва бошқаларни ифодалайди. XX асрдаги ҳар бир модага ҳам бу хусусиятлар хос бўлган. Соч турмагининг чизиклари хусусиятлари, деталларни, шунга қўра томошабинга эмоционал-психологик таъсири кабилар муқим тасаввур уйғотади [6].

Соч турмагини бадий беази композиция, яъни унинг таркибий қисмларининг тузилиши, жойлашиши, мутаносиблиги кабилар билан боғлиқ. Бу ҳаракат натижасининг ўзи ҳам, яъни соч турмагининг ўзи ҳам композиция деб юритилади.

Ҳар қандай композиция асосий, асосий бўлмаган ва иккинчи даражали элементларининг уйғунлигига асосланган маълум тизим сифатида қаралади. Композициянинг қуйидаги қонунлари сабаб ва оқибат сифатида шулардан келиб чиқади:

композиция таркибий қисмлари ва воситаларини соч турмаги мақсадига бўйсундириш;

композицион марказнинг мавжудлиги;

композициянинг барча қисмлари ва таркибининг ўзаро, инсон юзи ва қомати билан уйғунлиги.

Композиция таркибий қисмлари ва воситаларини соч турмаги мақсадига бўйсундириш. Мураккаб фантазияли соч турмаги, масалан, иш ёки спорт майдонида тўғри келмаслигини исботлаш шарт эмас. Ўта расмий хусусиятга эга бўлган маросимларда узун сочларни осилтириб юрган одамни пайдо бўлиши ҳам ақлга сиғмайдиган ҳолатдир. Композициядаги барча нарса соч турмагининг мақсадига бўйсундирилиши зарур. Бошқача айтганда, соч турмагининг амалий йўриғи унинг бадий шаклининг мазмуни бўлиб қолиши керак. Бу қонунни ифодаловчи қуйидаги уч қоида мавжуд:

соч турмаги ва унинг шаклининг мақсадининг органик бирлиги (вазифаси);

дастлабки маълумотларни соч турмагининг мақсади ва шаклига мослиги;

дастлабки маълумотлар ва безакнинг бирлиги [8].

Ҳар қандай соч турмагининг шакли унинг вазифаси билан боғлиқ бўлиши керак, яъни мақсади аниқ кўриниб туриши лозим. Масалан, дастгохлик машиналарда ишлаётган аёлнинг соч турмаги калта қирқилган ёки ихчам шаклда бўлиши керак бўлади. Бу ўз навбатида унинг сочини ҳаракатланаётган ёки айланаётган дастгохга тушиб қолишидан асрайди. Спортчи аёллар соч турмаги жуда қисқа бўлади, негаки, биринчидан, мусобақаларда металл тўғноғичлардан фойдаланиш таъқиқланади, улар жароҳатга сабаб бўлиб қолиши мумкин, иккинчидан, спортчилар тез-тез душда ювиниши зарур, узун соч эса бунда оворагарчилик келтириб чиқаради. Соч турмаги моделини яратишда сартарош - модельер унинг қулайлиги, парвариш қилишга осонлиги, сақланувчанлиги кабиларни ҳисобга олиши зарур. Таъкидлаш жоизки, соч турмагининг қулайлиги, вазифавийлиги айниқса кейинги йиллардаги кундалик моделларда соч турмагининг бош композицион хусусиятларидан бири бўлиб қолмоқда.

Юз хусусиятларга нисбатан соч турмаги ва унинг айрим қисмларининг катталигига нисбатан баҳолашнинг объектив мезонлари мавжуд эмас. Негаки ҳар бир мода ўзининг мутаносиблик тизимини олға суради, аммо у ёки бу модага кўра кўламлиликка албатта риоя қилиш зарур.

Агар юқорида сўз юритилган қонун ва қоидаларга риоя қилинган бўлса композиция бутун бўлиши мумкин, негаки композициянинг бутунлиги - иккиламчини асосийга бўйсунуши, барча таркибий қисмлар ўзаро алоқаси, мувозанатдир.

Хулоса ва таклифлар. Соч турмагини моделлаштириш жараёнида гримёрдан бадий адабиётлар, кино, театр сахна санъати асарлари муаллифларининг модага тегишли тавсиялари ҳамда турли ижодий манбаларига мурожаат қилишлари тавсия этилади. Соч турмагини либосга нисбатан тўғри танланишини ҳисобга олиб, композиция яратилади. Соч турмаги микдори, катталиги ва шакли, уларнинг умуман модел билан мувофиқлиги (мода талаблари доирасида) моделлаш жараёнида албатта ҳисобга олиниши зарур. Негаки ҳар қандай қисми ўзгариши соч турмагини жойлашуви, шакли ва ҳажмида ҳам ўзгариш рўй беришга олиб келади, бу ўз навбатида соч турмаги, инсон боши ва қоматининг умумий ҳажмига тўғри келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Джалилова Ф.С. Грим ва унинг тарихи. – Тошкент: ЎзДСИ, 2008.
2. Джалилова Ф.С. Соч турмаклаш санъати. – Тошкент: Илм-зиё, 2017.
3. Константинов А.В. Как стать парикмахером. – Москва: Азбука, 1993. – 242 с.
4. Корнеев В.Д. Моделирование и художественное оформление прически. – Москва: Легпромбыт, 1989. – 196 с.
5. Королева С.И. Моделирование причесок различного назначения с учетом актуальных тенденций моды. – Москва: Академия, 2018.
6. Панина Н.И. Основы парикмахерского дела. – Москва: Академия, 2008.
7. Панченко О.А. Стрижка. Моделирование прически. – Москва: РСВПУ, 1997.
8. Парикмахерское искусство. Современные международные методики // –Санкт Петербург: Сарма Пресс, 2008. – 155 стр.

Sayyora JONZOQOVA,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:sayyorajonzoqova@gmail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, D.E.Toshtemirov taqrizi asosida.

PERFORMANCE OF GRAPHIC ORGANIZERS IN THE TEACHING MODULE “PEDAGOGICAL IDEII AXMADA YASSAVI”

Annotation

This article is devoted to the use of graphic organizers in teaching the module “Pedagogical ideas of Ahmad Yassavi”, the content and essence of the module “Pedagogical ideas of Ahmad Yassavi” is disclosed. The practical conditions for the use of graphic organizers in teaching the module “Pedagogical ideas of Ahmad Yassavi” are described and didactic support is developed.

Key words: pedagogy, education, mysticism, enlightenment, sin, betrayal, honesty, lust.

МОДУЛ «ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ АХМАДА ЯССАВИ» ИСПОЛЗОВАНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНАЙЗЕРОВ В ОБУЧЕНИИ»

Аннотация

Данная статья посвящена использованию графических органайзеров в обучении по модулю «Педагогические идеи Ахмада Яссави», раскрыто содержание и сущность модуля «Педагогические идеи Ахмада Яссави». Описаны практические условия использования графических органайзеров при обучении модулю «Педагогические идеи Ахмада Яссави» и разработано дидактическое обеспечение.

Ключевое слова: педагогика, образование, мистика, просвещение, грех, предательство, честность, похот.

“AXMAD YASSAVIYNING PEDAGOGIK G'OYALARI” MODULINI O'QITISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARDAN FOYDALANISH”

Annotatsiya

Ushbu mavzuda “Ahmad Yassaviyning pedagogik g'oyalari” modulini o'qitishda grafik organayzerlardan foydalanish mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, maqolaning mazmunida “Ahmad Yassaviyning pedagogik g'oyalari” modulining mazmuni va mohiyati, mavzu doirasida ma'ruza, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasi, mavzuni yoritishda grafik organayzerlarning o'rni va ahamiyati bayon etilgan. “Ahmad Yassaviyning pedagogik g'oyalari” modulini o'qitishda grafik organayzerlardan foydalanishning amaliy shart-sharoitlari yoritilgan va didaktik ta'minoti ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, ta'lim-tarbiya, tasavvuf, ilm-ma'rifat, gunoh, hiyonat, halollik, nafs.

Kirish. Pedagogika insonning ta'lim-tarbiya jarayoni-da shakllanib, rivojlanib, kamol topishi yaqqol asoslab bergan fandır. Bunday yondashuvni bir necha asrlar ilgari sharq mutafakkirlari Farobiy va Abu Bakr ar-Roziylar ham o'z asarlarida e'tirof etganlar. Tasavvuf ham insonning ilm-ma'rifat asosida yuksalish haqidagi ta'limotga tayanadi. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra insonning bosh maqsadini muhabbat, poklik tashkil qiladi. Olamga, borliqqa bo'lgan muhabbat xudo ishq sifatida talqin qilinadi. Bunday muhabbat esa odamdanda faqat yuqori darajadagi ko'ngli poklik va nafs ehtiyojlaridan ozod bo'lishni talab etadi.

Bu holat Xoja Ahmad Yassaviy dunyoqarashini shakllantirgan ma'naviy ildizlardan birini tashkil qiladi. Chunki uning muhim va ibratli xususiyatlardan biri shaxsning o'z-o'ziga tanqidiy qaray olishi, o'ziga murosasizligidir. Ahmad Yassaviyning nuqtai nazariga ko'ra ayyorlik, gunohlarni yashirish o'zgalarga hiyonat hisoblanadi. Bu fikrlar bilan Xoja Ahmad Yassaviy rostgo'ylik, halollik, o'z-o'ziga talabchanlikni targ'ib qiladi. Insonni eng og'ir gunohlari uchun hatto tog'u toshlar ham lanatlaydi, deydi Ahmad Yassaviy. Bu esa gunoh qilishdan, noqonuniy ishlarni bajarishdan, jamiyat a'zolarining nafratiga erishishdan saqlanishga da'vatdir. Shuning uchun ham Xoja Ahmad Yassaviy Ishq yo'lida jon berganni armoni yo'q, -der ekan, inson ma'naviy-ruhiy jazolanishi uchun mashaqqatlarga bardosh berish, halollikka, poklikka intilish lozimligini quyidagi hikmatida ifodalaydi:

Jafo chekmay, oshiq bo'lmas tingla g'ofil,
Jafo chekib, sobir bo'lg'il, bo'lma johil.

Bu bilan u, zahmat chekkan odam sabrli, bardoshli, irodali bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Xushyorlik shaxsni faol harakat qilishga undaydi. Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlari o'quvchi shaxsini xushyorlikka, faol harakatlanishga, fitnalardan, fiks-u fasod ishlardan o'zini olib qochishga undaydi. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunonchi:

Xudavando, meni solg'il o'z yo'linga,
Nafs ilkida harib, ado bo'ldim mano,
Fisqu-fujur to'lib-toshib, haddan oshdi,
Farqob bo'lib, isyon ichra qoldim mano.

Xoja Ahmad Yassaviy Farqob bo'lib isyon ichra qoldim ma'no deganda insonni haqiqat yo'lida nafsdan qutilishga, o'z nafsining quli bo'lib qolmaslikka, atrofdagi yomon qarashlarning ta'siriga berilmaslikka chaqiradi. Bu esa o'quvchilar va talabalarni turli ekstremistik oqimlarning ta'siridan saqlab qolishga da'vat sifatida qimmatlidir. Sinchiklab tahlil qilar ekanmiz, Ahmad Yassaviyning ma'naviy tarbiyaga oid qarashlarida tarki dunyochilikka undash yotdir.

U yomonlik, nodonlik, jaholat, molparastlik, mansab parastlik illatlariga qarshi tura olishga chaqiradi. Aksariyat jamiyat a'zolari ma'nfatlarini pisand qilmay mol-dunyo to'plash, mansabga intilishga harakat qilayotgan bugungi kun

uchun bu hikmatlarning tarbiyaviy ahamiyati beqiyosdir. Shu ma'noda Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlari juda kata pedagogik qimmatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'fiylikning ilk namoyondalari Abu Yazid, Yusuf Hamadanoniy, uning shogirdi Ahmad Yassaviy, Abdulloh Rometaniy, Abduxoliq G'ijdivoniy, Bahovuddin Naqshband, Junayd Bag'dodiy, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Xo'ja Ahrori Vali kabi yirik olim va mutafakkirlar ana shu oqimning boshlovchilari hisoblanadi. Ularning har biri o'z davrida shaxs ma'naviyatini rivojlantirishga oid taraqqiyot ishlarini amalga oshirdilar.

So'fiylik ta'limotiga ko'ra kamtarinlik, kamsuqumlik, sabrlilik, ishonuvchanlik fazilatlarini jamlash insonni ma'naviy jihatdan bezaydi, uni yuksaklikka ko'taradi. So'fiylikda ruhiy kamolotga erishishning asosiy yo'llari to'rtta deb ko'rsatildi. Bular: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlaridir.

So'fiylik ta'limotiga ko'ra inson shariat qonunlarini o'rganib, unga itoat qilishi, zuhd va taqvoga (e'tiqotli bo'lish haromdan hazar qilish) amal qilish, o'zini foni (o'tkinchi) dunyo gunohlaridan, g'araz va yomonlikdan tozalash, shukur qilib, man qilingan ishlardan saqlanishi buyuriladi. Insondan bu bilangina chegaralanmay, balki moddiy olamni bilishga, ma'rifat va haqiqatga-haqqqa etishga intilish talab etiladi.

Ilk so'fiylik ta'limotiga ko'ra inson haqqqa etish uchun to'rtta bosqichni o'tash lozim. Birinchidan shariat qonunlarini bilish barobarida shakllanib insonga yolg'iz Ollohni tan olishga, yolg'iz unga sig'inish Ollohnin erdagi rasuli Muhammad deb bilishi va musulmonchilikning barcha qonun-qoidalarini o'rganishi va unga rioya qilish buyuriladi.

Ikkinchi bosqich tariqat bo'lib, insondan biror-bir sulukka tegishli bo'lish, birorta pirga qo'l berib, uning maktabida, uning ta'limoti ta'sirida tarbiyalanishi talab qilinadi. Uchinchi bosqich ma'rifat bo'lib, insonning bilimiga intilishi, o'qishi, o'rganishi, shu bilan birga, foni dunyoning yolg'onchi huzuridan vos kechish, nafs qalqoni mushkiligidan o'zini halos qilish lozimligi ta'kidlanadi. Ma'rifat bosqichini to'la egallagan inson etuk pok bo'lib, haqiqat bosqichiga etadi. To'rtinchi, ya'ni oxirgi bosqichini egallagan kishi haqqqa etadi. Haqqqa etgan insonni ruhi Ollohg borib qo'shiladi va Olloh bilan bevosita muloqot qilish sharafiga muyassar bo'ladi.

Rivoyat qilishlaricha hayotdagi iqtidorli kishilarning oliy namoyondalari anbiyo (nabilar), avliyo (valilar) Olloh so'zini haqqqa etkazuvchi payg'ambarlar shu lavozimga erishadilar va yuksak obro'-e'tiborga ega bo'ladilar.

Bugungi kun nuqtai nazaridan baholaydigan bo'sak, ilm ahli,olim va fuzalo, ustoz-murabbiylar yoshlar ongiga hayot haqiqatlarini, ilm durdonalarini etkazib, katta e'tiborga loyiq bo'ladilar. Movarounnahrda so'fiylik g'oyalari tarqalishi Yusuf Hamodoniy maktabidan boshlangan. Abdulholiq G'ijdivoniy va Xoja Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamonodiyning izdoshlari, so'fiylik oqimidagi turli yo'nalishlarning yirik voxylaridir.

Xoja Ahmad Yassaviy bir qator asarlar yozgan. Xo'ja Hofiz Devonini Jaloliddin Rumiy Masnaviysini «Quroni forsiy» deb atasalar, Xoja Ahmad Yassaviy Devoni hikmatini, Quroni turkiy deb e'zozlaydilar.O'zi ham bu haqida Mening hikmatlarim-qoni xadisur,-deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat Ahmad Yassaviy o'z she'rilariga hadislarni singdirib, ularni hikmatga aylantirdi.

Xoja Ahmad Yassaviy o'zining butun hayotini hikmatlar yozish bilan bir qatorda, ko'p mehnatga bag'ishlagan. U chiviqdan suzgich to'qish, yog'ochdan qoshiq va chomich yo'nib sotish bilan tirikchilik qilgan. Shuningdek, uning shogirdlariga ham ilm olish bilan birga, kasb-hunar egallab, hunarni birqasidan kun ko'rish lozimligini uqtirgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Xoja Ahmad Yassaviy ilm-ma'rifat targ'ibotchisi sifatida ko'zga ko'ringan tarbiyashunos olim hamdir. Bu ma'noda mol-dunyo yig'uvchilarga, mol-dunyo uchun bir-biriga shafqat qilmasdan nodonlik, aqidaparastlik, johillik qiluvchilarga nafrati zo'r ekanligini o'z ta'biri bilan ko'rsatadigan quyidagi hikmatini keltirish o'rindir:

Nodonlarga essiz so'zim, hayf hikmat,
Odammen deb belin bog'lar, qani hikmat!
Dunyo uchun bir biriga qilmas shafqat,
Zolimlarga asir bo'lib o'ldim ma'no.

Ushbu hikmatda teran ijtimoiy pedagogik ma'no bor. Ya'ni nodonlarga so'zning bedor ketishi, ular odamman deb belini bog'lashlari bilan hech kimga himmat ko'rsata olmasliklari, mol-dunyo uchun bir-birlariga shafqat qilmasliklarini aytadi. Aynan zolimlikning kelib chiqish sababini ham Xoja Ahmad Yassaviy bilimsizlik va nodonlikdan deb biladi. Yassaviy yoshlarga murojat qilib, bilim egallash oson emasligini, buning uchun esa yillar davomida har qanday qiyinchilik-u mashaqqatlarga qaramasdan tinmay izlanish va o'z ustida qunt bilan ishlash kishidan irodali bo'lishni talab qiladi. Shunday xulqqa ega bo'lgan shaxsgina bilim va fan cho'qqilarini yillar davomida egallab olishini ta'kidlaydi. Bu borada u o'zining 20 yoshgacha Buxoroda va boshqa shaharlarda ustozlari rahnamoligida ilm ma'rifat o'rganganligi, natijada barcha insonlardagi kabi o'zida bo'lgan xilma-xil illatlardan umri davomida qutulishga intilganligini quyidagi misralarda ifodalaydi.

«Ahmad Yassaviyning pedagogik g'oyalari» modulini o'qitishda grafik organayzerlardan foydalanishning ahamiyati.

Grafikli organayzerlar (tashkil etuvchi) - fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etish vositasidir. Ma'lumki, ta'lim vositalari ta'lim texnologiyasining elementi deb qaraladi. Ta'lim vositalari - o'quv materialini ko'rgazmali taqdim etish va shu bilan birga o'qitish samaradorligini oshiruvchi yordamchi materiallar hisoblanadi. Ta'limning texnik vositalari (TTV) - o'quv materialini ko'rgazmali namoyish etishga, uni tizimli etkazib berishga yordam beradi; talabalarga o'quv materialini tushunishlariga va yaxshi eslab qolishlariga imkon beradi. Yordamchi ta'lim vositalari (YoTV) - grafiklar, chizmalar, namunalar va h.k. boshq. O'quv - uslubiy materiallar (O'UM) - o'quv materiallar, o'zlashtirilgan o'quv materiallarini mustahkamlash uchun mashqlar. Bular talabalarning mustaqil ishlarini faollashtirishga yordam beradilar.

Ta'limning texnik vositalariga diaprektor, grafoprektor, flipchart, doska-bloknor, doska-stend, videofilmlar va b. kiradi. Yordamchi ta'lim vositalariga grafiklar, grafik organayzerlar, diagrammalar, namunalar, chizmalar, sxemalar va b. kiradi. O'quv-uslubiy materiallarga esa ish varaqasi, eslatma, nazorat varaqasi, matmlar kiradi.

Maqsadni belgilash, o'quv axborot mazmuni, ta'lim vositalari, etakchi bilim manbai, o'quv materialining yangiligi va murakkabligi ta'lim vositalarini tanlashni aniqlovchi omillar hisoblanadi.

Grafik organayzerlarning ma'lumotlarni tarkiblash-tirish va tarkibiy bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar (voqea va xodisalar, mavzular) o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liklikni o'rnatish usul va vositalariga: Klaster, Toifalash jadvali, Insert, B/B/B jadvali kiradi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va taqqoslash usul va vositalariga: T-jadvali, Venn diagrammasi kiradi.

Muammoni aniklash, uni hal etish, tahlil qilish va rejalashtirish usullari va vositalariga: «Nima uchun?», «Baliq skeleti», «Piramida», «Nilufar guli» sxemalari, «Kanday?» ierarxik diagrammasi, «Kaskad» tarkibiy-mantiqiy sxemalari kiradi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tarkibiy bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar (voqea va hodisalar, mavzular) o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liklikni o'rnatish usul va vositalari haqida so'z yuritamiz.

B/B/B chizmasi – Bilaman/Bilishni hohlayman/Bilib oldim. Mavzu, matn, bo'lim bo'yicha izlanuvchilikni olib borish imkonini beradi.

Tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'quvchilar:

Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik guruhlarda jadvalni rasmiylashtiradilar.

“Mavzu bo'yicha nimalarni bilasiz” va “Nimani bilishni xohlaysiz” degan savollarga javob beradilar (oldindagi ish uchun yo'naltiruvchi asos yaratiladi). Jadvalning 1 va 2 bo'limlarini to'ldiradilar.

Ma'ruzani tinglaydilar, mustaqil o'qiydilar.

Mustaqil/kichik guruhlarda jadvalning 3 bo'limni to'ldiradilar

B/B/B JADVALI		
Bilaman	Bilishni hohlayman	Bilib oldim
Hoja Ahmad Yassaviy dunyo-qarashini shakllantirgan, ma'naviy ildizlardan tashkil qiladi. Ibratli xususiyatlaridan biri shaxsning o'z-o'ziga tanqidiy qaray olishi, o'ziga murosazligidir. Xoja Ahmad Yassaviy rostgo'ylik, halollik, o'z-ziga talabchanlikni targ'ib qiladi.	Axmad Yassaviyning pedagogik va tarbiyaviy g'oyalari, asarlarini, Tasavvuf ta'limotlarining insonning bosh maqsadini muxabbat, poklik, olamga, borliqqa bo'lgan, xudoga ishq bo'lgan ta'limotlarni bilishni xohlayman.	So'fiylik ta'limotiga ko'ra kamtarinlik, kamso'qumlik, sabrlilik, ishonuvchanlik fazilatlar. So'fiylikda ruxiy kamolotga erishishning asosiy yo'llari: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlari. Axmad Yassaviy bir qator asarlar yozganlik “devoni hikmat, “Qutadg'u bilig.”

Kelgusi taraqqiyotimizning bosh omillaridan bir-xalqimizning tarixiy madaniy merosida bor bo'lgan bunyodkor, insonparvar g'oyalarni o'rganib, tiklab davr ehtiyojlari nuqtai nazaridan baholab, ulardan ma'naviyatimiz, yoshlar tarbiyasi va ta'lim mazmunini boyitishda unumli foydalanishdir. Shu nuqtai nazaridan ham buyuk ajdodlarimizning, jumladan Xoja Ahmad Yassaviy merosida o'z ifodasini topgan ma'naviy tarbiyaviy g'oyalarni o'rganish ham ilmiy ham ijtimoiy amaliy zaruriyatdir.

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy ta'lim-tarbiya amalga oshirilayotgan bir paytda talaba yoshlar tarbiyasida Xoja Ahmad Yassaviy asarlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlarini ma'naviy tarbiya sohasidagi tutgan o'rni juda

ulkan ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, uni pedagogik nuqtai nazardan tadqiq qilish va ta'lim-tarbiya amaliyotida foydalanish yo'llarini ko'rsatib berish bugungi kunda pedagogika fani oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Zero, Yassaviy merosi ko'pdan beri faylasuf, tarixchi, dinshunos, adabiyotshunos, ma'daniyatshunos, pedagog va psixologlarning diqqatini o'ziga jalb qilib keladi.

Xulosa. Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asarini o'rganish uzluksiz ta'lim tizimida amalga oshirilsa, yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonida sezilarli samaradorlikka erishiladi. Bu esa mustaqil davlatimizning har sohada rivojlanishiga hissa qo'shadi. Zero, Ahmad Yassaviy kabi alloma adiblarimizning boy ijodiy merosini o'rganish milliy o'zlikni anglashda muhim bosqich bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992 – 208 b.
2. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991 – 256 b.
3. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – T.: O'qituvchi, 1994 – 432 b.
4. Jabbarov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. – T.: O'zbekiston, 1994 – 311 b.
5. Jabbarov N. Xoja Ahmad Yassaviy – tasavvuf osmonning porloq yulduzi. – T.: 1994. – 57b
6. Jaholatga qarshi ma'rifat – tinchlik va barqarorlik asosi. Mas'ul muharrir Z.Xusniddinov. – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2003. – 214 b.
7. Komilov N. Tasavvuf. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at hamda O'zbekiston nashriyotlari. 1 – 2 kitoblar. – T.: 1999, - 272 b.
8. Pedagogika. Munavvarov A. tahriri ostida. – T.: O'qituvchi, 1996.
9. Xoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
10. Egamberdieva N.M. Ijtimoiy pedagogika. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.

УДК: 159.075

Илмира ЖУМАНИЯЗОВА,
Тошкент давлат педагогика университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: temperament mail.ru

псих.ф.н., доц. Нуруллаева Б.Б. тақризи асосида

ANALYSIS OF PSYCHODIAGNOSTIC OUTCOMES OF DISEASE RESPONSE TYPES IN STROKE PATIENTS

Annotation

The most common type of stroke is ischemic stroke, which accounts for 80% of their total number and is one of the most common causes of disability. According to statistics, only 10-13% of stroke survivors recover completely, and the rest die or become disabled. At the same time, 31% of stroke survivors need the care of others, and 20% are unable to walk independently (according to the National Wrestling Association). That is why post-stroke rehabilitation is of great importance, as social rehabilitation is aimed at reducing the risk of recurrence of the disease along with the restoration of impaired functions. On average, 50% of stroke survivors have a 10% chance of having a recurrent stroke over the next 5 years, after which it increases by 5-8% each year.

Keywords: ischemic stroke, neuropathology, psychosomatics, rehabilitation, early recovery period, late recovery period, stroke residual complication period, disease response.

АНАЛИЗ ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКИХ ИСХОДОВ ТИПОВ РЕАКЦИИ НА БОЛЕЗНЬ У БОЛЬНЫХ, ПЕРЕНЕСШИХ ИНСУЛЬТ

Аннотация

Наиболее частым видом инсульта является ишемический инсульт, который составляет 80% от их общего числа и является одной из наиболее частых причин инвалидности. По статистике только 10-13% выживших после инсульта полностью выздоравливают, а остальные умирают или становятся инвалидами. При этом 31% перенесших инсульт нуждаются в посторонней помощи, а 20% не могут ходить самостоятельно (по данным Национальной ассоциации рестлинга). Именно поэтому большое значение имеет постинсультная реабилитация, так как социальная реабилитация направлена на снижение риска рецидива заболевания наряду с восстановлением нарушенных функций. В среднем у 50% выживших после инсульта вероятность повторного инсульта в течение следующих 5 лет составляет 10%, после чего она увеличивается на 5-8% каждый год.

Ключевые слова: Ишемический инсульт, невропатология, психосоматика, реабилитация, ранний восстановительный период, поздний восстановительный период, остаточный период осложнений инсульта, отношение к болезни.

ИНСУЛЬТ ЎТКАЗГАН БЕМОРЛАРНИНГ КАСАЛЛИК МУНОСАБАТ ТИПЛАРИНИНГ ПСИХОДИАГНОСТИК НАТИЖАЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Инсульт энг кенг тарқалган тури ишемик инсульт бўлиб, уларнинг умумий сонининг 80% ни ташкил қилади ва ногиронликнинг энг кенг тарқалган сабабларидан биридир. Статистик маълумотларга кўра, инсультдан омон қолганларнинг атиги 10-13% тўлиқ тузалиб кетади, қолганлари вафот этади ёки ногирон бўлиб қолади. Шу билан бирга, инсультдан омон қолганларнинг 31% ўзгаларнинг ғамхўрлигига муҳтож, 20% эса мустақил равишда юролмайдиган (Миллий кураш ассоциацияси маълумотлари). Шунинг учун ҳам инсультдан кейин реабилитация катта аҳамиятга эга, ижтимоий реабилитация бузилган функцияларни тиклаш билан бирга касалликнинг қайталаниш хавфини камайтиришга қаратилган. Ўртача ҳисобда инсультдан омон қолганларнинг 50% кейинги 5 йил ичида қайта инсульт ўтказиш эҳтимоли 10% ни ташкил қилади, ундан кейин ҳар йили 5-8% га ошади.

Калит сўзлар: Ишемик инсульт, невропатология, психосоматика, реабилитация, эрта тикланиш даври, кеч тикланиш даври, инсульт қолдиқ асоратлари даври, касалликка муносабат.

Кириш. Ўзбекистон ҳудудида йилига 48 мингдан, ойига 4 мингдан, кунига 133 тадан ортиқ киши инсульт касаллигини дуч келишади. Биргина Тошкент шаҳрида кунига 25-30 та мия инсулти касалланиш ҳолатлари қайд қилинади[2],[3]. Бу кўрсаткич соатига 1-1,25 кишига тўғри келади. Инсульт ўтказган беморларда ўлим ҳолатлари 44,6%, ногиронлик 42,2%, меҳнат қобилиятининг қайта тикланиши эса 10,2% ҳолатларда кузатилади [2],[4],[5],[6],[10],[11],[12]. Касалликнинг ўта ўткир даврида беморларнинг 42%, бир йил давомида эса 13% вафот қилади. Демак эрта тикланиш давридан кейин 45% бемор касалликдан омон қолади. Яъни 45% беморлардан 50% 1-гурух, 30% 2-гурух ногиронлик юзага келади [2].

Инсульт касаллигини тиббий жиҳатдан даволаш масаласига шарқ ва ғарб мамлакатларида етарлича

янгилар кашф қилинмоқда. Аммо тиббиётнинг ривожланишининг узок тарихига назар соладиган бўлсак ҳар бир касалликдан шифоланиш асосида бемор руҳиятини акс этади. Хусусан, асаб касалликларнинг ривожланишида қадимий манбаларнинг ўрни каттадир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Асаб тизими касалликлари ҳақидаги биринчи маълумотлар қадимги даврларнинг ёзма манбаларида учрайди. Миср папирусларида милoddan аввалги 3000 йиллар атрофида фалаж, ҳиссий бузилишлар қайд этилган.

Ўрта асрларда Д.М.Моргагни ва Т.Виллисулар маълум неврологик касалликларни миянинг тегишли тузилмалари билан боғлаб ўрганганлар. Асаб тизимининг морфологияси назариясини ривожлантиришга Андрей Весаиус, Якоб Сильвиус, Констансо Варолиуслар муҳим

хисса қўшган. Декарт рефлекс тушунчасини шакллантирди [1]. Шундай қилиб, нейрофизиологиянинг асосларига замин яратилди.

Бу каби фикрларни кейинчалик классик психосоматик америкалик шифокор Флендерс Данбар изланишларида давом килдириб, у тўғридан-тўғри клиник кузатишлар натижасида тақрорий бахтсиз ҳодисаларга учраган одамларнинг 80% ўзига хос шахсият профилини аниқлади ва уни "бахтсизликка мойил шахс" деб атади. Бу каби одамлар импульсив, ҳаракатларини охириги идрок қилишни хоҳламайдилар, айнан шу кун билан яшайдилар, ҳар қандай ўз-ўзидан пайдо бўладиган реакцияларга берилиб кетадилар ва бошқа одамларга нисбатан ўзларининг тажовузор ҳаракатларини назорат қилмайдилар, айниқса ўз ҳолатидан фойдаланадилар. Шу билан бирга, улар ўз ҳаракатларида ўз-ўзини жазолашга мойиллигида фойдаланади, бу эса ўзларини онгсиз айбдорлик ҳиссидан келиб чиқади. Данбар бу шахсият профилини ангиноз шикоятлар ва миокард инфаркти ривожланишига мойил бўлган шахс билан таққослайди [9].

Тадқиқот методологияси. Тиббий психологияда беморнинг шахсий хусусиятларида энг муҳим муносабатлардан бири бу касалликка муносабатдир.

Психолог В.Н. Мясисhev муносабатни субъект ва объект ўртасидаги боғлиқликнинг психик ифодаси сифатида изоҳлайди. Муносабат унинг фикрича "инсон шахси ва объект ўртасидаги реал воқеаликнинг объектив кўринишидир. Аммо айни вақтда ҳам субъективдир, чунки муносабат инсон шахсига тегишли бўлиб, у онгда субъектив тарзда акс этади"[8].

В.Н.Мясисhev назариясида психологик таҳлил муносабатларни урта семантик нуқтаи назардан кўриб чиқишни ўз ичига олади. Ушбу мулоҳаза муносабатнинг

учта қисмга ажратилади: эмоционал, ҳулқ-атвор ва когнитив [7].

Таҳлил ва натижалар. Хусусан биз ҳам тадқиқотимизда ишемик инсульт ўтказган беморларни касалликнинг эрта тикланиш, кеч тикланиш ва инсульт қолдиқлари асоратлари даврларга бўлиб кузатиш, суҳбат, интервью методлари ва "Бехтерев Институти Шахс Сўровномаси" (Личностный Опросник Бехтеревского института) ўтказилди.

Биз тадқиқот вазифаларини амалга ошириш мақсадида синалувчиларни назорат ва тажриба гуруҳларини ажратган ҳолда психодиагностик ишларни олиб бордик. Кузатув гуруҳида айни вақтда инсульт ўтказмаган етуклик ва кексалик ёшидаги 40 нафар, инсульт ўтказган, ҳозирда даво муолажаларини олаётган 69 нафар-шундан касалликнинг эрта тикланиш даври ташхиси қўйилган 13 та, кеч тикланиш даври ташхиси қўйилган 16 та, инсульт қолдиқ асоратлари даври ташхиси қўйилган 40 нафар бемор, экспериментал гуруҳда 28 та, шулардан эрта тикланиш даври ташхиси қўйилган 5 та, кеч тикланиш даври ташхиси қўйилган 11 та, инсульт қолдиқ асоратлари ташхиси қўйилган 12 нафар бемор, жами 137 нафар синалувчилар қатнашди.

Респондентларнинг ёши 38-78 ёшни ташкил қилди. Тадиқот Тошкент тиббиёт академиясининг кўп тармоқли клиникаси, Хоразм вилояти кўп тармоқли тиббиёт маркази ва Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали клиникаси ўтказилди.

Бехтерев институтининг шахсий сўровномаси (ЛОБИ - БИШС) сурункали соматик касалликлар билан оғриган беморлардаги касалликка бўлган муносабат ва унинг билан боғлиқ бўлган бошқа шахсий муносабатлар типларини диагностика қилиш мақсадида ишлаб чиқилган.

№	Типлар	Эрта тикланиш даври		Кеч тикланиш даври		Инсульт қолдиқ асоратлари		Жами	
		n=18	%	n=27	%	n=52	%	n=97	%
	Гармоник	3	16,6%	3	11,1%	6	11,5%	12	12,3%
	Хавотиланувчан	12	66,6%	10	37,03	32	61,5%	54	55,6%
	Ипохондрик	9	50%	9	33,3%	13	25%	31	31,9%
	Меланхоник	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
	Апатик	12	66,6%	11	40,7%	28	53,8%	51	52,5%
	Неврастения	13	72,2%	20	74,7%	39	75%	72	74,2%
	Обсессив -фобияли	9	50%	12	44,4%	10	19,2%	31	31,9%
	Сензитив	9	50%	16	59,2%	15	28,8%	40	41,2%
	Эгоцентрик	9	50%	8	29,6%	19	36,5%	36	37,1%
	Эйфорик	2	11,1%	5	18,5%	7	13,4%	14	14,4%
	Анозогнозик	4	22,2%	7	25,9%	9	17,3%	20	20,6%
	Эргопатик	3	16,6%	8	29,6%	10	19,2%	21	21,6%
	Паранойял	6	33,3%	9	33,3%	10	19,2%	25	25,7%

Инсульт ўтказган беморларда олиб борилаган касалликка муносабат методикаси натижаларига кўра асосан аралаш, диффуз типлар аниқланди.

Яъни гармоник тип бўйича 1-давра 3 та, 2-давра 3та, 3-давра 6та, жами 12 та (12,3%) беморда аниқланди. Муносабатнинг бу туридаги бемор ўз аҳолини унинг оғирлигига ортиқча баҳо бермасдан ва ташхис натижаларини бўрттирмасдан, тушкун ҳолатга тушмасдан қабул қилишга қодир, аммо бу ҳолат касаллик оғирлигига

етарлича баҳо бермасликка сабаб бўлиши билан ифодаланади.

Касалликдан кейинги хавотирланиш пайдо бўлиши беморларда юзага келган вазиятли ва шахсий хавотирларга боғлиқ. Беморлардаги мавжуд шахсий хавотирлар, вазиятли хавотирни ошишига сабаб бўлади. Натижаларга кўра хавотирланиш типи 1-давра 12 та, 2-давра 10 та, 3давра 32 та, жами 54 та (55,6%) беморда аниқлади.

Касалликка муносабатнинг ипохондрик типи, 1 даврда 9 та, 2 даврда 9 та, 3 даврда 13 та, жами 31та (31,9%) беморда намоён бўлди. Бу тип вакиллари субъектив оғриқли ва бошқа ёқимсиз ҳиссиётларга диққатни жамлашга, улар тўғрисида доимо атрофдагиларга гапириб беришга, ҳақиқий кассалик ҳолатига баҳо бериш ва мавжуд бўлмаган касалликларни ва азобларни қидиришга мойил ҳисобланишади.

Синалувчилар орасида меланхолик типи бўйича натижалар аниқланмади.

Касалликка муносабат типларидан бири апатия ҳолати 1 даврда 12 та, 2 даврда 11та, 3 даврда 28 та, жами 51 та (52,5%) беморда ифодаланди. Апатия типи вакиллари ўз тақдирига, касалликнинг кечишига, даво чоралари натижаларига бутунлай бефарқликда муносабатда бўладилар.

Цереброваскуляр касалликлар асаб тизимига алоқадор бўлганлиги сабабли, невротик ҳолатлар бемор саломатлигига жиддий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бошқа типларга қараганда беморларда кўпроқ кузатилди. Касалликка муносабатнинг неврастения типи бўйича 1 даврда 13 та, 2 даврда 20та, 3 даврда 39 та, жами 97 беморнинг 72 та (74,4%) да аниқланди. Неврастения типи “Заиф асабий” ҳулқ-атворга кўринишига эга.

Касалликка муносабатнинг обсессив- фобияли типи бўйича 1 даврда 9та, 2 даврда 12 та, 3 даврда 10 та жами 97 та бемордан 31 та (31,9%)да кузатилди. Обсессив - фобияли тип хавфсираш сабаби реал бўлмаган, балки касалликнинг кам эҳтимолли оғирлашуви, даволашнинг самарасизлиги, шунингдек касаллик билан боғлиқ бўлиши мумкин бўлган (бирок, етарлича асоссиз) ҳаётдаги, ишдаги, оилавий вазиятлардаги омадсизликлардан қўрқиш бўлади.

Касалликка муносабатнинг сензитив типи 1 даврда 9 та, 2 даврда 16та, 3 даврда 15 та, жами 97 бемордан 40та (37,1%) ифодаланди. Сензитив тип ўзининг касали тўғрисидаги маълумотлар атрофдагиларда ёқимсиз таассурот қолдириши мумкинлиги тўғрисида ҳаддан зиёд қайғуриш. Атрофдагилар ундан ўзларини олиб қочишлари, уни камситишлари мумкинлиги, унга нисбатан эътиборсизлик қилишлари ёки эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишлари, унинг касаллиги сабаблари ва табиати тўғрисида мишмишлар ёки ёқимсиз маълумотлар тарқатишлари мумкинлигидан хавфсираш. кузатилди.

Касалликка муносабатда эгоцентрик тип 1 даврда 9та, 2 даврда 8та, 3 даврда 15 та, жами 97 бемордан 36 та (37,1%)да намоён қилади.

Эгоцентрик типи “Касалликка шўнғиш” ҳулқ-атвор хусусиятига эга. Бу тип вакиллари яқинларининг ва атрофдагиларнинг диққатини ўзига батамом жалб қилиш мақсадида ўзи тортаётган азобларини ва кечинмаларини “достон қилиш” ёктирадилар, ўзларига нисбатан мутлақ қайғуришни талаб қилиб, бошқалар инсонлар ҳамма юмушларини унутиб, ташлаб, фақат бемор ҳақида ўйлашларини кутадилар.

Касалликка муносабатнинг эйфорик типи 1 даврда 2 та, 2 даврда 5та, 3 даврда 9 та, жами 97 бемордан 14та (14,4%) кузатилди. Эйфорик тип асоссиз юқори қайфият, кўпинча сунъий хурсандчилик билан изоҳланади.

Касалликка муносабатнинг анозогнозик типи 1 даврда 4та, 2 даврда, 7та, 3 даврда 9 та, жами 97 беморлардан 21та (21,6%) кузатилди. Мазкур тип 1-блокга кириб, ижтимоий бузилишларсиз кечади.

Касалликка муносабатнинг эргопатик типи 1 даврда 3 та, 2 даврда 8та, 3 даврда 9 та, жами 97 бемордан 21та (21,6%) намоён бўлди. Эргопатик тип ҳам 1-блокга кириб, ижтимоий бузилишлар кузатилмайди, ўзларини касалликларга эътибор бермасдан ўз меҳнат фаолиятларини олиб боришга ҳаракат қилишади.

Касалликка муносабатнинг параноял типи 1 даврда 6 та, 2 даврда 9та, 3 даврда 19 та жами 97 бемордан 25 та (25,7%) аниқланди.

Инсулт ўтказган беморларнинг касалликка муносабат типини аниқлаш жараёнида муносабат типларининг диффуз ҳолда учраши намоён бўлди. Мазкур типлар ичида энг кўп неврастения (72), хавотирланувчанлик (54), апатик (51), сензитив (40), эгоцентрик (36), обсессив-фобияли ва ипохондрия (31), параноял (25), эргопатик (21), анозогнозик (20), эйфорик (14), гармоник (12) кабилар юқори даражада ифодаланди.

Хулоса ва таклифлар. Бундан келиб чиқадики, ишемик инсулт ўтказган беморларда юқори даражада, неврастения ва хавотирланувчанлик, эгоцентризм, сензитивлик типлари аниқланди. Беморда асабийлашиш, оғриқлардан, ёқимсиз ҳиссиётларда, даво чораларининг самарасизлигида, касалликдан тузалишга сабрсизли ҳолатлари

Беморлардаги ўтказилган дастлабки ташхис натижалар асосида “Янги ҳаёт сари...” психотерапевтик ёндашувларнинг интегратив усуллари асосида тузилаган коррекция дастур ўтказилиб, натижалар қайта таҳлил қилинди (1-расм). Юқоридаги натижаларга кўра коррекция дастурдан кейин эрта тикланиш даврида:

гармоник, апатик, сензитив, эргопатик, параноял; кеч тикланиш даврида гармоник, хавотирланувчанлик, ипохондрик, апатик, неврастения, обсессив-фобияли, сензитив, эйфорик, эргопатик; инсулт қолдик асоратлари даврида деярли барча муносабат типлари даражалари

нисбатан пасайган ва бу дастур самарадорлигининг натижасидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Бехтерев Институтининг Шахс сўровномаси (БИШС) касалликнинг учта даври бошдан ўтказатган беморларда ўтказилди. Касаллик деярли барча даврларида хавотирланувчанлик, неврастенциядан ташқари, эгоцентрик, параноял типлари ортиши кузатилди, шунингдек учинчи даврда гармоник тип ҳам юқори натижани кўрсатди. Шунингдек бу

натижалар коррекцион дастур тадбикидан кейин нисбатан пасайиши кузатилган.

Умумий натижаларга кўра ишемик инсульт ўтказган беморларга психологик ёрдам кўрсатилса, беморнинг касалликка муносабати ижобий томонга ўзгаради. Шунинг билан бирга беморнинг касаллики қабул қилиши асосида даволанишга бўлган мотивлар ҳам ошиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бадалян Л. О. Невропатология / – М.: Книга по Требованию, 2021. – 332 с.
2. Гафуров Б.Г. Проблемы и перспективы развития неврологической службы в Республике Узбекистан //Неврология.–2002. - № 4. – С. 22-24.
3. Гафуров Б.Г., Аликулова Н.А. и др. Клиническая структура мозговых инсультов от отдельных регионах Республики Узбекистан по материалам анализа «Регистра мозгового инсульта» // Неврология. – 2000. – №2. – С. 6-8.
4. Гусев Е.И. Проблема инсульта в России //Журн. неврол. и психиатр.- 2003.- №9, прил. «Инсульт». - С. 3-5.
5. Гусев Е.И., Проблема инсульта в России. Журн. Неврол.и психиатр. 2003; 8,«Инсульт»3-5.
6. Гусев Е.И., Скворцова В.И. Ишемия головного мозга. -М.:Медицина, 2001.-328 с.
7. Иовлев Б. В, Карпова Э.Б. Психология отношений Концепция В. Н. Мясищева и медицинская психология. Санкт-Петербург СПб.: 1999. — 85 с.
8. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1960
9. Тухтарова И.В, Биктимиров Т.З Соматопсихология: Учебно-методическое пособие по курсу «Соматопсихология» – Ульяновск: УлГУ, 2005. 130 с
10. Leys D., Henon H., Mackowiak-Cordoliani M.A., Pasquier F. Poststroke dementia // Lancet Neurol 2005; 752–759.
11. O'Brien J.T. Medial temporal atrophy rather than white matter hyperintensities predict cognitive decline in stroke survivors // VASCOG, San Antonio, 2007; 31.
12. <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1164769&>

УДК: 372: 212.2

Dilafro'z JO'RAYEVA,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilikozimbek@mail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent R.N.Ergashev taqrizi asosida

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASIS OF IMPROVING INTELLECTUAL POSSIBILITIES ON THE BASIS OF STEAM TEACHING TECHNOLOGY FOR PRESCHOOL PREPARATORY GROUPS

Annotation

Due to the development of science, which is one of the most important conditions of our time, and the huge changes in production, the demands are posing new challenges to education. In particular, the problem of approach to the organization of lessons in preschool education based on STEAM teaching technology is theoretically and practically very important from a modern point of view and becomes more relevant in the light of new social requirements. In modern science, one of the most pressing issues is the development of the intellectual abilities of the younger generation, the formation of their ability to control mental processes and use all the capabilities of the brain. Such an understanding calls for reconsideration of the development of intellectual abilities in the education system, interdisciplinary membership and interdependence, as well as the need to organize the lessons in preschool groups on the basis of STEAM teaching technology and develop its mechanisms. occurs.

Keywords: personality, STEAM, education, freedom, innovative technology, integration, intellectual development.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ ПАРНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДОШКОЛЬНЫХ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ГРУПП

Аннотация

В связи с развитием науки, являющейся одним из важнейших условий современности, и огромными изменениями в производстве требования ставят перед образованием новые задачи. В частности, проблема подхода к организации занятий в дошкольном образовании на основе технологии обучения STEAM теоретически и практически очень важна с современной точки зрения и становится все более актуальной в свете новых социальных требований. В современной науке одним из наиболее актуальных вопросов является развитие интеллектуальных способностей подрастающего поколения, формирование у них способности управлять психическими процессами и использовать все возможности головного мозга. Такое понимание требует переосмысления развития интеллектуальных способностей в системе образования, междисциплинарной принадлежности и взаимозависимости, а также необходимости организации занятий в дошкольных группах на основе технологии обучения STEAM и разработки ее механизмов.

Ключевые слова: личность, STEAM, образование, свобода, инновационные технологии, интеграция, интеллектуальное развитие.

MAKTABGACHA TAYYORLOV GURUH BOLALARINI STEAM O'QITISH TEXNOLOGIYASI ASOSIDA INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Zamonamizning muhim shartlaridan biri bo'lgan fan rivoji va ishlab chiqarishdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar ta'lim sohasi oldiga bir qator yangi vazifalarni qo'yamoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta'limda mashg'ulotlarni tashkil etishda STEAM o'qitish texnologiyasi asosida yondashuv muammolari nazariy va amaliy jihatdan hozirgi zamon nuqtai nazaridan juda muhim bo'lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Hozirgi zamon ilm-fanida esa o'sib kelayotgan yosh avlodning intellektual qobiliyatini rivojlantirish, ulardagi aqliy jarayonlarni nazorat qila olish va miyaning barcha imkoniyatlaridan foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirish eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bunday tushuncha ta'lim tizimida intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini, fanlararo uzviylik va bog'liqlik masalasini, shuningdek maktabgacha tayyorlov guruhlarida o'tiladigan mashg'ulotlarni STEAM o'qitish texnologiyasi asosida tashkil etishni yana bir bor ko'rib chiqish va uning mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kalit so'zlar: shaxs, STEAM, ta'lim-tarbiya, erkinlik, innovatsion texnologiya, integratsiya, intellektual rivojlanish.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri bu yosh avlodni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalashdir. Albatta, barkamol inson deganda ma'naviy jihatdan yetuk, o'z vatanining tarixi, buguni va kelajagi uchun qayg'uradigan, shuningdek, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish ishtiyoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talabi hisoblanadi. Lekin ushbu tushunchaga tahliliy yondashilsa, uning naqadar serqirra, murakkab va har tomonlama umuminsoniy qadriyatlarga mos kelishini ko'rish mumkin.

Maktabgacha yoshda bolalarning intellektual rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan g'oyalar va tushunchalarning poydevori qo'yiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalik - bu insonning intellektual rivojlanishidagi eng maqbul davr hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanish imkoniyatlari juda yuqori ekanligi aniqlandi: bolalar nafaqat ob'ektlar va hodisalarning tashqi, vizual xususiyatlarini, balki ularning ichki, muhim aloqalari va munosabatlarini ham muvaffaqiyatli o'rganishlari mumkin. Maktabgacha yosh davrida mavhumlashtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarishning dastlabki shakllari uchun qobiliyatlar shakllanadi.

Hozirda maktabgacha ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohatlarning asosiy maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlarni yaratish maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning mavjud tartibini takomillashtirishni hamda maktabgacha ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning zamonaviy usullarini joriy etishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maygi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli Qarorining 1-ilovasi 10-bandida maktabgacha yoshdagi bolalarning badiiy-estetik va musiqiy tarbiya hamda ta'lim darajasini oshirish, erta yoshdan boshlab STEAM o'qitish asoslarini joriy etish ko'zda tutilgan. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglari oldiga STEAM texnologiyasini bilish vazifasini qo'yadi.[1]

«STEAM» abbreviaturasi (qisqartmasi) birinchi marta 1990 yillarda amerikalik olimlar tomonidan taklif qilingan, biroq faqat 2000 yillardan faol qo'llana boshlagan. Bugungi kunda ta'lim sohasiga STEAM texnologiyalari jadallik bilan kirib kelmoqda. STEAM o'zi nima? S - ta'lim yoki fan. T - texnologiya. Ingliz tilida muhandislikni anglatadigan E - elektron muhandislik. M - matematik, fanlar malikasi matematika. San'at ostida A - qisqartmasining yangi tarkibiy qismi butunlay boshqa yo'nalishlarni - rasm, arxitektura, haykaltaroshlik, musiqa va she'riyatni tushunish mumkin.

STEAM bolalarda quyidagi muhim xususiyatlar va ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi:

Muammolarni keng qamrovli tushunish;

Ijodiy fikrlash;

Muhandislik yondashuv;

Tanqidiy fikrlash; mavhumlashtirish va qonuniyatlarni topa olish qobiliyatini rivojlantirish;

- amaliy muammolarni tezda hal qilish qobiliyati;

- ta'kidlash, sxemashtirish, tipiklashtirish qobiliyatlari;

- universal belgilar tizimlaridan (belgilaridan)

foydalanishni bilish va

ulardan foydalanish qobiliyati;

- jarayonni va o'z faoliyati natijalarini baholash qobiliyatini rivojlantirish.

«STEAM – ta'lim» XXI asr innovatsion texnologiyalariga asoslangan, maqsadi bolalarda yangi tipdagi fikrlashni rivojlantirish bo'lgan yangi ta'lim tizimidir. Bu – an'anaviy o'qitish metodikasidan farq qiladigan va ijodiy hamda tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga asoslangan tamomila yangicha yondashuvdir.

Bu texnologiya bo'yicha ishlashning muhim xususiyati – aynan STEAM –loyiha ustida jamoaviy ishlash miyaning ijod, hissiyotlar uchun javob beradigan o'ng yarim sharini ishga solish imkonini beradi. Bu texnologiya bo'yicha muvaffaqiyatli loyiha ishlariga ko'plab misollar keltirish mumkin.[3]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ko'pgina psixologlar va olimlar aqliy rivojlanish muammosi bilan shug'ullangan. Aqliy rivojlanishni tavsiflash uchun ko'plab sxemalar taklif qilingan. Masalan, J. Piaget rivojlanishni uzluksiz va o'zgarmas bosqichlar ketma-ketligi deb hisobladi, ularning har biri oldingi bosqich tomonidan tayyorlanadi va o'z navbatida, keyingi bosqichni tayyorlaydi. U bolaning intellektual rivojlanishining uchta asosiy bosqichini ajratadi:

Sensomotor rivojlanish bosqichi (tug'ilgandan 2 yoshgacha);

Muayyan operatsiyalar bosqichi (2 yoshdan 11 yoki 12 yilgacha);

Rasmiy operatsiyalar bosqichi (12 yoki 13 yoshdan boshlab).

L.S.Vygotskiy tafakkurning rivojlanishi ko'p jihatdan «ongning nutq vositalari» bilan belgilanadi, deb ta'kidlaydi. U so'zning ramziy xususiyatiga, uning shaxs va dunyo o'rtasidagi o'ziga xos ijtimoiy-madaniy vositachi ekanligini tushunishga alohida ahamiyat beradi. Vygotskiy bolaning aqliy rivojlanishining eksperimental asoslangan nazariyasini ishlab chiqqan. Unda u tafakkur va nutqning turli genetik ildizlarga ega ekanligini isbotladi. Fikrlash instrumental faoliyat bilan, nutq esa tovush signali orqali hissiy infektsiya bilan bog'liq. Muayyan yoshda bolada fikrlash va nutq uyg'unlashadi, buning natijasida og'zaki va mantiqiy fikrlash paydo bo'ladi [10].

Maktabgacha ta'limning birinchi tizimlarini yaratgan olimlar - F. Frobel, M. Montessorining asarlarida maktabgacha yoshdagi bolalik aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun maqbul davr sifatida belgilanadi. Ammo Usova, Zaporjets, Venger, Poddyakovlarning tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanish imkoniyatlari ilgari o'ylanganidan ancha yuqori ekanligi aniqlandi. Bola nafaqat F.Frobl, M.Montessori asarlarida nazarda tutilgan narsa va hodisalarning tashqi, vizual xususiyatlarini o'rganishi mumkin, balki ko'plab tabiat hodisalari, ijtimoiy hayotning asosi bo'lgan umumiy bog'lanishlar haqidagi g'oyalarni o'zlashtira oladi, tahlil qilish va turli vazifalarni hal qilish usullarini o'zlashtira oladi.

D.B. Elkoninning fikricha, o'yin faoliyati maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, chunki u ma'lum bir yoshdagi yetakchi faoliyatdir. O'yinda bolaga o'z xatti-harakatlarini boshqarishga imkon beradigan rol eng katta ahamiyatga ega hisoblanadi. D. B. Elkonin o'yin faoliyatining rivojlanish bosqichlarini o'rganar ekan, o'yinda birinchi navbatda kattalarning harakatlari, keyin esa ularning munosabatlari takrorlanadi, deb hisoblaydi. O'yinda turli xil rollarni bajarib, bola turli nuqtai nazarlarni oladi va ob'ektni turli burchaklardan ko'ra boshlaydi. Bu insonning eng muhim aqliy qobiliyatining aqliy rivojlanishiga hissa qo'shadi, bu unga boshqa nuqtai nazar va boshqa nuqtai nazarni taqdim etish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Intellektual rivojlanish-bu chaqaloqning shaxsiyatini shakllantirishdagi eng muhim moment. Afsuski, har bir ota-ona buni qanday qilish kerakligini tushunadigan ma'lum bilimga ega emas. Ko'pincha o'z sohasidagi mutaxassislar yo'llarni taklif qilishlari mumkin: bolalar psixologlari, o'qituvchilar yoki o'qituvchilar. Biroq, aqlning shakllanishi odatda bir necha muhim bosqichlarga bo'linadi [4].

Birinchi bosqich - uch yosh va undan kichik yoshdagi bolaning rivojlanishi: Shuni bilish kerakki, bu yoshda bola butunlay qaram va uning his-tuyg'ulariga bo'ysunadi. Bu uning dunyoni qanday qabul qilishiga va uni erta yoshdanoq tushunishiga ta'sir qiladi. Shu sababli, bu yoshdagi chaqaloq muntazam ravishda qo'llariga turli xil to'qimalarga ega bo'lgan narsalarni berish tavsiya etiladi. Bu uning teginish tuyg'usini rivojlantiradi va unga dunyodagi hamma narsa teginishdan farq qilishini bilishga yordam beradi. Bu chaqaloqning ongiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan har xil ta'm va aromatlarni farqlash uchun yaxshi mashg'ulot bo'ladi. Ertaklar uch yoshli bolalar uchun katta ahamiyatga ega, ular orqali chaqaloq o'z aqlining barcha turlarini rivojlantiradi, shuningdek, uning psixikasini yaxshilaydi.

Ikkinchi bosqich - uch yoshdan to'rt yoshgacha bo'lgan bolaning rivojlanishi: Har bir ota-ona bilishi kerakki, bu yoshda bola allaqachon o'zini to'liq huquqli shaxs sifatida qisman biladi. Bolada mustaqil harakatlar qilish va mustaqil ravishda qaror qabul qilish istagi bor, shuning uchun siz bunga umuman aralashmasligingiz kerak va aksincha, uni hech qanday tarzda cheklamaslikka harakat qilishingiz kerak.

Vahti-vahti bilan paydo bo'ladigan chaqaloqning tashabbusi tez-tez bo'lib turishi uchun har tomonlama rag'batlantirish kerak. Farzandingizga «muhim» va mas'uliyatli vazifalarni ishonib topshiring: mushukni boqing, sumkani ko'taring, po'latga pechat qo'ying va hokazo. Farzandingizga butun jiddiylik va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish unga muhim hayotiy ko'nikmalarni egallash imkonini beradi. Farzandingizga ijodkorlik mehrini uyg'oting Bolani qanchalik hurmat qilayotganingizni va uning muammolarini qanday tushunganingizni ko'rsating Bolaga bosim o'tkazmang, uni istalmagan ishini qilishga majburlamang, unga qo'l ko'tarmasdan va sizning ustunligingiz borligini bildirmasdan, so'z bilan rozi bo'ling. Chaqaloq bilan «teng asosda» muloqot qilishga harakat qiling, bu unga boshqa odamlar bilan muloqot qilishdan qo'rqmaslik va do'stona odam bo'lishga imkon beradi. Farzandingizda tabiatga muhabbat uyg'oting, qushlar va hayvonlarni birgalikda tomosha qiling, gullar, meva va sabzavotlar yetishtiring.

Uchinchi bosqich - olti yoshli bolaning intellektini rivojlantirish. Besh yoki olti yoshida bola allaqachon maktabga faol tayyorgarlik ko'rishni boshlaydi, ya'ni otalarni uni allaqachon harflar va raqamlar bilan tanishtirishlari kerak. Biroq, bolani o'qishga yoki hatto yozishga majburlash bunga loyiq emasligini tushunish kerak. Bu yoshda bolani odamlar bilan muloqot qilish va ulardan qo'rqmaslik, shuningdek, o'z harakatlarida mustaqil bo'lishga o'rgatish juda muhimdir. Bu yoshda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish bolaga tezda do'stlashish, ijodiy vazifalar va tanlovlarda zavq bilan qatnashish, o'z qo'llari bilan biror narsa yaratish va kattalarning qasddan harakatlarini amalga oshirish imkonini beradi. Farzandingizni noto'g'ri ish qilgani yoki umuman qilishni xohlamasligi uchun jazolamasligingiz kerak, uni har tomonlama rag'batlantirish va maqtash kerak, hatto eng kichik va eng ahamiyatsiz yutuqlar uchun ham. Bu yosh juda tez-tez hayot uchun xotiralarni qoldiradi, shuning uchun har bir ota-ona bolaning boshida va qalbida faqat yoqimli taassurotlar va his-tuyg'ularni qoldirishi muhimdir.

Kichik yoshdagi bolalarda fikrlashni rivojlantirish uchun o'yin «Mushukchani joylashtiring» O'yin bolalarning eng muhim ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi: u tasavvurni rivojlantiradi nutqni yaxshilaydi xotirani yaxshilaydi narsalarni solishtirishni o'rgatadi Ushbu o'yinni o'ynash uchun siz boladan mushukchani vizual ravishda tasavvur qilishini va uning qanchalik kichik yoki katta ekanligini qo'llari bilan ko'rsatishini so'rashingiz kerak. Keyin unga bir qator savollar bering:

Mushukcha qutiga joylashadimi?

Mushukcha hamyonga sig'adimi?

Mushukcha shkafga sig'ishi mumkinmi?

Shunday qilib, siz mushukchani cheksiz tasavvur qilishingiz va uni aqliy ravishda turli joylarga joylashtirishingiz mumkin. Bu bolada nafaqat fikrlashni, balki ob'ektlarni solishtirish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy intellektni rivojlantirish uchun o'yinlar bolaga ma'lum ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalarni egallashga yordam beradi va jamiyatda o'zini faol tutishni o'rganadi: muloqotdan qo'rqmaslik, teginish aloqasi, uyatchan bo'lmaslik. «Sleepy Engine» ijtimoiy intellektni rivojlantirish uchun o'yin. Ushbu o'yin har bir bolaga o'z his-tuyg'ulari dunyosiga kirishga, boshqa odamga ishonishga imkon beradi. O'yinning ma'nosi - «A» nuqtasidan «B» nuqtasiga ko'ri-ko'rona, sizni boshqaradigan odamga to'liq ishonishdir. Buning uchun bir nechta bolalar bir qatorda turishadi va birinchisidan tashqari har birining ko'zlari bog'langan. Ushbu o'yinni o'yin maydonchasida o'ynash yaxshidir, bu yerda ba'zi to'siqlar mavjud. Qo'llanma (birinchi dvigatel) keyin nima qilish kerakligini aytadi: egilib, oyog'ingizni ko'taring,

sakrab o'ting va u keyingisini aytadi. Har bir lokomotiv oldingi harakatlarini takrorlaydi va to'siqlarni astoydil engib, oldinga siljiydi va o'rtog'ini yelkasidan ushlab turadi. O'yin davomida bolalar bir-biri bilan muloqot qilishni o'rganadilar, aldanishdan qo'rqmaydilar va bir-biriga yordam berishni o'rganadilar. Bundan tashqari, ko'rishning etishmasligi sizning boshingizda bolalarni o'rab turgan narsalarni vizual tarzda tasvirlash imkonini beradi [5].

Har qanday yoshdagi bolalarda hissiy intellektni rivojlantirish uchun o'yinlar juda oddiy, ammo ayni paytda chuqurdir. Ular bolalarga ularning ichida sodir bo'layotgan hamma narsani his qilishlariga va muayyan xulosalar chiqarishlariga imkon beradi: ular uchun yaxshi yoki yomon. «Mening quvonchim» hissiy intellektni rivojlantirish uchun o'yin: O'yinning maqsadi - bolalarning quvonch nima ekanligi va u haqiqiy hayotda qanday namoyon bo'lishi haqidagi bilimlarini kengaytirishdir. O'yin boshlovchisi bolalarning e'tiborini hozirgi paytda qanday his qilishlariga qaratishi va ular uchun quvonch nima ekanligini tushuntirishlarini so'rashi kerak. Bundan tashqari, o'yin bolalarda ijobiy his-tuyg'ular va yoqimli taassurotlarni shakllantiradi. Atribut sifatida siz har qanday kulgili yoki quvnoq o'yinchoqdan foydalanishingiz mumkin. Bolalar bu o'yinchoqni bir-birlariga uzatib, bitta muhim savolga javob berishadi: «Quvonch bu ...» O'yin davomida har bir bola o'z shaxsiy fikrlariga sho'ng'iydi va javobni o'z ichida topishga harakat qiladi, uni rejalashtirishdan va ongsiz ravishda unga tayyorgarlik ko'rishdan, o'z navbatini kutishdan.

Tahlil va natijalar. Mashg'ulotlarni tayyorlash va o'tkazishda quyidagi tamoyillarni amalda qo'llash tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda asosiy tamoyillar hisoblanadi:

1. Bolaning intellektiga ko'p qirrali rivojlanish ta'siri tamoyili. Mashg'ulotlar uchun nafaqat berilgan mavzu bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga hissa qo'shadigan, balki bir qator intellektual fazilatlarini rivojlantiradigan mashqlarni tanlash va tuzish.

2. Ta'limga samarali yondashish tamoyili. Mashg'ulotni shunday tashkil etishga harakat qilish kerakki, bolalar vazifalarni hal qilishning o'ziga xos usullarini izlashsin, chunki bir vaqtning o'zida ularning aqliy faoliyati faollashadi va intellektual fazilatlarini yaxshilaydi.

3. Oqilona javob berish tamoyili. Vazifalarni shunday shakllantirish kerakki, bolalar o'z nuqtai nazarini, yechimining o'z versiyasini asoslashlari kerak.

4. Ijobiy motivatsiya printsipi. Muvaffaqiyatli o'quv jarayoni uchun guruhda maxsus sharoitlar yaratish - quvonch, ajablanish, zavqlanish muhiti. «Muvaffaqiyatli vaziyat» yaratishdan keng foydalanish, tarbiyalanuvchilarni o'zlarining kuchli tomonlariga, muvaffaqiyatga erishishlariga ishonishga undaydi.

5. Insonparvarlik va hamkorlik tamoyili Maktabgacha ta'lim davrida tayyorlov guruh bolalarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda gender farqlari namoyon bo'ladi. O'g'il bolalar fazoviy-vizual munosabatlarga ancha yaxshi yo'naltirilgan, qizlarning og'zaki intellekt darajasi yuqori.

Didaktik o'yin - bu maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun juda muhimdir. O'yinning ahamiyati shundan iboratki, uni nafaqat mashg'ulotda, balki mashg'ulotdan tashqari bo'sh vaqtlarda ham qo'llash mumkin.

Didaktik o'yinlar (rivojlanayotgan, kognitiv) bolalarda fikrlash, xotira, e'tibor, ijodiy tasavvurni, tahlil qilish va sintez qilish qobiliyatini, fazoviy munosabatlarni idrok etish, konstruktiv qobiliyat va ijodkorlikni rivojlantirish, tarbiyalanuvchilarni kuzatish, mulohaza yuritishning asosligi; o'z-o'zini tekshirish odatlari, bolalarni o'z

harakatlarini vazifaga bo'ysundirishga, boshlangan ishni oxirigacha etkazishga o'rgatish [2].

Xulosa va takliflar. An'anaviy o'qitish uslublari bilan taqqoslaganda, maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvi bolalarni tajribalar o'tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o'z g'oyalarini haqiqatga aylantirishga va yakuniy mahsulotni yaratishga undaydi. Ushbu ta'lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko'nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga imkon

beradi va universitetga kirish va keyingi o'qishni osonlashtiradi. Hozirda investorlar, biznes-homiylar, yirik biznes vakillarining ilmiy-innovatsion loyihalarga qiziqishi ortib boryapti. Ilg'or ishlanmalarning paydo bo'lishi uchun, shubhasiz, STEAM – markazlar yaratilishi, robot texnikasi kabi fanlar kiritilishi, dasturlashtirish asoslarini informatika faniga integratsiyalash, mavjud tajribadan pedagoglarni mavzuviy hamjamiyatlarga birlashtirish yo'li bilan foydalanish zarur.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maygi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli Qarori
2. Alimov Sh. S. Intensiv metodlar, interfaol metodlar, noan'anaviy dars o'tish usullari, didaktik o'yinlar. Andijon 2009
3. Maxmutazimova Yu.R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi (STEAM ta'lim texnologiyasi asosida) T-2021 yil 38-bet.
4. Usmonova Sh. Intellekt psixodiagnostikasi masalalari. O'quv qo'llanma. –T.: Fan, 2015.
5. Djurayeva B.R., Tojiboeva X.M., Nazirova G.M. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendentsiyalari. –T.: O'zPFITI, 2015-yil. – 157 b.
6. Mirzakarimova.A.N. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy xususiyatlarni rivojlantirish // Zamonaviy ta'lim. 2019 yil. № 5.
7. Nishonova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. "O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi" nashriyoti. 2006.
8. G'oziyev E.G. Tafakkur psixologiyasi. – T., 1990. – 57 b
9. Georgette Yakman. STEAM Education: an overview of creating a model of integrative education.
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki.> Википедия. Свободная энциклопедия.

UDK:159.922(045)

Murodulla IBODOV,
Termiz davlat universitetining Pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: Murodullaibodov@mail.ru

TerDU Psixologiya kafedrasini mudiri psixologiya fanlari nomzodi, dotsent Sharofutdinova X.G. taqrizi asosida

STAGES OF PHYSIOLOGICAL DEVELOPMENT OF THE PSYCHE IN MATTER AND THE HUMAN PSYCHE

Annotation

The article talks about the fact that in order to know how psychic phenomena occur, it is necessary to study its material basis - tied to the nervous system. It is also stated that all psychological processes in a person are the result of the activity of the brain and nervous system. And the human personality is also illuminated by the peculiarity of the psyche, as well as the content of the physiological development of the psyche.

Keywords: psyche, mind, personality, activity, physiological process, nervous system.

СТАДИИ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПСИХИКИ В МАТЕРИИ И ПСИХИКА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье говорится о том, что для того, чтобы узнать, как происходят психические явления, необходимо изучить их материальную основу - связанную с нервной системой. Также утверждается, что все психические процессы у человека являются результатом деятельности головного мозга и нервной системы. А также освещается специфика психики личности человека и содержание физиологического развития психики.

Ключевые слова: психика, разум, личность, деятельность, физиологический процесс, нервная система.

MATERIYADA PSIXIKANING FIZIOLOGIK TARAQQIYOT BOSQICHLARI VA INSON PSIXIKASI

Annotatsiya

Maqolada psixik hodisalarning qanday ro'y berishini bilish uchun uning moddiy asosi - nerv sistemasiga bog'langan holda o'rganish kerakligi haqida so'z boradi. Shuningdek, insondagi barcha psixik jarayonlar bosh miya va nerv sistemasi faoliyatining natijasi ekanligi ham bayon qilinadi. Va inson shaxsi psixikasining o'ziga xosligi hamda psixikaning fiziologik taraqqiyoti mazmuni ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: psixika, ong, shaxs, faollik, fiziologik jarayon, nerv sistemasi.

Kirish. Shaxs ijtimoiy boyliklar yaratuvchisidir. Shaxsning shaxs bo'lishligi uchun u faollikka ham ega bo'lishi kerak. Chunki faoliyatdagi faollik shaxsning muhim belgisidir. Faollik hamisha yaxshi yashashga yo'naltirilgan bo'ladi. Kishi yaxshi yashashi uchun, jamiyatni rivojlantirish uchun ataylab faollik ko'rsatadi. Bu shaxsning ongliklik belgisidir. Inson psixikasining paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasi tadqiqotchilar oldida turgan eng dolzarb va murakkab masalalardan biridir. Ilmiy-materialistik ta'limotga ko'ra psixikaning paydo bo'lishi materiyaning o'zak rivojlanishi natijasidir. Organik va anorganik materiya doimo harakatda, o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladi. Psixikaning paydo bo'lishi materiyaning uzoq taraqqiyoti bilan tushuntiriladi. Jamiki materiya, jonsiz anorganik materiyadan tortib, to materiyaning yuksak hamda murakkab shakli - inson miyasigacha moddiy olamning umumiy xususiyati bo'lmish aks ettirish xususiyatiga, ya'ni ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatiga ega. Aks ettirish shakllari materiyaning yashash shakllariga bog'liqdir. Jonsiz tabiatda harakat jism yoki moddalarning o'zaro mexanik, fizik yoki kimyoviy munosabatlari tarzida nomoyon bo'lishi mumkin. Masalan, suvning daryo qirg'oqlarini, qoyalarni yuvishi va yemirishi, quyosh nurining oynadan aks etishi (sinib qaytishi). Tirik materiyaga o'tishda harakatning shakllari sifat jihatdan o'zgaradi. Tirik materiyaga aks ettirishning biologik shakllari xosdir. Tirik materiyada aks ettirishning yangi shakli - psixik aks ettirish paydo bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.N. Leontevning tasdiqlashiga ko'ra, hayvonlarda sezgirlikning yuzaga kelishi psixika paydo bo'lishiningob'ektiv biologik belgisi bo'lib xizmat qilishi mumkin[1].

Materiyaning evolutsiyasida jonsiz materiyadan jonli materiyaga o'tishni turli nazariyalar turlicha tushuntiradilar. Shular orasidan akademik A.I.Oparin tomonidan ilgari surilgan nazariyani ko'rsatib o'tish mumkin. Oparin gipotezasiga muvofiq, bundan taxminan 2 milliard yillar muqaddam atmosferada kislorod ajralib chiqqan. Bu organik moddalarda fotoximik reaksiya va fotosintez jarayonlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Oqibatda koatservatlar deb atalgan faol oqsil molekulalari paydo bo'lgan. Koatservatlarda hayotning asosiy belgilari - assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayonlari paydo bo'lgan. Koatservatlar tashqi muhitdagi "ozuq" moddalarni tanlab o'zlashtirganlar. Ular yashash uchun zarur bo'lgan (biotik) moddalarga ma'lum darajada seskanish bilan javob berganlar va hayot faoliyati uchun bevosita kerak bo'lmagan (abiotik) moddalarga nisbatan indifferent (befarq) munosabatda bo'lganlar[2; b.222].

R. Dekartning ta'kidlashicha, insonning o'zini o'zi anglashi uning ruhiy hayotiga xos bo'lgan narsa bo'lib barcha psixik kechinmalarning murakkabligi faqat ana shu ichki jarayonlargagina bog'liqdir. O'tgan asrda ana shu ichki olamni tashqi olamga qarshi qo'yib, uni ajratgan holda talqin etish g'oyalariga qarshi kurash avj olib ketgan edi bundan 100 yilcha muqaddam I.M.Sechenov tomonidan his etiladigan va amalga oshiriladigan psixologik faoliyatlarining o'rganishi kerak deb aytadi. I.M.Sechenov tomonidan taklif qilingan reflektor nazariya konsepsiyasi dualizm qarashlarini psixik hayotga tadbiiq etish bo'yicha birinchi ilmiy qarash bo'lmagan[3; b.26-27].

Psixikaning funktsiyalari: signallik va boshqaruv. Psixikaning evolyutsion taraqqiyoti: seskanuvchanlik, tropizmlar. Hayvonlar olamida psixikaning taraqqiyot

shakllari; instinktlar, ko'nikmalar, intellektual hatti - harakatlar. Onglilik esa shaxs psixikasining yuksak ko'rinishidir. Jamiki materiya, jonsiz anorganik materiyadan tortib, to organik materiyaning yuksak hamda murakkab shakli - inson miyasigacha moddiy olamning umumiy xususiyati bo'lmish aks ettirish xususiyatiga, ya'ni turli ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatiga egadir. Jonsiz tabiatda harakat jism yoki moddalarning o'zaro mexanik fizik va kimyoviy munosabatlari tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Tirik materiyaga o'tishda harakatning shakli sifat jihatdan o'zgaradi. Tirik materiyaga aks ettirishning biologik shakllari xosdir. Tirik materiya taraqqiyotining ma'lum bosqichida aks ettirishning sifat jihatidan yangi shakli bo'lmish psixika yuzaga keladi. Hamma tirik organizmlar, o'simliklardan tortib hayvonlargacha materiyaning barcha ko'rinishida aks ettirishning biologik shakli bo'lgan seskanuvchanlik xususiyatiga ega. Seskanuvchanlik - tirik organizmlarning biologik ahamiyatiga ega bo'lgan ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Sodda, bir hujayrali tirik organizmlarda elementar seskanuvchanlik xususiyati bor bo'lib, ular tashqi muhit ta'siriga harakat bilan javob qaytaradi, muhit ta'sirida hujayra protoplazmasining xususiyati o'zgaradi. Biologik omillarga maxsus harakatlar bilan reaksiya qilish usullariga tropizm deb ataladi. Tropizmlar har xil bo'ladi, fototropizm - tirik organizmning issiqlik ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir, xemotropizm - ma'lum fizik - kimyoviy muhitni tanlab olishga moyilligidir, topotropizm - tirik organizmning mexanik qo'zg'atuvchi ta'siri ostida harakatlanishidir[4; b.26]. Tropizmlar o'simliklarning o'z-o'zini boshqarishiga imkon beradi. Hayvonlarda ta'sirlanishning yangi turi - sezuvchanlik yuzaga kelgan. Yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi. Hayvonlarda o'simliklarga qaraganda sezuvchanlik tufayli ancha ko'p ta'sirlarni aks ettirish vujudga keladi[5; b.27]. Masalan, infuzoriyalarning ular uchun neytral (befarq) bo'lgan yorug'likka reaksiya qilishlari kuzatilgan. Tajriba quyidagicha o'tkazilgan: suv to'ldirilgan nayga sodda hayvonlar joylashtirilib, naychani bir tomoni isitilgan, Bir hujayrali hayvon termostropizmga ega bo'lganlari tufayli tezlik bilan naychani iliq tomoniga o'tib olganlar. Naychani bir tomoni isitilish bilan birga bir vaqtda yoritilib ham borilgan. Oddiy sharoitda yorug'likka neytral munosabatda bo'luvchi infuzoriyalarga yorug'lik bilan birgalikda ular uchun qulay bo'lgan issiqlik bir necha marta ta'sir ko'rsatilgan taqdirda infuzoriyalar issiqlik ta'siridan qat'iy nazar yorug'likka to'planaverganlar. Bu sensor bosqich bo'lib hisoblanadi. Sensor bosqich uchun xarakterli xususiyat shundan iboratki, bu bosqichda organizm narsalarning o'zini emas, balki alohida xususiyatlarini aks ettiradi. Bunday aks ettirish materiyaning quyi darajasi - to'rsimon va ganglioz asab tizimiga ega hayvonlarda kuzatiladi. Masalan: Biror bir hashorot o'rgimchak to'riga tushishi bilan uni o'z ipi bilan o'ray boshlaydi. Ko'pgina tajribalardan ma'lum bo'lishicha, o'rgimchak uchun faqat bir xususiyatlar, to'r orqali beriladigan tebranish, vibratsiya ahamiyatlidir. Tebranish to'xtashi bilan o'rgimchak ham o'lja tomon harakatlanishdan to'xtaydi. Keyingi bosqich perseptiv yoki idrok qilish bosqichi deb ataladi. Bu bosqichga mansub hayvonlar atrof - muhitning ayrim xususiyatlarini emas, balki ularni butun narsalar sifatida aks ettiradi. Keyingi bosqich - intellektual bosqichi (aql) bo'lib, yuksak darajada rivojlangan hayvonlarga, ya'ni odamsimon maymunlarga xosdir[6;b.25]. Instinktlar - hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan tug'ma murakkab harakatlaridir. Masalan: ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasar ekan, material tanlash va inni pishiq qurish yo'lida xilma - xil harakatlarni bajaradi. Qaldirg'och, o'rgimchaqlar, asalarilarning in yasashlari bunga

misol bo'la oladi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda - poda bo'lib yashash instinkti kabilar[7; b.51]. Instinktlar mashq qilish yoki o'rganish yo'li bilan hosil bo'lmaydi, ular biologik irsiyat sifatida o'tadi[8;p.27].

Tahlil va natijalar. Instinktlarning nerv - fiziologik asosi - shartsiz reflekslardir. Ular ma'lum sharoitdagina qulay hisoblanadi. Agar sharoit o'zgarsa instinktlar foydasiz bo'lib qoladi. Masalan: qushlarga tuxum o'rniga boshqa narsani qo'yib qo'yilsa, bosib yotaveradi. Instinkt har bir turdagi hayvonlar uchun nasldan naslga o'tib o'zgarmay qoladi. Ko'nikma hayvonlarning individual hayoti davomida paydo bo'ladigan harakatlardir. Masalan: o'rgangan itga qo'l uzatilsa, oldingi oyog'ini beradi, it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochadi. "o'yinga tushadi", keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi. Bunday harakatlar ko'nikma deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlar yo'li bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko'nikma yo'li bilan ham shu ehtiyojlarini qondiradi. Hayvonlarning ko'nikmalari, instinktlar asosida, shuningdek, ilgari hosil qilingan shartli reflekslar asosida vujudga keladi.

Hayvonlarning ko'nikmasi "o'rganish" yo'li bilan hosil bo'ladi. Masalan: bo'rilar o'z bolasiga qidirish, ov qilishni o'rgatadi. Uy hayvonlarini odam "o'rgatganda" ularda ko'nikma hosil bo'ladi. Kishilarning hayvonlarda shu tariqa ko'nikmalar hosil qilishiga o'rgatish - "dressirovka" deb ataladi[9; b.54].

Hayvon biologik taraqqiyoti qanchalik yuqori bosqichda tursa, ko'nikmalar shunchalik tez hosil bo'ladi. Hosil bo'lgan ko'nikmalar mustahkamlanishi instinktiv harakatlar shaklida avloddan - avlodga o'tishi mumkin. Ayrim narsalar o'rtasida murakkab munosabatlarning aks ettirilishi intellektual harakatlarning asosini tashkil etadi. Quyidagi tajriba intellektual harakatga misol bo'la oladi. Qarg'aning ko'zi o'ngida bitta ichi bo'sh trubaga ipga bog'langan ovqatni, ya'ni bir parcha go'sht kiritilgan. Qush ovqatning truba ichiga kirganini, keyin ikki truba o'rtasidagi ochiq joydan o'tib, ikkinchi trubaga o'tib ketganini ko'rib turgan. Shundan keyin qarg'a darhol trubaning oxiriga yugurib borib, ovqatning trubadan chiqishini kutib turgan. Bu misol yuksak taraqqiy etgan hayvonlar narsalar o'rtasidagi munosabatlarni payqay olishini va mazkur vaziyatga qarab, ular natijasini oldindan, ya'ni harakat qilayotgan narsalarning qayerda paydo bo'lishi mumkinligini hisobga olib bilishini ko'rsatuvchi dalildir[10; b.30].

Maymunlar intellekti (aql) ularning murakkab masalalarni yecha olishlari bilan ajralib qolmay, balki ular faoliyati yo'nalishi bilan ham ahamiyatlidir. (chunki ular 81 xil ovqat turi bilan ovqatlanadi). Instinktlar va ko'nikmalar tashqi taassurotlarga bir xil javob qaytarish mexanizmi sifatida hayvon organizmini ortiqcha zo'r berishdan saqlaydi. Hayvon bir necha marta muvaffaqiyatsizlikka uchragan vaziyatlardagina masalani hal qilishning eng yuksak darajadagi usullariga, ya'ni intellekt bilan ish ko'rish usullariga murojaat qiladi. Maymunlarda har qanday narsani sinab ko'raverish jarayonida konkret amaliy tafakkur sodir bo'ladi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar to'ldasida o'zaro munosabatning ma'lum shakli mavjuddir. Hayvonlarning to'daga birlashuvi o'z navbatida shu to'da a'zolarining o'zaro aloqa bog'lashlari uchun zarur "til" ni albatta keltirib chiqaradi. Hayvonlarning joyofa, suykali va tovush signallari shaklidagi "tili" mavjud. Muhit sharoiti jihatidan nihoyat darajada har xil ekan, bu hol organizmlarning differensiallanishiga olib kelgan. Barcha tirik organizmlar mavjud sharoitga moslashadi. O'z - o'zini boshqarish oddiy ta'sirlanuvchanlikdan boshlanib, o'zining yuksak taraqqiyotiga erishadi. Aks ettirish usuli qanchalik

yuksak bo'lsa, mazkur turdagi hayvon muhitning bevosita ta'siridan shunchalik ozod bo'ladi. Muhitdagi haroratning o'zgarishi bilan organizmdagi kimyoviy reaksiyalar tezligi ham o'zgaradi: harorat ko'tarilsa, reaksiya tezligi oshadi, harorat pasaysa reaksiya tezligi kamayadi. Bordi-yu harorat juda oshib yoki juda tushib ketsa: bir hujayrali organizm halok bo'ladi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar esa sharoit o'zgarishi bilan bir joydan ikkinchi joyga ko'chishga majbur bo'ladi. Masalan: kemiruvchilar yerni chuqur kavlab ichkariga kirib ketadi. Bunda instinkt ta'sir qiladi. Yozning issiq kunida fil o'ziga suv sepib turadi. Hayvonlar taraqqiyotining har qanday darajasida ham muhitga bo'lgan bog'liqlikdan batamom qutula olmaydi. Muhit tirik organizmning yashash sharoiti, tirik organizmlar hayotini belgilovchi omildir. Yashash usulining o'zgarishi bilan ko'p hujayrali organizmlarda tanalarining tuzilishi ham murakkablashib boradi, ma'lum turdagi qo'zg'atuvchilarni aks ettiruvchi maxsus organlar - sezgi organlari rivojlanadi, aks ettirish shakllari ham anchagina murakkablashadi. Nerv tizimi taraqqiyoti nerv tizimi taraqqiyoti, sezgi organlarning taraqqiyoti bilan, hayvonlarning hayot kechirishi tarziga moslashuvchanlik, ijro qiluvchanlik bilan birga, axborot olish jarayonida bevosita ishtirok etadigan harakat organlari taraqqiyoti bilan mustahkam bog'langandir. Hayvonlar olamida aks ettirishning turli xildagi barcha shakllari orasidagi umumiylik va ularning hatti-harakatlarining mexanizmlarini hisobga olgan holda hayvonlarning instinktiv harakatlari, ko'nikmalar va aqliy (intellektual) hatti-harakatlari farqlanadi. Aks ettirishning adekvatli (mos) bo'lishi avvalo psixikaning moddiy asosi sezgi a'zolari va asab tizimining tuzilishiga bog'liqdir. Retseptor ma'lum bir turdagi qo'zg'atuvchilar ta'siriga qanchalik to'g'ri reaksiya qilsa, organizmning reaksiyasi ham shunchalik adekvat, ya'ni mos bo'ladi. Retseptorlarning taraqqiyoti ma'lum darajada biron tipdagi asab tizimi taraqqiyoti bilan bog'liq. Sezgi a'zolari va asab tizimi taraqqiyoti darajasi muqarrar ravishda psixik aks ettirish darajasini belgilaydi. To'rsimon asab tizimiga ega bo'lgan hayvonlar asosan tashqi ta'sirotlarga tug'ma ravishda javob qaytaradilar. Vaqtli aloqalar ularda qiyinchilik bilan yuzaga keladi va yomon saqlanadi. Taraqqiyotning navbatdagi pog'onasida asab tizimida bir qator sifat o'zgarishlar yuzaga keladi. Tuguncha shaklidagi nerv hujayralari asab tizimining ko'proq miqdordagi qo'zg'atuvchilarni qabul qilish va qayta ishlash imkoniyatini beradi. Chunki bunday asab tizimi uchun muhit qandaydir o'zgarmaydigan doimiy narsa emas. Har qanday materiya kabi muhit ham evolutsion taraqqiyotdadir. Evolutsion taraqqiyotdagi, ana shu muhitga unda yashovchi hayvonlar moslashadi. Inson psixikasi bilan eng yuksak taraqqiy etgan hayvon psixikasi o'rtasida katta farq bor. Qurol

yasash va uni asrash qobiliyatiga egalik odamni hayvondan ajratuvchi farqlardan biridir. Aniq vaziyatdan tashqarida hayvon hech vaqt qurolni boshqa narsalardan farqlab, qurol sifatida ajratmaydi va uni keyinchalik qurol sifatida foydalanish uchun saqlab qo'ymaydi. Hayvondan odamning farqi shundaki, u ilgari o'ylab qo'ygan reja asosida qurol yasaydi, qurolni tegishli maqsadlarda foydalanadi va uni saqlab qo'yadi. Odam nisbiy doimiy buyumlar olamida yashaydi. Odam psixik faoliyatining yana bir farqi shundaki, inson o'zidan keyingi avlodlarga ijtimoiy tajriba qoldiradi. Odam va hayvonlar o'rtasidagi g'oyat muhim farqlardan biri ular hissiyoti o'rtasidagi farqdir. Albatta yuksak darajada taraqqiy etgan hayvonlar ham atrofida bo'layotgan voqealarga befarq munosabatda bo'lmaydi. Lekin faqat odamdagina boshqa odamning qayg'u va shodligiga qo'shilish, hamdard bo'lish hissi rivojlangan. Faqat odamdagina tabiat manzaralaridan lazzatlana oladi, faqat odamdagina intellektual hissiyot mavjud. Yana bir farq odam va hayvonlarning rivojlanish sharoitlaridagi farqdir. Hayvonlarning rivojlanishi biologik qonuniyatlarga asosida boradi. Odamning rivojlanishi, uning ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot qonunlari ustunlik qiladi[11].

Xulosa va takliflar. Hayvonlar "tili" bilan inson tilini hech (qanday) bir jihatdan taqqoslab bo'lmaydi. Odam zaruriyatga mos ravishda ongli suratda ish ko'rish qobiliyatiga ega. Qurol yasash va uni asrash qobiliyatiga egalik odamni ajratuvchi ikkinchi muhim farq hisoblanadi. Odam psixik faoliyatining hayvonlar psixikasidan uchinchi farqi shuki, inson o'zidan keyingi avlodlarga ijtimoiy tajriba qoldiradi. Odam bilan hayvon o'rtasidagi to'rtinchi, g'oyat muhim farq hissiyoti o'rtasidagi farqdir[12; b.43].

Rivojlanish sharoitlarining turlicha bo'lishi odam psixikasining hayvon psixikasidan ajratuvchi muhim farqlardan hisoblanadi. Agar odam insoniyat tajribasini o'zlashtirmas ekan, o'ziga o'xshagan odamlar bilan munosabatga kirishmas ekan, shaxs sifatida tarkib topmaydi. Inson ongining rivojlanishiga asosiy omil mehnat faoliyati bo'lgan, ya'ni odamlarning birgalikda qurol yasash va undan foydalanish faoliyatlari bo'lgan. Mehnat faoliyati ijtimoiy munosabatlar taraqqiyotiga ta'sir qiladi, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi esa mehnat faoliyatining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi. Inson ongi mehnatda rivojlanadi. Inson ongi evolutsion taraqqiyot jarayonida aks ettirishning eng yuksak shakli sifatida maydonga kelib, ong tufayli odam moddiy dunyodagi narsalarning obyektiv barqaror xususiyatlarini ajrata oladi va shu asosda tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartira oladi. Demak, inson psixikasini - ong deb atash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Muxamedova D.G., Mullaboeva N.M., Rasulov A.I. O'zMU nashriyoti Toshkent 2017 23-bet
2. G'afurov A., A., Abduraimov, J. Tolipova, O. Ishankulov, M. Umaraliyeva, I. Abduraxmonova. Biologiya. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent – 2017, 222-bet
3. Muxamedova D.G., Mullaboeva N.M., Rasulov A.I. O'zMU nashriyoti. Toshkent 2017. 26-27 bet
4. Xaydarov F.I., Xalilova N.I., Umumiy psixologiya, darslik. Nizomiy nomidagi TDPU. Toshkent 2010. 26-bet
5. Xaydarov F.I., Xalilova N.I., Umumiy psixologiya, darslik. Nizomiy nomidagi TDPU. Toshkent 2010. 27-bet
6. Xaydarov F.I., Xalilova N.I., Umumiy psixologiya, darslik. Nizomiy nomidagi TDPU. Toshkent 2010. 25-bet
7. Ivanov P.I., Zufarova M.E.. Umumiy psixologiya, O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent-2008. 51-bet
8. Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. (p)27
9. Ivanov P.I., Zufarova M.E.. Umumiy psixologiya, O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent-2008. 54-bet
10. Xaydarov F.I., Xalilova N.I.. Umumiy psixologiya, darslik. Nizomiy nomidagi TDPU. Toshkent 2010. 30-bet
11. <https://www.hozir.org>
12. G'oziyev E. E. Psixologiya "O'qituvchi" Nashriyot-matbaa ijodiy uyi,
13. Toshkent – 2008. 43-bet

Сухроб ИБРАГИМОВ,

Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти доценти, н.ф.ф.д., PhD

E-mail: ibragimovsuxrob@mail.ru

TATU Қариш филиали доценти, н.ф.ф.д. С.Ж. Тўраев тақризи асосида

ANALYSIS OF THE PROCESS OF TEACHING FUTURE ENGINEERS TO MATHEMATICAL MODELING BY ENSURING THE INTEGRATION OF SPECIALIZED DISCIPLINES

Abstract

In this article, students are given the opportunity to use their ideas about mathematical modeling in the process of teaching mathematics, to implement the integration of science, to form professional skills in students, and to improve their preparation for professional activities.

Key words: model, mathematical modeling, professional activity, research, design, construction, competence, integration.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ МАТЕМАТИЧЕСКОМУ МОДЕЛИРОВАНИЮ ПУТЕМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация

В этой статье студентам предоставляется возможность использовать свои представления о математическом моделировании в процессе преподавания математики, для реализации интеграции науки, формирования профессиональных навыков у студентов и улучшения их подготовки к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: модель, математическое моделирование, профессиональная деятельность, исследование, проектирование, проектирование, компетентность, интеграция.

БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИ ИХТИСОСЛИК ФАНЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯСИНИ ТАЪМИНЛАШ ОРҚАЛИ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАШТИРИШГА ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада талабаларга математикани ўқитиш жараёнида математик моделлаштириш ҳақида тасаввурлардан фойдаланиш, фанлараро интеграцияни амалга ошириш, талабаларда касбий кўникмаларни шакллантириш ҳамда касбий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштириш имкониятлари очиб берилган.

Калит сўзлар: модел, математик моделлаштириш, касбий фаолият, тадқиқотчилик, лойиҳалаш, конструкторлик, компетенция, интеграция.

Кириш. Ўқув жараёнини ташкил этишдаги асосий вазифа педагогик технологиядан самарали фойдаланиш эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Аммо шу кунга қадар педагогик технологиянинг аксарияти назарий муаммоларга бағишланган бўлиб, амалиётга таъсири камроқ сезилмоқда. Бунинг учун замонавий технологияларни тезроқ амалиётга жорий этиш усулларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Математика фан сифатида оламни англаш учун муҳим восита бўлиб, математик моделлаштириш орқали амалий, касбий йўналтирилган вазифаларни ҳал қилишда ривожланидиган таққослаш, таҳлил қилиш, синтез қилиш, умумлаштириш, индукция ва дедукция каби илмий усулларни жорий этилади.

Ҳозирги вақтда моделлаштириш усуллари маълум даражада қўлланилмайдиган муҳандислик фаолияти соҳасини мавжуд эмас. Нанотехнологияларни ишлаб чиқиш ва муҳандислик таълимини модернизациялаш билан техник мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантириш жараёнида фундаментал математик тайёргарлик муаммоси долзарб бўлади. Математик таълимни модернизациялашдаги жиҳатлардан бири касбий-амалий йўналишни мустаҳкамлашдир.

Математика нафақат ишлаб чиқариш фаолиятида реал ҳодисалар ва жараёнларнинг муҳим муносабатларини аниқлаш усуллари ва воситаларида, балки амалий масалаларни математик ўрганишда бўлажак муҳандисларнинг малакасини ошириш, муҳандислик муаммоларининг математик моделларини яратиш ва таҳлил

қилиш, прогнозлаш ва қарор қабул қилиш жараёнида интуицияни ривожлантириш учун жуда катта салоҳиятига эга.

Педагогик тадқиқотларда математикани ўқитишнинг амалий йўналиши деғанда математика курсининг амалиёт билан мазмуни ва услубий алоқаси тушунилади, бу эса талабаларнинг амалий масалаларни математика воситасида ҳал қилиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

Моделлаштириш истиқболлари, имкониятлари, математика, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни моделлаштириш сингари фанларнинг ривожланиш йўллари, уларнинг интеграцияси, математик моделлаштиришга ўқитиш методикасини тўғри баҳолаш – барча шу каби кўплаб бошқа мураккаб муаммолар фалсафасига мурожаат қилиб, юзага келаётган ижтимоий-илмий тадқиқотни тор ёндашув орқали ечиб бўлмайдиган саволларга жавоб излашга ундайди. Шу боисдан моделлаштиришнинг фалсафий муаммолар борасидаги тадқиқотларни ва махсус, шу жумладан, педагогик тавсиф касб этувчи, бироқ етарлича умумий ёндашувни тақозо этувчи тадқиқотларни яқинлаштиришга зарурат туғилмоқда. Буларнинг барчаси моделлаштиришнинг фалсафий масалаларини кўриб чиқиш долзарблигини оширади.

“Модел” атамаси икки умуман фарқли, бевосита бир-бирига зид маъноларда – 1) муайян назария маъносида, 2) назария тасвирлайдиган ёки акс эттирадиган нарса маъносида қўлланишига эътибор қартилган.

Модел атамасига фалсафий адабиётларда учрай-
диган бир қанча таърифларни келтирамиз.

Модел – замон ёки маконда физик таъсирнинг
ўзгаришини акс эттирувчи таркибдир.

Модел – объект тўғрисидаги билимларни олиш
воситаси, аксинча ушбу билимларнинг ўзи эмас.

Модел дейилганда, тақдир этилаётган объектнинг
ўрнини эгаллашга қодир бўлган, уни ўрганиш ушбу
объект ҳақида янги маълумот бера оладиган ҳар қандай
табиат объекти тушунилади.

“Модел” атамасига, ушбу таърифда “модел”,
“ҳодиса”, предмет, қурилма, шартли образ (тавсиф, схема
ва бошқалар) сифатида тавсифланади. Улар ўрганилаётган
объект билан аллақандай мувофиқликда бўлиб, объект
ҳақида янги ахборот бериб, тадқиқот жараёнида мазкур
объектни алмаштиришга қодир.

Моделларни тўлиқ таснифлаб чиқишда моделлар
ўртасида тафовутлари куйидагича:

Яхлит ва хос (тўлиқ ва нотўлиқ) моделлар
ўртасидаги фарқ;

Динамик (вақт мобайнида ўзгаришга учрайдиган)
ва статик (маконий структуралар) моделлар ўртасидаги
фарқ;

Узлуксиз ва узлукли моделлар ўртасидаги фарқ;

Бир хил детерминацияланган тизимларни қайта
тиқловчи моделлар ва эҳтимолли (стохастик жараёнлар)
моделлари ўртасидаги фарқ.

Ваҳоланки ушбу таснифлаш тарзи энг аввало
техникада моделлардан фойдаланишга ва унинг мақсадига
таянади: “ҳозирги техника фанида мавжуд бўлган
моделлаштириш методларини ягона тизимга боғлаш”. Бу
ерда илгари сурилган таснифлаш тўлиқ ва нотўлиқ (яқин,
тахминий) моделлаштириш, детерминацияланган ва
стохастик моделлаштириш, натурал ва ўзгарган кўриниш-
даги моделлаштириш каби қўшимча бўлинишларни ўз
ичига олади.

Шу ўринда математик моделлаштириш ҳақида
фикр юритадиган бўлсак, таълим жараёнида талабаларни
математик моделлаштириш билан боғлиқ асосий
тушунчалар ва ғоялар билан таништириш математик
таълимнинг муҳим компоненти ҳисобланади. Чунки,
айнан математик моделлаштириш мавҳум математик
тушунчаларнинг реаллик (воқелик) билан боғланишини
очиқ беради, бу эса инсон онгида математика ҳолати ва
ривожланишининг адекват, реалликка мос манзарасини
яратилишига ёрдам беради.

Мазкур муаллифлар таклиф қилаётган ғоялардан
фойдаланиш математик моделлаштириш қўлланиладиган
тошриқларни бажаришда таълим олувчиларда юзага
келадиган бир қатор кийинчиликларни бартараф қилиш
имконини беради, ўқитишни янада самаралироқ қилади.

Бироқ педагогика ва психология соҳасида олиб
борилган тадқиқотлар, биринчидан, мавжуд математика
курси амалий масалаларни ечиш учун математикани
қўллаш жараёнини фақат эпизодик (мунтазам бўлмаган)
тарзда, математик моделлаштиришнинг асосан “модел
ичидаги” босқични акс эттирган ҳолда кўрсатади ва
иккинчидан, асосан математик моделлаштириш ғояларини
таълимга тўлароқ киритиш заруриятига бағишланган.

Математик моделлаштириш усулини ўзлаштириш
осон эмас, лекин талаба уни ўзлаштиргандан сўнг
мутахассислиги бўйича ўзига керак бўлган ҳамда махсус
курсларда унга баён қилиниши керак бўлган аниқ
фактларни ҳам осонлик билан ўзлаштира олади.

Аксарият тадқиқотчилар математик моделлаш-
тириш жараёнида учта босқични ажратиб кўрсатадилар: 1)
шартни расмийлаштириш; 2) модел ичидаги
(доирасидаги) ечим; 3) натижани талқин қилиш.

Математик моделни қуриш жараёнининг
белгилловчи хусусиятлари сифатида куйидагилар
кўрсатилган: 1) амалий масаланинг шартда тавсифланган
унинг предметли-реал вазияти; 2) унинг махсули —
формал математик масала бўлган амалий масаланинг
математик модели; 3) талқин.

Шу билан бирга батафсилроқ схемалар ҳам
келтирилган: 1) масаланинг математик таърифланиши
(математик моделни қуриш); 2) таъриф берилган
математик масалани тадқиқ қилиш усулини танлаш; 3)
математик тадқиқотни амалга ошириш; 4) олинган
математик натижанинг таҳлили ва реал талқини.

Математик моделлаштиришнинг турли босқич-
ларида куйидаги қўникмалар ҳам ажратиб кўрсатилган:

Расмийлаштириш босқичида: тадқиқ қилинаётган
ҳодисани (жараёни) белгилловчи омилларини ажратиш;
моделни тузишда камчилик туғдирувчи омилларни
кўрсатиш; моделни тузиш учун математик аппаратни
танлаш.

Модел ичидаги (доирасидаги) ечим босқичида:
таърифланган математик масалани ечиш жараёнини
режаллаштириш; тузилган моделни таҳлил қилиш ва
аниқлаштириш; бир моделдан бошқасига ўтиш;
масаланинг мақсадга мувофиқ оптимал ечимини танлаш;
микдорий натижаларнинг сифат жиҳатдан баҳолаш;
математик масалани ечишда қилинган хатолар манбаини
аниқлаш ва уларни баҳолаш.

Ечимни талқин қилиш босқичида: математик
масалани ечиш натижасини (ечимини) дастлабки масала
тилига ўтказиш (ўгириш); ечимларни текшириш; топилган
ечимни бошқа амалий масалалар ечимига татбиқ қилиш;
олинган натижалар якуний аниқлик даражасини баҳолаш
ва масала ечимининг тўғрилигига унинг таъсирини
аниқлаш.

Санаб ўтилган қўникмалар тадқиқотчилик,
конструкторлик ва лойиҳалаш компетенцияларига мос
келади.

Методик адабиётни ўрганиш математик модел-
лаштириш усулининг математикани ўқитиш функция-
ларига мос (адекват) бўлган куйидаги функцияларини
ажратишга ёрдам бери:

таълимий (талабалар томонидан математиканинг
предмети, усуллари ҳақида тасаввур берувчи математик
билимлар тизимининг, унинг бошқа фанлар билан ўзаро
алоқаларининг ўзлаштирилиши; талабаларда атрофдаги
олам тўғрисида қарашлар муайян тизимини, касбий
йўналтирилган масалаларни ечиш қўникмасини
шакллантириш, талабалар дунёқарашини ривожлантириш,
талабаларни илмий изланиш методологияси, билиш
усуллари билан таништириш;

тарбиявий (математика умуминсоний маданият-
нинг бир қисми эканлиги ҳақида тасаввурни шакллан-
тириш, математика томонидан оламнинг акс эттирилиши
тавсифини тушуниш, математикани ўрганишга қизиқиш-
ни шакллантириш, ўқув фаолиятига мустаҳкам
мотивацияни ривожлантириш);

ривожлантирувчи (фикрлаш фаолиятининг
таҳлил, синтез, умумлаштириш, мавҳумлаштириш каби
мантикий усуллари шакллантириш; илмий билимлар
тизимини ва уларга эга бўлиш усуллари ўзлаштириш);

эвристик (эвристик фикрлаш фаолиятини -
муаммонинг ечимини топиш, билиш усуллари
ўзлаштириш ва уларни турли аниқ вазиятларда қўллашни
билишга эга бўлиш билан боғлиқ касбий фаолиятни
ривожлантириш);

Башоратлаш (далилларни очиш, уларни асослаб
бериш, далиллашнинг турли усуллари таҳлил қилиш
жараёнига талабаларни жалб қилиш; талабаларда ҳал

қилинмаган муаммоларни топиш, фаразларни илгари суриш, муаммонинг алтернатив ечимини кўра билишни шакллантириш);

эстетик (умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, тахлили объекларни визуаллаштириш; у ёки бу математик омиллар ва қонуниятларни унификация қилишга ёки уларни математиканинг бошқа бўлимлари ва бошқа фанлар орқали тушунтиришга интилиш; у ёки бу натижага эришиш учун талаб қилинадиган субъектив мураккабликка мойиллик; тўлиқ мантикий асосланганликка эҳтиёж; "...айнан эстетик омил тадқиқотчини илмий изланишнинг сон-саноксиз алтернатив йўналишларидан энг оптимал йўлни танлашга йўналтиради");

амалий (амалий мазмунга эга масалаларни ечиш кўникмаларини ривожлантириш, реал олам ҳодисаларини математик жиҳатдан тадқиқ қилиш кўникмасини шакллантириш);

ахборотлаштириш (математиканинг турли иловалари билан танишиш);

интеграцияловчи (билимларнинг тизимлигини шакллантириш, ўрганилаётган тушунчалар, фаолият усуллари, усулларнинг ўзаро боғлиқлигини, билимнинг алоҳида турлари ўртасидаги иерархияни тушуниш; масалаларни ечишда турли усулларни қўллашни, фанлараро интеграциялаш; математиканинг илм-фан, техника ҳамда жамият ҳаёти ва фаолиятидаги ролини тушуниш);

инсонпарварлик (таълимнинг инсонга, унинг атрофдаги ҳодисалар билан турли алоқаларга талабаларни оламни билишнинг муайян усули сифатидаги математика билан таништиришга, математиканинг умуминсоний маданиятнинг қисми эканлиги ҳақида тасаввурни шакллантиради, уни ўқитишда амалий жиҳатини кучайтиришга ёрдам беради;

таълим олувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш (йўналтирувчи назоратни ва коммуникацион ҳаракатларни оsonлаштиришга ёрдам беради).

Талабаларни математик моделлаштиришга ўргатиш математикани ўқитишнинг қуйидаги асосий тамойилларига жавоб беради: илмийликка, талабалар билимларини замонавий фан даражасига мос келишига олиб келади; илмий дунёқарашни шакллантиришга, талабаларда воқеликни билишнинг математик усули ҳақида тўғри тасаввурни яратади; касбий фаолиятининг ривожланишига, хилма-хил касбий масалаларни ҳал қилишда математик усулларни қўллашнинг роли ва муҳимлигини кўрсатади.

Талабаларга математикани ўқитиш жараёнида математик моделлаштириш ҳақида тасаввурлардан фойдаланиш фанлараро интеграцияни амалга ошириш, талабаларда касбий кўникмаларни шакллантириш ҳамда касбий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштириш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бокарев М.Ю. Профессионально ориентированный процесс обучения в комплексе «лицей-вуз»: теория и практика: монография. Издание 2-е дополненное. - М.: Издательский центр АПО, 2002,- 232 с.
2. Скоробогатова Н.В. Наглядное моделирование профессиональноориентированных задач в обучении математике студентов инженерных направлений технических вузов: дис. ... канд. пед. наук / Н.В. Скоробогатова. - Ярославль, 2006. - 183 с.
3. Плотникова С.В. Профессиональная направленность обучения математическим дисциплинам студентов технических вузов: дис. ... канд. пед. наук / С.В. Плотникова. - М., 2000.
4. Ибрагимов С.Л. Талабаларни математик моделлаштиришга ўргатиш касбий фаолиятга тайёрлашнинг омили сифатида. Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириў. Илимий-методикалық журнал.Нэкис.2019. №3.
5. Ibragimov S.L. The formation of students professional skills with the method of mathematical modeling. The Way of Science International scientific journal. № 2 (72), 2020

УДК: 37.013.43

Muslima IMOMQULOVA,
Termiz davlat universiteti
Rus tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi
E-mai: muslima66@inbox.ru

TerDU Pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d. Qosimov Sh.U. taqrizi ostida

ТАЛАБАЛАРДА АХЛОҚИЙ МАДАНИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШ ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Камолотнинг энг юксак мезонлари одоб ва маънавиятдан иборат экан, бунда ақлий, ахлоқий, эстетик, маданий, жисмоний фаолият унинг муҳим жиҳатлари бўлиб, ўз ичига бир қатор соҳаларни қамраб олади. Ёшларни тарбиялашда маънавий-ахлоқий фазилятларни шакллантириш ишига эътибор ортиб бормоқда. Мақолада талабаларда ахлоқий маданий муносабатларни шакллантиришда ўз-ўзини тарбиялаш омиллари тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар ёритилган.

Калит сўзлар: маънавият, тарбия, ахлоқ, баркамол инсон, хулқ, муносабат, ўз-ўзини тарбиялаш, шахс, миллий қадрият.

ФАКТОРЫ САМОВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВСТВЕННО-КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

Поскольку высшими критериями зрелости являются этикет и духовность, умственная, нравственная, эстетическая, культурная, физическая активность являются ее важными аспектами и охватывают ряд направлений. В воспитании молодежи все большее внимание уделяется формированию духовно-нравственных качеств. В статье рассматриваются факторы самовоспитания в формировании нравственно-культурных отношений у студентов.

Ключевые слова: духовность, воспитание, нравственность, гармоничная личность, поведение, отношение, самовоспитание, личность, национальная ценность.

FACTORS OF SELF-EDUCATION IN THE FORMATION OF MORAL AND CULTURAL RELATIONS AMONG STUDENTS

Annotation

Since the highest criteria of maturity are etiquette and spirituality, mental, moral, aesthetic, cultural, physical activity are its important aspects and cover a number of areas. In the upbringing of young people, more and more attention is paid to the formation of spiritual and moral qualities. The article deals with the factors of self-education in the formation of moral and cultural relations among students.

Key words: spirituality, education, morality, harmonious personality, behavior, attitude, self-education, personality, national value.

Кириш. Турли илм-фан соҳаларининг ўлкамизда тараққий топиши шу минтақамизнинг бой маданий, маънавий, иқтисодий имкониятлар захирасига эга бўлганидан, халқимизнинг интеллектуал салоҳиятидан далолат бериши баробарида ислом илмлари ва мусулмон маданияти ривожига юртимиз мутафаккирларининг қўшган ҳиссаси нечоғлик салмоқли бўлганини тасаввур қилиш имконини беради.

Инсон - табиатнинг, барча мавжудотнинг гултожи дейилганда унинг ушбу хислати, яъни юксак маънавият эгаси бўла олиш имконияти назарда тутилади. Бу имконни бошқа жонотларда кўрмаймиз.

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш - онгсиз ва руҳсиз маҳлуқотларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамзотгагина хос фазилятдир. Маънавият одамнинг ақлий ва руҳий олами мажмуи каби мураккаб ижтимоий ҳодисадир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёевнинг фармон, қарор, асарлари ва нутқларида ёшлар тарбияси ва уларнинг ахлоқий ривожланишларига алоҳида эътибор қаратилади[1;2]. Аввало шуни айтиш керакки, маънавий баркамол инсон тушунчасининг ўзи кенг камровли, серқирра тушунча. Маънавий баркамол

инсон - комил инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Айни вақтда маънавий баркамол инсон тушунчаси соғлом авлод тушунчаси билан ҳам боғланиб кетади. Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилса-да, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шаклланган барча ижобий хислатларни, уларнинг инсонларга, жамиятга ва Ватанга бўлган муносабатларидан тортиб, токи оилага, ота-онага ва бошқаларга муносабатларининг барча қирраларини қамраб олади.

Одамни комиллик ва мукаммаллик мартабасига кўтариш унинг маънавиятини юксалтириш демакдир. Ҳар қандай жамият таянувчи маънавий қадриятлар умуминсонийлик руҳи билан қанчалик суғорилса, шунча умрбоқий бўлади. Одам қандай хулқ, ахлоқий, маданий фазилятга эга бўлса, шундай фаолият тарзини намоён этса, унинг кадр-қиммати шунча юксак бўлади. Зеро, «Маънавият - инсонни руҳан покланиш, қалбдан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир» [3].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Юқоридаги фикрлар ёшларни комил инсон этиб тарбиялашнинг ижтимоий заруриятини кўрсатади. Комил инсон шахси замирида миллий фазилятларга содиқлик, умуминсоний

кадриятларни эъозлаш, бегона, ёт ғоялар таъсирига берилмаслик, мафкуравий иммунитетга эга бўлиш, мустақилликка садокат, эзгу ғоялар манфаатига хизмат қилиш, жисмоний ва маънавий баркамоллик, ақлий теранлик ва шу билан бирга, нафосат ва гўзалликка интилиш каби фазилатлар ётади. Қадимги даврдан маданиятга оид муҳим манбалардан бири зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто» дир[4].

«Авесто» да баён қилинган зардуштийлик таълимотига кўра ростлик ва ҳақиқий эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амалдан иборат бўлган учта маънавий-ҳуқуқий таянчга асосланади.

Зардуштийлик этикодига кўра «Эзгу фикр» деганда яқин кишиларга меҳрибонлик, муҳтожларга ёрдам бериш, ёвузликка қарши мунтазам курашиш эҳиллик ва дўстлик, тотувликда яшашга интилиш каби ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилан. Эзгу ниятга киши ҳеч қачон жаҳолатга берилмайди. Жаҳолатга берилиш эса инсондаги эзгу ниятнинг ёвуз ният билан алмашилиши, бурч ва адолат ҳақида ўйламаслик туфайли ноҳўя ҳаракатларнинг амалга оширилишига сабаб бўлиши мумкин.

Кишилар Ахура Мазда томонидан яратилган қонунларга қатъий амал қилган ҳолда фаолият кўрсатсалар, оламда ҳақиқат (адолат) ва эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади, дейилади. Шунинг учун ҳам имонли кишилар ниятлар ва фикрлар софлигида, эзгу амалиётда фаоллик кўрасатишга даъват этилганлар.

Ўзбек халқининг буюк педагоги Абдулла Авлоний: «Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё фалокат, ё саодат -ё ҳалокат масаласидур», дер экан тарбиянинг инсон ва жамият фаолиятидаги ўрни ва аҳамиятини ғоятда таъсирли этиб таърифлаб беради[5].

Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ» асарида ахлоқ «Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир», дейди. Аллома ушбу асарида яхши ва ёмон хулқларга батафсилроқ тўхталади. Унинг нуқтаи назарича, яхши хулқлар қуйидагилар: фатонат (ақл), диёнат (этикод), назофат (поклик ва тозаллик), ғайрат, риёзат (сабоб ишлар), қаноат, илм, сабр, ҳилм (мулоимлик), интизом, нафс меъёри, виждон, Ватани суймак, ҳаққоният, назари ибрат, ифбат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон (тил ва адабиёт), иқтисод, виқор (гурур), муҳаббат, авф (кечиримли бўлиш). Улар асосида Ватанга муҳаббат ва садокат, меҳнатга ахлоқий муносабат, ўз атрофидагиларга ахлоқий ёндашув, шунингдек, ҳар бир ўқувчининг ўзи ва шахсий хулқ-атворида муносабат қарор топтиради.

Абдулла Авлоний ёмон хулқлар сирасига қуйидагиларни киритади: ғазаб, айш - ишрат, жаҳолат, сафоҳат (умри ва молини бекорчи нарсаларга сарф этиш), ҳамоқат (ўзбилармончилик, манманлик), ҳасосат (таъма, хирс), раҳоват (ғайратсизлик), аноният (худбинлик, мутақаббирлик, манманлик), адоват (кек сақлаш), наммат (чақимчилик), ғийбат, ҳақорат, жибонат (кўрқоқлик), ҳасад, кизб (ёлғончилик), нифок, таъма, зулм ва бошқалар.

Демак, ёш авлод онгига юқорида санаб ўтилган яхши хулқларни сингдириш, уларни ёмон хулқлардан нафратланишга ўргатиш маънавий-ахлоқий кадриятлар билан тарбия уйғунлигининг самараси сифатида намоён бўлади.

Ислом динида «Қуръон» дан кейинги энг муҳим манба ҳадислардир. Ҳадис – сунна (ибрат) – бу Муҳаммад пайғамбар томонидан «Қуръон» оятларида белгилаб берилган кундалик турмуш билан боғлиқ ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар, ҳикматлар, қисса ва ҳикоятлар,

ибодатлар ва диний маросимларни изоҳлаб тушунтириш, насихат, кўрсатма ва йўлланма тарзида баён қилинган фикрлар мажмуидир. Ҳадислар ислом динида илгари сурилган маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий таълимотларни кишилар онгига сингдириш, тарбиявий таъсир ўтказишнинг энг самарали воситасидир[6].

Психолог олим Э.Ғозиевнинг фикрига кўра, ҳозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларида назарий билимлари билан амалий кўникмалар ўртасида узилиш мавжудлиги сабабли мустақил фаолиятнинг дастлабки кунлариданоқ бошлаб қатор қийинчиликларга дуч келади. Бу қийинчиликлар ўз моҳиятига кўра уч хилдир:

а) ижтимоий қийинчиликлар: нотаниш муҳитнинг шарт-шароитлари, шахслараро муносабатлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер-хислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг кадриятлари, маънавияти, анъаналари ва ҳоказо;

б) билим ва билишга оид қийинчиликлар: олий ўқув юртида олган билимлардаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар;

в) мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар, ишлаб чиқаришнинг моҳияти, хусусияти, технология, қурилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиғи ёки уларни етарли даражада эгалламаганлик, касбнинг иқтисодий негизини етарли даражада англаб етмаслик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда қийналиб қолишдир. Бу қийинчиликларни енгиш даврида инсонларнинг руҳий ҳолатлари, жараёнлари, хусусиятларида миқдор ва сифат ўзгаришлари рўй беради[7].

Модомики, камолотнинг энг юксак мезонлари одоб ва маънавиятдан иборат экан, бунда ақлий, ахлоқий, эстетик, маданий, жисмоний фаолият унинг муҳим жиҳатлари бўлиб, ўз ичига бир қатор соҳаларни қамраб олади. Дейлик, жисмоний фаолият, авваломбор касб-ҳунар билан шуғулланишни тақозо этади, ҳунар ҳам, илм ҳам одамнинг мартабасини кўтаради, обрў келтиради. Илм соҳиблари тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Ёшларимизнинг чуқур илмий дунёқараш, замонавий билим, муайян касб эгаси бўлишда уйғунликка эришиш кадрлар тайёрлаш Миллий дастури руҳига сингдирилганлигининг боиси шунда.

Шундай қилиб, маънавий ҳаётда, айниқса, баркамол ёшларни тарбиялашда маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш ишига эътибор ортиб бормоқда. Мустақиллик, Хотира ва қадрлаш байрамлари, «Ўзбекистон-Ватаним маним», «Офарин», «Она замин», «Нихол» кўшиқлар танловлари, мусиқа, театр, кино, меъморчилик, тасвирий санъат ва дизайн кадриятлари, шаҳарсозлик, кишлоқларни жиҳозлаш соҳасидаги фаолият маънавий ҳаётимизни гўзаллаштириб қолмай, бу соҳадаги фаолиятни мазмунан бойитиб, энг муносиб моддий ва маънавий мерос сифатида қадр топомқда.

Ҳар қайси давлат, ҳар қайси халқ интеллектуал салоҳияти, юксак маънавияти билан қудратлидир.

Тарбия назарияси Шарқ мутафаккирлари ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия ўз қондаларини фалсафа, социология, этика, эстетика, физиология, психология фанлари маълумотлари асосида яратади.

Тарбия-шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имконини беради.

Тарбия шахснинг ишлаб чиқариш, жамият ва маданий фаолиятга тайёрлаш мақсадида унинг маънавий,

жисмоний ривожланишига изчил ва аниқ мақсадга йўналтирилган таъсир жараёнидир. У таълим-тарбия билан узвий боғлиқдир. Маълумки, таълимнинг мақсади, мазмуни ва ташкил этилиши ҳукмрон ижтимоий муносабатлар билан белгиланади.

Тарбия – кўп маъноли бўлиб, у ижтимоий ҳодиса, фаолият, жараён, қадрият, тизим, таъсир, ўзаро ҳаракат ва ҳоказо тарзида тушунилади. Кўпгина тадқиқотчилар тарбияни кенг социал маънода қарайдилар. Унга инсонни жамиятнинг яхлит ҳолдаги таъсири киритилади, яъни у тарбияни амалда ижтимоийлаштириш билан тенглаштирилади; кенг педагогик маънода – ўқув-тарбия муассасаси тизимида амалга ошириладиган, аниқ мақсадга қаратилган, тор педагогик маънода – болаларда муайян сифатлар, қарашлар, эътиқодлар тизимини шакллантиришга йўналтирилган тарбиявий иш сифатида; ундан ҳам торроқ маънода – аниқ тарбиявий вазифаларни ҳал этиш тарзида тушунилади.

Тахлил ва натижалар. Ҳозирги замон жамият тараққиёти шароитида тарбия натижаси ва самарадорлиги инсон томонидан маданий қадриятлар ҳамда ижтимоий тажриба қанчалик ўзлаштирилаётгани ва қайта ишлаб чиқарилаётгани билан эмас, балки жамият аъзоларининг ўтмишидаги авлодлар тажрибасида ўхшаши бўлмаган вазифаларни қўйиш ва ҳал этишига имкон берадиган онгли фаоллик ҳамда мустақил ижодий фаолиятга тайёрлиги билан белгиланади. Тарбиянинг муҳим натижаси – инсоннинг ўзи ўзгартириш (ўзи қуриш, ўзи тарбиялаш) га тайёрлиги ва қадрлигидир.

Хуллас, тарбия – шахс онгини муайян жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда шакллантириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётда фаол иштирок эттиришга қаратилган барча таъсирлар мажмуидир.

Бу борада маънавий-ахлоқий қадриятлар билан тарбиянинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳақда биз ишнинг кейинги бандида фикр юритамиз.

Маънавий-ахлоқий қадриятларга оид тарбия усулларини сира ҳам камситмаган ҳолда таъкидлаш лозимки, тарбия ҳар қандай шароитда ҳам миллий мезонлар қобиғида қолиб кетмайди, балки умуминсоний қадриятлар билан ўзаро таъсирланиб бойиб боради. Жамият тараққиётининг барча босқичларида тарбиянинг мазмун ва йўналиши миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида белгиланади. Бу фикр мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқи барча замонларда фарзанд тарбиясида ахлоқ ва одобга катта эътибор қаратган. Оналар ҳатто, боласига айтган аллаларида ҳам фарзандларининг одобли бўлиб етишишини орзулаб қуйлаганлар.

Биз миллий, маънавий-ахлоқий қадриятларни ёш авлод онгига сингдиришда юқори синф талабалари ва талабаларда ўз-ўзини Ахлоқий тарбиялаш туйғуларини шакллантириш педагогик жараёнининг асл мақсадларидан бири, деб биламиз.

«Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш» тушунчаси бир хил шарҳланмайди. Тадқиқотчиларнинг бир қисми ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш деганда мустақил хулқ, ўз фаолиятини ўзи бошқаришни тушунадилар. Бошқа тадқиқотчилар ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашни ўз-ўзини ўзгартиришга оид

аниқ мақсадга йўналтирилган фаолият сифатида таърифлайдилар. Яна шундай қараш ҳам мавжудки, унда ўз-ўзини Ахлоқий тарбиялаш инсон томонидан шахсий ижобий сифатларни ривожлантириш ҳамда салбий сифатларни йўқотиш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган фаолият дейилади[5; 6; 7; 8; 9; 10].

Биз ушбу таърифлар ўртасида махсус зиддиятлар йўқ, деб биламиз. Психологик нуқтаи назардан ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш – ўз-ўзини ўзгартиришга оид фаолият. Бироқ, ўзгартириш ижтимоий аҳамиятга, жамиятнинг ахлоқий меъёрларига йўналтирилган бўлмаса, у плус ёки минус белгилари бўлиши мумкин.

Педагогика нуқтаи назардан ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашни шахснинг педагогик раҳбарлик остида амалга ошириладиган ижобий сифатларини ривожлантириш ва салбий сифатларини йўқотиш (албатта ижтимоий нуқтаи назардан)нинг аниқ мақсади, ташкилий жараёни сифатида қўриб чиқиш лозим. Ушбу раҳбарликнинг маъноси:

- а) ота-оналарга ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш маъносини идрок этишларида қўмақ бериш;
- б) талабаларга ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш мотивларини ривожлантиришда ёрдам бериш;
- в) психологик қўллаб-қувватлаш;
- г) натижаларни идрок этиш, янги истиқболларни қўйишда ёрдам беришдан иборатдир.

Ўсмирларнинг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш объекти ва предмети уларнинг шахсий сифатларидир. Асосий мезон – мустақилликка интилиш, уни сақлаб қолиш учун ўз имкониятларини баҳолаш эҳтиёжи. Ўсмирлар муаммоси шундан иборатки, улар мустақилликка бўлган реал имкониятлари билан ўз эҳтиёжларини ҳамма вақт ҳам аниқлай олмайдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, талабалар эса моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳаётга ва мутахассисликка оид ролларни муайян қоида ва махсус дастур асосида бажаришга тайёрланган ижтимоий гуруҳдир. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръат билан рўёбга чиқишидир. Ижтимоий етуклик шахсдан зарур ақлий қобилиятни ва ижтимоий турмушда бажариладиган ролларни эгаллашни, фойдали меҳнатда қатнашишга тайёрланишни талаб қилади. Талабалик даври ўспиринликнинг иккинчи босқичи 17-22 ёшни ўз ичига олади ва ўзини бир қатор бетакрор хусусиятлари ҳамда зиддиятлари билан характерланади. Ушбу паллада ўспирин ўзига хос инқироз ва тангликларни бошдан кечиради. Катталарнинг турли кўринишдаги вазифаларини бажаришга интилади.

Ёшлик даврининг ўзига хос хусусиятлари шундай иборатки, бу даврда ёшлар ижтимоий ҳаётнинг барча жаҳҳаларида камолга эришишга, шахс сифатида фаол иштирок этиш ҳамда ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишга интиладилар. Таъкидлаш лозимки, ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш инсонга ривожланишининг илк босқичларидаёқ у ёки бу даражада ҳосил. Унинг белгиларини мактабгача ёшдаги болаларда ҳам топиш мумкин, улар ўз хулқ-атворларини ўзгартириб, атрофдагилар талабларига мослаштиришга интиладилар, яъни хатти-ҳаракатларини ўзлари тўғрилаш, тузатиш йўлидан борадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 8 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 26 йиллиги муносабати билан тантанали йиғилишдаги “Билимли авлод-буюк келажакнинг, тадбиркор халқ-фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир” деб номланган маърузаси.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 9 январь “Жамиятда ахлоқий онг ва ахлоқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-5618 Фармони.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Тошкент, Маънавият, 2008. – Б.19.
4. Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов с. “Авесто” – Шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. Т.: ТМИ босмахонаси, 2004. 20-бет.
5. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Т.: O‘qituvchi, 1992. – 62 b.
6. Қуръони Карим (Ўзбекча изоҳли тарж. ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. - Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 2007. -617 б.
7. Ғозиев Э.Ғ., Мамедов Қ.Қ. Касб психологияси.- Т.: 2003. -154 б.
8. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. // Tanlangan asarlar. Mas’ul muharrir: akad. M. Xayrullaev. – Т.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 222 b.
9. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. Тошкент. Маънавият, 1997
10. Имомназаров М. Маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Тошкент: Шарқ, 1996.

УДК: 327 (581:730)

Юлдузхон ИМОМОВА,
Университет мировой экономики и дипломатии
Докторант кафедры «Политология»
E-mail: yulduz95@list.ru

На основании рецензии доктора философии по политическим наукам (PhD) С. Бурунова.

XX АСР БОШЛАРИДА АҚШ СИЁСАТИДА АФҒОНИСТОН

Аннотация

Ушбу илмий мақола Афғонистон ташқи сиёсатининг тарихий ҳолатини ва СССРнинг Афғонистон ҳудудига бостириб киришидан олдинги АҚШ-Афғонистон муносабатларини батафсил ўрганишга бағишланган.

Калит сўзлар: АҚШ, Афғонистон, ташқи сиёсат, СССР.

АФГАНИСТАН В ПОЛИТИКЕ США В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ

Аннотация

Данная работа посвящена историческим предпосылкам афганской внешней политики и подробному исследованию американо-афганских отношений до вторжения СССР на афганскую территорию.

Ключевые слова: США, Афганистан, Внешняя политика, СССР.

AFGHANISTAN IN US POLICY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Annotation

This work is devoted to the historical background of Afghan foreign policy and a detailed study of US-Afghan relations before the Soviet invasion of Afghan territory.

Key words: USA, Afghanistan, Foreign policy, USSR.

Введение. Изучение долгосрочных структур афганской внутренней политики и международной дипломатии дает более полное представление о сложности данного региона. Путь Афганистана от империи к национальному государству в XVIII и XIX веках создал прочные условия для этнических конфликтов и сопротивления модернизации в XX и XXI веках. Бурная история Афганистана была отмечена повторяющимися моделями политической централизации, а затем уступками племенным властям; сопротивление иностранному влиянию, затем иностранному вмешательству; и поддержка модернизации, затем реакция против нее. Эта напряженность преследовала Афганистан на протяжении всей его истории.

С середины X века до середины XVIII века правители Афганистана были тюрко-монгольского происхождения. Только в империи Дуррани этнические пуштуны стали политической силой в Афганистане [1]. Таким образом, крайне важно рассматривать правление пуштунов в контексте богатого многонационального наследия Афганистана [2]. В «Бесконечной войне в Афганистане» Ларри П. Гудсон заметил: «Если Афганистан был отмечен историей вторжений и завоеваний, он не меньше страдал от почти непрерывных внутренних раздоров между туземными народами, живущими в его отдаленных горных долинах» [3].

Помимо пуштунов и их продолжающейся борьбы за власть, другие этнические группы использовали свои рычаги влияния и географические преимущества, чтобы сыграть ключевую роль в афганской истории. В частности, вклад в жизнеспособность афганского государства внесли таджики, хазарейцы, узбеки, аймаки, туркмены, белуджи, нуристанцы и кучи. Их участие в военных, экономических и политических событиях в Афганистане было важным, как и их стремление создать прочное афганское национальное государство, несмотря

на глубоко укоренившиеся этнические связи и торговлю через его границы. Вместо того, чтобы продолжать существование в качестве буферной зоны, созданной властными соседями - русскими, персами, англичанами, Афганистан возник как конфедерация племен с развивающейся национальной идентичностью. Возвращаясь к реалиям на местах, картографирование и понимание тонкостей межэтнических связей в Афганистане остаются трудными. Смешанные браки, двуязычие и общая местная идентичность, последовательно подрывали идею солидарности по этническому признаку [4]. Современное афганское государство раскрывает сложности своей роли правителя и субъекта сменяющих друг друга пограничных империй.

Актуальность исследования заключается в анализе исторических предпосылок сегодняшней ситуации, сложившейся на афганской территории. Изучение истории афгано-американских отношений обуславливается решением сложных вопросов и дилемм, исследуя, как прошлое формировало (и продолжает формировать) глобальные и национальные отношения между двумя государствами. Динамика развития или упадка отношений между США и Афганистаном напрямую влияют на центральноазиатский регион, в частности Узбекистан. Следует отметить, что с самого начала обретения независимости Узбекистану исходили угрозы из Афганистана, такие как незаконный оборот наркотиков, торговля оружием и терроризм. Несмотря на все эти угрозы, правительство Узбекистана пыталось решить афганский вопрос мирным путем, хотя и настороженно относилось к южному соседу. Тем не менее, Узбекистан выступал диалоговой площадкой для решения внутриафганских проблем, помогал в реализации различных экономических проектов, поставлял электроэнергию, а также строил сеть дорог, соединяющих регионы Афганистана [5].

Как отметил Президент Ш. М. Мирзиёева в своём выступлении на международной конференции по Афганистану "Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие", которая проходила в Ташкенте в марте 2018 года:

«По сути, "огонь войны" был навязан афганскому народу извне, это – не его выбор. За эти годы жертвами противостояния стали сотни тысяч мирных жителей, миллионы людей были вынуждены покинуть свои дома и искать убежище в других странах. Вовлечение всё новых и новых сил в конфликт привело к его беспрецедентному обострению. Он перестал быть сугубо афганским, всё больше трансформируясь в сложную международную проблему» [6].

Целями данной научной статьи являются, во-первых, подробно рассмотреть конфликт в Афганистане и ее первопричину возникновения. Роль и место США в событиях двадцатого столетия в Афганистане. Во-вторых, выявить ключевые задачи американской внешней политики в Афганистане до событий интервенции СССР на территорию Афганистана.

Задачей данной научной работы следует обозначить анализ становления двухсторонних отношений между США и Афганистаном в контексте Первой и Второй Мировых Войн, а также «Холодной Войны».

Литературный обзор. Данная научная работа была написана на основе исследовательских материалов как зарубежных, так и отечественных исследователей. Среди зарубежных ученых стоит отметить Брайана Глина Уильямса, Луи Дюпри, Генри Киссинджера и Томаса Дж. Барфилда.

Среди отечественных исследователей следует отметить труды Н. Тулягановой, У.Хасанова, А. Умарова и Р.Махмудова [7].

Методология. Методологической основой данной научной статьи служит принцип историзма и изучение документов, в частности дипломатических переписок.

Принцип историзм, как методология включает в себе объяснения существующих явлений, путем изучения их истории, процесса их возникновения. В изучении сегодняшних отношений между США и Афганистаном важно учитывать исторические предпосылки (факты), которые несут в себе объяснения явлениям происходящих в современном мире.

Методология изучения документов как анализ документов в контексте двусторонних отношений предназначается для выявления природы и формы общим положением между США и Афганистаном.

Анализ и результаты. В начале 1890-х годов, когда афганская идентичность оставалась локальной и региональной, а не национальной, Абдур-Рахман создал централизованную государственную бюрократию, которая поместила афганцев в единую последовательную государственную систему налогообложения, управления и набора в армию, которая привлекла их в зарождающееся афганское государство. Абдур-Рахман централизовал свою власть, оставив своих сыновей в Кабуле и отправив верных последователей в качестве губернаторов провинций. Он создал высший совет и общее собрание (лоя джирга) с представителями королевской семьи (сардары), местной элиты со всей страны (хаванин мулки) и религиозными лидерами (муллами) [8]. Он также создал новые провинции, которые подорвали традиционные этнические и племенные границы.

После Абдур Рахман-хана Афганистан вступил в период длительного застоя и гражданских беспорядков. Традиционная интерпретация стазиса - это баланс равных и противоположных сил, который приводит к своего рода

стабильности. В своих описаниях Древней Греции Фукидид предложил более точное понимание политической раздробленности и насилия, которые сопровождают такой тупик: шла война, союзы легко добывались теми с обеих сторон, которые, замыслив новый порядок вещей, стремились посредством призыва посторонних как навредить своим противникам, так и приобрести власть для себя». Фукидид рассматривал стазис как переменчивую войну между отдельными людьми и партиями как причину социальной и политической дезинтеграции.

Когда Аманулла-хан начал свои внешне-политические инициативы в 1920х годах, они включали в себя усилия по установлению отношений с Соединенными Штатами. Однако Государственный департамент США отложил обсуждение дипломатического признания. Официальные лица США рассматривали Афганистан как часть сферы интересов Великобритании и скептически относились к принятию Афганистаном советской помощи [9]. В июле 1921 года госсекретарь Чарльз Эванс Хьюз написал президенту Уоррену Г. Хардингу: «Здесь находится миссия из Афганистана, очевидно, обладающая всеми полномочиями и желающая, чтобы американцы участвовали в развитии этой страны» [10]. Хардинг встретился с миссией во главе с генералом Вали Ханом 26 июля 1921 года в Белом доме. Несколько дней спустя он написал Аманулле: «Я желаю, чтобы отношения между Соединенными Штатами и Афганистаном всегда носили дружеский характер, и я буду счастлив сотрудничать с Вашим Величеством в этих целях» [11]. Отношения, однако, никогда не развивались дальше эпистолярных любезностей во время правления Хардинга.

Значительное расширение участия США в Афганистане произошло, когда афганское правительство предложило нефтяные концессии американскому консорциуму, в который входили Seaboard Oil Company, Texas Oil Company (позже известная как Texaco), Case, Pomeroy & Company и Fisher Brothers. Афганское правительство предоставило этой группе доступ к нефтяным месторождениям по всему Афганистану с опционом на месторождения полезных ископаемых 20 ноября 1936 года [12]. Соглашение предусматривало принятие дополнительных мер и определенных инвестиций в инфраструктуру, которые должны быть завершены в течение первого года после подписания. Однако разведка нефти не увенчалась успехом по ряду причин. Мюррей, начальник отдела Госдепартамента по ближневосточным делам, рассказал, что, несмотря на три года переговоров, в результате которых были получены обширные нефтяные концессии как в Афганистане, так и в Иране, Seaboard Oil Company внезапно и неожиданно вышла из обоих соглашений [15].

В начале холодной войны Соединенные Штаты были гораздо больше заинтересованы в реализации соглашений о региональной безопасности для сдерживания советского экспансионизма, чем в решении пограничных вопросов между Афганистаном и Пакистаном. На Ближнем Востоке и в Южной Азии эти усилия были сосредоточены на Турции и Пакистане.

В конце 1950-х годов Захир Шах усилил свой дипломатический авторитет в мире и продвигал свою философию битарафи (буквально «без сторон», или неприсоединившихся) [14]. Затем он начал двухлетнюю кампанию по привлечению лидеров США на самый высокий правительственный уровень и демонстрации политической и экономической независимости Афганистана от Советского Союза.

В декабре 1959 года состоялся визит резидента США Д. Эйзенхауэра в Афганистан в рамках его доброй воли «Полет в мир». Во время обеда в Чилстунском дворце Эйзенхауэр подчеркнул общие ценности мира и процветания двух стран. Лидеры двух стран были окружены любопытствами окружающих. В ходе визита основное внимание было уделено противостоянию советскому влиянию и финансовым вопросам. После своего визита в Кабул Эйзенхауэр в частном порядке выразил сомнения по поводу советского влияния в Афганистане.

Внешне Афганистан переживал относительно стабильный период в 1960-х и начале 1970-х годов, когда мировые лидеры сосредоточили свое внимание во время холодной войны на другие регионы. Несомненно, афганско-американские отношения были сосредоточены на помощи в целях развития.

Выводы. Соединенные Штаты как сверхдержава, как правило, преследовали несколько целей в Афганистане. Изначально США ставили цель вытеснить СССР и добиться превосходства в регионе. Таким

образом, следует отметить, что с конца 1940-х до конца 1970-х годов афганские официальные лица уравнивали конкуренцию времен холодной войны в Афганистане. Однако новый и все более нестабильный период начался 17 июля 1973 г., когда Мухаммед Дауд сверг Захир-шаха в результате почти бескровного государственного переворота, в то время как король находился за границей для лечения. Дауд упразднил монархию и объявил себя первым президентом Афганистан. Пакистан, играя на страхе перед советским влиянием в Афганистане и обеспокоенный возобновлением конфликтов по пуштунистанскому вопросу, немедленно потребовал от Соединенных Штатов дополнительной военной помощи. Следует отметить, что Мухаммед Дауд был во время своего правления больше сосредоточен на модернизации. К середине 1970-х годов отношения Афганистана с Пакистаном и Ираном значительно улучшились. Но Мухаммед Дауд постепенно потерял контроль над отношениями с Советами, что в конечном итоге привело к разрушительным последствиям, а именно к введению военного контингента советами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Об этнических группах Афганистана см. Thomas J. Barfield. *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton, NJ.: Princeton University Press. 2010. - 66–67 p; Robert Nichols. *A History of Pashtun Migration 1775–2006*. New York: Oxford University Press. 2008. -24–63 p.
2. Brian Glyn Williams. *Afghanistan Declassified: A Guide to America's Longest War*. Philadelphia.: University of Pennsylvania Press. 2012. - 16–27p.
3. Goodson. *Afghanistan's Endless War*. NY.: Dover Publications. 2010.
4. Barfield. *Emergence of Modern Afghanistan*. 2012. -25–51 p. См. <http://www.loc.gov/item/92684507>.
5. Елена Изтелеуова. Проблема Афганистана в повестке днях Узбекистана и Казахстана. Central Asian Bureau for Analytical Report. 04.01.2022. Доступ: <https://cabar.asia/ru/problema-afganistana-v-povestkah-dnya-uzbekistana-i-kazakhstan>
6. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на международной конференции по Афганистану: «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие». 27 марта 2018 год. Доступ: <https://president.uz/ru/lists/view/1601>
7. А. Умаров. Фактор Афганистана в региональной безопасности Центральной Азии в начале XXI века. Диссертация. Ташкент. 2017. – 6-7 с.
8. V. Gregorian. *The Emergence of Modern Afghanistan: politics of reform and modernization, 1880-1946*. Stanford University Press; 1st Edition. January 1, 1969. – 134 p.
9. Clifford Orwin. Stasis and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society. *Journal of Politics*. November 1988: -834 p.
10. Louis Dupree. *Afghanistan*. 1973; reprint, Oxford: Oxford University Press, 1997.- 334–41 p.
11. Чарльз Эванс Хьюз — Уоррену Г. Хардингу, 18 июля 1921 г., Документы, касающиеся международных отношений Соединенных Штатов, 1921 г. (Вашингтон, округ Колумбия: Государственный департамент США, 1936 г.), <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUSIdx?type=goto&id=FRUS.FRUS1921v01&isize=M&page=258>
12. Хардинг Аманулле-хану, 29 июля 1921 г., FRUS, 1921 г., <https://search.library.wisc.edu/digital/AFRUS>.
13. См. переписку в FRUS, 1937, 2:597–614, <http://images.library.wisc.edu/FRUS/> 1. Эта сделка, которая готовилась три года, была заключена в Берлине без участия и в значительной степени без ведома правительства США.
14. Меморандум Уоллеса С. Мюррея Корделлу Халлу от 7 мая 1938 г., FRUS, 1938 г., <https://search.library.wisc.edu/digital/AFRUS>
15. Mohammad Ali. *Afghanistan, The Mohammedzai Period: A Political History of the Country since the Beginning of the Nineteenth Century with Emphasis on its Foreign Relations*. Kabul.: Kabul University Press. 1959.- 201–2.

УДК:15.019(021)

Сайёра ИСЛАМОВА,
преподаватель Каршинский государственный университет

рецензент доцент Б.Жураев

ВЛИЯНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ УСВОЕНИЯ ПРАВОВЫХ НОРМ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В данной статье изучается влияние учебной мотивации на эффективность усвоения правовых норм на уроках правоведения. Статистический анализ результатов исследования 114 учащихся и 16 преподавателей профессиональных колледжей позволил выявить возрастные особенности структуры мотивов учебной деятельности. Результаты исследования показали, что структурные составляющие мотивации учебной деятельности учащихся, необходимые для усвоения знаний по предмету правоведение, главным образом, зависят от специфики взаимоотношений между преподавателями и учащимися, межличностных отношений среди членов группы, а также от степени сформированной благоприятного психологического климата в группе.

Ключевые слова: профессиональный колледж, учащийся, преподаватель, усвоение учебного материала, юридические знания, деятельность, учебная деятельность, мотив, мотивация, мотивы учебной деятельности.

О'QITISH MOTIVATSIYASINING O'SPIRIN YOSHDA HUQUQIY ME'YORLARNI O'ZLASHTIRISH SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Аннотация

Mazkur maqolada o'qitish motivatsiyasining o'spirin yoshida huquqiy meyorlarni o'zlashtirish samaradorligiga ta'siriga bag'ishlangan bo'lib, unda huquqshunoslik darslari asosida huquqiy normalarni o'zlashtirishda ta'lim motivatsiyasining ta'siri masalalari o'rganilgan. Mavzuga oid o'tkazilgan tadqiqot natijalarining statistik tahlili o'spirinlik davrida ta'lim faoliyati motivlari tuzilishining yoshga bog'liq xususiyatlarini aniqlash imkonini bergan. Huquq fanlari bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan talabalarning o'quv faoliyatini rag'batlantirishning tarkibiy qismlari sifatida o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, guruh a'zolari o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar xarakteri, guruhda shakllangan qulay psixologik iqlimga bog'liqligi muallif tomonidan e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: o'spirin, talaba, o'qituvchi, o'quv materialini o'zlashtirish, huquqiy bilim, faoliyat, o'quv faoliyati, motiv, motivatsiya, o'quv faoliyati motivlari.

INFLUENCE OF LEARNING MOTIVATION ON THE EFFICIENCY OF MASTERING LEGAL STANDARDS IN ADOLESCENT AGE

Abstract

In this article the influence of educational motivation on efficiency of juristic knowledge mastering at jurisprudence lessons is studied. A statistical analysis of research results of 114 students and 16 teachers of professional colleges has allowed to reveal some age features of the structure of educational motives. Results of the research have shown that the structural components of the students' educational motives, mainly, depend on specificity of mutual relations between teachers and students, interpersonal relations among the group members and the degree of formation of favorable psychological climate in educational group.

Key words: professional college, student, teacher, teaching material mastering, juristic knowledge, activity, educational activity, motive, motivation, educational motives.

Введение. В перестройке системы среднего специального образования особое значение приобретают методы повышения мотивации учебной деятельности учащегося, усиление желания учащегося учиться, эффективно овладевать знаниями, умениями и навыками, необходимыми для успешного выполнения будущей профессиональной деятельности.

Продуктивность учения определяется не только уровнем способностей учащегося, но и «силой мотивации», желания, которые определяются как личностными особенностями, так и свойствами учебной ситуации, методов обучения, характером общения в процессе обучения [2],[4].

Итак, эффективность учебной деятельности обеспечивается рядом психологических факторов, важнейший из которых - мотивационный. Динамика и изменчивость учебной мотивации связаны со многими причинами. Это и невероятно низкая профессиональная мотивация, и, как следствие, её меньшая привлекатель-

ность, и учёба в группе с аморфной мотивационной структурой, где нет выраженных мотивов ни к учебной, ни к профессиональной деятельности, и где отмечается наихудшая успеваемость [1], [3], [5].

Анализ и результаты. Специфической целью нашей работы явилось выявление факторов и динамики формирования правовых норм в раннем юношеском возрасте. Мы изучали влияние учебной мотивации на эффективность усвоения правовых норм на уроках по учебной дисциплине «Правоведение». Всего в исследовании приняли участие 114 учащихся и 16 преподавателей профессиональных колледжей.

С целью исследования особенностей мотивов учебной деятельности у в раннем юношеском возрасте была использована «Методика изучения мотивов учебной деятельности (модификация А.А. Реана, В.А. Якунина)». Мотивы учебной деятельности учащихся относительно учебного предмета правоведение были оценены как преподавателями-предметниками, так и самими

обучающимися. В соответствии с особенностями методики изучались 15 мотивов учебной деятельности, и далее, собранные эмпирические данные подвергались статистическому анализу.

Как показывает анализ полученных результатов среди преподавателей ведущими оказались такие мотивы как «выполнять требования преподавателей» (10,87), «достичь уважения преподавателей» [10], «избежать осуждения и наказания за плохую учебу» (9,60), «не отставать от сокурсников» [9]. Отсюда можно заключить, что ключевым фактором, влияющим на усвоение юридических знаний, по мнению преподавателей, является их систематические требования, с одной стороны, и преобладание у учащихся внешних мотивов – с другой.

Прорисовывается несколько иная картина при рассмотрении результатов учащихся. По таблице видно, что для эффективного усвоения учащимися знаний по предмету правоведение ведущими оказались такие мотивы учебной деятельности как «не отставать от сокурсников» (9,83), «приобрести глубокие и прочные знания» (9,62), «выполнять требования преподавателей» (9,62). Единственным мотивом учебной деятельности, по выраженности которого было обнаружено значимое различие между преподавателями и учащимися, оказался мотив «достичь уважения преподавателей» (10,31 и 8,12 баллов соответственно): $t=2,02$, $p<0,05$. Иными словами, согласно мнению преподавателей, учащимся необходимо по мере возможности стремиться заслужить внимания и уважения со стороны преподавателей. Однако, как показывают результаты анализа, в реальности мнение самих учащихся не всегда совпадает с мнением преподавателей, и у них могут отсутствовать желание быть в центре внимания преподавателей или вызывать у них симпатию.

На основании оценок преподавателей также было выявлено, что мотив «приобрести глубокие и прочные знания» значимо положительно коррелирует с мотивом «обеспечить успешность будущей профессиональной деятельности» ($r=0,524$, $p<0,05$), и, наоборот, высоко значимо отрицательно связан с мотивом «выполнять требования преподавателей» ($r=-0,624$, $p<0,01$). И опять-таки в основе этих закономерностей, скорее всего, лежит противоположность внешней и внутренней мотивации деятельности. Очевидно, что между такими мотивами учебной деятельности как «приобрести глубокие и прочные знания» и «обеспечить успешность будущей профессиональной деятельности» существует причинно-следственная связь, и источником этих мотивов является потребности самого учащегося, а не требования преподавателей.

Все вышесказанное свидетельствует о том, что сложившийся жизненный и педагогический опыт преподавателей позволяет им объективно и адекватно оценить значимость мотивов учебной деятельности учащихся для усвоения юридических знаний. Формирование мотивов, связанных с внутренней активностью учащихся, с постановкой далеких, профессионально-ориентированных целей, способствует эффективному усвоению юридических знаний.

Далее мы рассмотрим аналогичную матрицу интеркорреляций, полученную на основе результатов исследования выборки учащихся (см. табл.3). Как показывают результаты корреляционного анализа, оценки учащихся мотива «успешно учиться, сдавать экзамены на хорошо и отлично» значимо положительно коррелируют с мотивами «получить поощрения от преподавателя» ($r=0,367$, $p<0,05$) и значимо отрицательно коррелируют с

мотивом «не запускать предметы учебного цикла» ($r=-0,187$, $p<0,05$) и «выполнять требования преподавателей» ($r=-0,243$, $p<0,01$). Возможно, такую взаимосвязь можно объяснить тем, что стремление успешно учиться у учащихся ассоциируется, скорее всего, с положительной оценкой преподавателей, и подавляется различными мерами внешнего дисциплинирования, такими как не запускать предметы, строго выполнять требования преподавателей.

Значимая положительная корреляция между мотивами «приобрести глубокие и прочные знания» и «быть постоянно готовым к очередным занятиям» ($r=0,205$, $p<0,05$), вероятно свидетельствует о том, что учеба среди учащихся главным образом ассоциируется со способностью постоянно работать над собой, систематическим осуществлением контроля над своей деятельностью.

Вместе с тем, по таблице видно, что мотив «приобрести глубокие и прочные знания» значимо отрицательно коррелирует с мотивами «выполнять требования преподавателей» ($r=-0,206$, $p<0,05$) и «избежать осуждения и наказания за плохую учебу» ($r=-0,302$, $p<0,01$). Данные результаты указывают на то, что большинство учащихся профессионального колледжа осознанно или интуитивно понимают, что стремление к глубокому и прочному усвоению юридических знаний не могут быть сформированы с помощью внешнего дисциплинирования, строгих требований или мер наказания со стороны педагогов.

Опираясь на результаты анализа оценок учащихся также было выявлено, что мотив «быть постоянно готовым к очередным занятиям» высоко значимо положительно коррелирует с мотивом «не запускать предметы учебного цикла» ($r=0,403$, $p<0,01$), и, наоборот, значимо отрицательно связан с мотивом «получить интеллектуальное удовлетворение» ($r=-0,208$, $p<0,05$). Опыт, накопленный в повседневной учебной деятельности учащихся, скорее всего, показывает им, что несерьезное отношение к учебной деятельности может привести не только к снижению уровня подготовленности к занятиям, но и к интеллектуальной неудовлетворенности, застою или кризису.

Интересными представляются отрицательные корреляционные связи мотива «не запускать предметы учебного цикла» с мотивами «получить поощрения от преподавателя» ($r=-0,199$, $p<0,05$) и «достичь уважения преподавателей» ($r=-0,256$, $p<0,01$). Все это говорит о том, что большинство учащихся колледжей способны не только четко отличать подлинное личностное стремление к учебным занятиям от ожидания похвалы, подбадривания или уважительного отношения со стороны преподавателей, но даже сознательно или неумышленно противопоставляют их, т.е. расценивают их в качестве взаимоисключающих мотивов.

Высоко значимая положительная взаимосвязь между мотивами «не отставать от сокурсников» и «не запускать предметы учебного цикла» ($r=0,254$, $p<0,01$), скорее всего, отражает реально возможную ситуацию конкуренции или соревнования между сокурсниками в ходе учебной деятельности при усвоении юридических знаний. В настоящее время общеизвестным является факт, что здоровая конкуренция между учащимися во время занятия неизбежно способствует повышению мотивации учебной деятельности, и как следствие, эффективности усвоения учебного материала.

Однако, мотив «не отставать от сокурсников» значимо отрицательно коррелирует с такими мотивами как «приобрести глубокие и прочные знания» ($r=-0,185$,

$p < 0,05$), «достичь уважения преподавателей» ($r = -0,199$, $p < 0,05$) и «добиться одобрения родителей и окружающих» ($r = -0,197$, $p < 0,05$). Данная плеяда корреляционных связей явно демонстрирует дифференцированность мотивов, связанных с направленностью на референтную группу (не отставать от сокурсников) и других учебно-познавательных (приобрести глубокие и прочные знания) и социальных мотивов учебной деятельности (достичь уважения преподавателей, добиться одобрения родителей и окружающих).

И, наконец, значимые отрицательные корреляционные связи мотива «быть примером сокурсникам» с мотивами «получить оценку» ($r = -0,251$, $p < 0,01$) и «получить интеллектуальное удовлетворение» ($r = -0,183$, $p < 0,05$) по-видимому, отражают содержательную структуру ценностно-ориентационной направленности личности учащегося профессионального колледжа. Те учащиеся, которые стремятся к получению оценки или к

получению интеллектуального удовлетворения, вряд ли будут преследовать цель стать примером сокурсникам.

Выводы и предложения. Подводя итоги вышеприведенным результатам исследования, можно прийти к заключению, что структура мотивов учебной деятельности отличается специфическими возрастными особенностями учащихся профессионального колледжа. Структурные составляющие мотивации учебной деятельности учащихся, необходимые для усвоения знаний по предмету правоведение, главным образом, зависят от специфики взаимоотношений между преподавателями и учащимися, межличностных отношений среди членов группы, а также от степени сформированности благоприятного психологического климата в группе. В процессе обучения юридическим знаниям и понятиям всегда появляется необходимость учета и адекватного формирования мотивов учебной деятельности обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агапова И. Э. Педагогические условия формирования профессионального интереса у учащихся колледжа традиционного прикладного искусства // Диссер. канд. педагог. наук. - Москва, 2009.
2. Захарова С.А. Личностные компоненты отношения к учебной деятельности учащихся вечерней (сменной) средней школы // Диссер. канд. психолог. наук. - Владимир, 2000.
3. Кисляк Ю. Ф. Психологические особенности учебной мотивации курсантов морской академии // Диссер. канд. психолог. наук. - Ростов-на-Дону, 2008.
4. Колодяжная Н. В. Формирование профессиональных понятий на основе использования комплекса учебных заданий в профессиональном лицее // Диссер. канд. педагог. наук. - Москва, 2004.
5. Макаркин А.В. Дифференцированный подход к формированию мотивации учебной деятельности учащихся общеобразовательных учреждений: На примере дисциплин школьного математического курса // Диссер. канд. педагог. наук. - Саранск, 2005.

Sevara ISMAILOVA,
Department of Practical Aspects of English
Uzbek State University of World Languages
E-mail: jakhongirismoilov318@gmail.com

review professor of philological sciences of UzSUWL Ziyayeva S.A.

FORMING OF PRAGMATIC COMPETENCE OF THE ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

Annotation

This article deals with forming of pragmatic competence of the English language learners. Developing learners' communicative competence, i.e. the ability to communicate appropriately, is commonly recognized as the ultimate goal of language teaching. Moreover, findings will be discussed and teaching implications will be suggested in order to help teachers in their task of providing learners with opportunities to develop their full communicative competence. The main component of communicative competence is pragmatic competence, which shows how learners used language in the speech combined it with communicative strategies.

Key words: pragmatic competence, communication, acquisition, speech act, input text.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В данной статье речь идет о формировании прагматической компетентности у изучающих английский язык. Развитие коммуникативной компетентности учащихся, обычно признается конечной целью обучения языку способности для правильно общаться. Кроме того, в статье предложены обсуждаются выводы и результаты обучения, чтобы помочь учителям в их задаче по предоставлению учащимся возможностей для развития их полной коммуникативной компетенции. Основным компонентом коммуникативной компетенции является прагматическая компетенция, которая показывает, как учащиеся используют язык в речи, сочетая его с коммуникативными стратегиями.

Ключевые слова: прагматическая компетентность, общение, усвоение, речевой акт, вводимый текст.

INGLIZ TILI O'RGANUVCHILARNING PRAGMATIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola ingliz tilini o'rganuvchilarning pragmatik kompetentsiyani shakllantirish bilan bog'liq. O'rganuvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish tilni to'g'ri muloqot qilish qobiliyatiga shakllantirishning maqsadi sifatida e'tirof etilgan. Bundan tashqari, maqola o'qituvchilar o'rganuvchilar o'zlarining to'liq kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirish imkoniyatlarini yordam berishadi. Kommunikativ kompetentsiyaning asosiy komponenti pragmatik kompetentsiya bo'lib, u o'rganuvchilar nutqda qanday foydalanishini, uni kommunikativ strategiyalar bilan uyg'unlashtirishni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: pragmatik kompetentsiya, aloqa, assimilyatsiya, nutq akti, kirish matni.

Improving learners' communicative competence, i.e. the ability to communicate appropriately, is commonly recognized as the ultimate goal of language teaching [Kasper, 1997; Uso-Juan & Martinez-Flor, 2000].

Therefore, teaching practices should focus not just on the features of the target language system but also on its sociolinguistic and pragmatic rules [Judd, 1999]. In other words, learners should be given plenty of opportunities to practice use of the language that is appropriate to a given situation. In fact, as noted by Crandall and Basturkmen [2004] error of appropriacy on the part of the non-native speaker may have more negative results than grammatical errors. While a grammar error when performing an impositive face-threatening speech act may be seen as a language problem by native speakers, an error of appropriacy may characterize the non-native speaker as being rude and offensive. Consequently, language learners need to be exposed to appropriate input in the classroom, particularly in foreign language (FL) classroom settings, where learners opportunities to be in contact with the target language are usually non-existent. In such a context, textbooks are the core of the classroom syllabi and therefore constitute the primary source of input learners are exposed [Vellenga, 2004]. However, serious scepticism regarding their appropriacy for presenting learners with accurate language

functions has been raised [Bardovi-Harlig, 2001; Bardovi-Harlig et al. 1991; Boxer & Pickering, 1995].

To test this contention, this article attempts to explore how a particular speech act, namely the act of requesting, is treated, in pragmatic terms, in English language teaching (ELT) textbooks. The rationale behind the selection of this speech act derives from the fact that, given its face threatening nature, learners need to possess considerable pragmatic expertise to be able to perform it successfully. Related to this pragmatic expertise, knowledge of how to modify it so that the impositive force of the request is minimized is essential. On that account, this chapter aims to examine 1) whether pragmatic information is given in the activities learners have to carry out to practice requests, and 2) whether requests are presented with modifiers as happens in authentic language use and, if so, to examine the type of modifiers commonly presented. To this end, this chapter will first present a survey of the literature on the treatment of different functions and speech acts in textbooks. Following this, it will analyze what five popular textbooks teach about the communicative act of requesting. Finally, the findings will be discussed and teaching implications will be suggested in order to help teachers in their task of providing learners with opportunities to develop their full communicative competence. The priority component of communicative competence is pragmatic competence, which

shows how learners used language in the speech combined it with communicative strategies.

Learners' opportunities to develop pragmatic competence differ significantly depending on the setting in which the target language is being learned or taught. In a FL setting learners' opportunities to be in contact with authentic situations in the target language are limited or absent and, therefore, the chance to develop their pragmatic competence depends on the quantity and quality of the pragmatic input presented to them in the classroom [Rose, 1999].

Instructors are now becoming aware that the acquisition of pragmatic competence through textbooks or other instructional material is quite unlikely, since they do not provide learners with the necessary conditions to foster their pragmatic competence, namely 1) exposure to appropriate input; 2) opportunities for collaborative practice in a written and oral mode, and 3) metapragmatic reflection [Kasper, 2001; Kasper & Roever, 2005].

With regard to exposure to appropriate pragmatic input, several studies have illustrated that often textbooks do not present a specific language function or a speech act at all and when they do it may not reflect real language use [Alcon & Tricker, 2000; Bardovi-Harlig et al. 1991; Boxer & Pickering, 1995; Gilmore, 2004; Grant & Starks, 2001; Mandala, 1999; Salazar & Uso-Juan' 2001, 2002; Kakiuchi, 2005; Williams, 1988] Scotton & Bernsten [1988], for example, compared real direction giving conversations to those in textbooks dialogues and observed that the models provided in textbooks were missing sequences that take place in natural exchanges. Similarly, Williams [1988] analysed (at the level of speech functions) differences between how business meetings are taught (as used in the tapes and films that accompany the textbook) and what they are like in real life. The author reported a mismatch between both types of data and argued that natural language use is far more complex than simply realizing functions with suitable exponents as presented in textbooks.

Bardovi-Harlig et al. [1991] examined conversational closings in twenty ELT textbooks and reported that many of them fail to represent closing phases accurately since the majority of conversations ended in an abrupt way. Conversation closing typically went as far as shutting down a topic or occasionally as far as a pre-closing. Grant and Starks [2001] were also critical of textbook conversational closings. In their study, they compared textbook closings with closings from episodes of soap operas and reported that although soap opera materials are still far from constituting realistic conversational input, they are a better source of data than textbook examples.

This lack of authenticity in the presentation of language functions was also highlighted by Alcon & Tricker [2000] in their analysis of the presentation of the discourse marker well in the recorded and written material of two communicative English as foreign language textbooks. Results showed that the recorded material of the textbooks did not pay much attention to the interactive features of well with regard to its use as a face-threatening mitigator (i.e. to signal that a face threat is about to occur) and as a delaying device (i.e. to allow the speaker time to consider his response to a difficult question) despite its high frequency in natural conversations. Furthermore, no activity in the two textbooks focused on analysing the different uses of this discourse marker explicitly. In a similar vein, Gilmore [2004] focused

on the discourse features of several dialogues published in seven textbooks and contrasted them with comparable authentic interactions. He found out that textbook dialogues were far from being authentic-like, differing considerably across a range of features such as length and turn-taking patterns, lexical density, number of false starts and repetitions, pausing, frequency of terminal overlap or latching, and the use of hesitation devices and back-channelling. Moving on to the presentation of particular speech acts and their realization strategies, Boxer & Pickering [1995] examined complaints in four American and three British ELT textbooks. They reported that teaching material focused mainly on direct complaining rather than on indirect complaining (although this is common in natural exchanges) and that the main aim of what was presented was to teach the learner the cultural value of softening the face-threatening act of complaining through the use of certain expressions. The study conducted by Salazar & Uso- Juan [2001] investigated request realization strategies offered in several textbooks by following Trosborg's [1995] request typology. The authors found that the majority' of strategies fell under the category of conventionally indirect (hearer-based) requests with a few instances of indirect or direct requests and they therefore concluded that the input learners are exposed to in textbooks fails to offer examples of requests that reflect natural instances of language use in authentic situations. These findings however, should be seen as being tentative, since in this study no attention was paid to those modifying devices that accompany the request head act to soften its degree of imposition.

The speech acts of suggesting and advising have also served as the target of different studies. In the case of Salazar & Uso-Juan [2002], the focus was on the presentation of the suggesting and advising realization strategies in several textbooks. The authors observed that the conventionally indirect realization strategies were the most common ones presented in all courses analysed, with no instances of indirect or direct suggesting or advising strategies. Again, the authors were critical of the shortcomings of textbooks, claiming that realization strategies of speech acts presented in textbooks should tackle a wider range of realization strategies in order to be more realistic.

To summarize, research on the pragmatic input presented in textbooks has targeted a variety of functions such as those used in direction-giving [Scotton & Bernsten, 1988], meetings [Williams, 1988], closing in dialogues [Bardovi-Harlig et al., 1991] or discourse markers [Alcon & Tricker, 2000; Gilmore, 2004]. Many studies have focused on specific speech acts and their realization strategies, including complaints [Boxer & Pickering, 1995], requests [Salazar & Uso-Juan, 2001], suggestions and advice [Mandala, 1999; Salazar & Uso, 2002], greetings [Kakiuchi, 2005] or a range of different speech acts [Vellenga, 2004]. It is evident from such an examination that textbooks are a poor source of pragmatic input for learners in the FL classroom, since language functions or speech act realizations presented rarely match with those used in authentic exchanges. Whereas most studies have concentrated on the authenticity of functions and speech act samples presented in textbooks, research on how impositive speech acts are presented in textbooks, and more specifically on analysing the modification devices that either mitigate or aggravate their force, has received far less attention.

REFERENCES

1. Alcon E., Tricker D. Teaching discourse competence in the classroom: An example based on the discourse marker well in EFL materials. In: Gallardo P, Llurda E (eds) Proceedings of the 22nd International Conference of Aedeon. Servei de Publicacions Universitat de Lleida. Lleida, – Spain: Springer 2000. pp 61—65.

2. Alcon E, Safont MP, Martinez-Flor A Towards a typology of modifiers for the speech act of requesting: A socio-pragmatic approach. - *ReeL, Revista Electronica de Linguistica Aplicada* 4: 2005. pp 1-35
3. Bardovi-Harlig K. Evaluating the empirical evidence: Grounds for instruction in pragmatics. -New York, 2001. pp 13-32
4. Boxer D. Critical issues in developmental pragmatics. – New York: CUP 2003
5. Bardovi-Harlig K., Hartford BS., Mahan-Taylor R., Morgan M.J., Reynolds DW Developing pragmatic awareness:// Closing the conversations. *ELT Journal*. - Cambridge, 1991. 45, pp 4-15.
6. Bardovi-Harlig K., Mahan-Taylor. R. Teaching Pragmatics. Department of State Office of English Language Programs. - Washington DC, U.S. Availableonlineat <http://exchanges.state>
7. Boxer D., Pickering L. Problems in the presentation of speech acts in ELT materials: The case of complaints. *ELT Journal* 49, 1995. pp 44-58.
8. Crandall E., Basturkmen H. Evaluating pragmatics-focused materials. //*ELT Journal* 58, 2004. Pp 38-49.

UDK: 372.878

Saxob KARIMOV,
Jizzax davlat pedagogika institute o'qituvchisi
E-mail: karimovsaxob1@gmail.com

TDSHU professori p.f.d. F.N.Xalilov taqrizi ostida

MUSIQA DARSLARINING FANLARARO INTEGRATSIYALASHUV JARAYONIDAGI MUAMMOLARI VA YECHILISHI ZARUR BO'LGAN VAZIFALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada musiqaning inson hissiyotiga kuchli ta'sir eta olishi, bolalarni musiqaga keng jalb etish yo'llari, shuningdek musiqa darslarini besh faoliyat turlari: musiqa tinglash, qo'shiq kuylash, musiqiy-ritmik harakatlarni bajarish, musiqa ijodkorligi, musiqa savodi asosida qanday tashkil etilishi haqidagi yo'l-yo'riqlari va metodik tavsiyalari ham berilgan.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda musiqa darslaridagi besh faoliyat turlarini bevosita musiqa asarlari tahlili, musiqa nazariyasi, solfedjio, musiqa tarixi, san'atshunoslik, folklorshunoslikka oid manbalar, materiallar va ma'lumotlarga asoslanib ish tutish lozimligi alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: fanlararo aloqadorlik, musiqa darslari, badiiy estetik, musiqa darslari, musiqa tinglash, musiqa asarlar tahlili, vokal qo'shiq, musiqiy-ritmik harakatlarni bajarish, musiqa ijodkorligi, musiqa savodi.

ПРОБЛЕМЫ МУЗЫКАЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ И ЗАДАЧИ, ПОДЛЕЖАЩИЕ РЕШЕНИЮ

Аннотация

В данной статье рассматриваются возможности музыки оказывать сильное воздействие на эмоции человека, способы вовлечения детей в музыку, а также уроки музыки, основанные на пяти видах деятельности: прослушивание музыки, пение, выполнение музыкально-ритмических движений, музыкальное творчество. Также даются методические рекомендации по музыкальной грамотности и методические рекомендации по ее организации.

С учетом изложенного подчеркивается, что пять видов деятельности на уроках музыки должны строиться непосредственно на анализе музыкальных произведений, теории музыки, сольфеджио, истории музыки, искусствоведения, фольклорных источниках, материалах и информации.

Ключевые слова: межпредметная связь, уроки музыки, художественная эстетика, уроки музыки, слушание музыки, анализ музыкальных произведений, вокальное пение, исполнение музыкально-ритмических движений, музыкальное творчество, музыкальная грамотность.

PROBLEMS OF MUSIC LESSONS IN THE PROCESS OF INTERDISCIPLINE INTEGRATION AND TASKS TO BE SOLVED

Abstract

This article discusses the potential of music to have a strong impact on human emotions, ways to engage children in music, as well as music lessons based on five activities: listening to music, singing, performing musical-rhythmic movements, music creativity, music literacy guidelines and methodological recommendations on how to set it up are also provided.

In view of the above, it is emphasized that the five types of activities in music lessons should be based directly on the analysis of musical works, music theory, solfeggio, music history, art history, folklore sources, materials and information.

Keywords: interdisciplinary connection, music lessons, artistic aesthetics, music lessons, listening to music, analysis of musical works, vocal singing, performing musical-rhythmic movements, music creativity, music literacy.

Mustaqillik yillarida ulug' bobolarimizning an'analari-ning davom ettirgan holda, mamlakatimizda musiqa va adabiyot san'atining rivojlanitirishga qaratilgan dastur va rejalar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. Jumladan, mumtoz musiqiy merosimizni asrab-avaylab va o'rganish, uni yosh avlodlarga bezavol yetkazish maqsadida, ko'plab ko'rik tanlovlar, nufuzli xalqaro musiqa anjumanlari muntazam ravishda o'tkazib kelinmoqda.

Musiqa madaniyati to'g'risida birinchi Prezidentimiz I.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" asarida quyidagi fikrlarni bildiradi:

"Barchamizga ayonki, kuy-qo'shiqqa, san'atga muhabbat, musiqa madaniyatini xalqimizga bolalikdan boshlab, oila sharoitida shakllanadi. Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg'u bo'lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta'sirini o'z hayotida sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Eng muhimi, bugungi musiqa san'ati navqiron avlodimizning yuksak ma'naviyat ruhida kamol topishida boshqa san'at turlariga qaraganda ko'proq va kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda. Agar insonning qulog'i yengil-yilpi, tumtaroq ohanglarga o'rganib qolsa, bora-bora uning badiiy didi, musiqa madaniyati pasayib ketishi, uning ma'naviy olamini sohta tushunchalar egallab olish hech gap emas. Oxir oqibatda bunday odam "Shashmaqom" singari milliy me'rosimizning noyob durdonalarining ham qabul qilish qiyin bo'ladi".

Ushbu fikrlardan ham ko'rinib turibdiki biz bugungi kun yoshlariga jahon musiqa madaniyatini o'rganish bilan bir qatorda asosiy e'tiborni milliy musiqa me'rosimiz adabiyot namoyondalarini, an'analimizni o'rganishga qaratmog'imiz lozim.

Darhaqiqat, musiqiy ta'lim tizimini takomillashtirish muhim bo'g'inlardan biri bo'lib, shu bilan birga, pedagog kadrlarni doimiy ravishda yangilanib borayotgan metodik bilimlar bilan qurollantiruvchi tizim hisoblanadi. Shu sababli

o'qituvchi – jamiyatning ijtimoiy topshirig'ini bajaradi, shunday ekan, agar har tomonlama yetuk mutahassislarni tayyorlashda o'qituvchi muayyan ijtimoiy, siyosiy, pedagogik va shaxsiy talablarga javob berishi mustaqillik g'oyasiga e'tiqodi, har tomonlama rivojlangan ilmiy tafakkuri, kasbiga tegishli ma'lumoti, ya'ni o'z fanini chuqur bilmdoni, pedagogik mahorat ustasi, pedagogik-psixologik va uslubiy bilm va malakalarini egallagan holda turli pedagogik vaziyatlarni tezda sezishi, o'rganishi, baholay olishi va pedagogik ta'sir ko'rsatishning eng maqbul vositalarini tanlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi lozimdir.

Shunday ekan, o'qituvchi o'quvchini shakllanish jarayonini havas va sinchkovlik bilan kuzatishi lozim. U pedagogik jarayonni boshqarar ekan, pedagogik bilm va qobilyat egasi bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi pedagogik metodlarini, kasb va texnologiyasini va professional pedagogik mahorat qobiliyatini egallay oladi.

Maqsad O'zbekistonda musiqiy ta'lim tizimi orqali yosh avlod tarbiyasini olib boruvchi pedagogik-murabbiylarni kasbiy malakalarini takomillashtirish, ularni zamonaviy ilg'or pedagogik texnologiyalar g'oyalari bilan fanlararo boyituvchan yangi o'quv adabiyotlar bilan ta'minlash masalasi dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishishi munosabati bilan, milliy qadriyatlarimizni tiklash, shaxsan o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, xalqning diniy e'tiqodiga erkinlik kiritish, qadimiy urf-odatlarining tiklanishi yanada rivoj topa boshladi. O'zbek xalqi nafaqat boy yer osti zahiralarga ega bo'lgan, balki u juda katta tarixga ega bo'lgan xalqdir. O'zbek xalqi aql-zakovatga ega bo'lgan. Amir Temurdek buyuk sarkardani, At Termiziy, Al Buxoriy, Xazrat Baxovutdin, Xo'ja Ahmad Yassaviy kabi hadis asoschilari va targ'ibotchilarini, Al Farobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi ensklopedik olimlarni, Barbat, Al-Kindiy, Al-Xorazmiy, Al-Urmaviy, Xofiz Sheroziy kabi buyuk musiqashunos olimlarni ham yaratgan xalqdir. Xalqimiz mustaqillikka erishgan hozirgi kunda, o'sib kelayotgan yosh avlodlarning musiqiy tarbiyasi davrimizning tabiiy, muhim talablaridan biridir. Har bir avlod bu masalani o'z davrining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy shart-sharoiti bilan bog'liq holda hal etadi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ilmiy asoslab berilgan "Kadrlar tayyorlash Milliy Moduli" da komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazish, hamda bu jarayonda muhim o'rin tutuvchi ta'limni texnologiyalashtirish bilan uzviy bog'liqligini bugungi kunda qilinayotgan islohotlar tasdiqlaydi.

Milliy-madaniy meros, musiqiy asarlar va ularda ilgari surilgan g'oyalarni shaxs kamolotidagi o'rni va ahamiyati, estetik ta'lim-tarbiya jarayonida milliy musiqani tinglash, ohanglar orqali ifoda etilayotgan fikrni tushunib yetish qobiliyati, shuningdek asarlarni tanlab olish, yosh avlodni didini shakllanitirish masalalari: F.K.Jo'rayev, Q.Ma'mirov, S.Annamuratova, S.X.Fayzulina, R.Tursunov va B.Lutfullayevlar tomonidan tadqiq etilgan. Milliy-musiqiy me'ros namunalaridan foydalanish masalalari pedagogik, san'atshunos olimlar: R.Abdullayev, T.G'ofurbekovlar, A.Nazarov, D.Rashidova, F.Karomatovlar tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida batafsil yoritilgan.

Musiqiy pedagogik sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlar asosan maktab pedagogikasiga bag'ishlangan bo'lib, ularda san'atning turli janrlari vositasida ahloqiy va estetik tarbiyani tashkil etishning nazariy, ilmiy-uslubiy va pedagogik asoslari tadqiq etilgan.

Jumladan: A.Xasanov, F.Jo'rayev, D.Omonullayeva, B.Azamov, F.Xalilov, N.Qaxxorov, D.Karimova, M.Ahmedovlarning ilmiy tadqiqot ishlari shular jumlasidandir. Biroq, musiqiy ta'lim va tarbiyani takomillashtirish maqsadida, o'quvchilarni dars jarayonini

zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali shakllanishdagi fanlarni mohiyatini o'rganish ham maxsus ilmiy pedagogik tadqiqotlar sifatida o'rganilmagan.

Musiqi darslarini o'tish davrida o'quvchilarni musiqa asarlari va qo'shiqlar yordamida to'plangan barcha musiqiy madaniyatning boyliklarini ularning ongiga singdirish lozim. Zotan, ushbu jarayonda milliy asarlar o'quvchi yoshlarning musiqiy qobilyatlarini o'stirishda tabiiy va qulay zamin hisoblanadi. Bu o'zbek musiqasi mazmunining shakl va janrida emas, balki ta'lim uslubida ham namoyon bo'ladi. Misol qilib olganimizda, o'zbek maktablarida musiqa-ta'limni yetkazishda, ustoz-shogird og'zaki an'anaviy uslub yordamida ijrochilining xilma-xil shakllari, musiqiy uslub ohanglarini sezish va ularning barchasi shu kuy bilan tabiiy va mintaqaviy bog'langan xolda diqqat bilan va tezda anglab yetishni talab qiladi. Bolalarning barchasi musiqa asari muallimining qo'shiq repertuarini va tinglanadigan badiiy asarni ehtiyotkorlik bilan qabul etishni talab etadi. Ularning qo'shiq kuylashlari, she'r aytishlari shovqinga o'xshab ketadi. Bunday holda o'quvchilar uchun oson, bolabop va o'yin qo'shiqlari juda mos keladi. Masalan: "Oq terakmi, ko'k terak", "Laylak keldi, yoz bo'ldi", "Chitti gul" kabilarni kiritish mumkin. Shunday qilib keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, o'zbek musiqa madaniyati boyliklarini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarning maktab ta'lim mazmuni ham fiziologik imkoniyatlari nazarda tutib ish olib borilsa, o'quvchilarning musiqa tarbiya jarayoni yanada takomillashib boradi.

Dars jarayonida har bir mavzuning mag'zini o'quvchilarning ongiga yetkazish mahorati o'quvchidan ko'p izlanishni, ko'p mutoala qilishni talab qiladi. Bilimi boy bo'lgan ustozgina mavzuning mag'zini o'quvchilar ongiga mohirona yetkaza olishda fanlararo integratsiyalashuv asosida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanilsa yaxshi samara beradi.

Milliy-musiqiy, ma'naviy-madaniy qadriyatlarimizni tiklash va har tomonlama ma'naviy-ahloqiy yuksak barkamol shaxs tarbiyasi, bugungi kun jamiyat hayotining eng asosiy masalasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda yosh avlodni milliy ruhda, milliy g'oya asosida axloqiy jihatdan yetuk, ma'naviy komil qilib tarbiyalashga alohida e'tibor berilmoqda. O'quvchilarga bunday tarbiya berishda musiqa san'atining o'rni beqiyosdir. Albatta, milliy istiqlol mafkurasining bosh g'oyasi va uning maqsadlarini o'quvchilar ongiga singdirishda ta'lim-tarbiya bilan bir qator musiqa san'atining o'rni ahamiyatlidir. Chunki, musiqa inson aql-idrokigagina ta'sir etmasdan, balki uning qalbiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi. Etdodlarimiz buyuk qomusiy olimlar o'zlarining ilmiy va pedagogik qarashlarida barcha aniq fanlar qatori san'at turlariga, ayniqsa, musiqa san'atiga o'zgacha mehr va ehtirom bilan munosabatda bo'lishgan. Vatandoshimiz buyuk alloma Abu Nasr Forobiy: "Musiqi nafaqat insonlarni tarbiyalaydi balki uning ruhini davolaydigan omil" - deb atagan.

Uning asarlari ro'yhatida musiqa san'ati va ilmiga oid bir qator asarlar mavjud. Har bir qo'shiqning, kuyning yaratilishi, ijro uslubi, mashhur ijrochilari, badiiy mazmuni kabi hususiyatlari haqida bilish esa, musiqa ta'limining o'ziga xos bir necha kasbiy yo'nalishlari bo'yicha mahsus tayyorgarlikni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarni o'quv jarayonini faollashuvini va ta'lim-tarbiya ishini mazmuni va saviyasini muntazam o'sishini ta'minlaydi. Ushbu vazifani bajarishimizda har bir o'qituvchi o'z fanini chuqur bilmdoni, o'quvchi qalbiga yo'l topib, uning psixologiyasini tushungan holda darsda interfaol metodlarni olib kirishi lozim.

O'quvchilarni estetik ruhda tarbiyalashning pedagogik asoslarini ochib berish dars mazmunini, shakl va uslublarini

takomillashtirish, musiqiy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biridir.

Bizning kuzatuvlarimiz va ilg'or o'qituvchilarimizning ish tajribalari shuni ko'rsatadiki bugungi kunda musiqiy ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor berilayotganining asosiy sababi quydagilardir:

Birinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llanishining asosiy maqsadi shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida "Ta'lim to'g'risida" gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ning rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Ikkinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali o'quv tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvni keng joriy etish imkoniyatini berishligida.

Uchinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yangi vositalar va axborot usullarini qo'llashga asoslanganligi sababli, ularning qo'llanilishi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi.

O'quv - tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning to'g'ri joriy etilishi o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishga olib keladi. Bu esa talaba yoki o'quvchidan ko'proq mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni oshirish talab qiladi.

Xar qanday zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'quv tarbiya jarayonida qo'llanilishi shaxsiy xarakterdan olib chiqqan holda o'quvchini kim o'qitayotganligi va o'qituvchi kimni o'qitayotganligiga bog'liq. Dars jarayonida o'tkazilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Bizning shu mazmundagi kuzatuv va amaliy ishlarimiz davomida ayon bo'ldiki har bir fan ma'lum darajada boshqa fanlar bilan bog'liq aloqadorlikda bo'ladi. Bu o'ziga xos ko'rinishda va tarzda namoyon bo'ladiki, undan o'z o'rnida va maqsadli foydalanaish o'qituvchidan keng qamrovli bilm va pedagogik mahoratni talab qiladi. Darslarni o'zaro aloqadorlikda tashkil etishga ilg'or tajribalar, pedagogik texnologiyalardan foydalanib, yangi usul va ish shakl vositalarni ishlab chiqish va qo'llash davr talabidir.

Shuning uchun ham musiqiy ta'lim muassasalarining o'quv tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o'qitish uslublari-

interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarni o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning musiqiy ta'limda qo'llanilishiga oid bilimlar, tajribalar o'quvchilarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki umumta'lim maktablarida o'qitiladigan "musiqi madaniyati" o'quv predmetiga tashkiliy uslubiy tuzulishi, mazmuni va mohiyatiga ko'ra o'zida bir necha fanlar mustahkamligini mujassamlashtiradi. Hususan, ona-tili va adabiyot, tarix, jismoniy tarbiya, tasviriy san'at bilan bevosita bog'liq bo'lgan musiqa nazariyasi va metodikasi, musiqa tarixi, dirijiorlik, vokal, cholg'u ijrochiligi, solfedjio kabi fanlar aloqadorligi imkoniyatlaridan o'z o'rnida o'rinli foydalanish orqali dars samaradorligi va to'laqonliligiga erishish mumkin.

Shunga qaramasdan, milliy musiqamizda, ustozshogird munosabatlaridagi o'zaro hurmat, ustoz izzati, shogird odobi kabi milliy qadryatlar ardoqlanib kelmoqda. Shunday milliy qadryatlarimizga asoslangan musiqiy pedagogika, milliy madaniyat va san'atimiz rivojiga hissa qo'shmoqda. Mustaqillik yillarida Respublikamizda musiqa pedagogika fanining shakllanishida, dastlabki ilmiy izlanishlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Bunda taniqli olimlar o'z risolalari, ilmiy maqolalari, ilmiy tadqiqot ishlari bilan o'z hissalarini qo'shganlar. Bular: D.Amanullayev, A.Xasanov, F.Jo'rayev, Sh.Janaydarov, Q.Ma'mirov, F.Xalilov, Sh.Rahimov va boshqalar.

Bugungi kunda hurmatli prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning farmoni va Vazirlar Mahkamasi qarori bilan ma'naviyat va ma'rifatga alohida e'tibor qaratilmoqda. Milliy ma'naviyat umuminsoniy qadryatlardan ajralgan holda rivojlana olmaydi, chunki ijtimoiy va oilaviy tarbiyani uyg'unlashtirgan holda olib borilishi lozim bo'ladi. Musiqa pedagogikasinin maqsadi o'tmish va zamonaviy asarlari orqali, yosh avlodni, imon, vijdon, halollik, poklik, mehnatsevarlik hislatlarini tarbiyalash va komil inson qilib voyaga yetkazish. Bu borada musiqa fanidan ko'plab dasturlar, darsliklar, qo'llanmalar, qo'shiqlar to'plamlarini chop etilgan. O'zbekistonda qo'shiq bayramlari: "Nihol", "O'zbekiston vatanim manim", "Zamin yulduzlari", "Ilhom chashmalari", "Sharq taronalari" "Xalqaro maqom festevali" kabi ko'rik tanlovlar o'tkazilyapti. Maqsadimiz musiqa pedagogikamizni milliy qadryatlarimizga suyangan holda, umumbashariy qadryatlarga intilishi, o'tmish va zamonaviylikni birgalikda olib borishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan.

ADABIYOTLAR

1. Mamarasulzoda Z. - "O'zbek musiqa namunalari to'plash va yozib olish tarixi" Jizzax.: 2022-yil.
2. Karimov I. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". Toshkent. Ma'anaviyat, 2008-yil. 140-143 -bet.
3. Abdulkarimova E., S.B.Karimov. "The importance of using interdisciplinary integration in shaping students' knowledge and skills". Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 264-268 p.
4. Abdulxadova Sh.R., S.B.Karimov. "Socio-Pedagogical bases of students for pedagogical activity preparation". An International Multidisciplinary Research Journal. 367-369 p.
5. Al-Forobiy. Bolshaya kniga o muzike. Bolshaya kniga o muzike i poeziya:perevod s arabskogo. Almaty 1993.
6. Qudratov I., E. Abdulkarimova - "Musiqa ta'limida fanlararo aloqadorlik" Samarqand.: 2015-yil. 29- bet
7. G.M.Sharipova, D.F.Asamova, Z.L.Xodjayeva. "Musiqa o'qitish nazariyasi metodikasi va maktab repertuari" Toshkent.: 2014-yil.
8. Karimov S.B.. "Musiqa darslarini tabiat fani bilan o'zaro bog'liqlikda tashkil etishning o'ziga xos uslublari". "Xorijiy filologiya, adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik masalalari" Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Jizzax 2021, 238-241 bet.
9. "Huquqiy madaniyatni yuksaltirishda jamoatchilik ta'sirini oshirishning innovatsion omillari". Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Jizzax 2021, 241-bet.
10. Karimov S.B.. "Musiqa darslarini fanlararo aloqadorlikda tashkil etishning o'ziga hos uslublari". Alma mater Samarqand. 2014, 51-52-bet.
11. "O'quvchilarning bilm va malakalarini shakllantirishda fanlararo integratsiyalashuvini qo'llashning ahamiyati". "Ilmiy va professional ta'lim jarayonida muloqot, jamiyat, fan va madaniyatlar integratsiyasi" nomli xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Samarqand 2021, 288-290-bet.

УДК: 37;377;331.86

Нозима КАРИМОВА,
Педагогик инновациялар институти доценти, (PhD)
E-mail: karimova.nr7@gmail.com

Педагогик инновациялар институти доценти, п.ф.д. Б. Б. Эргашев тақризи остида

ТАЪЛИМДА ПЕДАГОГИК ПАРАДИГМАЛАРИНИ ЯНГИЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ. ТАЪЛИМГА ПАРАДИГМИАЛ ЁНДАШУВ

Аннотация

Мақолада янги таълим парадигмаларни амалга оширишда “хаёт давомида таълим олиш” концепсиясини ишлаб чиқиш, “узлуксиз таълим олиш” имкониятларини кенгайтириш, педагогик парадигмаларнинг янгиланиши, узлуксиз таълим олишда янги парадигмаларини пайдо бўлиши, педагог кадрларни компетенциявий ёндашувлар асосида узлуксиз касбий ривожлантиришга бўлган эҳтиёжини ошириш, XXI асрнинг педагогик парадигмалари таркиби келтирилган.

Калит сўзлар: парадигма, педагогика, андрогогика, инновация, креативлик, мотивация, компетентлик, узлуксиз касбий ривожланиш, катталар таълими.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБНОВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ В ОБРАЗОВАНИИ ПАРАДИГМАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

В статье рассматривается развитие концепции «обучение на протяжении всей жизни» в условиях реализации новых образовательных парадигм, расширение возможностей «обучения на протяжении всей жизни», обновление педагогических парадигм, появление новых парадигм в непрерывном образовании, рост потребности в непрерывного профессионального развития педагогов дается структура педагогических парадигм.

Ключевые слова: парадигма, педагогика, андрогинность, инновации, творчество, мотивация, компетентность, непрерывное профессиональное развитие, образование взрослых.

SOCIO-PEDAGOGICAL FUNDAMENTALS OF RENEWAL OF PEDAGOGICAL PARADIGMS IN EDUCATION. PARADIGMIAL APPROACH TO EDUCATION

Annotation

The article discusses the development of the concept of "lifelong learning" in the implementation of new educational paradigms, the expansion of opportunities for "lifelong learning", the renewal of pedagogical paradigms, the emergence of new paradigms in continuing education, the growing need for continuous professional development of teachers. the structure of pedagogical paradigms is given.

Key words: paradigm, pedagogy, androgyny, innovation, creativity, motivation, competence, continuous professional development, adult education.

Кириш. XXI аср педагогикасининг янги вазифаси ҳаётни ўрганишга ўргатишдир. Бу педагогик тизимлар фаолиятидаги ижтимоий ўзгаришлар ҳолатини фаол ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан биридир.

Хусусан мамлакатимизда ҳам таълимга янгича ёндашувларни қўллаш, кадрлар тайёрлаш сифатини меҳнат бозори талабларига мослаштириш мақсадида 2020 йилнинг 15 май куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида Касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими фаолиятини ташкил этиш чоралари тўғрисида»ги Қарори[1] қабул қилинди. Мазкур қарор билан Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси ҳамда Касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими тўғрисидаги низом тасдиқланди. Миллий малакалар рамкаси Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мос бўлган саккизта малака даражасини, шунингдек, мос малакалар даражаларига эришишнинг асосий йўллариини ўз ичига олган.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон-Швейцария «Ўзбекистонда касбий кўникмаларни ривожлантириш» лойиҳаси ва бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар, шунингдек Ўзбекистонда самарали

фаолият юритаётган хорижий лойиҳалар экспертлари билан биргаликда 20 дан ортиқ хорижий давлатларнинг (Германия, Франция, Россия, Жанубий Корея, Туркия, Қозоғистон, Беларус Республикаси, Молдова) тажрибали ўрганилиб, Ўзбекистонда илк бор Миллий малакалар рамкаси ишлаб чиқилди.

Шунингдек, бугунги кунда тармоқ квалификация рамкалари, касб ва мутахассисликлар бўйича профессионал стандартлар ҳамда табақалаштирилган таълим дастурларини яратиш ва жорий этиш ишлари амалга оширилмоқда. Миллий малакалар рамкасининг тасдиқланиши меҳнат бозорида ноформал тарзда таълим олган минглаб ҳамюртларимизни квалификацияларини тан олинишига имкон беради ва улар ўз билим, кўникма ва малака даражасига мос касб ва мутахассисликлар бўйича ишлай олишларига имконият яратади. Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар тармоқлар малакалар рамкалари, касб ва таълим стандартлари, миллий ва халқаро даражада малакаларни тан олишнинг касбий таълимнинг барча даражалари учун ягона механизмларни назарда тутувчи, малакаларни тармоқлараро ва халқаро таққослашни таъминловчи компетенцияни баҳолаш тизими касбий малакалар, билим ва кўникмаларни

ривожлантириш миллий тизимининг институционал компоненти ва асоси ҳисобланади.

Профессional таълимдаги бу ислохотлар таълимда янги парадигмаларни қўллашни талаб этади. Таълим парадигмаси model сифатида бошқариладиган таълимни ривожлантиришнинг ушбу босқичида амалий муаммоларни ҳал қилиш учун фойдаланиладиган моделни аниқлайдиган назарий ва услубий шартларнинг мажмуи бўлгани учун XXI асрда парадигма алмашинуви масалаларини қўриб чиқишда парадигмал ёндашувдан фойдаланиш муҳимдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. XX аср охири ва XXI аср бошларидаги таълим жараёнига ахборот технологияларини кенг жорий этилиши ва таълимни рақамлаштириш, катталар таълимида таълим олишда масофанинг аҳамиятини йўқолиб бориши педагогикада ва андрагогикада таълим мақсадлари, мазмуни ва технологияларини янгилашга, такомиллаштиришга талаб ва эҳтиёжни орттириб боришини кўрсатди. Билим таркибидаги ўзгаришлар динамикаси, билимларни доимий янгиланиб турадиган сифати ва билимларнинг ижтимоий ривожланишга бевосита таъсири, мавжуд ўқув дастурларини жамият ва шахснинг эҳтиёжларига кўра такомиллаштиришни тақозо этади. Янги таълим парадигмаларни амалга ошириш “ҳаёт давомида таълим олиш” концепциясини ишлаб чиқиш, “узлуксиз таълим олиш” имкониятларини яратишга имкон бериш (очиқ таълим платформаларини яратилиши, онлайн таълимни вужудга келиши).

Глобаллашган дунё “янги билим ва компетенциялар даври”га қадам қўйди, бунинг натижасида жамият, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётда чуқур ўзгаришлар юз берди. Компетенцияларга асосланган иқтисодиёт ва жамиятга муваффақиятли ўтиш мамлакат тараққиёти ва раванги учун катта аҳамиятга эга бўлган “умр давомида таълим” билан бевосита боғлиқлиги аниқлашмоқда[2].

У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомоваларнинг фикрича - Педагогик парадигма (юнонча “paradigma” – мисол, намуна) – педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси (моделли, стандарти) сифатида илмий педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами бўлиб, у таълимнинг концептуал модели сифатида қўлланилади[3].

Педагогика фанига оид луғатларда парадигмаллик, илмий ҳамжамият томонидан педагогик ривожланишнинг муайян босқичида, педагогик муаммоларни ҳал қилишда, намуна сифатида қабул қилинган назарий, методологик кўрсатмалар тўплами сифатида талқин қилинади [4].

Н.А.Савотинанинг тадқиқотларида парадигма муайян тарихий даврда билимлар тармоғидан қатъий назар, дарсликларда, илмий ишларда қайд этилган ва илмий жамоатчилик томонидан тан олинган илмий дунёқарашнинг бошқа категорияларига нисбатан энг юқори даражадаги муаммоларни ечиш учун намуна сифатида қабул қилинган етакчи назария сифатида эътироф этилади [5].

Тадқиқотчи А.Новиковнинг таъкидлашича, жамият ривожланишининг саноат босқичида етакчи парадигма “билимга йўналтирилган парадигма” бўлган. Пост-индустриал ахборот босқичига ўтиш шароитида у таълимнинг концептуал ғояси сифатида инкироз даврига кирди ва фаолиятга йўналтирилган парадигма назарий жиҳатдан асосланиб амалиётга татбиқ этила бошланди[6].

Педагогик парадигмалар таълим мақсадларига эришиш жараёнида таълим субъектлари ўртасидаги педагогик муносабатларнинг муҳим хусусиятларини

ифодаловчи таълим жараёнининг асосий моделларини татбиқ этувчи восита сифатида тушунилади.

Тадқиқот методологияси. Замонавий таълим турли ёндашувлар асосида ривожланмоқда ва қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади: инсонпарварлаштириш, фарқлаш, диверсификация, стандартлаштириш, мульти-вариантлик, кўп даражалилик, фундаменталлаштириш, компьютерлаштириш, ахборотлаштириш, индивидуаллаштириш, узлуксизлик.

Илмий-техник, технократик парадигманинг асосий мақсади амалиётни такомиллаштириш асосида таълим олувчиларга “аниқ” илмий билимларни бериш ва уларнинг ўзлаштирилишини таъминлаштириш. Билим – кучдир, шу боис шахс киммати унинг ўрганиш, билим олиш, имкониятлари билан белгиланади. Шахс муайян (ўртача, стандартлаштирилган) билим ёки хулқ-атвор эгаси бўлсагина кадрият сифатида эътироф этилади деган ғоя ушбу парадигманинг асосини ташкил этади [7].

Э.В.Бондаревская парадигма ёндашувининг пайдо бўлишини қуйидаги сабаблар билан изоҳлайди:

- 1) олимларнинг замонавий инновацион жамиятда зиддиятчи педагогик воқеликни аниқлашга интилиши;
- 2) олимлар ва амалиётчиларнинг илғор тенденцияларга мос келадиган педагогик тизимларни ва ёндашувларни илмий асосланган усулни топишга интилиши[8].

Педагогик парадигмалар тарихий-педагогик тараққиётни таҳлил қилишнинг самарали воситаси бўлиб, инсоният тарихидаги турли фалсафий ва педагогик назарияларни, таълим тизимларини вужудга келтирувчи сабаб-натижа муносабатларига чуқурроқ кириб бориш, уларни тизимлаштириш ва таълим бериш имконини беради [9].

Таълим парадигмаси – таълимнинг концептуал модели – ўзгариши содир бўлмоқда: бошқача ёндашиш, бошқача ҳуқуқ, бошқа натижалар, бошқача муносабатлар, бошқача педагогик менталитет тақдир этилмоқда.

Бу жараён қуйидаги ўзгаришлар билан ифода этилади:

Таълимнинг мазмуни янги процессуал маҳоратлар, ахборотлардан фойдаланиш қобилиятининг ривожланиши, фан муаммоларини ижодий ҳал қилиш ва таълим дастурларини индивидуаллаштиришга қаратилган бозор амалиёти билан бойитилмоқда.

Анъанавий ахборот усуллари – оғзаки ва ёзма нутқ, теледастурлар ва радио алоқалар ўқитишни компьютерли ташкил этиш, глобал интернет тармоғидан фойдаланишга ўз ўрнини бўшатмоқда.

Педагогик жараёнинг энг муҳим ташкилий қисми ўқитувчи ва ўқувчининг шахсга йўналтирилган ўзаро муносабатлари бўлиб қолмоқда.

Шахсни ахлоқий тарбиялашга, инсоннинг маънавий қиёфасини шакллантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Таълим омилларини янада бирлаштириш кўзда тутилмоқда: мактаб, оила, микро ва макро соцуумларни.

Ижтимоий онг даражасига мос педагогик технологиялар яратишда фаннинг роли ортмоқда.

Фан-техника ютуқлари шароитида XXI аср педагогикаси тез ўзгаришчан ҳисобланади. Шунинг учун инсонни ижтимоий роллардаги ўзгаришларга жавоб беришга тайёрлаш самарадорлигини ошириш йўллари қайта кўриб чиқиш долзарбдир, бу шубҳасиз узлуксиз таълим, таълим тизимининг “ҳаёт давомида ўқиш” фаолият кўрсатиши зарурлигини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар. Шахсга йўналтирилган ёндашувга асосланган узлуксиз таълим концепцияси тегишли таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, шунингдек, инновацион таълим

парадигмаларининг асосий хусусиятларини ўзгартириш билан чамбарчас боғлиқ.

Компетентлик парадигмаси мутахассисларнинг тарқоқ билимлари ва кўникмаларини эмас, балки уларнинг мужассамлашган мажмуасини, яъни маълум бир предметга тегишли бўлган соҳада касбий вазибаларини самарали равишда хал қила олишини назарда тутди[11].

Шахсий-педагогик кадрятлар ижтимоий-психологик таълим сифатида юзага чиқиб, уларда ўқитувчи шахсининг мақсадлари, мотивлари, идеаллари ва бошқа дунёқарашга оид хусусиятлари акс этади. Бу хусусиятлар мажмуи унинг кадрятлар йўналиши тизимини ташкил этади. Кадрятлар йўналиши сифатидаги аксиологик «Мен» нафақат когнитив (билишга доир) таркибий қисмларни, балки инсоннинг ички йўналганлигида муҳим ўрин тутувчи ҳиссий-иродавий таркибий қисмларни ҳам ўз ичига олади. Унда ҳам ижтимоий-педагогик, ҳам педагогик кадрятларнинг индивидуал-шахсий тизими

асос бўлиб хизмат қилувчи касбий-жамоавий кадрятлар ўрин олган. Шунингдек, ўз навбатида педагогик кадрятларни бундай хилма-хиллиги уларни умумий тарзда таълимий ва тарбиявий кадрятларга ажратишга имкон беради.

Хулоса ва таклифлар. Глобал ахборот жамиятида илмий ва технологик цивилизациянинг ривожланиши танқид билан синовдан ўтган билимларни тарқатади, глобал даражада таълим ва билимларни текширишнинг етарли усулини амалга оширади. Вақт ўтиши билан таълим парадигмаларини ўзгартиришда аниқ давомийлик мавжудлиги тушунилади. Жамиятдаги ўзгаришлар таълим назарияси ва амалиётидаги ўзгаришларга олиб келади, лекин парадигмалар ривожланишидаги узлуксизлик анъаналар изсиз йўқолмаслигини кўрсатади, таълимни ривожлантириш ва педагогиканинг янги илмий асосларини жорий этиш учун мустаҳкам замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 майдаги 287-сон “Ўзбекистон Республикасида касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими фаолиятини ташкил этиш чоралари тўғрисида”ги Қарори. <https://lex.uz/docs/4814154>
2. Нурибегов Р.И., Қаландаровна Г.Қ. Рақобатбардош кадрлар тайёрлашда узлуксиз таълим тизимининг ўрни ва аҳамияти. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2018 йил.
3. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Методик қўлланма. У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. – Тошкент: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2012. – 193 бет, Педагогиканинг тараққиёт тенденциялари. ЎУМ. ТДПУ. Т.2016 й. 295-бет. 185-187-б
4. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. - М.: “Академия”. 2000.
5. Савотина Н.Л. Понятие «парадигма» и его статус в педагогике // Педагогика, 2012, № 10.
6. Новиков А.М. Постиндустриальное общество. Монография. - М.: “Эгвес”, 2011.
7. Педагогиканинг тараққиёт тенденциялари. ЎУМ. ТДПУ. Т.2016 й. 295-бет. 185-187-б
8. Бондаревская, Е. В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики [Текст] / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2007.— № 1. – С. 3 –10
9. Краевский В.В. Общие основы педагогики: учеб. пособие для студ. высш. учеб. пед. заведений, 2- изд. - М.: 2006. - С. 171-179.
10. Газман, О. С. Неклассическое воспитание: От авторитарной педагогики к педагогике свободы / О. С. Газман. – М.: МИРОС, 2002. – 296 с.
11. Муслимов Н.А., Каримова Н.Н. Сущность компетентностного подхода в формировании личностных качеств будущего учителя // Молодой учёный. –Чита. 2011.- № 11. – Б. 162- 164.
12. Современные проблемы непрерывного педагогического образования: коллективная монография / под ред. И.Р. Лазаренко, А.А. Веряева. – Барнаул: АлтГПУ, 2018. – 346 с.

УДК: 354.752

Акмалжон КАСИМОВ,
Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети магистранти
E-mail. a.kasimov@outlook.com

Профессор, ф.ф.д. Нуритдинов М.Н. тақризи асосида

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR ENERGY SECURITY IN UZBEKISTAN

Abstract

This article analyzes the structural changes, modernization and diversification processes in the energy sector, which is the main link in the industrial economy of Uzbekistan, state security and welfare of the people, the role of reforms in energy security in the country.

Keywords: energy security, alternative energy, green economy, fuel and energy, energy policy.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье анализируются структурные изменения, процессы модернизации и диверсификации в энергетике, которая является основным звеном индустриальной экономики Узбекистана, безопасности государства и благосостояния народа, роль реформ в энергетической безопасности страны.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, альтернативная энергетика, зеленая экономика, топливно-энергетический комплекс, энергетическая политика.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭНЕРГЕТИК ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ МУАММО ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон саноат иқтисодиётининг асосий бўғини, давлат хавфсизлиги ва халқ фароғонлигини таъминлашдаги энг асосий соҳа ҳисобланган энергетика соҳасидаги таркибий ўзгаришлар, модернизация ва диверсификация жараёнлари, Республикада олиб борилаётган ислохотларнинг энергетик хавфсизликни таъминлашдаги ўрни таҳлил қилingan.

Калит сўзлар: энергетик хавфсизлик, муқобил энергия, яшил иқтисодиёт, ёқилғи-энергетика, энергетик сиёсат.

Қириш. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистоннинг энергетик сиёсати мамлакатнинг энергетик хавфсизлигини таъминлаш, миллий энергетика тармоғи салоҳиятидан ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда фойдаланишга қаратилган.

Замонавий Ўзбекистонни ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири кўп жиҳатдан энергия хавфсизлигига эришиш билан боғлиқ бўлган мамлакатнинг иқтисодий барқарорлиги ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасини 2017 - 2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш мамлакат ривожланишининг муҳим йўналишларидан бири сифатида кўзда тутилган кучли энергетика сиёсати миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлигини ошириш учун замин яратади. Бу соҳадаги жадал ривожланишни таъминлаш мақсадида 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш бўйича белгиланган вазифалар доирасида иқтисодиётни электр энергияси билан узлуксиз таъминлаш ҳамда «Яшил иқтисодиёт» технологияларини барча соҳаларга фаол жорий этиш, иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини 20 фоизга ошириш вазифалари илгари сурилди [1]. Шу муносабат билан ҳозирги вақтда ёқилғи-энергетикадек иқтисодиётнинг етакчи соҳасида таркибий ўзгаришлар, модернизация ва диверсификация жараёнлари давом этмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Энергетик хавфсизликни таъминлаш бўйича глобал тенденциялар мавжуд. Дунёда энергетик ресурсларни сотиб

олувчи ривожланган давлатлар асосан ички энергия истеъмолида тежамкорлик ва энергия ташувчилар нархини тушириш ҳамда муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш даражасини ошириш эвазига миллий энергетика хавфсизлигини таъминлашга ҳаракат қилмоқдалар. Энергия хом ашёсини сотувчи давлатлар учун эса ёқилғига ички эҳтиёжни оптимал даражада камайтириш ҳисобидан экспорт салоҳиятларини янада ошириш, имкон қадар бирламчи маҳсулотларни четга чиқишини камайтириб, қайта ишлашни йўлга қўйиш ҳамда маҳсулотлар нархини максимал даражага етказиш орқали энергетик хавфсизликка эришиш масалалари ўзининг долзарблигини сақлаб қолмоқда.

Глобал даражада технологик ютуқларга эришилаётган бўлсада, энергиянинг энг универсал тури бўлмиш электроэнергия ишлаб чиқаришда анъанавий энерготашувчилардан кенг қўламда фойдаланиш давом этмоқда ва яқин 10-15 йил ичида мазкур йўналишда “катта сакраш” бўлмаслигини соҳа мутахассислари билдирмоқдалар [2]. Хусусан, дунё миқёсида электро-энергиянинг 36,7% кўмир, 23,5% газ, 3,1% нефтни ёқиш ҳисобига ишлаб чиқарилаётган бўлса, 10,4%лик улуш атом энергетикаси ва 15,8%лик улуш гидроэнергетика ҳиссасига тўғри келмоқда [3].

Умумий ҳажмда қайта тикланадиган энергия манбаларининг улуши эса атиги 2,1% ни ташкил этмоқда. Хусусан, ушбу соҳада етакчилардан бири бўлган Германияда муқобил электроэнергия манбаларининг улуши атиги 8% ни ташкил этаётган бўлса, глобал иқтисодий етакчилардан бири бўлган Хитойда жами ишлаб чиқарилаётган электроэнергиянинг 77% кўмирни ёқиш орқали олинмоқда.

Демак, яқин ва ўрта муддатли келажақда анъанавий энергия ташувчиларга талаб энг камида шу даражада сақланиб қолишини катта аҳтимоллик билан таъкидлаш мумкин. Бу эса, ўз ўрнида мазкур турдаги хом ашё - углеводородларнинг нафақат геоиктисод, балки геосиёсатнинг ҳам асосий омилларидан бири бўлиб қолишини аңглатади.

Тадқиқот методологияси. Энергетик хавфсизлик - мамлакатни бир томондан ички истеъмол учун энергия манбаларини етказиб бериш барқарорлиги тушунилса, иккинчи томондан, уларнинг нархи кескин ўзгаришига (асосан, ўсишига) йўл қўймаслик ёки миллий иқтисодиётнинг янги нархларга талофотларсиз мослашишини таъминлашни тушуниш керак.

Илк бор халқаро илмий адабиётларга “Энергетик хавфсизлик” тушунчаси 1973 йилги “Нефть инкйрози”дан сўнг Халқаро Энергетика Агентлиги томонидан киритилган. Унга қўра, Энергетик хавфсизлик - маълум бир иқтисодий шароитларда талаб қилинаётган энергия миқдорига эга бўлиш борасида ишонч ҳосил қила олишдир [4].

Энергетик хавфсизлик борасидаги сиёсатнинг асосий мақсади - унинг характеристикаларини (параметрларини) янги сифат даражасига изчиллик билан эришиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасини 2017–2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш мамлакат ривожланишининг муҳим йўналишларидан бири сифатида кўзда тутилган. Кучли энергетик сиёсат миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлигини ошириш учун замин яратади. Шу муносабат билан ҳозирги вақтда ёқилғи-энергетикадек иқтисодиётнинг етакчи соҳасида таркибий ўзгаришлар, модернизация ва диверсификация жараёнилари давом этмокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 01.02.2019 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси ёқилғи-энергетика соҳасини бошқариш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5646-сонли қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Энергетика вазирлигининг ташкил этилиши ушбу йўналишда муҳим қадам бўлди. Энергетика вазирлиги олдида энг муҳим вазифалардан бири сифатида Ўзбекистон Республикасининг энергетика хавфсизлигини таъминлаш, иқтисодиёт тармоқлар ва мамлакат аҳолисини ёқилғи-энергетика ресурслари билан барқарор таъминлаш, қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг тарғиб қилиш ва ривожлантиришга қаратилган ёқилғи-энергетика тармоғида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифаси юкланди.

Ўзбекистон шароитида Энергетик хавфсизлик ни таъминлашнинг асосий тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

мамлакат иқтисодиёти ва аҳолисини энергия билан нормал шароитларда тўлиқ ҳажмда ва турли ҳилдаги таҳдидли ёки фавқуллодда ҳолатларда зарур бўлган ҳажмда ишончли таъминлаш;

туғалланаётган ресурсларнинг ўрнини тўлдириш;

фойдаланилаётган ёқилғи ва энергия турларини диверсификациялаш (иқтисодиёт қандайдир бир турдаги энергия ташувчига боғлиқ бўлиб қолиши керак эмас);

экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олиш;

энергия исрофгарчилигига барҳам бериш (энергетик самарадорлик сиёсати);

энергетик ресурсларни ички ва ташқи бозорларга икки томонлама фойдали етказиб беришда ва экспорт тузилмасини рационаллаштиришда иқтисодий шароит-

ларни яратиш (авваламбор, солиқ ва божхона бўйича қўриладиган чора-тадбирлар ҳисобига) ва бошқалар.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда энергетикани ривожлантириш истиқболларига тўхталсак. Ўзбекистон суверенитетни қўлга киритгач, энергетика соҳасида мамлакатнинг энергетик хавфсизлигини таъминлаш, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этишда энергия ресурсларидан фойдаланиш даражасини оширишга қаратилган сиёсат юритилди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида амалга оширилаётган изчил ислохотлар мамлакатимиз ёқилғи-энергетика саноатини ривожлантиришни тубдан янги босқичга қўтарди. 2019 йил феврал ойида асосий саноатни бошқариш ва ривожлантириш учун масъул Энергетика вазирлигининг ташкил этилиши мамлакатнинг ягона, мувофиқлаштирилган ва мувозанатли энергетика сиёсатини олиб бориш жараёнини бошлашга хизмат қилди.

Иқтисодиётнинг муҳим йўналишларида энергетик хавфсизлиқнинг таъминланиши, хусусан, бирламчи энергия манбаларини қазиб олиш ва ишлаб чиқаришнинг мақбул даражадалиги ва энергия истеъмолида тежамкор технологиялардан фойдаланиш кабилар мамлакатнинг ривожланишига олиб келади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаб ўтганидек, қайта тикланадиган ва муқобил энергия манбаларидан фойдаланган ҳолда 2026 йилга қадар электр энергия ишлаб чиқариш улусини 20 фоиздан ошириш, мамлакатни ишончли, хавфсиз, тежамкор ва самарали электр энергияси билан таъминлаш, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш, модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига 2030 йилга қадар 20 минг мВтга етказиш лозим [5].

Соҳани ривожлантиришнинг янги босқичида ва саноатни бошқариш, унинг рақобатбардошлиги ва инвестицион жозибадорлигини ошириш мақсадида Энергетика вазирлиги томонидан энергия ресурсларига бўлган талабни қондириш, давлат - хусусий шериклик механизмларини такомиллаштириш, бозор механизмларини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмокда. Хусусан, тариф сиёсатини амалга ошириш, инвестицияларни жалб қилиш учун шарт-шароитлар яратиш, иқтисодиётнинг энергия сарфини камайтириш, энергия тежовчи технологияларни жорий этишни рағбатлантириш ва бошқалар.

2020 йил апрел ойида мамлакатимиз ҳукумати томонидан халқаро экспертлар иштирокида ишлаб чиқилган 2020-2030 йилларда Ўзбекистон Республикасини электр энергияси билан таъминлаш концепцияси тасдиқланди. Унда қуйидаги рақамлар келтирилган: 2030 йилга бориб республика истеъмоли 120,8 миллиард кВт/соатни ташкил этиши прогноз қилинмокда (2018 йилга нисбатан 1,9 баробар кўп). Келгуси йилларда қувватлар кескин оширилмаса, мамлакат электр энергиясининг жиддий танқислигига дуч келиши мумкин. Шу боис концепцияда 2030 йилга бориб мамлакатнинг ишлаб чиқариш қувватларини 12,9 ГВт дан 29,3 ГВт га, электр энергияси ишлаб чиқаришни эса 63,6 миллиард кВт/соатдан 120,8 кВт/соатга ошириш кўзда тутилган [6].

“Париж битимини (Париж, 2015 йил 12 декабр) ратификация қилиш тўғрисида”ги қонун билан Ўзбекистон Республикаси атмосферага иссиқхона газлари чиқарилишини камайтириш бўйича чора-тадбирлар қўриш мажбуриятини олганини ҳисобга олиш лозим. Ушбу концепция муносабати билан “яшил” технологиялар: қуёш, шамол, гидроэнергия ва атомдан фойдаланган ҳолда янги ишлаб чиқариш қувватларини қуриш лойиҳаларини амалга ошириш режалаштирил-

моқда. Айтиш жоизки, Ўзбекистонда қуёш ва шамол энергиясини ишлаб чиқаришни деярли нолдан қуриш режалаштирилмоқда, чунки бугунги кунда республикада қуёш ва шамол энергиясидан ишлайдиган бирорта ҳам саноат электр станцияси мавжуд эмас. Айни пайтда Ўзбекистон Марказий Осиёдаги энг йирик энергетика лойиҳаси – Жиззах вилоятидаги Тузкон кўди яқинида 2,4 гигаватт қувватга эга атом электр станциясини қуришда иштирок этмоқда. 2030 йилга бориб электр станцияси мамлакатдаги электр энергиясининг қарийб 15 фоизини таъминлай олади. Шу билан бирга, 2030 йилга бориб жами энергия балансида қуёш энергияси улуши 17,3 фоиз, шамол энергетикаси 10,4 фоиз, гидроэнергетика 13,1 фоиз, атом энергетикаси 8,3 фоиз ва иссиқлик энергияси 50,9 фоизни ташкил этиши назарда тутилмоқда [7].

Бундай кўрсаткичларга эришиш учун Ўзбекистонда инвесторларга бир қатор имтиёзлар яратилган бўлиб, улар мамлакатда қуёш, шамол ва қайта тикланувчи энергия манбалари (ҚТЭ) ёрдамида электр ва иссиқлик энергияси соҳасини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 майдаги «Қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунида белгилаб қўйилган. Унда Ўзбекистонда қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни рағбатлантиришга қаратилган бошқа имтиёз ва преференциялар ҳам назарда тутилган. Хусусан, қайта тикланадиган энергия манбаларидан энергия ишлаб чиқарувчилар, шу жумладан, давлатга қарашли бўлмаган корхоналар эгаллаган ер майдонлари ҳамда қайта тикланадиган энергия қурилмалари (0,1 МВт ва ундан юқори номинал қувватга эга бўлган) учун мол-мулк ва ер солиғидан фойдаланишни бошлаганларидан бошлаб ўн йил муддатга озод этилади.

Ўзбекистонда электр энергетикасини ривожлантиришнинг асосий устувор йўналишларидан бири – тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига иссиқлик электр станциялари (ИЭС), атом энергияси, қайта тикланадиган энергия манбалари (ҚТЭМ) каби ишлаб чиқариш объектларини ривожлантириш ҳисобланади.

2030 йилгача бўлган даврда энергия тизимининг ишлаб чиқариш қувватини ошириш мақсадида йирик

инвестиция лойиҳалари ишлаб чиқилмоқда. Улар қаторига:

1) умумий қуввати 15 ГВт бўлган самарадор иссиқлик энергияси ишлаб чиқарувчи объектларни қуриш;

2) электр энергияси ишлаб чиқариш умумий қуввати 9,5 ГВт га яқин бўлган (Сирдарё, Навоий, Толимаржон, Тахиятош, Тўрақўрғон иссиқлик электр станциялари ва бошқаларда) замонавий ПГУ электр станцияларини қуриш;

3) умумий қуввати 3,2 ГВт га яқин бўлган газ-поршенли қурилмалар, авиация газ турбиналари ва замонавий электр энергия захиралаш тизимлари асосида (Сирдарё, Тошкент ИЭС, Муборак ИЭМ ва ҳ.к.) манёврли ишлаб чиқариш қувватларини қуриш;

4) умумий қуввати 8400 МВт дан зиёд бўлган қайта тикланадиган энергия манбалари асосида ишлайдиган қуёш, шамол ва гидроэлектрстанцияларини қуриш, ва уларнинг жами электр энергиясини ишлаб чиқаришдаги улушини 25% га етказиш.

5) 2400 МВт қувватга эга бўлган атом станциясини қуриш қиради [8].

Хулоса ва таклифлар. Миллий иқтисодий хавфсизликни таъминлашда энергетик соҳанинг ўрни муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон энергетик мустақилликни қўлга киритган давлат ҳисобланади. Иқтисодиётнинг тараққиёти эса ушбу кўрсаткич билан бевосита боғлиқ. Бирок, дунё микёсида чекланган ресурслар учун кескин рақобат кузатилаётган бир вақтда мазкур мустақилликни таъминлаш тобора мушқуллашиб бормоқда.

Энергетик хавфсизлик масаласи кўп қиррали муаммо ҳисобланиб, мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш теңденцияларига тўғридан-тўғри таъсирга эга. Республика энергетика соҳасининг ҳозирги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда энергетик хавфсизликни таъминлаш ва энергетика мажмуасидаги умумий вазиятни янада яхшилаш учун Республика ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларига эришиш учун олиб борилаётган ислохотларни жадал тадбиқ этиши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги 28.01.2022 йилдаги ПФ-60 сонли фармони. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Юсупов У.С. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кесимида энергетик хавфсизлик муаммолари ва истиқболлари. // Вестник Высшей школы, Ташкент, 2015. №2, С. 15-28.
3. Our World in Data based on BP Statistical Review of World Energy. Statistical Review of World Energy 2020, 69th edition Электрон манба: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>
4. Energy Dictionary/ World Energy Council. – Paris: Jouve SI, 1992. – 635 p.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. – 154-бет.
6. 2020-2030 йилларда Ўзбекистон Республикасини электр энергияси билан таъминлаш концепцияси. Электрон манба: https://minenergy.uz/uploads/f11fddb2-dc19-9986-9329-8e4e72ab7c43_media_.pdf Ibid.
7. Ўзбекистон Республикаси энергетика соҳасида инвестиция сиёсати ва истиқболлари. Электрон манба: <https://minenergy.uz/uz/pages/view/invest>

УДК: 378:151.9:001(575.1)

Рухсора КУДРАТУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: kudratullaevaruhsora@gmail.com
Нигора ТОШТЕМИРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети магистранти
E-mail: nigoratoshtemirova1216@gmail.com

ТАШХИА психология кафедраси доценти, психол.ф.н. М.Акрамов тақризи асосида

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FEATURES OF THE COMPLEX OF UNMET NEEDS

Abstract

In the science of psychology, there are a number of concepts, terms, phrases that have both national and universal characteristics, which have a certain methodological and theoretical significance due to their genesis and nature. In our opinion, one of such important scientific concepts is the term of aspiration, which has not become the subject of research in psychology. Although some comments have been made on the psychological nature of unmet needs, and observations have been made, no fundamental ideas have been put forward about its structure, its role in the life and activity of a person, its importance in maturity. Therefore, in our article there are comments on the scientific and methodological basis of the problem of unmet needs, the role of the individual in life and activity, the importance of maturity, the psychological essence.

Key words: a complex of unmet needs, psychological characteristics, scientific and methodological features, needs.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКСА НЕУДОВЛЕТВОРЕННЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Аннотация

В психологической науке существует ряд понятий, терминов, словосочетаний, имеющих как национальные, так и универсальные характеристики, которые имеют определенное методологическое и теоретическое значение в силу своего генезиса и характера. На наш взгляд, одним из таких важных научных понятий является термин комплекс неудовлетворенной потребности, которая не была предметом исследования в психологии. Поэтому в нашей статье идут рассуждения о научно-методологической основе проблемы неудовлетворенных потребностей, о их роли в жизни и деятельности личности и о психологической сущности.

Ключевые слова: комплекс неудовлетворенных потребностей, психологическая характеристика, научно-методологические особенности, потребности.

ИЖТИМОЙ ТАСАВВУРЛАР ШАХС ИЖТИМОЙ ТАЖРИБАСИНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Аннотация

Мустаҳкам ва бахтли оила қуришга йигит-қизларни илк ёшлиқдан тайёрлаш, оила муҳитида ҳамда барча таълим бўғинларида бу ишларни босқичма-босқич изчил давом эттириш олиб бораётган сиёсатимизнинг нақадар истикболга қаратилганлигини кўрсатади. Мақсадимиз пок ниятли, жисмонан бақувват, соғлом, интеллектуал салоҳияти юксак, ҳар томонлама тук миллатпарвар, оилапарвар, ватанпарвар ёшларни вояга етказиш экан, бу борада оила институтининг барча имкониятларидан тўла ва ўринли фойдаланишни билишимиз, бу йўлдаги самарали механизмларни илмий жиҳатдан тадқиқ этишимиз лозим бўлади.

Шу сабабли ёшлардаги оила типи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларни тадқиқ этиш нафақат илмий-амалий, балки маънавий ва мафкуравий аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: ижтимоий тасаввурлар, шахс ижтимоийлашуви, оилавий тасаввурлар.

Қириш. Ижтимоий психология Ўзбекистонда жадал ривожланиб бораётган фан тармоғи сифатида ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, уларда оила тўғрисида аниқ тасаввурларни шакллантириш йўллари ўрганар экан, энг аввало, оиланинг қайси модели ёки типи ҳозирги замон ёшларига маъқул эканлиги, бу типларнинг замонавийлик ҳамда анъанавийлик тамойилларига қанчалик мос келишига ва йигит ва қизларнинг бу борадаги ижтимоий тасаввурларига алоҳида эътибор қаратади. Зеро, никоҳга икки шахс - йигит ва қиз қиради. Улардаги жинсга оид психологик хусусиятларнинг қандай эканлиги, оила муҳитида рўй берувчи психологик ҳодисаларнинг ёшлар онгига таъсири қўламини билган ҳолда, шахслараро муносабатларни мустаҳкамлаш йўллари белгилаш фан учун ҳам, амалиёт учун ҳам фойдалидир. Ушбу ҳолатларга оид тасаввурларни билиш шахс ижтимоий ҳулқини олдиндан башорат қилиш, оила мустаҳкамлигини

таъминловчи шахсий ва гуруҳий омилларнинг таъсирини мақсадли бошқариш имкониятини беради. Зеро, ёшларда ижтимоий психологик тасаввурлар ва улар асосида шаклланидиган установкаларнинг ўзгариб бораётганлиги ҳаёт тарзи ёки ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг ўзгариб бораётганлиги билангина изоҳланмайди, балки бунда инсон омили ва унинг психологиясида рўй бераётган ўзгаришларнинг ўрни ва роли ҳам сезиларлидир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Биз танлаган муаммо ижтимоий психологиядаги шахслараро ўзаро муносабатлар, шахслараро ўзаро таъсирлашув, оилавий муносабатлар ва улар таъсирида ёшларнинг психологик жинсига алоқадор тафовутлар асосида шаклланидиган ижтимоий тасаввурлар ва ижтимоий установкаларни тадқиқ этишга алоқадордир. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбекистонлик кўплаб

олимлар ўзларининг докторлик ҳамда номзодлик диссертацияларида, ўқув қўлланма ва монографияларида ушбу масалаларга алоҳида эътибор қаратганлар (Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова (1994; 2006; 2008), Э.Ғ.Ғозиев (1994), Ш.Р.Баротов (2005), Н.С.Сафаев (2005), Б.М.Умаров (2009), Г.Т.Ядгарова (2004), О.А.Абдусатторова (2006; 2007), Х.Х.Ҳайдарова (2007), У.Шамсиева (2000), (ва бошқалар).

Ўқувчи-ёшларнинг оила моделини танлаши шахсдаги муайян ижтимоий ўрнатилган ҳолатларга боғлиқ бўлгани сабабли биз бу борада ўтказилган тадқиқотларни хорижий психолог ва социологлар У.Томас ва Ф. Знанецкий, Г.Олпорт, М. Смит, К. Ховланд, А.Н. Eagly, S. Chaiken, R.Н. Fazio, R.E. Petty, J.T.Cacioppoларнинг ишлари асосида, ижтимоий тасаввурлар доирасида шаклланидиган ижтимоий ўрнатилган ҳолатларнинг қанчалик барқарорлиги, унинг шахс ижтимоий ҳулида намоён бўлиши ҳамда ўзгариши муаммоларини эса Э.Катц, П.Лазарфельд, Р.Мертон, Д.Штальберг, Д.Фрей, В.Штребе, К.Джоунас, М. Fishbein, S.J. Brecklerларнинг илмий изланишларини таҳлил қилиб, тадқиқот предметини аниқладик.

Шу билан биргаликда ҳозирги замон психологиясида оила ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти масаласи ҳам қўллаб-қўлланма ҳолатида тадқиқотчиларнинг изланишларига асос бўлган (М.Аргайл, Т. Андреева, А.Я. Варга, К.Витакер, В.Н.Дружинин, М.Джеймс, А.А.Кроник, Л.Я.Гозман, А.И.Антонов, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, М.Г.Давлетшин, М.Салаева, Н.Салаева, Ф.Рўзикулов, Ф.Акрамова, Х.Каримов ва бошқалар).

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг назарий-методологик асосларини танлашда биз ижтимоий тасаввурлар ва уларнинг ўзгаришига оид ўтказилган тадқиқотларнинг назарий ҳулосаларидан (С.Московиси, А.Донцов, Г.Андреева, Ш.А.Надирашвили, В.Г.Норакидзе, А.С.Прангишвили, П.Шихирев ва б.); психик жараёнларни ўрганишга фаолиятли ёндашув назариясидан (А.Н.Леонтьев, А.Г.Асмолов, М.А.Ковальчук ва б.); бола шахсининг ижтимоий муҳит таъсирида шаклланиши назарияларидан (Л.И.Божович, В.Н.Мясичев, В.А.Ядов ва б.); гендер сифатларнинг ташки муҳит таъсирида такомиллашувига оид қарашлар (К.Уэст, Д.Зиммерман, С.Бем, Т.Бендас ва бошқалар)дан фойдаландик.

Оила типини танлашга таъсир этувчи феноменлар ҳақидаги ижтимоий тасаввурларнинг социал психологик ҳамда этнопсихологик моҳиятини илмий тадқиқ этиш учун унинг, яъни, ижтимоий тасаввурларнинг илмий феномен сифатида фанда ўрганилишига эътибор берамиз. Бу феномен аслида охириги йилларда Ғарбдаги қатор олимлар ҳамда ва россиялик социал психологлар томонидан ўрганила бошланган илмий феномендир [6] (S.Moscovici, I.Jodelet ва бошқалар). Биз хорижий тадқиқотчиларнинг фикрларини умумлаштириб, ижтимоий тасаввурларга берилган қуйидагича таърифни келтирамиз: ижтимоий тасаввурлар ҳар бир шахс томонидан ижтимоий борлиқни ўзига хос тарзда қайд этиш воситаси бўлиб, субъектив реаллиқни объективлик билан боғловчи психологик воситалардир. Бу таъриф орқали биз ижтимоий тасаввурларнинг бир неча муҳим хусусиятларини ажратишимиз мумкин.

1) ижтимоий тасаввурлар фаол ижтимоий мулоқотлар маҳсули, демак, оилавий ўзаро муносабатларда амалга ошириладиган муомала ва мулоқот маҳсули;

2) ижтимоий тасаввурлар шахс учун муҳим бўлган ижтимоий объектларга нисбатан унинг онгли муносабатларини таъминлайди, жумладан, шахс томони-

дан истиқболда ўзи учун маъқул оилавий муносабатлар моделини;

3) ижтимоий тасаввурлар билиш воситасидир, шу боис улар орқали шахс оилавий ўзаро муносабатларнинг моҳиятини, табиатини билиди, маъқулига тақлид қилади;

4) жамиятда қабул қилинган турли ижтимоий меъёрлар, хатти-ҳаракат шакллари, қадриятлар ва баҳоларнинг интериоризациясини таъминлайди, жумладан, оилавий нормалар, ҳулқ-атвор андозалари, эрхотинлик ва ота-оналик мақомларининг қабул қилинишини таъминлайди;

5) ижтимоий тасаввурлар шахс ижтимоий тажрибасининг асосидир, бу тажриба истиқболдаги ижтимоий ҳулқнинг асосини ташкил этади.

Шундай қилиб, тадқиқотнинг методологик асоси бўлиб, шахснинг оилавий муносабатлар ва оиладаги ҳулқ модели тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар ва субъектив образлар ҳақидаги назариялар хизмат қилади. Шу ўринда ижтимоий тасаввурлар концепцияси асосчиларидан бири Сержи Московисининг таърифини келтириш ўринлидир: ижтимоий тасаввурлар бихевиористлар таърифлаган механик образ ҳам, ташки ва ички муҳит ўртасида зиддият туғдирадиган нарсаси ҳам бўлмай, бу “.. фаол равишда объектив борлиқни ижтимоий психологик тарзда қайта ўзлаштиришнинг маҳсули ҳамда жараёнидир” [2] деб ёзган эди.

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий тасаввурларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, биз уларнинг қандай усул билан ўлчанишига эътибор қаратамиз. Бу ўринда яна профессор В.М.Каримова ва унинг шогирдлари ўтказган тадқиқотларнинг ҳулосаларига таянамиз (О.Ҳайитов, О.Қодирова, О.Абдусатторова, Х.Ҳайдарова ва бошқалар). Уларнинг таъкидлашича, ижтимоий тасаввурларнинг психологик ўлчови вазифини тасаввурлар эгасининг тасаввурлар объекти ҳақидаги маълумотлари даражаси, шу объектга нисбатан баҳолари характери ҳамда ҳулқ-атворида бевосита намоён бўладиган ижтимоий ўрнатилган ҳолатлари ўтади [1; 3].

Бундай уч ўлчовли модел, фикримизча, ижтимоий тасаввурларнинг динамик тизими ўзгарувчанлигини таъминлайди. Чунки, ижтимоий тасаввурлар ҳаёт мобайлида ўзгариб туради, уларнинг шаклланиш ва ўзгариш механизмларида тасаввурлар эгасининг ижтимоий борлиқни қандай идрок қилишдан тортиб, шахсий маъно касб этган объектларнинг билимлар тизимида ўрнашиш ҳамда ҳулқ-атворда намоён бўлиб, шахсий тажрибага айланиши жараёнларда муҳим роль ўйнайди.

Ижтимоий тасаввурлар доирасида ўрганиладиган ижтимоий ўрнатилган ҳолат эса ижтимоий тасаввурлар объектига нисбатан субъектнинг муносабатларини билдиради ва у баҳолар тизими билан узвий боғлиқ бўлади. Ўрнатилган ижтимоий ёки салбий бўлиши баҳолар характеридан келиб чиқади. Лекин шуниси муҳимки, объектга муносабатнинг характери мавҳумроқ бўлганда ҳам ўрнатилган у ёки бу тарзда намоён бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирлик ёшидаги бола отаси билан онаси ўртасидаги муносабатнинг ҳақиқий табиатини аңғаламаслиги мумкин, лекин иккаласининг муносабатларига қараб, унда умуман оила ва никоҳ деб аталмиш қадриятга нисбатан муайян ўрнатилган шаклланиб бораверади. Лекин низолаарга тўла муносабатлар муҳитида яшаб, қатта бўлган болада эса истиқболдаги оилага нисбатан фақат салбий ўрнатилган шаклланиши эҳтимол. Буни биз эмпирик тадқиқот жараёнида аниқлаймиз. Шунинг учун ҳам ҳаётини позицияси шаклланиган илк ўспиринлик ёшидаги ўқувчиларда оиланинг модели ва қандай оила типини афзал қўришига оид билимлар ва

тасаввурлар унинг ижтимоий установкасининг белгиларидандир.

Шундай қилиб, ижтимоий тасаввурлар индивиднинг онгидаги когнитив белгилари билан хулқ- атвори ўртасида воситачи ролини ўйнайди. Бу ҳусусда яна бир француз олими Ж.Кодол фикрига қўшилиамиз. У шундай ёзади: “Объект ҳақидаги янги маълумот субъектнинг когнитив соҳасида (универсум) табақаланади, аниқроғи, ана шу соҳанинг маълум тизимида тасаввурларга айланган бўлагида қайта ишланиб, маълум хулқ- атворни келтириб чиқаради. Маълумотлар селекцияси айна шу дақиқада унинг индивид учун муҳимлик, зарурлик (“прегнантлик”) принципида амалга ошади [4; 7]. Шу ўринда умуман ижтимоий тасаввурларнинг конкрет функциялари ҳақида фикр юритиш мумкин. Уларнинг асосий функцияси - билишдир. Ижтимоий тасаввурларнинг бирламчи вазифаси баён этиш, кейин тартибга солиш (классификация) ва, ниҳоят, тушунтиришдир.

Тасаввурлар шундай назариялар ролини ўйнайдики, улар ташқи муҳитни маълум когнитив тизимлар доирасида тушунтиради. Инсон онгида борлиқнинг ўзи шундай тизимга солинадик, у тасаввурларга асосланиб туриб, “бўлаётган ҳодисалар қанчалик реал эканлигига” жавоб излайди. Бошқача қилиб айтганда, одам ташқи

муҳитни айнан қандай бўлса шундайлигича эмас, балки ўз хоҳиш, истаклари ва тасаввурлари таъсирида идрок этади, шу боис ҳам биз тахмин қиламизки, маънавий муҳити коникарсиз бўлган оила муҳитида тарбияланган бола истиқболда ижобий модели оила типини тасаввур қилиши ва айнан шундай оила типига нисбатан установка шаклланиши ҳам мумкин. Бу ҳам бизнинг муҳим методологик хулосаларимиздандир.

Иккинчи, муҳим функцияси - хулқ- атворнинг воситачиси эканлиги. Яъни, ижтимоий тасаввурлар хулқ- атворни ташкил этиш билан ижтимоий мулоқот жараёнида бевосита иштираётган этади. Бу нарсаси Ж.Кодол, Абрик, М.Плон, В.Дуаз ва бошқаларнинг ишларида исбот этилган. Уларнинг ишларида тасаввурлар хулқ-атворни таъминловчи ўзгармас қийматлар сифатида қаралган. Турли муаммоли вазиятларда қарор қабул қилишда [4], зиддиятларни ечишда, ҳамкорликнинг маҳсулдорлигини ошириш ва бошқариш масалаларида тасаввурларнинг бевосита роли ўрганилди. Бизнингча, айна балоғат ёши оstonасида ҳаётини муҳим қадриятлар, масалан, келгуси оиласи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар усмирлик даврида ўзига хос тарзда воситачи ролини бажариши истиқбол учун муҳим қадриятлар тизимининг онгида шаклланишига омил бўлиши мумкин.

2.2.1.-жадвал

Ижтимоий тасаввурларнинг шаклланиш босқичлари

Босқичлар	Ижтимоий тасаввурларнинг намоён бўлиши
Дастлабки босқич – идрок қилиш	Бевосита онгда акс этадиган маълумотлар қабул қилинади, улар англаганлик ва шахс учун зарурат нуктаи назаридан сараланади.
Иккинчи - ассоциатив боғланишлар босқичи	Онгда пайдо бўлган янги хабарлар эскилари билан солиштирилади, улар ўртасида ассоциатив ва маъновий боғланишлар ўрнатилади.
Учинчи – генерализация босқичи	Бунда тафаккур ва тушунчалар бойийди, ҳар бир маълумот ёки хабар алоҳида-алоҳида индивид учун аҳамиятлилиқ нуктаи назаридан бошқа маълумотлар билан бирлашади.
Охирги босқич индивидуализация	Ҳар бир алоҳида шахснинг ижтимоий установкалари шаклида унинг хулқ- атвори йўналишини белгилайди.

Ижтимоий тасаввурларнинг ўзгариши, ривожланиши ва қайта шаклланиши ҳусусида шуни айтиш лозимки, бу жараёнда қайтариш усули муҳим рол ўйнайди. Масалан, оила даврасида ота-она фарзанд ҳамда эр-хотинлар, бошқа қариндошлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қайтарилиши уларни идрок қилаётганнинг ҳам ҳиссий, ҳам интеллектуал соҳасига таъсир этади. Маълум шахсий маъно ва мазмун касб этган қайтаришлар тасаввурларнинг эътиқодлар даражасида мустаҳкамланишига олиб келиши мумкин. Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда ва оилавий психотерапия тажрибасида ана шу муҳим психологик омилни албатта ҳисобга олиш зарур. Бу ўринда шуни ҳисобга олиш лозимки, агар шахснинг идорикига етиб келаётган маълумот унинг илгариги субъектив тасаввурларига мос келса у тўғри, объектив, реал деб тан олинади-да, тасаввурлар тизимидан ўрин олади, агарда установка аксинча бўлса ва берилаётган маълумот шахс қарашларига мос келмаса, қабул қилинмаслиги мумкин.

Бунда ҳар бир халқнинг миллий тафаккури ва идрок хусусиятларидаги этнопсихологик омиллар ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, оилада эр-хотин ёки қайнона ва келин ўртасида, ота - она - фарзанд муносабатлари таранг бўлиши анъанага айланган бўлса, бу ҳолат ўсмир ёшларнинг соғлом муносабатлар тўғрисидаги маълумотларни қабул қилишини қийинлаштиради, мавжуд оила модели номаъқул сифатида идрок этилиши

мумкин. Лекин ёшларда, айниқса, маълумот даражасига кўра янгиликка чанқоқ кишиларда тасаввурларнинг қайта қурилиши ва установкалар ўзгариши анча осон кечгани сабабли, ушбу муносабатлар характерининг онгли тарзда ўзгартирилиши болада яхши, ижобий муносабатлар тўғрисидаги тасаввурларнинг мустаҳкамланиб боришига асос бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, мазкур тадқиқотнинг назарий-методологик тамойилларини таҳлил этиш жараёнида ижтимоий тасаввурларнинг шаклланиши ва ўзгаришига оид бир қанча муҳим хусусиятларни ажратишга эришдик:

а) ижтимоий тасаввурлар унинг эгаси ҳисобланган индивид, синф, гуруҳ ёки миллатнинг ижтимоий маданий шарт-шароитларига боғлиқ тарзда шаклланади;

б) улар маълум маънода умумлаштирилган образлар бўлиб, бунда тасаввур эгасининг образ объектининг тушуниши ва сўз билан аташи муҳим роль ўйнайди;

в) ижтимоий тасаввурлар доимо англаган характерга эга, чунки у шахснинг билимлари ва онги баҳолари билан боғлиқ;

г) улар ўзгарувчандир;

д) ижтимоий тасаввурлардан турли ижтимоий гуруҳлар, жумладан, биз танлаган объект - мактаб ўқувчилари ва уларнинг ота-оналари ўзаро муносабат-

ларига алоқадор хусусиятларни ўрганишда фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Владин В., Капустин Д. Гармония брака. - Минск, 1985. - 238с.
2. Журавлев А.Л., Соснин В.А., Красников М.А. Социальная психология: учебное пособие. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2008. – 416 с.
3. Каримова В. М. Ижтимоий психология. Дарслик.- Т., 2007-176 б.
4. Maccoby F., & Jaklin, C.N. (1974). The psychology of sex differences. Stanford, CA: Stanford University Press
5. Moscovici S. Hewstone M> De la seeince an sens commun// Sur les Representation Moscovici S (ed) – Psychologie sociale, -P., 1984
6. Paludi, M. A. (1996), Exploring teaching the psychology of women: A resource manual (2 nd ed.).
7. Немов Р.С. Психология. Учебник для студентов высш.пед.учеб.заведений: В 3-х т. - М.: ВЛАДОС, 2003 – 576; 640; 608 с.с.

УДК: 152.27:002.6(021)

Светлана КУЛАТОВА,
Қариш давлат унверситети ўқитувчиси

ЎзМУ профессори Д.Мухаммедова тақризи асосида

ВОЯГА ЕТМАГАН ЁШЛАРДА АХБОРОТ - ПСИХОЛОГИК ХАВФСИЗЛИГНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ МУХИМ ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола вояга етмаган ёшларда ахборот психологик хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари, ахборот тушунчасининг мазмун моҳияти, вояга етмаган ёшлар ва ахборотлар майдони, глобаллашув ва оммавий маданият, психологик хавфсизлигини таъминлашга оид чора тадбирлар ҳамда илмий изланишлари мазмуни қабила ҳам кенг миқёсда ёритилган.

Калит сўзлар: ахборот, психологик хавфсизлик, таҳдидлар, глобаллашув, ижтимоий тармоқлар, интернет, оммавий маданият, телекоммуникация, ижтимоий тармоқлар, мафқуравий таҳдид, психологик ҳимоя.

ВАЖНЫЕ ФАКТОРЫ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В данной статье освещены основные направления информационно-психологической безопасности несовершеннолетних, сущность понятия информации, сфера несовершеннолетия и информации, глобализация и массовая культура, меры по обеспечению психологической безопасности и содержание научных исследований.

Ключевые слова: информация, психологическая безопасность, угрозы, глобализация, социальные сети, интернет, массовая культура, телекоммуникации, социальные сети, идеологическая угроза, психологическая защита.

THE IMPORTANT FACTORS OF PROVIDING FOR MEDIAS AND PSYCHOLOGICAL SECURITY IN MINORS

Annotation

This article covers the main directions of information psychological security of minors, the essence of the concept of information, the field of juvenile and information, globalization and popular culture, measures to ensure psychological security and the content of scientific research.

Keywords: information, psychological security, threats, globalization, social networks, internet, mass culture, telecommunications, social networks, ideological threat, psychological protection.

Кириш. Маълумки, инсон ҳаёти нафақат табиий муҳитда, балки ўзи яратган ижтимоий муҳитда ҳам кечади. Ижтимоий муҳитни шартли равишда икки қисм: техносфера (техника, технологиялар ва ҳ.к.) ва инфосфера (ахборот муҳити) га ажратиш мумкин. Шунга кўра, инсоннинг ҳаётини фаолияти табиат билан биргаликда, кишилиқ жамиятининг ўзига хос ахборот муҳитида бўй берадиган жараёндан иборатдир. Ахборот соҳаси эса ўзига хос қонуниятлар асосида ривожланади.

Ҳақиқатан ҳам, ижтимоий ривожланиш мантигининг ўзи ушбу муаммоларни бирламчи даражага чиқармаётганлиги бежиз эмас. Зотан, ахборот-психологик хавфсизлиги таъминланмасдан шахс, давлат, жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий, ҳарбий ва бошқа соҳалардаги хавфсизлигини ҳимоя қилиш қийин. Ана шуларни назарда тутадиган бўлсак, ҳар қандай даражадаги хавфсизликни таъминлашда белгиланган ўрин тутувчи шахс, унинг ахборот хавфсизлигини таъминлаш муаммоларини тадқиқ-таҳлил этиш долзарб вазифалардан биридир. Жаҳондаги таълим ва илмий тадқиқот муассасаларида очик ахборот тизимларида ахборот-психологик хавфсизлик компонентларини аниқлаш, давлатхавфсизлиги тизимида фуқароларни экстремистик ва қўпуровчилик таъминотларининг вайронкор таърибот-ларида ҳимоялаш ҳамда ёшларнинг фуқаролик хавфсизлигини таъминлаш, жамият датурли давр ва субъмаданият кишилари орасида ижтимоий хавфсизликни барқарорлаштириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу жиҳатдан психология (ёшлар психологияси), ахборот

хавфсизлиги (соҳалар бўйича) йўналишларида мутахассислар тайёрлайдиган таълим муассасаларида Давлат таълим стандартлари, давлат малака талаблари, ўқув дастурларини ишлаб чиқишнинг истиқболли йўналишларини белгилашда вояга етмаганларда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлашнинг шахс хусусиятларини қарор топтириш масаласига алоҳида эътибор берилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ахборот психологик хавфсизлигини шахс тафаккури, маънавиятига таъсири Ғарб олимларидан П.Бьюкененнинг «Ғарбнинг ҳалокати», Ф.Тоффлернинг «Учинчи тўлқин», С.Хантингтон асарларида ўз ифодасини топади. Бироқ бу асарларда ушбу мавзуга цивилизацияларнинг ҳалокати нуктаи назардан ёндашилган.

Россияда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш ҳақидаги илмий ишлар В.А.Лисичкин, Л.А.Шелепин, Гриняев С.Н., Винер Н., Викторов А.Ф., Грачев Г., Мельник И., Зелинский С.А., В.Д.Аносов, В.И.Ярочкин, Г.Л.Смолян, Г.М.Зарковский, В.М.Розин, А.Е.Войскунский томонидан яратилган-лигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бироқ улар олиб борган тадқиқотлар ахборот хавфсизлигини кўпроқ сиёсий нуктаи назардан, давлатлараро муносабатларда ёритади.

Мамлакатимизнинг таниқли олимлари - А.А.Азизхўжаев, Қ.Н.Назаров, Р.З.Жумаев, Ш.Пахрутдинов, А.Мўминов, Ф.Мўминов, Р.С.Самаров Б.Жўраевларнинг асарларида бу масалага катта эътибор берилган. Хусусан, Алишер Мўминовнинг «Ўзбекистон: ахборотлашган

жамият сари” монографиясида жамиятимизни демократлаштириш ва ахборот соҳасидаги либераллаштириш жараёнларининг мазмун-моҳияти ва аҳамияти чуқур тадқиқ этилган. Лекин мазкур тадқиқотларда вояга етмаган ёшларнинг ахборот психологик хавфсизлигининг таъминлашнинг психологик йўналишлари ва усуллари етарлича ёритиб берилмаган.

Тадқиқотчи Г.В.Грачев фикрича, ахборотларнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш борасидаги ишлар қуйидаги мақсадларда амалга оширилади:

ахборот соҳасида ёшлар тарбияси билан боғлиқ психологик, педагогик чора-тадбирларни ишлаб чиқишда;

жамият ва давлат хавфсизлигида таҳдидларнинг олдини олиш учун;

ахборотни бузиб кўрсатиш ва сохталаштиришнинг олдини олиш учун.

Тадқиқот методологияси. Демак, бугунги глобаллашган маконда ахборот хавфсизлигини таъминлаш – ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг психологик жиҳатларига соҳасига зиён етказилишининг олдини олишга хизмат қилади. Вояга етмаган болаларда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлашда унинг қуйидаги компонентлари (таркибий қисмлари)ни билиш зарур, яъни, таҳдидлар, унинг объектлари, манбалари, мақсадлари, ахборот манбалари, ахборотни ғайриқонуний тарзда қўлга киритиш усуллари, ахборотни ҳимоялаш йўналишлари, ахборотни ҳимоялаш усуллари, ахборотни ҳимоялаш воситалари кабилар ажратилади. Шу ўринда айтиш жоизки, болаларни турли таҳдидлардан ҳимоялаш учун ғайриқонуний ҳаракатларга бефарқ қарамаслик, уларнинг олдини олиш, ахборот манбаларига руҳсатсиз киришга йўл қўймаслик ва зарур пайтда қаршилик кўрсатишни таъминловчи турли тадбир, усулларни қўллаш тақозо этилади.

Ахборот-психологик ҳужумнинг бола руҳиятига салбий таъсири ҳақида кўп фикрлар илгари сурилатгани бежиз эмас.

Биринчидан, боланинг дунёқараши иродаси, мустақкам бўлиши учун унинг ҳаётга, эртанги кунга, ўзининг куч ва имкониятларига ишончи барқарор бўлиши керак. Айниқса, фарзандларимиз қалбида келажакка ишонч туйғусини ошириш учун уларнинг, юқорида таъкидланганидек, асосли ва ҳаққоний маълумот ва ахборотларга эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шу борада оммавий ахборот воситалари бутун мамлакатимизда амалга оширилатган ижтимоий-иқтисодий сиёсатни, янгиланиш ва ўзгаришлар жараён-ларини ҳар томонлама чуқур, таъсирчан усуллар орқали ёритиб бориши зарурлигини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Иккинчидан, биз ўз юртимизни ўзимиз, ўз меҳнатимиз, пешона теримиз билан обод этмасак, бунинг

учун белни маҳкам боғлаб ишламасак, ҳеч ким четдан келиб бу ишни қилиб бермайди. Шунинг учун ҳам биз ота-боболаримиз хоки ётган бу юрт, бу мукаддас замин – бизники, унинг бугуни ва истикболи фақат ўзимизга боғлиқ, мустақиллик пойдеворини қурган инсонлар бошлаган ишларни давом эттириш – бизнинг эзгу бурчимиз, деган тушунчани, керак бўлса, ҳаётий эътиқодни ёшларимизнинг онгу шуурига чуқур сингдиришимиз даркор.

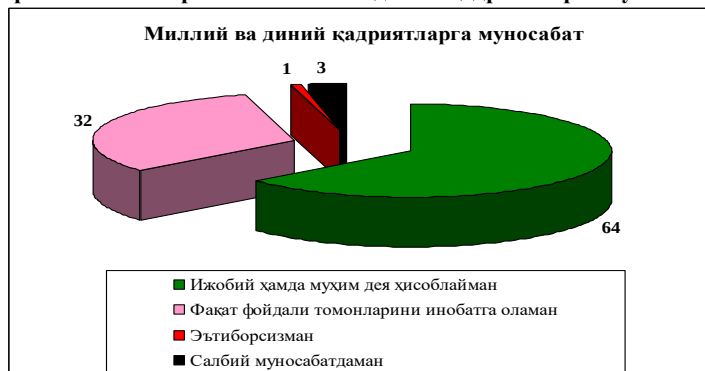
Е.Л.Доценко таъкидлашича, ахборот-психологик хавфсизлик – бу бевосита вояга етмаган ўсмирларни руҳиятига таъсир ўтказиш орқали уни ўз ақидаларидан, мукаддас идеалларидан, эътиқодидан айирадиган бузғунчи ғоялардан асрашдир. Демак, ахборот-психологик хавфсизликка эҳтиёж, энг аввало бевосита инсон ва жамият, инсон ва давлат, шахс ва унинг дахлсизлиги, миллат ва миллий қадриятлар, жумладан, урф-одатлар, анъаналар, тарихий ва маданий мерос, авлодлар ворисийлиги, миллатнинг истикболи билан боғлиқ бўлган қадриятларга маънавий-руҳий таъсир кўрсатувчи бузғунчи ғояларнинг мавжудлигидан келиб чиқади.

Ҳозирги кунда ҳам юртимизга нисбатан қилинаётган ахборот хуружлари ва бошқа бузғунча хатти-ҳаракатлар замирида ўша ғояларнинг деярли ҳаммасини амалда кузатиш мумкин. Уларга қарши курашда аввало ўша масалага нисбатан мақсад ва режаларини аниқ қилиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Таҳлил ва натижалар. Ўз навбатида, ахборот олиш, уни ишлаш, сақлаш ва тарқатиш технологиясининг тасаввур қилиб бўлмайдиган даражадаги тараққиёти бугун жиддий ташвиш туғдираётганини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Зеро, энг сўнгги авлод компьютерлари ҳар сонияда икки миллиардгача вазифани бажара олади. Ахборот технологиясининг ана шундай мўъжизаси туфайли киши ер юзининг хоҳлаган нуқтасидаги одам билан сониялар ичида алоқа ўрнатиши, ўзини қизиқтирган саволларга бир зумда жавоб топиши мумкин. Ана шу ҳолатнинг ўзи инсон фаолиятини, тафаккур тарзини, ахлоқ меъёрларини, оламга муносабатларини, яхлит олганда янги юз йилликдаги инсоният ҳаёти ва тақдирини ифода этади. Бошқача қилиб айтганда, XXI аср цивилизацияси ахборот хуружи, ахборот-психологик уруши қиёфасида ўзини намоён этмоқда.

Маълумки, ижтимоий ҳаётимизда миллий ва диний қадриятлар муҳим аҳамият касб этади. Айнан шу омиллар ёшларимизни ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлашда салмоқли роль ўйнайди. Ушбу илмий фаразларимизни амалий материаллар мисолида текшириб кўриш мақсадида респондентлар ҳукмига “Миллий ва диний қадриятларга муносабатингиз қандай?” деган саволни ҳавола қилдик ва натижалар қуйидаги кўриниш ҳосил қилди.

1-расм. Талабаларнинг миллий ва диний қадриятларга муносабати

Мазкур саволга ОЎЮ кесимидаги жавоблар қуйидаги натижага эга.
2-жадвал. Миллий ва диний қадриятларга муносабат (% ларда)

№	Жавоблар	ЎЗМУ	ҚДУ
1	Ижобий ҳамда муҳим дея ҳисоблайман	54	67
2	Фақат фойдали томонларини инобатга оламан	43	27
3	Эътиборсизман	0	2
4	Салбий муносабатдаман	2	4
5	Жавоб бериши қийин	1	0

Глобаллашув жараёнида бир мамлакатга бош-қасидан турли-туман ҳодисалар кириб келмоқда, жумладан Ғарб жамиятининг “оммавий маданият” ҳодисаси ўзининг ғайри-инсоний мазмунини Шарқ мамлакатларининг ахлоқий мёёрларига ҳам тадбиқ этишга уринмоқда.

Хўш, ёшларнинг ўзлари “оммавий маданият” деганда нимани тушунмоқдалар? Мазкур саволга жавоб топиш мақсадида уларга “Оммавий маданият” деганда нимани тушунасиз?” деган савол билан мурожаат қилдик.

Натижалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, респондентларнинг 42% ҳориждан кириб келаётган маданият элементларини, ҳар респондентнинг тўртдан бири замонавий ўзбекона турмуш тарзига оид ҳамма нарсани, бешдан бири эса миллий қадриятларга зид бўлган маданиятни ва атиги ҳар ўнтасидан бири эса ахлоқсизликни тарғиб этувчи маданиятни деган муносабатларини илгари суришган.

3-жадвал.

“Оммавий маданият” ҳақидаги тасаввурлар (% ларда)

№	Жавоблар	ЎЗМУ	ҚДУ
1	Замонавий ўзбеконатурмуш тарзига оид ҳамма нарсани	30	21
2	Хориждан кириб келаётган маданият элементларини	38	42
3	Миллий қадриятларга зид бўлган маданиятни	20	27
4	Ахлоқсизликни тарғиб этувчи маданиятни	9	9
5	Жавоб бериши қийин	3	1

Агарда бу ҳодиса ҳақида маълумотлар етарли бўлса, унда унга бўлган муносабат қандай экан? Бундай долзарб масалани таҳлили учун амалий маълумот олиш жуда зарурдир ва шу мақсадда “Оммавий маданият” га муносабатингиз қандай?” деган саволни илгари сурдик.

Сўровда иштирок этганларнинг 27% миллий қадриятлар барҳам топади, 16% нафақат матбуот, балки омманинг умумий савиясини туширади, 10% сифатсиз материаллар кўпаяди ва муаммоларга муносабатда эътибор бир хил фикрлашга қаратилади деган жавобни берган бўлсалар, лекин 36% респондент бу саволга жавоб бера олмагани ажабназарли ҳолдир.

Дунё ҳамжамиятининг келажагига жиддий хавф пайдо қилаётган яна бир ғайри инсоний ҳодиса – бир жинслик никоҳ ҳам оммавий маданиятнинг “маҳсули” бўлиб, бугунги кунда бу жирканч иллат бир қатор Ғарб мамлакатларида ҳуқуқий мақомга эга бўлди. Албатта, бу иллатни кучли анъаналар тизимига эга бўлган Шарқ жамиятида бундай мақомга эришиш амри маҳол.

Лекин, унинг таъсир доира кенгайиб бораётгани бизни сергакликка ундаши лозим. “Ғарб жамиятида қонулаштирилаётган бир жинсли никоҳларни бизда пайдо бўлиш хавфи мавжудми?” деган саволга сўровда иштирок этганларнинг 43% агарда биз ёшлар тарбиясига эътиборсиз бўлсак уни бизда пайдо бўлиши хавфи бор деб огоҳлантиришса, 42% респондент йўқ, миллий ўзлгимиз бунга сира йўл бермайди деб хотиржамликларини изҳор қилишган. 15% респондент эса бу масалада ҳали фикрлари тўлиқ шаклланимаганлигини маълум қилишди.

Демак, бу масалада ҳам ёшлар тарбиясида олиб борадиган ишларимизни янада такомиллаштириш тақазо этилар экан.

Бунинг учун биринчи галда, табаррук заминимиз – она Ватанамизнинг қадрига етиш лозим. Юрт тупроғи нечоғли табаррук ва азиз эканлигини ёш авлод қалбига буюк аждодларимиз маънавий жасоратини улғу мерос сифатида сингдириш муҳимдир.

Мазкур мақола орқали вояга етмаган ёшлар ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлашнинг йўналишлари ва усуллари атрофлича психологик, педагогик ва социологик концепциялар орқали атрофлича ёритилди.

Мақола юзасидаги назарий таҳлилларга таяниб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: Ҳар қандай ахборотларнинг психологик хавфсизлиги борасидаги маърифат, ёшларга маълум бир билимларни етказиш, уларда ахборотлар билан ишлаш маданиятини тўғри шакллантиришдир. Ахборотлар борасидаги психологик таълим эса, ёшларни турли ёт ахборотлар оқимидан асраш, салбий ахборотлар оқимига қарши психологик билим ва кўникмаларини ошириш борасидаги амалий фаолиятдир.

Ҳозирги кундаги амалиёт шуни кўрсатадики, инсонлар интернетга маълумот манбаи сифатида ишонадилар ва кўпинча бутун жаҳон интернетига мурожаат қиладилар. Шунинг учун, фанда энг кўп қўтилган нарса онлайн психологик манбалар орқали ёшлар психологиясини турли шаклларида ўрганишдир.

ахборот улкан ишлаб чиқариш, керак бўлса, қайта ишлаб чиқариш воситасига айланмоқда:

жамиятнинг ахборотлашув жараёни дунёдаги глобаллашув ҳодисаси билан ўзаро уйғунликда кечмоқда;

бошқа жамиятларда соғлом ғоялар билан биргаликда миллий мафкурамизга зид келадиган ижтимоий салбий ҳодисаларининг кириб келиши хавфхатари кучайди;

вояга етмаган ёшларни миллий хусусиятимизга зид келадиган зарарли ахборот оқимларидан ишончли ва мустаҳкам ҳимоя қилиш ижтимоий фанлар, айниқса, психология фани мутахассислари олдига мураккаб вазифаларни қўйяпти.

шахснинг психологик ҳимоя механизми бу ёт таъсирларга берилмаслик, турли вазиятларда оқилона қарор қабул қилиш шартларидан бири сифатида

эканлигини ҳар бир психолог мутахассислар унутмаслиги лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Мўминов А. Г. Ўзбекистон: ахборотлашган жамият сари. – Т.: «Турон замин зиё». 2013. 95-97-бетлар.
2. Лисичкин В.А. Третья мировая информационно–психологическая война. - Москва: «Bookar», 246 с.
3. Рошин С.К., Соснин В.А. Психологическая безопасность: новый подход к безопасности человека, общества и государства // Российский монитор. 1995. № 6. – 36 с.
4. Грачёв Г. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологической защиты. – Москва: Изд-во РГНФ. 2003. – 223 с.
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М:Изд-во МГУ. 1997. – 344 с.
6. Щерба Н.Н. Безопасность человека. Безопасность общества. –СПб. Terra Fantastica. 1995. – 110 с.

УДК:329

Худайназар КУЧКАРОВ

Республика Маънавият ва маърифат Маркази ҳузуридаги

Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти кичик илмий ходими

E-mail: xudaynazar@list.ru

сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) М.Т. Мусаев тақризи асосида

ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУАММОЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада бугунги кунда Ўзбекистон ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишдаги ташкилий-ҳуқуқий муаммолар, уларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳамда бартараф этиш йўллари кўрсатиб ўтилган. Илмий ёндашувлар ҳамда халқаро тажрибага асосланган амалий таклиф ва тавсиялар баён этилган.

Калит сўзлар: глобаллашув, ёшларга оид давлат сиёсати, ахборотнинг глобаллашуви, эркин бозор қадриятлари, Учинчи Ренессанс, Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенция.

В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ МОЛОДЕЖИ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В данной статье описаны организационно-правовые проблемы в реализации государственной молодежной политики в Узбекистане на сегодняшний день, их причины и пути их преодоления. Описаны научные подходы и практические предложения и рекомендации, основанные на международном опыте.

Ключевые слова: глобализация, государственная молодежная политика, глобализация информации, ценности свободного рынка, Третий Ренессанс, Международная конвенция о правах ребенка.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PROBLEMS IN THE IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICY ON YOUTH

Annotation

This article describes the organizational and legal problems in the implementation of the state youth policy in Uzbekistan today, their causes and ways to overcome them. Scientific approaches and practical proposals and recommendations based on international experience are described.

Keywords: globalization, state youth policy, globalization of information, free market values, Third Renaissance, International Convention on the Rights of the Child.

Кириш. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Президентлик фаолиятининг дастлабки давридан бошлаб асосий эътибор қаратган энг муҳим фаолият йўналишларидан бири ёшлар масаласи ҳисобланади. Президентимизнинг Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисидаги қарашлари ўтган давр давомида бир қатор қонун ҳужжатларида ўз аксини топди. Албатта, стратегик вазифа сифатида ёшларга қаратилаётган эътибор мутахассислар, олимлар ва кенг жамоатчилик томонидан алоҳида эътироф билан қутиб олинди.

Бозор муносабатларининг жадаллашиши ва эркинлашуви шароитида ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви, турли соҳаларда муаммоларнинг кучайиши кузатилади. Ташқи алоқаларнинг кенгайиши ва ахборот глобаллашуви эса бутун жамият, айниқса ёшлар онгида чуқур ўзгаришларга олиб келади. Муаммолар кўпайган сари уларнинг ечими борасида жамият аъзоларида ноодатий, баъзи ҳолларда ноқонуний усуллари қўллаш одати кузатилади. Айнан мана шу туфайли кўпгина жамиятларда ижтимоий-сиёсий бўҳронлар рўй беради ва ёшлар воситасида конституциявий тизимга қарши оқимлар, ҳаракатлар вужудга келади. Бундай шароитда турли тизимларда фаолият кўрсатаётган ёш кадрлар давлат томонидан бериладиган дастурий кўрсатмаларга муҳтож. Чуқур тадқиқотларсиз ва илмий асоссиз ёшлар, айниқса ёш раҳбарлар борасида аниқ стратегия шакллантириш мураккаблашади ва қутилган натижа бермайди.

Бунинг сабаби, айнан қайд этилган мураккаб шароитда ижтимоий зиддиятларнинг кучайишидан ёшларда мафкуравий, маънавий, иқтисодий қадриятларнинг емирилишига бориб тақалади. Эркин бозор муносабатлари шароитида ижтимоий муносабатлар ўта мураккаб тус олади, шафқатсиз меркантилистик қадриятлар ёшларнинг асосий мезонига айланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Эркин бозор тақозосига кўра қучайган табақалашув оқибатида муаммоларни енгиб ўтишга пишиб етилмаган ёшлар тобора ижтимоий касалликлар гирдобига қола бошлайди. Гиёҳвандлик, маънавиятсизлик ва ахлоқсизлик, миллий ҳамда диний ақидаларнинг йўқолиши ёки ўзгача талқин этилиши, оила институтининг емирилиши ва ҳоказо либерал дунёга хос бўлган ҳолатлар оқибатида ватанпарварлик ҳисси сўна боради. Ёшлар кўпгина ҳолларда ўз маънавий-мафкуравий йўналишини аниқ белгилай олмайди, анъанавий жамиятда устувор бўлган қадриятлардан четлашади. Бу ўз навбатида миллий қиёфанинг тобора йўқолиб боришига, ёшларнинг устуворликлари эркин бозор қадриятлари билан қоришиб кетишига олиб келади. Тарихан осий миллиятларига хос бўлган жамоавийлик руҳи ўрнини технократик дунёқараш эгаллайди ва оқибатда ўзлигини йўқотган миллат глобал бозор механизмининг бир мурватига айланиб қолади.

Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида кечаётган тўқнашувларда, энг муҳим жиноятларни содир этишда айнан эътиборсиз қолган, тақдир синовига ташлаб

қўйилган ёшлар иштирок этаётгани, террорчи гуруҳлар сафида ёшларнинг қўлиги айнан юқорида қайд этилган ҳолатларни исботидир. Бундан жиддий ташвишга тушган давлатимиз раҳбари нафақат халқимиз, балки жаҳон афкор оммасига бу борада хитоб қилди. Ёшларнинг қилмишлари учун, ҳатто ўзга минтақалар ва мамлакатларда содир этилган тақдирда ҳам ўзи туғилиб ўсган давлат ва мамлакат масъул бўлиши зарурлигини БМТ Бош Ассамблеясининг 72 сессиясида таъкидлаган президенти-миз “Ёшлар ҳуқуқлари бўйича халқаро конвенция” қабул қилиш зарурлигини таъкидладилар.

Жамиятимиздаги иллатлар, ҳукукбузарликлар ва жиноятлар салмоғида ёшларнинг қўлайиб бораётганлиги туфайли ёшларга оид давлат сиёсати аниқсра сўнгги йилда алоҳида устуворлик берилди. Ана шундай салбий ҳолатларга барҳам беришнинг ягона шарти давлатимиз раҳбарига қўра ёшлар учун ўз имкониятларини тўлиқ намоён этиш учун мақбул шароит ва имконият яратишдир. Натижада ёшлар йўналишида олиб борилаётган комплекс чора-тадбирлар турли соҳаларни қамраб олган мураккаб мажмуага айланди.

Бугун жамият ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва мамлакат тараққиётининг янги бир босқичи сифатида бошланган даврда ёшлар ҳаёти тубдан янгиланиб бормоқда, ёшлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар фундаментал негизда қайтадан қуриломоқда.

Ёшларга қудратли ресурс сифатида қарашни ўзида мужассам этган сиёсат – бу ўз ҳуқуқлари, қобилиятларига ишонган тўлақонли фуқаролар сифатида қадрлаш, уларнинг имкониятларини янада кенгрок намоён этиш учун шароитлар яратишдан иборат. Ушбу ёндашув ёшларни мустақил меҳнат ва ижод қилишга рағбатлантиради, танқидий-тахлилий мушоҳадасини кучайтиради, жамият тараққиёти учун хизмат қилишга ундайди. Бундай сиёсат барча ёшларга мақсадли гуруҳлар сифатида қарайди.

Айнан бугун Ўзбекистонда давлат ёшлар манфаатларини таъминлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, катта мақсадлар сари сафарбар этиш учун мамлакатдаги барча соҳалар жалб этилмоқда. Зеро, ёшлар “бир ниҳол бўлиб, уларни қайси томонга эгадиган бўлсак, шу томонга эгилади”. Уларга нуқул “муаммоларни ташувчи элемент” сифатида ёндашадиган бўлсак, улар ҳақиқатдан ҳам эртага муаммолар гирдобига қолиб бугун жамиятни қамраб олади. Аксинча, уларга позитив куч сифатида ёндашилса, том маънодаги бунёдкор кучга айланади. Ўтган давр мобайнида амалга оширилган ишлар одамлар онгида ўзгариш ясаб, давлат бошқарувининг барча бўғинлари, жамоат тузилмалари, қолаверса катта авлод вакиллари, ҳатто бутун жамиятга ёшларни қайтадан таништирди, ёшларга нисбатан қандай муносабатда бўлиш кераклигини ҳар томонлама кўрсатиб берди, десак муболаға бўлмайди.

Тадқиқот методологияси. Кейинги вақтларда Ўзбекистонда дунё эътироф этаётган кескин ўзгаришлар йўналиши – иқтисодий соҳадаги ислохотлардир. Аниқсра, “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” ғояси асосида Ўзбекистон тараққиётининг янги даврига қадам қўйгани, амалга оширилаётган кенг қўламли ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий соҳалардаги ислохотлар энг авалло, юртимиз тараққиётига замин яратмоқда. Юртимизда илм-фан, таълим-тарбия соҳаларида амалга оширилаётган катта ўзгаришлар, хусусан, мактаб таълимини ривожлантириш борасидаги ислохотлар буюк умуммиллий мақсадга, умумхалқ ҳаракатига айланиб бормоқда. Бу эса, мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган жадал ислохотлар ўзининг қўлами, шиддати ва кенг қамрови билан нафақат юртдошларимиз,

балки хорижикларнинг ҳам эътиборини ўзига жалб этмоқда.

Бугун муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида мамлакатимиздаги янгиланиш ва ислохотлар ҳақида сўз кетганда жаҳон ҳамжамияти “Янги Ўзбекистон” деган иборани тилга олмоқда. Бу юртимиздаги ўзгаришларга берилган муносиб баҳодир. Аниқсра, мамлакатимиздаги мана шундай ижобий ўзгаришлар дунё ҳамжамиятида Ўзбекистонга бўлган қизиқишни янада ошириб, унинг халқаро майдондаги нуфузини тобора мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда “Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш”га қаратилган кенг қамровли ислохотларни амалга ошириш учун турли соҳа ва тармоқлар бўйича замонавий билим ва қўникмаларга эга бўлган, салоҳиятли фидойи ва изланувчан мутахассис кадрларга эҳтиёж ортиб бормоқда. Шунга қўра, давлатимиз раҳбари томонидан жамиятимизнинг билимли ва истеъдодли кадрларга бўлган эҳтиёжини узок муддатга қондириш, иқтисодиётни рақобатбардош мутахассислар билан таъминлаш мақсадида таъсирчан ва изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Бу ҳақда Президентимиз Шавкат Мирзиёев қайд этганидек: “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуг мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим. Ушбу мақсад йўлида ёшларимиз ўз олдига катта марраларни қўйиб, уларга эришишлари учун кенг имкониятлар яратиш ва ҳар томонлама қўмак бериш – барчамиз учун энг устувор вазифа бўлиши зарур. Шундагина фарзандларимиз халқимизнинг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқарадиган буюк ва қудратли кучга айланади[1]. Зеро, бугунги кунда ёшлар сиёсати борасида амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида сўз кетганда буюк тарихимиз, улуг аллома ва мутафаккирларимиз, миллий урф-одат, анъана ва қадриятларнинг моҳиятини, аждодлар бой меросининг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини чуқур тушунириш, қалбида Ватан тақдирига юксак дахлдорлик, миллий ўзликни англаш ва ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш, ватанга бўлган ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтириш, ёшларда фаол ҳаётий позиция ва қатъий эътиқодни, миллий ўзлик ва муқаддас динимиздаги юксак ахлоқий меzonлар орқали уларда турли қўринишдаги ёт ғояларга нисбатан мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимиздаги эндики энг асосий масалалардан бири ёшларимизга қаратилаётган эътибор туфайли ана шундай имкониятларни юзага чиқариш билан боғлиқдир.

Тарихдан маълумки, инсоният тараққиётининг ривожланиш босқичида миллатнинг нуфузи албатта, унинг маънавияти билан намоён бўлади. Аслини олганда, маънавият инсонни ўзлигини англатувчи бетакрор мўъжизавий куч-қудратга эгадир. Маънавият шундай қудратли кучдирки, у миллатимиз, халқимизни буюк ва улугор мақсадлар сари бирлаштирувчи байроқдир.

Ғоявий заифлик ва мафкуравий бекарорлик миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг қудратига путур етказди, унинг тараққиётини орқага суриб юборади”[2].

Бугунги замон замон шиддати инсон ҳаётида маънавиятни нақадар муҳим эканлигини тақоза этмоқда. Зеро, ахлоқсизлик, одобсизлик, маънавий қашшоқлик инсонни тубанликка гирдобига грифтор этиб, кенг

миқёсда эса жамият тараққийтини издан чиқариб, парокандаликни юзага келтиради. Маънавий йўқолган жойда инсонда ҳайвоний ҳислатлар илдиз отиб, ёввойилик, ваҳшийлик, жаҳолат ва хурофот кучаяди. Натижада инсон ўз аслини йўқотиш орқали қадрият сифатидаги мақомидан жудо бўлади.

Глобаллашув жараёнларининг шиддатли тус олиши дунё миқёсида тинчлик ва барқарорликка қарши янги таҳдид ва хатарларни тобора кучайтганлигини намойён этмоқда. Зеро, дунёда содир этилаётган бундай мураккаб ва таҳликали вазиятни кескин тус олиши ҳар қандай халқ, миллат, жамият ва давлат ҳаётида мунтазам сезгир, хушёр ҳамда оғох бўлиш борасида жиддий фикрлашни тақозо этмоқда. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида халқ ва миллатнинг маданияти ҳамда маънавийига раҳна солиш орқали уни издан чиқаришга бўлган ҳаракатлар тобора ойдинлашмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Президент Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида: “Ўзбекистон глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб бораётган бугунги шароитда ёшларга оид сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган умумлаштирилган халқаро ҳуқуқий ҳужжат – БМТнинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенциясини ишлаб чиқишни таклиф этади. Бизнинг асосий мақсадимиз – ёшларнинг сифатли таълим олиш имкониятига эга бўлишига эришиш, уларнинг ўз қобилияти ва истеъдодини рўёбга чиқариши учун барча зарур шароитларни яратиб беришдан иборат”[3]. Шу билан бирга, Давлатимиз раҳбари ўз нутқида мазкур ҳужжатни имзолайдиган давлатлар ушбу соҳани ўз ижтимоий сиёсатининг асосий ва муҳим ҳаётий устувор йўналишларидан бири даражасига кўтариш бўйича қатъий мажбуриятларни ўз зиммасига олиши кераклигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади.

Юртимиз мустақиллиги ва унинг миллий менталитети маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий қадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, ёш авлод қалби ва онгига она юртига муҳаббат, истиклолга садоқат туйғуларини чуқур синдириш масаласи аҳамият касб этади. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев қайд этганидек: “Биз ёшларга доир давлат сиёсатини ҳеч оғишмасдан, қатъият билан давом эттираемиз. Нафақат давом эттираемиз, балки бу сиёсатни энг устувор вазифамиз сифатида бугун замон талаб қилаётган юксак даражага кўтарамиз. Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар

этамиз” [4], – дея таъкидлагани бежиз эмас, албатта. Зеро, Президентимизнинг фикрига кўра, бугунги кунда ёшлар масаласига қаратилаётган эътибор давлатимизнинг энг устувор вазифаси эканлигини теран англаш лозим.

Оилавий қадриятлар билан боғлиқ, ҳар бир ёш оилани энг бахтли инсонларга айлантириши мумкин бўлган ҳодиса – шубҳасиз ушбу оилада фарзанд туғилишидир. Соғлом фарзандни эса, соғлом ота-оналар дунёга келтиради. Шу боис, Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида амалга оширилаётган барча саъй-ҳаракат ва ислохотларнинг пировард мақсади соғлом авлодни вояга етказишга қаратилди. Бу соҳада узоқни кўзлаб, тиббиёт тизимини замон талабларига жавоб берадиган тарзда тубдан ўзгартиришга қаратилган ислохотларни бугун олис кишлоқ ва туманларда, вилоят ёки шаҳарларда – ҳамма жойда кўриш мумкин.

Президентимизнинг соғлиқни сақлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ва болаларни ижтимоий-тиббий муҳофаза қилишга қаратилган Фармон ва қарорлари туфайли юртимизнинг барча вилоятларида она ва бола перинатал ҳамда скрининг марказлари фаолияти қайта ташкил этилди.

Соғлом болани вояга етказишнинг муҳим шартли бўлган репродуктив саломатликни яхшилаш, туғма нуқсон ва хасталиклар билан туғилишларнинг олдини олиш, тиббиёт масканларининг моддий-техника базаси ва кадрлар салоҳиятини янада мустаҳкамлаш учун тизимли ишлар амалга оширилди[5].

Мамлакатимизда ўтган бир йил вақт мобайнида келажагимизни, ўсиб келаётган ёш авлоднинг саломатлигини, истикболини ўйлаб, улкан ишлар амалга оширилди. Айниқса тиббий хизмат кўрсатиш сифатини тубдан яхшилаш, ёшларнинг тиббий маданиятини ошириш бўйича олиб борилаётган амалий ишлар бунга мисолдир.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуси ва бевосита раҳбарлиги остида ёшларни қўллаб-қувватлашга қаратилган қонунчилик тизими тубдан такомиллаштирилди, унинг ижросини таъминлаш ҳамда янада мустаҳкамлашга қаратилган норматив-ҳуқуқий база шакллантирилди.

Хулоса ва таклифлар. Дарҳақиқат, ёшлар сиёсати бошқа давлат сиёсий дастурларидан шуниси билан фарқ қиладики, у сиёсатнинг жудаям кўп соҳаларига алоқадор. Шунинг учун ҳам турли вазирликлар ва давлат қўмиталарининг ёшлар сиёсатини ишлаб чиқишда фаол иштирокини таъминлаш жуда ҳам муҳим. Ёшларнинг жамият тараққийтидаги фаолиятларига кенг йўл очиш ва уларни сиёсий ва иқтисодий ислохотлар жараёнларининг фаол иштирокчиси, ислохотларга ишонч, демократик қадриятларга ҳурмат каби фазилатларини тарбиялаш, барчамизнинг бурчимиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 2020. / Uza.Uz
2. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон. 2001. – Б. 9.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади./ Uza.Uz
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т., Ўзбекистон: НМИУ, 2016. – 14 б.
5. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққийти ва халқ фаровонлигининг гарови (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза, 2016 йил 6 декабрь) // Халқ сўзи. 2016 йил 7 декабрь

УДК:372.8

Сафия ҚАЛАНДАРОВА,
Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Қучлари Академияси доценти

ТДТУ доценти Ш.Р.Адилова (PhD) тақризи асосида

THE EFFECTIVENESS OF THE FORMATION OF A CULTURE OF PROFESSIONAL BUSINESS RELATIONS IN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

This article describes the effectiveness of the formation of a culture of professional and business relations in a foreign language among students of non-formal specialties and some indications and recommendations for their elimination.

Key words: professional entrepreneurship, skills and abilities, culture of professional communication, socio-pedagogical process, professional specialization, professional attitude.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДЕЛОВЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье описывается эффективность формирования культуры профессионально-деловых отношений на иностранном языке у студентов неформальных специальностей и некоторые указания и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: профессиональное предпринимательство, навыки и умения, культура профессионального общения, социально-педагогический процесс, профессиональная специализация, профессиональное отношение.

ЧЕТ ТИЛИДА КАСБИЙ ИШБИЛАРМОНЛИК МУНОСАБАТЛАР МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАТИЖАДОРЛИГИ

Аннотация

Ушбу мақолада нолисоний мутахассислик талабаларининг чет тилида касбий ишбилармонлик муносабатлар маданиятини шакллантиришнинг натижадорлиги ва уларни бартараф этиш йўлидаги айрим кўрсатма ва тавсиялар ёритилган.

Калит сўзлар: касбий ишбилармонлик, кўникма ва малакалари, касбий мулоқот маданияти, ижтимоий педагогик жараён, касбий мутахассислик, касбий муносабат.

Кириш. Замонавий жамиятда, глобал ўзгаришлар шароитида нафақат давлат таълим стандартлари асосидаги билимларга эга бўлган мутахассисларга, балки турлича касбий муаммоларни юқори маданий даражада бартараф қила оладиган, тез ўзгарувчан шароитларга мослаша оладиган, умумбашарий оламда сифатли маданиятлараро касбий муносабатларни амалга ошира оладиган мутахассисларга талабнинг мавжуд бўлиши аён бўлиб қолди. Олий таълим тизимида замонавий мутахассисни тайёрлашда талабанинг чет тилида касбий ишбилармонлик муносабатлар маданиятини шакллантиришнинг натижадорлиги мустақил билим олишини, ижодий ёндашувини, замонавий фаолият турларини амалга оширишда амалий кўникмаларини шакллантириш масалаларини ҳал қилмоқ лозим ва унга келажақдаги ҳаётида ўз ўрнини топишга, бутун умр давомида узлуксиз таълим олишини ўргатиш даркор. Шу билан бирга, талабаларнинг касбий тайёргарлиги, алоҳида равишда, гуманитар таълим тизимидаги талабаларнинг касбий тайёргарлиги, касбий билимлари, кўникма ва малакалари қатори шахсга доир сифатларини шакллантиришни ўз ичига қамраб олган бўлиши лозим, бу жиҳатлари эса уларга тез фаоллашиб боровчи мазкур халқаро муносабатлар шароитида соф касбий ва иш юзасидан амалга оширилиши керак бўлган вазифаларни бажаришда

ва яратилган имкониятлардан унумли фойдаланиш учун керак бўлади. ХХI асрда жамиятнинг ўзгариши натижа-сида таълимнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам ўзгариб бормоқда. Талабаларнинг чет тилида касбий ишбилармонлик муносабатлар маданияти шаклланганлик даражасини аниқлаш мақсадида биз кўйидаги кузатувларни амалга оширдик. Талабаларнинг 60% касбий ишбилармонлик муносабатлар учун инглиз тилини ўрганишнинг кўйидаги сабабларини келтиришди. Лекин ҳозирги кунга қадар олий таълим тизимида, чет тилига ўқитиш жараёнида талабаларни чет тилга ўқитиш жараёнида касбий муносабатларга тайёрлашнинг илмий жиҳатдан асосланган педагогик моделлаштирув дастури ўз ўрнини топа олмади. Таъкидлаш жоизки, талабаларни мақсадли равишда касбий муносабатларга тайёрлаш концепцияси ҳали ҳамон назарий жиҳатдан ишлаб чиқилмаган ва оммавий тарзда бу каби ишлар амалга оширилмаяпти, холбуки, бугунги кунда бу каби амалиётлар компетентлик парадигмаси талаб қилинаётган шароитда олий таълимда чет тилини ўқитишнинг асосий мақсади ва мазмуни бўлиши лозим эди. Методология: Шу ҳолатдан келиб чиқиб чет тилида касбий ишбилармонлик муносабатлар маданиятини шакллантиришда кейинги даврда кўйидаги қарама-қаршиликлар кўзга ташланмоқда:

Илмий-назарий даражада чет тилида касбий муносабатларга эга бўлган мутахассисларга бўлган талабнинг ошиб бориши билан гуманитар факультетларда талабаларни чет тилига тайёрлашнинг жорий тизими ўртасида;

Илмий-методик даражада чет тилида касбий муносабатларга таёрлашнинг мавжуд бўлган илмий-педагогик таъминоти билан ушбу масалаларни анъанавий технологияларни қўллаб, гуманитар факультетларда чет тилига тайёрлаб бўлмаслиги ўртасида;

Ижтимоий-педагогик даражада олий таълим тизимидаги мавхум фан ҳисобланган “чет тили” фани ўқув дастури билан касбий фаолиятнинг реал аспекти бўлган, конкрет муаммоларни ҳал қилишга қаратилган, ишдаги юзага келадиган турли вазиятлардан чиқиш йўлини топа биладиган аспект ўртасида муносабатлар вужудга келади. Демак, очик жамиятдаги олий таълимнинг энг муҳим ўзига хос жиҳати - жаҳон маданиятининг бир бутун бўлиб яшаши учун кўмаги, келгуси маданий (умуммаданий) ривожланиши ва шахснинг касбий мулоқоти жараёнида ўзини-ўзи ривожлантириши ва муваффақиятли равишда мавқе-мартабаларга эришиши, ижодий ва маданий жиҳатдан янгилашиш мақсадида узлуксиз таълим олишга тайёр бўлиши учун пойдевор яратишдир.

Адабиётлар таҳлили: Олий гуманитар таълимнинг замонавий тенденциялари сўнги йилларда ўзгариб бораётган тилга доир вазиятга боғлиқ, давлатимиз ёпиқ жамият эмас, энди очик жамият сифатида олға қадам ташламоқда ва чет тилига бўлган эҳтиёж тобора ўсиб бормоқда. Д.С. Лихачев тилни маданиятнинг асосий кўринишларидан бири деб айтган: “Тил фақатгина муносабатлар воситаси эмас, энг аввало у ижодкор,

бунёдкордир. Нафақат маданият, балки бутун олам ўз ибтидосини сўздан бошлайди” деб таъкидлаб ўтган [1].

Е.И. Пассов таъкидлайдики, бир неча тилларни эгаллашга бўлган талаб ўсиб бормоқда ва бу талаб кундан кунга ўсади, ҳали-ҳамон сусамайди [2]. Европада кўп миқёсли ҳар бир аъзо мамлакатдаги тилларнинг европача портфелининг жорий қилиниши, чет тилидан сертификатнинг мавжудлиги масаласи ишга қабул қилишнинг энг асосий тамойилидан бири бўлиб қолди ва бу мезон замонавий инсоннинг бошқа ҳаётий вазиятларида, интеллектуал ривожланишида ва касбий мансаб-мартабаларининг ўсишида муҳим ўрин эгалламоқда. Инглиз тилини билиши эса ишга қабул қилинувчи номзодлар учун биринчи талаблардан бири бўлиб қолмоқда. Бунинг учун эса нолисоний мутахассислик талабаларининг чет тилида касбий ишбилармонлик компетенциясининг ривожлантириш ва унда нутқий кўникма ва малакани натижадорлиги ўта долзарб масала ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Шу ҳолатдан келиб чиқиб чет тилида касбий ишбилармонлик муносабатлар маданиятини шакллантиришда кейинги даврда қуйидаги қарама-қаршиликлар кўзга ташланмоқда:

Илмий-назарий даражада чет тилида касбий муносабатларга эга бўлган мутахассисларга бўлган талабнинг ошиб бориши билан гуманитар факультетларда талабаларни чет тилига тайёрлашнинг жорий тизими ўртасида;

Илмий-методик даражада чет тилида касбий муносабатларга таёрлашнинг мавжуд бўлган илмий-педагогик таъминоти билан ушбу масалаларни анъанавий технологияларни қўллаб, гуманитар факультетларда чет тилига тайёрлаб бўлмаслиги ўртасида;

Ижтимоий-педагогик даражада олий таълим тизимидаги мавхум фан ҳисобланган “чет тили” фани ўқув дастури билан касбий фаолиятнинг реал аспекти бўлган, конкрет муаммоларни ҳал қилишга қаратилган, ишдаги юзага келадиган турли вазиятлардан чиқиш йўлини топа биладиган аспект ўртасида муносабатлар вужудга келади. Демак, очик жамиятдаги олий таълимнинг энг муҳим ўзига хос жиҳати – жаҳон маданиятининг бир бутун бўлиб яшаши учун кўмаги, келгуси маданий (умуммаданий) ривожланиши ва шахснинг касбий мулоқоти жараёнида ўзини-ўзи ривожлантириши ва муваффақиятли равишда мавқе-мартабаларга эришиши, ижодий ва маданий жиҳатдан янгилашиш мақсадида узлуксиз таълим олишга тайёр бўлиши учун пойдевор яратишдир.

Ўзбекистонда европа тилларини, энг биринчи навбатда инглиз тилини яхши эгаллаш масаласи бирламчи бўлиб қолмоқда, тилларни етарли даражада эгалламаганлик эса талабаларнинг академик мобил бўлиш даражасига таъсир этмоқда. Чет эллик мутахассисларнинг, талаба ва ходимларнинг бирор-бир давлатда, олий ўқув юртида мавжуд бўлишлиги интернационал муҳитни яратаяди, турли таълим тизимларини таққослашга имкон беради, инновацияларнинг тарқалишини таъминлайди, таълим ва тадқиқотларнинг сифатининг ошишига ёрдам беради [4].

Тилшунос олимларнинг таъкидлашича, Ўзбекистонда профессор-ўқитувчиларининг малакасини оширадиган дастурларнинг муҳим аҳамияти мавжуд бўлишига қарамадан бу борадаги ишларга уларнинг чет тилидан билими етарли даражада эмаслиги илмий алмашинув дастурларида, чет элда таҳсил олиш масаласида, Интернет тармоқларидан фойдаланишда қийинчиликлар туғдирмоқда ва бу нарса асосий омиллардан бири бўлиб қолмоқда. Шундай қилиб, олий гуманитар тизимда таълим сифатида ошириш мақсадида чет тилида таълим беришни кучайтриш даркор, шу орқали чет тили назарий билимлар қаторида эмас амалий кўникмаларга айлانسин ва инглиз тилини яхши билиш натижасида битирувчи талабалар ҳалқаро муносабатларда, фан, бизнес ва туризм ва бошқа соҳаларда қийинчиликларга учрамайди. Тил таълими сиёсатини қўллаб қувватлаш олий таълим даргоҳларининг гуманитар соҳасида имкониятларини янада кенгайтирилмоқди. Шундай қилиб, олий гуманитар таълимда чет тилини ўрганиш талабалар томонидан жаҳондаги мулоқот жараёнларидаги касбий муносабатлар маданиятини эгаллашнинг асоси бўлмоғи лозим.

Таҳлил ва натижалари. Европа Кенгаши мактаб битирувчиларидан камида “ўрта умумий даража” (Upper Intermediate, Vantage)ни талаб қилади, ва Ягона Давлат Имтиҳонлари тестлари эса “янги чегаравий даража” (Threshold)га мўлжалланган. Ушбу янги чегаравий даража

- B2 ёки Intermediate деб ҳам аталади ва олий ўқув юртида талабанинг чет тилини билиш даражаси шу белги билан аниқланади. Ўзбекистон шароитида нолисоний мутахассислик талабалари олий ўқув юртларида касбий муносабатларга доир тилни, яъни мутахассислиги бўйича ўргансалар, Ўзбекистон олий ўқув юртларида эса мактабда олинган чет тилига доир билимларни тизимлаштиришга қаратилган. Нолисоний мутахассислик талабаларининг чет тилида касбий ишбилармонлик компетенциясини натижадорлиги ёзма касбий муносабатларнинг лисоний хусусиятлари ҳам муҳим рол ўйнайди:

Ёзма касбий тилга қўйиладиган талаблар оғзакисига қараганда юқори, чунки ҳамма нуқсонлар намён бўлиши мумкин ва ўзгартиришнинг доим ҳам иложи бўлмайди [6-7-10];

Тайёр шакл, стандарт ва клишеларнинг қўлланилиши;

Сўзлашув ва диалектларга оид ҳамда эмоционал-баҳолаш сўзларнинг қўлланилишига йўл қўйилмаслиги;

Баён қилишнинг нейтраллиги.

Ташкилий-коммуникатив хусусиятлари:

Аниқлик, қисқалик, расмий этикет қоидаларига риоя қилиниши;

Сифатли қоғоз ва бланклардан фойдаланиш;

Расмийлаштириш қоидаларига риоя қилиниши (сана, манзил, интервал).

Комбинацияли (ҳам ёзма ҳам оғзак) муносабатлар.

1) Реклама замонавий касбий муносабатларда муҳим аҳамиятга эга ва уни ёзувда ҳар қандай мутахассис қийинчиликларга учрайди, чунки у анонс ёзиши лозим бўлади, реклама учун видеоклип, ролик ёки эълон тайёрлашига тўғри келади. Реклама тили ўзида ёзма ва оғзак нутқ элементларини мужассам қилади. Е.Ю. Прохоренко рекламани муайян каналлар орқали етказиб бериладиган, аудиорияда бирор-бир объектга нисбатан инфорамацион-образли хабар бериш сифатидаги ижтимоий-оммавий коммуникациянинг бир тури сифатида тадқиқ қилади [6].

Реклама тайёрловчи учун муҳим бўлган реклама тилининг ўзига хос жиҳатлари:

Ижодий характерда бўлишлиги;

Амалий жиҳатдан йўналтирилганлик ва ишонарлилик;

Тушунарлилик ва аниқлик, чунки ҳар бир инсон бу нарса унга керак эканлигини тушуниши ва бунга ишониши лозим.

Ишга жойлашиш жараёнида, суҳбат чоғида ўзини моҳирлик билан тақдим эта олиши муҳим аҳамият касб этади, шунинг учун лисоний жиҳатлар қуйидагилар орқали намён бўлади:

Таржимаи ҳолни нафақат расман баён қилиш, балки муҳим бўлмаган фактларга чалғимасдан шу лавозимни эгаллаш ҳоҳишини ва бунга имконияти мавжуд эканлигини ифодалаш лозим;

Иш берувчида яхши таассурот қолдирувчи “фаоллик”, “индивидуаллик”, “гувоҳнома”, “ютук”, “қўнимка”, “тажриба”, “режалаштириш”, “ривожланиш”, “иштирок этмок”, “самарадорлик” каби сўзларни қўллаш;

Резюмеда ва суҳбат чоғида “доим”, “қўра олмаслик”, “ҳеч қачон”, “ҳеч нима”, “хато”, “ваҳима”, “ёмон”, “муаммо”, “муваффақиятсизлик”, “даҳшат” каби жуда ҳам катъий сўзларни қўллагмаслик тавсия этилади[263]. Бунда албатта ишга кирмокчи бўлган ёш кадр эса коммуникатив стратегияларга алоҳида эътибор бермокчи лозим.

Коммуникатив стратегиялар ўз ичига қуйидагиларни олади: ишга даъвогар, яъни бўлгуси ходим билан касбий сифат даражаларини, мотивациясини, умуммаданий даражасини, ўзини тута билиш, дадил ҳаракат қила олишини баҳолаш, суҳбатлар ўтказиш, у ҳақда маълумотлар йиғиш, тест ўтказиш, экспертиза ташкил қилиш ва ҳ.з. Коммуникация тизимида қуйидаги сўз ва иборалардан фойдаланиш мумкин

1. Мен халқаро компанияда ишлашни хоҳлайман

2. Мен инглиз тилидаги турли хил телевизион дастурларни тушуна оламан

3. Мен АҚШ ёки Буюк Британияда малака оширишни хоҳлайман

4. Мен инглиз тилидан дарс бермокчиман

5. Бу менинг фаолиятим учун жуда керак.

6. Мен туризм соҳасида ишлашга кетяпман.

7. Мен инглиз тилида касбий ишбилармонлик алоқаларида иштирок эта оламан.

8. Бу менинг ўқишим учун керак.

9. Бу барча билишингиз керак бўлган дунё тилидир.

10. Менга АҚШ ва Буюк Британия маданияти ёқади.

Касбий муносабатлар таълим соҳасида, масалан ўқитувчи ва талабалар, ёки ижтимоий соҳада иш берувчи ва ишга қабул қилинувчи ўртасида ҳам амалга оширилади ва бу педагогик муносабатлар деб аталади. М.Р. Львов педагогик муносабатларни академик муносабатларнинг бир варианты сифатида талқин қилади ва бу каби муносабатларга ўқитувчининг тушунтиришлари, оилавий муносабатлар, болаларнинг ҳикоя ва иншолари, дарс ва унинг алоҳида таркибий қисмларини ҳам киритади. Шундай қилиб, у “педагогик муносабатлар” изоҳини тарбиявий ишлар ҳисобидан анча бойитади.

Лисоний талаблар:

“Академик нотиклик санъати”ни эгаллаш;

Аудиторияни ҳисобга олган ҳолда риторик услубларни қўллаган ҳолда илмий терминларни қўллаб билиш;

Нутқнинг чуқурлиги ва аниқлиги [1].

Коммуникатив хусусиятлар:

Психологик тўсиқларни бартараф қилиш ва таълим олувчи шасга ёрдам бериш;

Артистизм ва ўқитувчининг уддабуронлиги;

Таълим олувчиларнинг ташқи жузъий эмоционал ҳаракатларига эмас, уларнинг яширин ҳислатларига эътибор қататиш;

Негатив баҳолашдан ўзини тегган ҳолда ўзини ўзгартира оладиган ва ўзини ривожлантиришга ҳаракат қилувчи таълим олувчи швхсни ижобий қабул қилиш ва ҳуамат кўрсатиш;

Педагогик тактга, оптимизмга, самимийликка риоя қилиш, ишонч ва муваффақиятларга эришишга интилиш каби муҳитини яратиш;

Ёш ва гендерга кўра аудитория таркибини тайёрлаш. Аёллар ўқитувчига бўйсинишга мойил, лекин эркакалар ва тажрибали инсонлар таълим олувчи родини хоҳламаган ҳолда бажаради,бу эса ўқитувчидан қўшимча куч ва бардошлик (уддабуронлик, авторитет) талаб қилади.

Хулоса. Барча босқичларда талабаларда чет тилида ишбилармонлик компетенциясини шакллантириш натижадорлигидаўқитишни/ўрганишни оптимал ташкилда лингводидактик принципларни ҳисобга олишни назарда тутати ва ҳар бир принцип муайян йўналганлик, структурани, шунингдек, таълим жараёни мазмуни ва методларини белгилаб беради. Нолисоний олий таълим шароитида “ўқишга ўргатиш” принципи, яъни

талабаларда коммуникатив компетенция асосини таъкил қиладиган янги билимларни мустақил эгаллаш имконияти тобора катта аҳамият касб этмоқда, бунинг эса маълум

сифатлар, кадрияти кўрсатмалар, ўқишга адекват мотивларни мақсадли шакллантиришсиз тасаввур қилиш қийин.

АДАБИЁТЛАР

1. Джарвис Д.К. Система повышения квалификации профессорско - преподавательского состава в российском высшем образовании//Преподаватель. XXI век. - 2004.№1. С.45-48
2. Леушина И.В. Совершенствование подготовки специалистов технического профиля на основе моделирования ее иноязычной составляющей в условиях уровня высшего профессионального образования: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. Нижний Новгород, 2010. - 48с.
3. Пассов Е.И. Мастерство и личность учителя: на примере преподавания иностранного языка / Е.И. Пассов и др.- 2-е изд., испр. и доп. - М.: Флинта: Наука, 2001. - 240с.
4. Schein E.H. Organizational Culture and Leadership. Third edition. - San Francisco: Jossey-Bass, 2004. - 437p.
5. Cradden C. Study for Education International. Constructing Paths to Staff Mobility in the European Higher Education Area: from Individual to Institutional Responsibility // Bologna Process Official Seminar. - London, - P.1-52.
6. Kalandarova S.T., Nurmanov A., The technology of the language portfolio. Материалы международной научно-практической конференции. Разработка и внедрение современных технологий оценки результатов обучения русскому языку в школах с узбекским и другими языками обучения 15 апреля 2022 года.
7. Джарвис Д.К. Система повышения квалификации профессорско- преподавательского состава в российском высшем образовании//Преподаватель. XXI век. - 2004.№1.

Рамз ҚОДИРОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти мустақил изланувчиси

E-mail: r.qodirov@gmail.com

ЎзДСМИ профессори в.б., педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Ж.А.Маматқосимов тақризи остида

**THEORETICAL-PRACTICAL BASES OF IMPROVING THE KNOWLEDGE AND SKILLS OF STAGE SPEECH IN
THE EDUCATION OF STUDENTS-ACTORS
(AN EXAMPLE OF PRACTICAL TRAINING IN THE AUDITORY)**

Abstract

This article describes the theoretical and practical basis for improving the knowledge and skills of stage speech in the training of students-actors on the example of lessons in the classroom, mainly on the example of technical exercises in practical training. This process was studied in the case of researcher Adiba Nosirova, and recommendations were made.

Key words: Art, theatre, education, pedagogy, art education, students-actors, stage speech, articulation, diction, technical exercises.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ
СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-АКТЁРОВ
(НА ПРИМЕРЕ ЗАНЯТИЕ В УРОКЕ)**

Аннотация

В данной статье описаны теоретико-практические основы совершенствования знаний и навыков сценической речи в обучении студентов-актёров на примере занятий в классе, преимущественно на примере технических упражнений на практических занятиях. Этот процесс был изучен на примере исследователя Адибы Носировой и даны рекомендации.

Ключевые слова: Искусство, театр, образование, педагогика, искусство в сфере образование, студентов актёров, сценическая речь, артикуляция, дикция, технические упражнения.

**ТАЛАБА-АКТЁРЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА САҲНА НУТҚИГА ОИД БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ
(ДАРС ЖАРАЁНИДАГИ МАШҒУЛОТЛАР МИСОЛИДА)**

Аннотация

Мазкур мақолада талаба-актёрларни тарбиялашда саҳна нутқи оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришнинг назарий-амалий асослари дарс жараёнидаги машғулотлар мисолида ёритилган бўлиб, асосан амалий машғулотларни олиб боришдаги техник машқлар мисолида ёритилган. Мазкур жараён тадқиқотчи Адиба Носирова мисолида тадқиқ этилган бўлиб, тадқиқот юзасидан тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: санъат, театр, таълим, педагогика, санъат таълими, талаба-актёр, саҳна нутқи, артикуляция, дикция, техник машқлар.

Кирриш. Янгиланаётган Ўзбекистон маърифий ҳаётида таълим олувчи ва таълим берувчи ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик янгича фикр, янгича тафаккур ҳосил қилиш билан биргаликда янгича тадқиқот орқали инновацион методларни қўллаш, таълим тизимида тарғиб этиш ва бунинг инъикосида янги дунёкарашни ўзлаштириш заруриятини тақозо этди. Бу борада мавжуд муаммолар ечимининг илмий асосда ишлаб чиқилиши ва таълимий жараёнларни тубдан ислоҳ этилган методология асосида ташкил этилиши натижасида талабаларга тушунарли ва қизиқарли тарзда баён қилинган ҳар бир тадқиқот катта ижтимоий-сиёсий ва маърифий аҳамият касб этиб, талабанинг мустақил тарзда касбий ва илмий изланишларга кенг йўл очиб беради. Айни шу маънода тажрибали педагог, педагогика фанлари номзоди, профессор Адиба Носированинг илмий ва ижодий ҳамда услубий изланишлари натижалари ёш педагоглар учун намунавий андоза сифатида тадқиқот объектига айланган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Талаба-актёрни тарбиялашда саҳна нутқи оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш актёрлик мактабидаги амалий изланишларнинг асосий омилларидан саналиб, соҳа мутахассислари ва тадқиқотчилар М.Уйғур, Е.Бобожонов, А.Ҳидоятлов, Ш.Бурхонвалар томонидан

ўтган асрнинг биринчи ярим йиллигига олиб борилган амалий изланишларда ўз ифодасини топган бўлиб, кейинчалик тадқиқотчилар Н.Алиева, Л.Хўжаева, С.Иномхўжаев, И.Пўлатов [1; 14; 15; 4; 8] изланишлари талаба-актёрнинг саҳна нутқи оид билим ва кўникмаларини такомиллаштиришнинг фундаментал тараққиётига ҳисса қўшган.

1980 йиллардан бошлаб ўзбек гуруҳларидаги талаба-актёрни тарбиялашда саҳна нутқи оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришнинг назарий ва методологик асослари кенгайиб, тадқиқотчилар К.Умрзоков, Р.Усмонова, З.Олимжонова, А.Носирова, А.Тўлагановлар, Ў.Нурмухаммедова, С.Носиров, И.Джумановларнинг [10; 11; 5; 6; 7; 9; 3] қатор педагогик изланишлари орқали янги ўқув адабиётлари яратилди ва таълим жараёнига тадбиқ этилди.

2000 йиллардан шу кунга қадар тадқиқотчилар Г.Холиқулова, И.Джуманов, Х.Джудикараева, М.Ходжиматовалар [13; 3; 12] олиб бораётган изланишлар бугунги кун талаба-актёрини тарбиялашда саҳна нутқи оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш жараёнини янгича методлар орқали бойитишга ҳисса қўшиб келмоқда.

Маданиятшунослик, санъатшунослик, маданий-маърифий ишлар педагогикаси каби фанлар бизга эндигина кириб келаётган бир даврда тадқиқотчи А.Носирова ушбу соҳаларни чуқур ўрганиш, бўлғуси маданият ходимларига маданий-маърифий ишлар услубиётини ўргатишга бел боғлаб Санкт-Петербург (ўша даврдаги Ленинград) шаҳридаги давлат маданият институтининг “Маданиятшунослик” кафедрасида 1995-1998 йиллар давомида “Шахс ўйин маданияти ривожиди байрамона дам олиш шакллари” педагогик имкониятлари” мавзусида номзодлик диссертациясини тайёрлаб, ҳимоя қилиш натижасида 1995 йили “Маданий дам олиш педагогикаси” номли услубий қўлланма, 2001 йили “Шахс ўйин маданияти” номли монография, 2003 йили “Жонли сўз санъати”, 2008 йили “Жонли сўз санъати асослари” деб номланган ўқув қўлланма, 2012 йили “Саҳна нутқи” ўқув қўлланмаси, 2013 йили эса “Саҳна нутқи” фанидан дарслик яратди. Бу дарслик 2014 йили Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Энг яхши дарслик ва ўқув адабиёти” номинациясида фахрли 1-ўринни эгаллаб, махсус диплом олишга эришди.

Тадқиқотчининг “Саҳна нутқи” фанига бағишланган юзга яқин мақолалари республика ва хорижий нашрларда чоп этилган. Илмий конференциялардаги ҳар бир чиқиши эса янгилик бўлди, чуқур ўйланган, теран мулоҳаза этилган ва илмий таклифлар билан бойитилган педагогик мақолалар алоҳида эътиборга лойиқдир.

Тадқиқот методологияси. Талаба-актёрда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришда тадқиқотчи А.Носирова томонидан бир қанча методлар ишлаб чиқилган бўлиб, мазкур изланишлар амалий характерга эга техник машқлар кўринишида ифодаланган. Куйида тадқиқотчи А.Носирова томонидан талаба-актёрнинг саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш юзасидан татбиқ этилган техник машқлари таҳлили берилади:

“Гул ифори” машқи. 10-15 нафар талабадан иборат гуруҳ аъзолари саҳнага ярим доира шаклида жойлаштирилади. Педагог томонидан талабаларга уларнинг қаршисида бир-биридан чиройли ва ифори гуллар борлиги тасаввур учун берилади. Тасаввурдаги гулларни кўриш ва улар ифорида баҳра олиш асосий мақсад этиб белгиланади. Педагог ишораси билан талабалар чуқур нафас олиш орқали гулларни хидлайди ва секин овозда 1 дан 10 гача санайди. Сўнг нафас чиқарилади ва янада чуқурроқ нафас олинади ҳамда ўрта баландликдаги овозда такроран 1 дан 10 гача санайди. Нафас чиқарилади ва янада чуқурроқ олинади. Педагог ишораси билан баланд овозда бир нафасда 1 дан 10 гача санайди. Бу ҳолатни бир неча марта такрорлаш мумкин [6].

Талаба-актёрнинг саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришда “Гул ифори” машқи орқали қандай нафас олиш, нафас олиш жараёнида нималарга эътибор бериш, нафас аъзолари фаолияти қай йўсинда ҳаракатланишини англаш, нафас меъёри ва унинг маълум миқдорий сарфи ҳамда уни тақсимлаш каби муҳим жиҳатлар ўзлаштирилади. Бу жараёни тушуниб, онгли равишда бажариш кўникмасини ҳосил қилгач, навбатдаги машққа ўтилади.

“Шам ўчириш” машқи. Талабаларнинг тўғри нафас олишида таянч ҳисобланган мазкур усул нафас машқда яхши физик ва психологик кайфият яратиш учун жуда муҳим. У нафас мушакларини, айниқса, диафрагмани мустаҳкамлайди. Усул қуйидаги тартибда бажарилади: қўлимизга бўйи етти-ўн, эни икки сантиметр қоғоз қирқимини олиб, гуё шамни ўчирмокчи бўлиб аста пуфлаймиз ва бир йўла нафасни, яъни чиқаётган ҳавонинг

тўғрилигини кузатамиз. Агар қўлимизда турган қоғоз титраб турса, аёнки, бу нутқни ташкил қилувчи аппаратнинг сиқиклигидан далолат. Машқ бажараётганда диафрагма атрофи ва қовурғалараро бўшлиқларда бўлаётган табиий сиқикликка эътиборни қаратиш орқали ҳақиқий нафас базасини яратишга имкон туғилгани кузатилади [6].

Ўзлаштирилган нафас машқларидан сўнг, овоз машқларига ўтиш мақсадга мувофиқ. Ундан сўнг талаффуз машқларини қўллаш ўринли бўлиб, тадқиқотчи томонидан тўғри талаффуз машқларига қуйидагилар тавсия этилган:

“С-3” товушлари учун машқ. Талабалар репертуаридаги асарлардан намуналар ўқитилиб (монолог, шеър, ҳикоя, масал), нутқий камчилик ва имкониятлари текшириб кўрилади. Мисол учун, тишларнинг нотекис жойлашуви, тилнинг ортиқча семизлиги ёки қисқалиги, овозда шира (тембр)нинг йўқлиги, овознинг ниҳоятда заифлиги, бурун ва димоқда гапириш, фикр сиқиклиги, эшитиш қобилияти (слух)нинг сустлиги, ритмни сезмаслик, тасаввур, ҳиссиёт. Талабадаги фақат ўзигагина хос бўлган камчиликни махсус машқ, мисол, вазифалар бериб, текшириб кўриш мақсадга мувофиқдир. Айтайлик, сирғалувчи товушларда камчилик (дефект) сезилди. Бунинг учун қуйидаги усулдан фойдаланиш мумкин. Масалан: виз, ваз, вонз, газ, кўз, куз, мис, меш, беш кош, тош, мош, фощ, бош ва ҳ.к. ёки қуйидаги усуллар.

СИ, СЭ, СА, СО, СЎ, СУ, СИ

ИС, ЭС, АС, ОС, ЎС, УС, ИС

ЗИ, ЗЭ, ЗА, ЗО, ЗЎ, ЗУ, ЗИ

ИЗ, ЭЗ, АЗ, ОЗ, ЎЗ, УЗ, ИЗ.

товушлари бир неча маротаба бошланғич, ўрта ва юқори овозда қайтарилади. Сўнгга вазифа бироз мураккаблаштирилади. Яъни

СИЗЗИ, СЭЗЗЭ, САЗЗА, СОЗЗО,

СЎЗЗЎ, СУЗЗУ, СИЗЗИ,

ЗИССИ, ЗЭССЭ, ЗАССА, ЗОССО,

ЗЎССЎ, ЗУССУ, ЗИССИ.

товушлари ҳам бир неча маротаба бошланғич, ўрта ва юқори овозларда такрорланади. Сўнгга вазифа шеърли мисраларга алмаштирилади. Яъни,

Шеърнинг сўзи – тўрт сатр,

Турт ажойиб – зўр сатр.

Шоир одам ўзини

Тўрт сатрда кўрсатур. (Э.Воҳидов).

Мазкур усул С-3 товушларида нуксони бор талабаларга мўлжалланган бўлиб, нуксонларни бартараф этишда асос бўлиши мумкин [6, 112-113].

Авалло унли товушларни ўзлаштириб, уларни ундош товушлар билан мустаҳкамланади. Бу жараёнда айниқса С-З, П-Б, Т-Д, К-Г, М-Н, Ш-Ч, Қ-Ғ каби талаффузда бир бирига яқин бўлган товушлар қўлланилиб, унинг устида мунтазам ишлаб борилса талаба-актёрни тарбиялашда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришнинг амалий пойдевори бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Талаба-актёрни тарбиялашда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришда актёрлик маҳорати дарси ўта зарур бўлиб, унинг ажралмас қисми ҳисобланган саҳна нутқи ҳам катта эътибор талаб этади. “Саҳна нутқи” фани дарсларида анча олдин бошланган инновацион педагогик ёндашувлар ижобий самара бериб келмоқда.

Талаба-актёрларда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш учун нутқ техникаси босқичма-босқич эгаллаб борилади. Айниқса, артикуляция ва дикцияни ривожлантиришда тез айтишлар қўл келади. Бироқ машқ давомида нафасга жиддий эътибор

бериш муҳим. Аниқроғи, нафас машини ҳам узвий олиб борилади. Бунинг учун талаффуз суръатига кўра бир тез айтишни икки-уч нафасда, бир нафасда, ниҳоят (айниқса, суръат тезлаштирилган даврда), бир тез айтишни бир нафасда икки-уч марта қайтариш мумкин. Бунинг учун нафас олинадиган ёки тўлдириладиган пайтлар олдиндан белгилаб олинади. Махсус насрий ё шеърий матнлардан ташқари сажъ машқлари барча техник машқларни бирлаштирувчи, яъни артикуляция ва дикция, нафас ва муомала каби қатор таъсирчан хусусиятлари билан ажралиб туради [6].

Ижрочилик таҳлилининг ўзига хос томонлари талабаларни бу бўлим маърузаларида қандай баён қилишни ўйлашга, фикрлашга мажбур қилади. Ижрочилик таҳлилининг ўзига хослиги шундаки, биз қаҳрамонларнинг характер қирраларини ва қаҳрамонларга хос бўлган ҳолатни аниқлабгина қолмай, уларнинг ҳаётига қирамиз, ўз қаҳрамонларимизни эшитамиз, улар учун ҳавотир оламиз. Ижрочи ёзувчи тасвирлаган ҳаётни худди ўзи иштирок этгандай очиб бериши керак. У ёки бу эпизодни тўлиқ ўқимай, айрим ибораларни олиб, асарга таянган ҳолда тасаввур ҳосил қилган ижрочи деталлар қўшиб бошқа, яъни ўз ҳикоясини яратади. Бу ҳикоя бадиий адабиёт асари билан рақобатлаша олмайди, лекин унинг ажойиб бир ҳислати шахсан ижрочига тааллуқлилигидир. Бу шарҳ талабаларга асарга қандай киришни кераклигини кўрсатади [6].

Ижрочилик иқтидорининг тадрижи ва тақомилига асос нутқ техникаси, яъни нутқ аъзоларининг ҳаракати – артикуляция, нутқ товушларини аниқ, бурро талаффуз этиш меъёри – дикцияни ривожлантириш, бошқача айтганда, нутқ товушлари талаффуздаги нуқсонларни йўқотиш, талаффуздаги аниқлик ва очиқликни таъминлаш учун қилинадиган дикцион машқлардир овоз, нафас, лаб, тил, танглай, тиш, жағ ва ҳоказо машқларнинг мунтазамлиги ижрочи иқтидорининг гарови! Нуткий

ютуқлар нуткий нуқсонларни бартараф этиш ҳисобига келади. Саҳна нутқи бадиий сўз етуклиги билан гўзал [118-119].

Хулоса ва таклифлар. Талаба-актёрда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш жараёни хорижий педагогика, жумладан рус театр санъати, саҳна нутқи педагогикасида жуда кенг ва батафсил ўрганилган бўлиб, мавжуд назариялар, ёндашувлар, йўналишлар, компетенциялар, позицияларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Ўзбек гуруҳларида таҳсил олувчи талаба-актёрларда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштиришда бугунги кунгача салоҳиятни ўлчаш мезонлари, критериялари, тараққиёт кўрсаткичларининг ўзига хос хусусиятлари, турли ёшдаги талаба-актёрларда саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш методларининг таҳлилидан фойдаланиш хилма-хил илмий назарий негизларда қурилганлиги билан бирга, миллий анъанавий негизларга, халқчилликка, халқ ўйинларига, тез айтиш, шеърий, тасвирий, воқеавий матнлар устида ишлашга асосланган.

Талаба-актёрларнинг саҳна нутқида оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш юзасидан қуйидагилар тавсия этилади:

миллий санъат таълими: устоз-шогирд анъаналарини янада такомиллаштириш;

ривожланган давлатларнинг илғор педагогик тажрибаларини таълим тизимига татбиқ этиш, бунда миллий минталитет масалаларини бирламчи сифатида ифодалаш;

талаба-актёрларнинг бадиий адабиёт ўқишини тизимли йўлга қўйиш ва мунтазам таҳлил қилиб бориш жараёнини назоратга олиш;

соҳадаги тажрибали педагоглар маҳоратини ўрганиш, уларни оммалаштириш ва давом эттириш мақсадида илмий семинарлар ўтказиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Алиева Н. Санъат менинг ҳаётим. - Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
2. Алимжанова З. Саҳна нутқи. - Тошкент: Фан, 2007.
3. Жуманов И. Саҳна нутқи. - Тошкент: Ўзбекистон миллий файласуфлари жамияти, 2007.
4. Иномхўжаев С. Бадиий ўқиш асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
5. Носирова А. Жонли сўз санъати. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Мерос нашриёти, 2003.
6. Носирова А. Санъат менинг тақдиримда. - Тошкент: Академнашр. 2019.
7. Носирова А. Саҳна нутқи. - Тошкент: Тафаккур бўстони. 2013.
8. Пўлатов И. Ўзбек саҳна нутқининг таркиб топиши ва ривожланиш проблемалари: Дис. ... сан. фан. ном. - Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1969.
9. Тўлаганов А. Саҳна нутқи. - Тошкент: Мусика, 2009.
10. Умурзоков К. Проблемы сценической речи в узбекской музыкальной драме: Дис. ... сан. фан. ном. - Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1986.
11. Усмонова Р. Нутқ санъатида тез айтишнинг аҳамияти. - Тошкент: ТДСИ босмаҳонаси, 1995.
12. Хожиматова М. Саҳна нутқи. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.
13. Холиқулова Г.Э. Саҳна нутқи. - Тошкент: Фан ва технология, 2007.
14. Хўжаева Л. Нотиклик санъати. - Тошкент: Фан, 1967.
15. Хўжаева Л. Работа над орфоэпией в узбекской театральной школе: Дис. ... сан. фан. ном. - Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1958.

UDK: 94:793.31

Bektemir QUDRATOV,
Guliston Davlat universiteti magistranti
E-mail: qudratovbektemir12@gmail.com

Falsafa fanlari nomzodi, dotsent Q.X. Abdushukurov taqrizi asosida

FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL BELIEF IN THE INTERPRETATION OF YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract

This article is aimed at the ongoing reforms in our country, religious freedom, the further development of Islamic civilization, the strengthening of good neighborly relations between representatives of different religions. The article is about the activities of the Center for Islamic Civilization Imam Bukhari and Imam Termezi International Research Centers. 5 scientific schools specializing in kalam, hadith, fiqh, aqeedah and mysticism have been opened in the provinces. The activities of the Uzbek Center for Biblical Christians, the Association of Evangelical Baptist Churches of Uzbekistan and others were also discussed. These thoughts help all religious people living in Uzbekistan to understand the state policy.

Key words: tourism, Reformation, Tolerance, Christianity, Baptist, Church, Bible, Evangelical, Scholars, Atheist, Belief, Muslim, Migration. Christianity, discord, religiouscommunity.

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ВЕРЫ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ГОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

Данная статья направлена на проводимые в нашей стране реформы, свободу вероисповедания, дальнейшее развитие исламской цивилизации, укрепление добрососедских отношений между различными религиями. В статье рассказывается о деятельности Центра исламской цивилизации Имама Бухари и Международных исследовательских центров Имама Термези. В провинциях открыто 5 научных школ, специализирующихся на каламе, хадисах, фикхе, агиде и мистике. Также обсуждалась деятельность Узбекского центра библейских христиан, Ассоциации евангельских баптистских церквей Узбекистана и других. Эти мысли помогают всем религиозным людям, проживающим в Узбекистане, понимать политику государства.

Ключевые слова: туризм, Реформация, Толерантность, Христианство, Баптист, Церковь, Библия, Евангелист, Ученые, Атеист, Вера, Мусульманин, Миграция. Христианство, рознь, религиозная общность.

MILLIY ONG VA MILLIY E'TIQODNING SHAKLLANISHI MUSTAQILLIK YILLARI TALQINIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar, diniy erkinlik Islom sivilizatsiyasini yanada rivojlantirish, turli din vakillari o'rtasida yaxshi qo'shnihilik aloqalarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Maqolada Islom sivilizatsiyasi markazi Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro tadqiqot markazlari tashkil etilishi faoliyati haqida. Viloyatlarda kalam, hadis, fiqh, aqida va tasavvuf ilmlarini o'rganishga ixtisoslashtirilgan 5 ilmiy maktab ochilganligi. Shuningdek, O'zbekiston to'liq Injil xristianlari markazi, O'zbekiston Yevangel xristian-baptistlar cherkovlari uyushmasi va boshqalar faoliyati haqida fikr yuritilgan. Shu fikrlarim O'zbekistonda yashayotgan barcha din vakillarini, davlat siyosatini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: turizm, islohot, tolerantlik, xristian, baptist, cherkov, injil, Yevangel, allomalar, ateist, e'tiqod, musulmon, migratsiya. Xristianlik, nifoq, diniy jamoa.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekistonni suveren davlat xalqaro munosabatlar subekti sifatida 180 dan ortiq davlat tan olgan. Shulardan 120 dan ortig'i bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilgan.

Mustaqil O'zbekistonning horijiy mamlakatlar bilan munosabatlar tarixi masalalari tarixiy tadqiqotlar tizimida muhim bo'g'in hisoblanadi. Istiqlol yillarida O'zbekiston horijning o'nlab davlatlari bilan har qanday vositalarsiz, teng va xalqaro huquq me'yorlari asosida iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy hamkorlik aloqalariga kirishdi. Xalqaro munosabatlarning chorak asrlik boy tajribasi to'plandi. Ayniqsa, dunyoning rivojlangan mamlakatlari bilan olib borilayotgan ko'p tomonlama munosabatlar O'zbekiston yuksalishida, jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'ringa ega bo'lishida. O'zbekiston axolisini e'tiqodini bilish har xil etiqod vakillarini bir biri bilan munosabatlarini o'rganish va rivojlantirish masalalarini izlab topish tadqiqotlar tizimida muhim bo'g'in hisoblanadi.

O'zbekiston ko'p millatli mamlakat bo'lish bilan birgalikda ko'p e'tiqodli ham Istiqlol yillarida O'zbekiston xorijning o'nlab davlatlari bilan har qanday vositachilarsiz, teng va xalqaro huquq me'yorlari asosida iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy hamkorlik aloqalariga kirishdi. Xalqaro munosabatlariga chorak asrlik boy tajribasi to'plandi.

Ayniqsa, dunyoning rivojlangan mamlakatlar bilan olib borilayotgan ko'p tomonlama munosabatlar O'zbekiston yuksalishida, jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'ringa ega bo'lishida muxim o'rin egallayapti. O'zbekiston va jaxon xamjamiyati diniy qarashlarini tahlil qilish masalalari tajribasini umumlashtirish, bu borada tegishli xulosalar chiqarish, shuningdek, yutuq va muammolarni sarxosob qilish zarurati magistirlik dissertatsiya mavzusining dolzarbligini ifodalaydi.

Inson dunyodagi yagona ongli mavjudot, uning miya xujayralari osmondagi yulduzlardan-da ko'proq, ong osti sirlarini hanuzgacha olimlar topa olganliklari yo'q. Shunday sirlardan biri bu e'tiqoddur. E'tiqod nima, qachon paydo

bo'lgan, e'tiqodsiz kishilar bormi, bo'lsa qanaqa bo'ladi, e'tiqodli kishi bilan e'tiqodsiz kishining farqi nimada? degan savollar bisyor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. E'tiqod nima: tarjima lug'atlaridan foydalansak bu - ishonch, ishonish degan ma'nolarni anglatadi. Hamma narsaga ishonish mumkin. Masalan: Ota – onalar yoki mashhur kishilarga e'tiqod qo'yish mumkin, folbinning foliga, munajjimlar bashoratiga bolalar esa Aloviddining sexrli chirog'iga hattoki jonsiz narsa buyumlarga, Shunday ekan, e'tiqod ishonchdan boshqa narsa emas, afsuski biz ishonishni juda istaymiz ichimizda bir narsa borki ishonadigan narsamiz qolmaganda bunga zarurat juda ham kuchayadi. Bundan hatto jamiyatlar ham holi emas Masalan SSSR ni tarqalib ketishiga nima sabab bo'ldi? SSSR umrining oxirida davlatda juda ko'p xodisalar yuz berdi Avg'oniston bilan adoqsiz urush savdo rastalarini bo'shab qolishi SSSR kelajagini shubha ostida qoldi odamlarda davlatga nisbatan ishonch yo'qola boshladi bir ishonch yo'qolganda o'rniga boshqasi keladi bu mustaqillik edi. Shuning uchun ham jami atda yashayotgan insonlar ongi bo'shturmasligi kerak. Hatto ateistlarni ongi ham [8].

Ateistlar yani xudosizlar SSSR davrida xuddi shu g'oyani targib qilina boshladilar bunda ittifoqdosh respublikalar axolisi urf odatlari ananalari ham hisobga olinmadi. Ateizmni shifokorlar o'ylab topishgan deyishadi nima ularda etiqod yo'qmi unda sinab ko'ramiz ularni hammasini bir kemaga otkazib dengizni o'rtasiga kelganda suniy ravishda kema cho'kayabti deb baqiring so'ngi chora qolganda "xudo o'zing asra" deb baqirishini ko'ring, olam yaralibdiki, nimadandur ishonch umid bor. Umid bor ekan, e'tiqod hech qachon o'lmaydi.

Biz mana shu e'tiqodlardan diniy e'tiqodni ko'rib chiqamiz. Kitoblarda diniy e'tiqodning vujudga kelishiga "qo'rquv" sabab qilib ko'rsatilgan. Haqiqatdan shundaymi? balki haq gapdir "qo'rqmasa hurmat qilmaydi" degan gaplar bor, lekin e'tiqodli kishilarni boshqarish shakli bo'lib qolmadimi?

Tadqiqot metodologiyasi. E'tiqodning vujudga keldirgan narsabu "qo'rquv". Qo'rquvni nima vujudga keltirgan. Qo'rquv insonda qachon paydo bo'ladi? O'ziga ziyon yetishini bilganida, nimadan ziyon yetishini, qachon ziyon yetishini bilmagan uchun e'tiqod qiladi. Agar ularni bilganida inson e'tiqod qilgan bo'larmidi? Hamma narsanioldindan bilsa, shunga tayyorlanib bormasmidi. Fikrimcha, bilganda ham o'limining so'nggi daqiqasida umid qolgan bo'lardi, ana o'sha umid e'tiqod bo'lsa kerak.

Bu qanday sodir bolganini aytib beray – Ajdodimiz ibtidoiy jamoa tuzumi davrida moqaldiroq gumburlashi, qor yog'ishi, yashin urushini tushinismagan shu sababdan osmonda bu hodisalarni boshqarib turadigan buyuk bir kishi xudo borligiga ishonishgan. Hozirda bu xodisalarni tushunishgandan keyin xodisalarni qanday sodir bo'lishini bilgandan keyin bu ibtidoiy mafkuralarga ishonmay qo'yishdi. Keyinchalik ularning o'rnini yangi mafkuralar egallay boshladi. Chunki inson ongi bo'sh turmasligi kerak u nimadandir najot ishonch hosil qilishi kerak. Oddiy hayotda ham bola ota-onaga boy pullariga folbinlar laqmalarga ishonadi demak och qolmaydi.

Demak, jamiyatda e'tiqod hech qachon g'oyib bo'lmaydi birining o'rnini boshqasiga bo'shatib beradi halos. O'zbekiston mustaqillikka erishayotgan paytda jamiyatda kambag'allar ko'payib ketdi, nohaqlik va mafiya avj oldi. Bunga sabab SSSR iqtisodiy jihatdan quladi. Ateizm targ'ib qilingan mamlakatda e'tiqodsizlik avj olgan edi. Bu jamiyatning qulashi odamlar ongida yangi qarashlar shakllanishiga olib keldi, chunki bir e'tiqod yoki mafkura qulaganda uning o'rnini to'ldirish uchun juda ko'p yillar kerak bo'ladi. Butun dunyoni dengiz deb oladigan bo'lsak,

O'zbekistonni - ko'l. Anhordan toza suv olmoqchi bo'lsak, albatta uni filtdan o'tkazishimiz kerak edi [9].

Mustaqillikka erishgach islom diniga ham keng yo'l ochildi. Natijada islomiy g'oyalar bilan birga o'ta mutaasib va o'ta radikal islom kirib keldi. Bu narsa jamiyatni yana ham parokanda ma'rifatsiz qilib qo'yishi mumkin edi.

AQSh hukumati umumiy aholi sonini 30 million deb hisoblaydi (2018-yil iyul oyidagi taxmin). O'zbekiston hukumati statistikasi bo'yicha esa mamlakat aholisi 33 million kishini tashkil qiladi. AQSh hukumatining hisob-kitoblariga ko'ra, aholining 88 foizi musulmon, Tashqi ishlar vazirligi esa aholining 93-94 foizini musulmonlar deb hisoblaydi. Ularning aksariyati Hanafiy maktabining sunniylari. Hukumatning ma'lum qilishicha, aholining taxminan 1 foizi Ja'fariy maktabiga mansub shia ekanligini aytadi va ular Buxoro va Samarqand viloyatlarida joylashgan. Hisobotlarga ko'ra, aholining qariyb 3,5 foizini rus pravoslavlar tashkil qiladi. Rossiya migratsiya statistikasi shuni ko'rsatadiki, bu raqam kamayishda davom etmoqda, chunki bu holat etnik ruslar va boshqa etnik slavyanlarning ko'chib ketishlari bilan bog'liq. Hukumatning ma'lum qilishicha, qolgan 3 foizni katoliklar, kichik jamoalari, etnik koreys xristianlari, baptistlar, lyuteranlar, yettinchi kun adventistlari, evangelist xristianlar, elliginchilar, Iegova guvohlari, buddistlar, bahoiylar, ongli Krishna Xalqaro jamiyatining a'zolari va ateistlar tashkil qiladi. Yahudiy jamoasi a'zolarining so'zlariga ko'ra, aralash ashkenazi va sefard (Buxoriy) yahudiylarining soni 10000 dan kamroq kishini tashkil qiladi. Taxminan 6000 ashkenazi va 2000 dan kamroq Buxoro yahudiylari Toshkent, Buxoro, Samarqand va Farg'ona vodiysida jamlangan. Muhojirlik tufayli yahudiylar soni kamayishi davom etmoqda [10].

Xo'sh bunday diniy xilma-xillikda mamlakatni tartibga solish har bir etiqod kishisini erkinlik va huquqlarini asrash ularga ibodat qilishlari uchun sharoit yaratish juda muhim hisoblanadi. Chunki mamlakatda tinchlikni taminlash fuqarolar o'rtasida totuvlik bo'lishini birdan bir sharti bu tolerantlikdir. "Tolerant" so'zini tarjima qiladigan bo'lsak "beparvolik" kelib chiqadi. Demak beparvolik bu foydali g'ayri din qo'shningiz ni ma bilan shug'ullanayapti ishingiz bo'lmasin shundaymi. Aslini olganda shunday lekin jamiyatda umumiy qoidalar bor ularga ham amal qilinishi kerak. Islom dinida birkishi boshqasi ni dinga majburlab kirgazishga yo'l qo'yilmaydi bu narsa qonunlarimizda ham o'z aksini topgan shunday ekan boshqa din vakillarini ham bunday harakatlar sodir etishiga yo'l qo'yilmaydi [7].

E'tiqod shunday kuchki bu odamlarni birlashtira oladi lekin ularni o'rtasiga ham nifoq solish ham oson. Bizga tarixdan ma'lumki davlatning rivojlanishida diniy erkinlikning ahamiyati beqiyosdir. Boburiy shaxzoda Akbar tomonidan ilgari surilgan g'oya bunga yorqin misoldir shuning uchun ham u halq orasida "Buyuk Akbar" nomi bilan ulug'langan u xar-xil din vakillarini ibodat qilishlari uchun shart-sharoit yaratgan

Shuning uchun dastlabki davrlarda dinga nisbatan unig mutaasibligiga nisbatan kurashib kelindi. Bu faqat islom diniga oid emas nafaqat islom, xristianlik turli sektarlarga nisbatan ham [6].

Bu diniy jamoalar hatto odamlarga pul berib bo'lsada insonlarni o'z safiga qo'shib olishga harakat qilar edi. Bu bilan ular nimaga erishmoqchi edilar. Ularni hatto yirik davlatlar ham qo'llab quvvatlashgan pul mablag' bilan taminlashgan. Sababi kirib kelgan o'lka aholisi madaniyatini o'zgartirish o'zlariga hayrihoh bo'lgan bir jamiyat yaratishni ko'zlagan edi. Buni iqtisodiy, siyosiy sabablari mavjud. Bu kishilar mafuraviy bo'shliqlardan ustomonlik bilan foydalanishadi.

Tahlil va natijalar. Nima bo'lganda ham etiqodsiz kishidan etiqodli kishi yaxshiroqdir chunki etiqodsiz kishining manqurt zombidan farqi yo'q.

Bugungi kunda Adliya vazirligi diniy tashkilotlarni ro'yxatga oluvchi organ sifatida o'z vazifalarini bajarishga yondashuvni o'zgartirdi. Endilikda vazirlik o'z vazifasini byurokratik tartibga solish emas, balki sheriklik asosida tashkil etmoqda. Mamlakatimiz hududida 16 diniy konfessiyaga mansub 2 ming 256 diniy tashkilot faoliyat yuritmoqda. Keyingi 6 oyda 11 diniy tashkilot, shu jumladan, Toshkent viloyatidagi "Svet miru" ellikkunchilar cherkovi ro'yxatga olindi. Umuman, O'zbekiston bo'yicha 175 xristianlik tashkiloti, 8 yahudiy, 6 bahoiy jamoalari, "Igovva shohidlar", bitta Krishna jamiyati va bitta Budda ibodatxonasi, shuningdek, O'zbekiston konfessiyalararo Bibliya jamiyati mavjud [5].

O'zbekiston diniy masalalar bilan bog'liq muammolari bo'lgan odamlar va oilalarning "qora ro'yxati"dan xalos bo'ldi [1]. Ushbu allaqachon tanqidga duchor bo'lgan ro'yxatlar, albatta, rasmiy reyestr xususiyatiga ega bo'lmagan, lekin odamlar hayotiga, ayniqsa, ish topishda va mahalla ko'magidan bahramand bo'lishiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Ezgulik namoyishi sifatida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ilk bor o'zining afv etish huquqidan foydalandi. Natijada ko'pchiligi diniy jinoyatlar uchun mahkum etilgan 3000 dan ortiq fuqaro afv etildi [4].

Bugungi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Islom akademiyasi, Toshkent islom instituti, Mir Arab oliy madrasasi, 9 madrasa, shu jumladan, 2 ixtisoslashtirilgan ayollar bilim yurti, Toshkent pravoslav seminariyasi, Toshkent xristian seminariyasi kabi o'quv dargohlari faoliyat yuritmoqda.

Mamlakatimizda Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro tadqiqot markazlari tashkil etilgan. Viloyatlarda kalom, hadis, fiqh, aqida va tasavvuf ilmlarini o'rganishga ixtisoslashtirilgan 5 ilmiy maktab ochilgan. Shuningdek, O'zbekiston to'liq Injil xristianlari markazi, O'zbekiston Yevangel xristian-baptistlar cherkovlari uyushmasi va boshqalar faoliyat yuritmoqda [3].

"Ziyorat turizmi"ni rivojlantirishga qaratilayotgan alohida e'tibor ham O'zbekistonning xayrixohligi va ochiqligidan dalolat beradi. Turizm sohasini sifatli diniy-ma'rifiy dasturlar bilan boyitish ishlari olib borilmoqda. Jahon hamjamiyatiga islomning haqiqiy insonparvar mohiyatini yetkazish, uning boy merosini asrash va o'rganishga qaratilgan xalqaro tadbirlar tashkil etilmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston ushbu sohadagi qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish ishlarini faol davom ettirmoqda.

Xususan, bugungi kunda Adliya vazirligi tomonidan 20 yil avval qabul qilingan "Vijdon erkinligi va diniy

tashkilotlar to'g'risida"gi qonunning yangi tahririni tayyorlash ishlari olib borilmoqda [2].

Shuningdek, alohida idoralararo komissiya muayyan jinoyatlar, shu jumladan, diniy masalalar bilan bog'liq jinoyatlarni izchil jinoiy yurisdiksiyadan chiqarish ustida ishlamoqda.

unda jismoniy va yuridik shaxslarning O'zbekiston hududida diniy materiallar va o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqarish, import qilish va tarqatish huquqini ta'minlash masalasi kun tartibida. Shunga qaramay, fikrimizcha, davlat importqilinayotgan diniy matnlarni ekspertiza qilish huquqini o'zida saqlab qolishi lozim. Chunki diniy adabiyotni ekspertizadan o'tkazish orqali Konstitutsiyaga qarshi targ'ibot maqsadlarida dindan foydalanish holatlarining, diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlik g'oyalari tarqalishining oldi olinadi.

Umuman, O'zbekistonning din sohasidagi siyosati zahirida davlatning dunyoviyligi, din va davlat bir-biridan ajratilgani haqidagi tamoyil yotadi. Xalqaro shartnomalar davlatga demokratik jamiyatda zarur bo'lgan me'yorda diniy huquqlarni ro'yobga chiqarish bilan bog'liq ma'lum cheklavlarni kiritish huquqini beradi. Bunday cheklavlarni jamoat xavfsizligiga va tartibi, aholi salomatligi yoki ma'naviyati, boshqa shaxslarning huquq va erkinliklariga bo'lgan tahdidlarga qarshi kurashish zaruratiga mutanosib bo'lishi lozim [1].

Xulosa va takliflar. Bir narsani aytib o'tish kerakki nima uchun bizda diniy cheklavlarni mavjud, chunki bu mamlakat xavfsizligi uchun qilinhayotgan ishlardir. Chunki bizni halqimiz ko'p millatli xalq, mustaqilligimizga bor-yo'g'i endigina o'ttiz yil to'ldi

Biz e'tiqoddan kelib chiqib tarixiy an'analarimizni yoddan chiqarmagan holda milliy qarashlarimiz va ongimizni shakllantiryapmiz, bu hodisa mustaqilligimizni ilk davrlaridan amalga oshirildi. Milliy ongni shakllantirishda diniy qarashlarni o'mi qanday degan savolni berishning o'zi erish tuyiladi. Chunki din bizning ongimizga shunchalik singib ketganki va birnecha asrlar oldin shakllangan agar bu narsani ajratib olmoqchi bo'lsangiz yana shuncha vaqt ketadi.

Hurmatli birinchi prezidentimiz Islom Karimov bu holatni aniq ravshan anglab yetgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Mustaqilligimizni dastlabki yillarida buni amalga oshirishni deyarli iloji yo'qdek ko'ringan bo'lsada buni amalga oshirish uddalandi. Qanday qilib:

Birinchiidan, Islom diniga katta e'tibor berildi deyarli barcha tumanlarda masjidlar qurildi Ikkinchidan, Unitilgan!!! Ha aynan unitilgan umuman eslanmaydigan buyuk ajdodlarimizni ton ma'noda hayotga qaytardilar. Zero insonlar ajdodlari bilan maqtanishni yaxshi ko'radilar. Va bu bizda bor. Uchunchidan, Sportga etibor berdilar sport bizni dunyoga tanitdi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat mafkura – Toshkent: O'zbekiston, 1996
2. Nosirxo'jayev Sh., Lafasov M.F., Zariyov M.Z. – T.:SHARQ. 2005. Akademik litsey uchun darslik.
3. Shayakubov Sh. "O'zbekiston tarixi" fanidan o'quv uslubiy majmua 2018y
4. Boboyev X, Do'stjonov T, Xasanov S. Avesto sharq xalqlarining bebaho yodgorligi T-2004 yil.
5. Otamurodov S, Xusanov S, Ramatov J. "Ma'naviyat asoslari" T – 2002 yil
6. .O'zbekistonning yangi tarixi, birinchi kitob, Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachilik davrida T -2000 yil.
7. Qosimov B, Yusupov Sh va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti T.:2004 yil.
8. Usmonxon Alimov "Oilda farzand tarbiyasi" T.: 2016 yil.
9. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasi T.: 2001 yil.
10. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "E'tiqod ilmi va unga bog'liq masalalar" T-2013.

Dilmurad MAMATOV,
Toshkent shahridagi ADJU universiteti dotsenti
E-mail: mamatovdil@gmail.com

Профессор, пед.ф.д. Кўйсинов О.А. тақризи асосида

COOPERATION WITH THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract

This article highlights the need to link production and education today and the importance of teachers' skills in the development of these processes, the characteristics that competitive personnel should have, the necessary production functions.

Key words: education, economics, production function.

СОТРУДНИЧЕСТВО ПО РАЗВИТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье освещается необходимость увязки производства и образования сегодня и значение навыков педагогов в развитии этих процессов, характеристики, которыми должен обладать конкурентоспособный персонал, необходимые функции производства.

Ключевые слова: образование, экономика, производственная функция.

TA'LIMNI GLOBALLASHUVI SHAROITIDA ISHLAB CHIQUARISH BILAN HAMKORLIGI

Аннотасија

Ushbu maqola ta'lim va ishlab chiqarishni hozirgi kunda hamkorligi zamon talabi ekanligi va bu jarayonlarni rivojlantirishda o'qituvchilarning malakasining ahamiyati, raqobatbardosh kadrlarning ega bo'lishi lozim bo'lgan xususiyatlari keltirilib ishlab chiqarishning zarur funksiyalari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, iqtisodiyot, ishlab chiqarish funktsiyasi.

Кирриш. Ta'lim muassasalari buyurtmachilari bilan hamkorlikda ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklariga yangilangan malaka talablarini, talabalarining bilim va malakalariga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga olgan o'quv rejalari va oliy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, mutaxassislar tayyorlash; ta'lim mazmunini shakllantirishda bevosita ishtirok etuvchi oliy ta'lim muassasalarining ixtisoslashtirilgan kafedralari professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqarish korxonalari va tashkilotlari mutaxassislarini tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablarni tizimli o'rganish, ularni hal etishda ilmiy va amaliy jihatlarini rivojlantirish, takomillashtirish; amalga oshirish bosqichlari kadrlarni tayyorlash va ish bilan ta'minlash sifatini ta'minlashda tarmoqlararo integratsiya [1].

Inson resurslarini ishlab chiqarishda ta'lim ustuvor vazifaga ega, chunki inson kapitali xalqlar taraqqiyotining asosiy omili hisoblanadi. Ishlab chiqarish funktsiyasi ma'lum bir tovarni ishlab chiqarish uchun uning sifatini hisobga olgan holda, kirish miqdori va oraliq omillar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Iqtisodchilar ta'lim muassasalari kirish joylarini tanlash va ma'lum bir mahsulotni olish uchun vositalardan qanday foydalanishga e'tibor berishadi. Bugungi kunda ta'limga qo'yilayotgan savol shundan iboratki, ishlab chiqarishning o'ziga xos funktsiya sifatidagi o'rni yo'qolgan, ayniqsa ta'lim tizimida kamchiliklar kuzatiladi. Ta'lim tizimining sifati va inson resurslari profilini tahlil qilish uchun iqtisodchilar turli xil qarama-qarshi bo'lgan ekonometrik baholardan iborat ma'lum parametrlardan foydalanadilar. Ishlab chiqarish funktsiyasining adekvatligini yoki uning jamiyat talablariga javob berishini ta'minlash uchun zarur va aniq maqsadlarni aniqlash, ishlab chiqarish jarayonini aniqlashtirishga imkon beradigan manbalar va strategiyalarni tanlash kerak. Yakuniy natija yoki muayyan ko'nikma, qobiliyat va bilimga ega bo'lgan malakali kadrlarni yetishtirish, ya'ni, uni samaradorlik bilan ishlab chiqarish sektoriga kiritish uchun malakali qilib o'qitish va amaliyot

jarayonlarini ishlab chiqarish korxonalarida olib boorish lozim. Chunki ishlab chiqarishning dolzarb muammosi hozirgi kunda ishlab chiqarish ta'lim tizimida o'qitilayotgan fanlardagi mavzulardan ilgarilab ketgan.

Hozirgi zamon ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajadagi doimiy o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Rivojlanishning yangi modelini belgilovchi mafkura globallashuv bo'lib, u savdo erkinligini, turli ishlab chiqarish omillarining erkin harakatlanishini, yangi texnologiyalardan foydalanishni va ishning yangi uslublari dinamikasini rag'batlantiradi.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Fanlarni amaliyot bilan birgalikda o'qitish zarurati o'qituvchilarga fanlar sinfida yoshlarni samarali o'rganishga jalb qilish uchun qanday bilim va ko'nikmalarni kerakligini tushunishga qaratilgan sa'y-harakatlarni kuchaytirdi [1]. Turli sohalaridagi olimlar tobora ko'payib, fanni o'qitishda korxonalar amaliyotidan foydalanishda ta'limning ahamiyati va ta'sirini, shuningdek, fan ta'limining hozirgi va paydo bo'layotgan muammolari va imkoniyatlarini tan olishmoqda. Ana shunday ekspertlardan biri Derek Hodson [3, 4], Ontario ta'lim bo'yicha tadqiqotlar instituti (Toronto universiteti) fan ta'limi bo'yicha faxriy professori zamonaviy ta'limda "fan-ta'lim-ishlab chiqarish hamkorligi" muammolariga yo'naltirilgan ilmiy-akademik qat'iyligi, qamrovi, intellektual shijoati, fikr va g'oyalarning boyligi, "Kelajakga nazar: ijtimoiy faollik uchun o'quv dasturini yaratish" kitobining falsafiy mahorati uning bilim va tajribasining kengligi va teranligidan dalolat beradi. Hodsonning ilmiy asarlarida fanni o'qitishda yanada real va harakatga yo'naltirilgan yondashuvni ishlab chiqishda ilmiy adabiy, takomillashtirilgan usullarni yaxshiroq tushunish va oshirish uchun yuksak intellektual faollikni ifodalaydi. Ratcliffe M. [1] Fan-ta'lim va ishlab chiqarish hamkorligi haqidagi tushunchalarni o'rgatish uchun pedagogik qarashlarini bayon qiladi. Mamatov D.N. [4, 5] Elektron axborot ta'lim muhitida kasb-hunar ta'limi jarayonlarini

pedagogik loyihalash, ishlab chiqarish amaliyoti amaliyot bo'lajak mutahassislarini kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish muammolari haqida fikr yuritadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kasbiy ta'lim bo'yicha pedagog kadrlar tayyorlash muammosi bo'yicha N.N.Azizxodjayeva, B.S.Abdullayeva, R.X.Djurayev, U.Inoyatov, R.G.Isyanov, Z.K.Ismolova, Sh.E.Kurbanov, N.A.Muslimov, O.Musurmonova, U.Nishonaliyev, B.X.Raximov, O'.Q.Tolipov, A.R.Xodjaboyev, Sh.S.Sharipov, X.F.Rashidov, M.Urazova, Sh.E.Qurbonovlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. U.N.Nishonaliyev tadqiqotlarida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashning sifat va samaradorligini oshirishning asosiy bosqichlari, O'.Q.Tolipov bo'lajak kasbiy ta'lim mutaxassislarida kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, N.A.Muslimov mutaxassisning kasbiy shakllanishga motivatsion omil, intellektual omil, irodaviy omil, emotsional omil, amaliy-predmetli omil, ekzistensial omil, o'z-o'zini boshqarish omili ta'sir ko'rsatishi tadqiq qilingan. Talabanning kasbiy ko'nikmasini rivojlanishida amaliy bilimlar tizimi muhim rol o'ynashi, unda voqelikni subyektivlik mezonini asosida bo'limlarga bo'lib qaraladi. Sh.S.Sharipov esa bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilari-talabalarni ixtirochilik faoliyatga tayyorlashning ilmiy yo'nalishlarini, A.R.Xodjaboyev tomonidan bajarilgan tadqiqot ishida kasb ta'limi o'qituvchisining o'quv-metodik ta'minotining pedagogik asoslari nazariy jihatdan ishlab chiqilgan, V.A.Skakun kasbiy pedagogik tayyorgarligini takomillash-tirishda ishlab chiqarish ta'lim muammosi tadqiq qilingan [5].

Ta'lim va natijalar. Globallashgan dunyoda ta'lim tizimlari amaliyot jarayonlarini ishlab chiqarish korxonalarida o'tkazishlariga faol kirishish uchun ta'lim tizimi o'z tuzilmalari, o'quv dasturlari mazmuni, ish uslublarini doimiy innovatsiyalar nuqtai nazarini inobatga olgan holda qayta ko'rib chiqishi zarur. Jamiyatimizning iqtisodiyot va farovonlik ta'minoti sifatida samarali taraqqiyotga hissa qo'shadigan, ilmiy-texnik tadqiqotlarning universal ko'lamiga kirishimizga imkon beruvchi o'zaro aloqa tizimlaridan foydalanib, hududiy va milliy geografik chegaralardan oshib o'tishga harakat qilishi kerak. Bu esa kadrlar resurslarini shakllantirishda aksiologik jihatni e'tibordan chetda qoldirmasdan, yuqori sifatda tayyorlash zarurligini taqozo etadi. Globallashuv ta'lim oldiga qo'yayotgan muammolar ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy dunyoda ularning ishlab chiqarish funksiyasini qayta rejalashtirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ta'limning ishlab chiqarish sektori bilan aloqasini qayta ko'rib chiqish zarur deb hisoblanadi.

Ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish muhiti tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarning buzilishi ta'limda ishlab chiqarish funksiyasining bosqichma-bosqich yo'qolishi bilan bog'liq bo'lib, bu ta'lim tizimiga bo'lgan ishonchni va uning ijtimoiy ahamiyatini yo'qotish samarasizligi bilan bog'liq. Mehnat dunyosi talablariga javob beradigan kapitalning shakllanishining asosida inson resurslari yotar ekan bunga nazariy va amaliy malakali o'qituvchilarni jalb qilishimiz lozim. Aksariyat o'qituvchilarning malakasizligidan amaliyotning hozirgi kun zamon talabiga mos ishlab chiqarishdan orqali qolib ketishiga sabab bo'lmoqda.

Barkamol inson resurslariga ishonish yanada sifatli va katta rentabellikdagi ishlab chiqarishga yordam beradi, shuning uchun ta'lim muassasalarida ushbu funktsiyani qayta ko'rib chiqish muhimligi sababdir. Rivojlanishning ishlab chiqarish funksiyalariga e'tibor qaratar ekanmiz XXI asr qonun-qoidalari va raqamli texnologiyaning keskin rivojlanishini inobatga olishimiz darkor. Ishlab chiqarish funksiyasi kirish va natijalarni tahlil qilish imkonini beradi, u ishlab chiqarishning eng maqbul darajasini tavsiflashni izlaydi va qo'shimcha ravishda, belgilangan kirish manbalaridan

foydalangan holda maksimal mumkin bo'lgan mahsulot darajasini olishning eng yaxshi variantlarini tahlil qilish bilan qiziqadi. Shuning uchun ishlab chiqarish funktsiyasi juda foydali vositadir, chunki u yuqori samaradorlik darajalarini tavsiflash va kirish yoki texnologik o'zgarishlardagi mumkin bo'lgan o'zgarishlarning ta'sirini kuzatish imkonini beradi.

Ta'limda ishlab chiqarish funktsiyasi ishlab chiqarish jarayoni tomonidan amalga oshiriladigan omillar miqdori hamda sifati o'rtasidagi bog'liqlikdan iborat [5]. Ushbu natijalarni bilish uchun talabalar tomonidan olingan natijalarni ekonometrik o'lchash yo'li bilan statistik tadqiqotlar olib boriladi. Foydalanilgan ma'lumotlarda talabanning o'zlash-tirishi, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy kontekst, xuddi ta'lim ma'lumotlari kabi aniq ko'rinadi: talabalar, ta'lim tashkiloti, amaliyot infratuzilmasi, didaktik va texnologik jihozlar.

Yakuniy mahsulotda butun ta'lim jarayonida olingan ma'lum kompetentsiyalarga ega talabanning shakllanishi sifatini ko'rish mumkin. Ushbu kompetentsiyalarni turli yo'llar bilan baholash mumkin. Ushbu o'lchovlarning natijalari tizimning sifatini belgilaydigan natijalardir, ammo bu usul barcha elementlarni yoki ta'lim jarayonida ishtirok etadigan va haqiqatan ham ta'limni amalga oshirish uchun kiritilishi kerak bo'lgan barcha omillar yoki o'zgaruvchilarning ta'sirini hisobga olmaydi, natijalarni integral baholash kerak bo'ladi [3].

Xanushek (1978) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, ushbu turdagi tadqiqotlarda o'lchov testlari qo'llaniladigan turli fanlar bo'yicha akademik rentabellik natijalarini o'zgaruvchan sifatida qabul qilib, talabaga nisbatan degradatsiya darajasi namoyon bo'ladi. Shunday hollarda, ta'lim muassasasi birliklari yoki zonalar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar olinadi, garchi ular har bir talabaga belgilangan miqdordagi o'quv mazmunini taklif qilsalar ham, ustunlik tenglik emas boshqa talabalarining o'zlashtirishlari o'rtasida kuzatiladigan farq tufayli baholash tizimlari yo'lga qo'yiladi. Ba'zi tadqiqotchilar yuqori darajadagi xarajatlar, o'qituvchilarning ko'proq maoshi, ko'proq imkoniyatlar, yaxshi ma'muriyat yoki yaxshi rag'batlantirish talaba va o'qituvchilar darajasida yaxshi akademik natijalarni yaratishi kerakligini ta'kidlaydilar. Shunga qaramay, ekonometrik baholashda olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, bu ma'lumotlar har doim ham unchalik muhim natijalarni bermaydi. Tahlilning birinchi katta cheklovi shundan iboratki, faqat ba'zi ma'lumotlar ta'lim tizimi nomidan o'zgartirilishi yoki boshqarilishi mumkin [4].

Kadrlar tayyorlash sifati va bandligini ta'minlashda tarmoqlararo integratsiyani amalga oshirish bosqichlarini aniqlash maqsadida dastlab ta'lim xizmatlari iste'molchilarining tanloviga ta'sir etish, ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlash, kadrlar bandligini ta'minlash muammolari hal etildi. tahlil qilingan. Tahlil natijalari kadrlar tayyorlash sifati va bandligini ta'minlashda tarmoqlararo integratsiyani bosqichma-bosqich amalga oshirish zarurligini ko'rsatdi.

Oliy ta'lim vazifalari:

O'quv jarayonini ta'lim xizmatlarini ko'rsatish orqali kadrlar sifatiga qo'yiladigan ishlab chiqarish talablarini qondirishga yo'naltirish. Shu asosda ta'lim turlari, shakllari va mazmunini belgilash va amalga oshirish.

Ta'lim standartlari va dasturlarini iste'molchilar talablariga muvofiq va ular bilan hamkorlikda amalga oshirish.

Iste'molchi bilan bevosita hamkorlikda ta'lim xizmatlarini ko'rsatish jarayonini tashkil etish, boshqarish va monitoring qilish, unga ma'lum nuqtalarda ustuvorlik berish.

Ilmiy faoliyat sohasida – mavjud ilmiy-pedagogik salohiyatning sohani kelgusida rivojlantirish uchun zarur

bo'lgan ilmiy, amaliy va innovatsion g'oyalarni ilgari surish uchun yo'nalishi.

Asosiy va qo'shimcha ta'lim xizmatlari sifatini tarmoq bilan birgalikda baholash mezonlarini aniqlash. Sanoatda faoliyat yurituvchi xodimlarning sifatiga aniq (umumiy va maxsus) talablarni ishlab chiqish.

Ta'lim xizmatlarining asosiy iste'molchisi sifatida ta'lim xizmatlarini ko'rsatish jarayonini tashkil etish, boshqarish va monitoring qilishda ishtirok etadi.

Kadrlar tayyorlash sifati bilan bog'liq holda asosiy va qo'shimcha ta'lim xizmatlari sifatini baholash shu asosda taklif va tavsiyalar.

Ta'lim va ishlab chiqarish hamkorligini amaliyotga joriy etishda quyidagilarni hisobga olish zarur:

- sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash va ish bilan ta'minlash sifatini ta'minlashda tarmoqlararo integratsiya konsepsiyalarini yaratish;

- tarmoqlar uchun kadrlar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalarini integratsiyalash strategiyasini ishlab chiqish va uni optimal mexanizm, usul va vositalar yordamida amalga oshirish;

- mehnat bozori va ta'lim xizmatlarini rivojlantirish tendensiyalarining integratsiyalashuviga, talab va taklif dinamikasiga, segmentatsiya o'zgarishlariga ta'sirini monitoring qilish mezonlarini joriy etish;

- oliy ta'lim muassasalarida marketing faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatlarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, marketing bo'limining funksional vazifalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

- oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda integratsiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish.

Bu borada "Toshkent shahridagi Adju universiteti"da quyidagi vazifalarni hal qilish ustuvor vasifa qilib belgilangan:

- potensial ish beruvchilar bilan bevosita va bilvosita hamkorlikning yangi va qulayroq shakllari, usullari va vositalarini amaliyotga joriy etish;

- mehnat bozorining talabalarga bo'lgan ehtiyojlarini baholash va prognozlash, yangi ish beruvchilarni aniqlash va ular bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni yo'lga qo'yishning nazariy va amaliy usullarini keng qo'llash;

- hududlarda ish beruvchilar bilan munosabatlarni yo'lga qo'yish, qishloq joylarda universitet tomonidan kadrlar tayyorlanayotgan mutaxassisliklarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash va buyurtmalar portfelini shakllantirishda qat'iy hisob-kitoblarga alohida e'tibor qaratish;

- talabalar bilan muloqot davomiyligini (chastotasi) oshirish, ularni mehnat faoliyatining dastlabki bosqichida har tomonlama qo'llab-quvvatlash, boshlang'ich mehnat ko'nikmalarini egallash va atrof-muhitga moslashishga ko'maklashish;

- talabalarining bandligini ta'minlashning real holati va istiqbollarni hisobga olgan holda ko'rsatkichlarning maqsadli rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirishga erishish;

- ish beruvchilar bilan an'anaviy to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita hamkorlik samaradorligini oshirish, hamkorlikning yangi yanada samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish va joriy etish;

- tomonlarning maqsad va manfaatlarini muloqot orqali aniqlash va muvofiqlashtirish, ish beruvchilar bilan hamkorlik istiqbollarni ta'minlash maqsadida shu asosda o'zaro muloqotni yanada faollashtirish;

- ish bilan ta'minlangan (ish bilan ta'minlangan) talabalar sonining ko'payishi, bandlikni ta'minlash sifatini ko'rsatkichlarini shakllantirish va ularga erishish;

- talabalar bandligini ta'minlash, har bir fakultet va kafedraning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniq maqsadli tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish sohasida fakultet va kafedralarning faolligi va mas'uliyatini oshirish;

- hamkorlik sohasida raqobat muhitini yaratish, ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalarining imkoniyatlari va ilg'or tajribalarini o'rganish, shu asosda talabalarining bandligini ta'minlash bo'yicha zamonaviy tajribani yaratish va rag'batlantirish;

- talabalarining mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish maqsadida qo'shimcha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, buning uchun mehnat bozorining talabalarga qo'yilayotgan zamonaviy talablarini o'rganish, "Talabaning kasbiy, malakali va ma'naviy qiyofasini yaratish;

- kadrlar tayyorlash va ishga joylashtirishda jamoatchilik bilan aloqalar (PR)ning zamonaviy usullaridan samarali foydalanish.

Хулоса ва таклифлар. Har bir ta'lim tizimida foydalaniladigan resurslarni boshqarishning potentsial darajasini cheklovchi yoki bir qator qoidalar mavjud, masalan, minimal o'quv mazmuni, metodologiya yoki ta'lim strategiyasidan foydalanish va ta'lim strategiyasini tanlash. Uni bir chetga surib qo'yadigan muhim element - bu o'qituvchining malakasining ta'siri. Boshqa cheklovlar texnologik cheklovlar va har bir yo'nalish yoki modallik uchun ishlab chiqarish funksiyasidan spetsifikatsiyaning yo'qligidan kelib chiqadi.

Ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi omillarning hissasi to'g'risida kuchli qarama-qarshiliklar mavjud bo'lsa-da, shuni tan olish kerakki, barcha tadqiqotlarda ishlab chiqarishning ta'limdagi funksiyasi va uning ta'lim investitsiyalari bilan bog'liqligi haqida gap ketganda, eng muhim element talabadir. Ta'lim yo'lida erishilgan rentabellik ko'plab omillarning o'zaro ta'siriga bog'liq bo'lib, ular orasida yangi ta'limni qurish uchun yordam bo'lgan o'tmishdagi tajribalar hisobga olinadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot tarmoqlari va tarmoqlarining ishtirokini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. № PP-3151. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 30-son, 1-b. 729.
2. Ratcliffe M. Pedagogical content knowledge for teaching concepts of the nature of science, 2011. Retrieved from www.mennta.hi.is/malthing_radstefnur/symposium9/.../nfsun9_submission_5.doc
3. Hodson D., Looking to the Future: Building a Curriculum for Social Activism, Rotterdam, The Netherlands: Sense Publishers, 2011.
4. Hodson D., International Journal of Science Education 25(6) (2003) 645-670.
5. Mamatov D.N. Elektron axborot ta'lim muhitida kasb-hunar ta'limi jarayonlarini pedagogik loyihalash. Monografiya. –T: Navro'z, 2017. — 160 b.
6. Mamatov D.N., Pedagogik amaliyot bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish shakli sifatida. Postindustrial davrda oliy va kasb-hunar ta'limining sifatleri: mohiyati, qoidalari, muammolari. 10-xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Qozon, 2016-yil 12-may

Улузбек МАХКАМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти в.б. PhD
E-mail: ulke01659@mail.ru

ТДТУ доценти, фалсафа фанлари доктори (DSc) Р.Худойбергенов таҳрири остида

ДИАЛОГ ШАХСЛАРАРО, МИЛЛАТЛАРАРО ВА ДАВЛАТЛАРАРО МУЛОҚОТ ВОСИТАСИ

Аннотация

Демократик жараёнларни сифати ва самарасини ошириш мақсадида мамалакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар шароитида шахс - миллат - фуқаро – давлат ўртасидаги мулоқотни шакллантиришда диалог олиб боришнинг аҳамияти фалсафий жиҳатдан очиқ берилган.

Калит сўзлар: фуқаролик жамиятини қуриш, диалог, тафаккур услуби, ахборот асри, матбуот эркинлиги.

ДИАЛОГ – СРЕДСТВО ЛИЧНОГО, МЕЖДУНАРОДНОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В целях повышения качества и эффективности демократических процессов в условиях социально-экономических реформ в нашей стране философски раскрывается значение диалога в формировании диалога между личностью - нацией - гражданином - государством.

Ключевые слова: построение гражданского общества, диалог, образ мышления, информационный век, свобода печати.

DIALOGUE IS A MEANS OF PERSONAL, INTERNATIONAL AND INTERNATIONAL COMMUNICATION

Annotation

In order to improve the quality and efficiency of democratic processes in the context of socio-economic reforms in our country, the importance of dialogue in the formation of a dialogue between the individual - nation - citizen - states is philosophically revealed.

Key words: building a civil society, dialogue, way of thinking, information age, freedom of the press.

Кириш. Мамлакатда амалга оширилаётган демократик жараёнларнинг сифати ва самарасини ҳамда инсоннинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида одамлар ҳаётининг муносиб даражасини таъминлаш учун давлат органларининг роли ва масъулиятини кучайтириш, аҳоли билан очиқ мулоқотни ташкил этиш ва уларнинг мурожаатлари билан ишлашнинг янги самарали механизмлари ва усулларини ишлаб чиқиш, фуқароларнинг ижтимоий муаммоларини ўз вақтида ҳал этиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда ҳамда ижросини таъминлашга ҳаракат қилинмоқда. «Инсон манфаатлари ҳар нарсадан улуғ» деган эзгу ғояни ҳаётга изчил жорий этиш мақсадида 2017 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили» деб эълон қилинганлиги ҳам диалогнинг жамият тараққиётида нақадар муҳим ўрин эгаллашдан далолат беради.

Демократик давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришда умумжаҳон цивилизацияси ютуқларига, тажрибаларига, анъаналарига таянишни тақозо этмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мустақиллик шарофати билан шаклланган янги сиёсий тафаккур ва фалсафий дунёқараш инсоният тарихига урушлар, халқ кўзғолонлари ва инқилоблар тарихи сифатида эмас, балки ғоялар тарихи, инсониятнинг маънавий – интеллектуал ривожланиш тарихи сифатида қарашни, зиёлилар қатламининг жамият ривожигаги ўрни ва ролини янгича тушунишни талаб этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов ўзининг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» ва бошқа асарларида ҳар қандай сиёсий зуғум ва мафкуравий

таъйиқлардан озод қилишнинг назарий ва амалий аҳамиятини алоҳида таъкидлаган.

Собик совет жамиятининг умумий таназзулга юз тутиши, мустақиллик йилларида орттирган тажрибамиз ҳам зиёлилар қатламининг жамиятдаги мавқеини юксалтирмай туриб, таълим-тарбия соҳасидаги ислохотларни муваффақиятли амалга оширмай туриб, на иқтисодий фаровонликка, на ижтимоий- сиёсий барқарорликка эришиб бўлмаслигини исботлади.

Б.Каримов ўзининг илмий тадқиқот ишларида туркийзабон халқларнинг диалоги умумий маданий алоқаларнинг давомийлигини таъминлаш учун назарий асос бўлади деб ҳисоблайди. Диалог ҳамма замонларда ҳам халқнинг доно раҳнамоси, тараққиёт сари етакчиси ва йўлбошчиси бўлиб келган. Инсоният тарихида чуқур из қолдирган улуғ алломалар, ҳарбий саркардалар, сиёсат, саноат, дин арбоблари халқ орасидан етишиб чиққан тушунтириш усулининг пешқадам вакиллари эдилар.

Диалогга асосланган тафаккур услуби халққа, жамият одамларини илғор ғоя атрофида жипслаштирувчи, халқни бунёдкорлик ишларига сафарбар этувчи ижтимоий жараёндир. Турли тарихий даврларда жамиятнинг маънавий-интеллектуал ҳаётида гоҳ дин, гоҳ фан, гоҳ саноат, гоҳ сиёсат арбоблари етакчи мавқеини эгаллаб келганлар. Масалан, ушбу диалогга асосланган тафаккур омиллари исломнинг фикрловчи доираларида калом баҳсларининг пайдо бўлишига замин тайёрлаган. Яъни, мунозарага киришишнинг, «диалоглар тўқнашувининг» ўзига хос тартиб-қоидалари бўлган. Бундай «хужум-ҳимоя» кўринишидаги баҳс усули, яҳудийлар, христианлар, маздакийлар, хуррамдинлар ва монийлар ўртасида қадимдан давом этиб келатган диалогининг энг оммавийси бўлган. Исломда «Калом» йўналишига асос бўлган бундай баҳсларни олиб боровчиларга нисбатан

«мутакаллимин», яъни «сўзлашувчилар» атамаси қўлланилганлиги тарихдан маълум. Бу баҳслар турли гуруҳларнинг жиззаки ва чапани олишувлари, баъзан қуролли тўқнашуви шаклидан маданий мунозарага, кўпгина ҳолларда ёзма баҳслар (рисолалар) шаклига ўтиши, шариат ҳимоясига хизмат қилиши лозим бўлган. Калом, шу тариқа, ўз тараққиёти давомида шариат илмининг таркибий қисмига айланган. Бунда Абу ал-Ҳасан Ашъарийнинг хизмати алоҳида диққатга сазовордир. Шаръий асосдаги «Калом» йўналиши талқинчи, унинг ва Абу Мансур Мотуридийнинг таълимотларидан бошланади. Исломда уларга зид таълимотни тарғиб этган барча теологик ва фалсафий-мантаний йўналишдаги қарашлар бидъат деб эълон қилинган. Ибн Халдуinning: «Калом бор-йўғи бидъатларга раддия сифатида пайдо бўлган, у шундай илмки, мантикий далилларга асосланган баҳс юритиш орқали дин асосларини ҳимоя қилади ва диндан адашган бидъатчиларни қоралайди» деб берган таърифи каломнинг ашъарий ва мотуридийлардан бошланганлигини билдиради. Исломнинг илмий ва маърифий доираларида шариат тўғрисидаги илм дастлабки шаклланган шаҳобча бўлса, муҳаддислик (ҳадисшунослик), тарих, адабиёт, кўп ҳолларда, шариат ва фикрга илова эди. Уларнинг ҳаммаси Ашъарий ва Мотуридийдан сўнг «Калом»да ўз ифодасини топган. Калом фалсафада диалогик тафаккур усулини қўллаганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Калом ўз диалогик тафаккур усулини мантикий мазмун ва ислом тамойилларига мувофиқ ҳужжатлар асосида ишлаб чиқади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги даврда ҳар қандай дипломли мутахассисни ҳам диалогда фаол шахс деб бўлмайди, албатта. Ҳақиқий диалог соҳаси вакили бўлиш ватан тарихини, халқ тарихини, жамият тарихини, аجدодларимиз ўтмишини ҳолисона илмий асосда билишдан бошланади. Халқ тарихига, мамлакат кечмишига бирёклама қараш, яъни ўтмишни бутунлай қора бўёқларда тасвирлаш ҳам, уни фақат ютуқлардан иборат қилиб кўрсатиш ҳам илмий обьективлик, ҳолислик тамойилига зиддир. Тарихда йўл қўйилган хато ва камчиликлардан келиб чиқиб, унинг сабаблари ва оқибатларини ҳолисона таҳлил қилиш халқ тақдири, мамлакат ривож, табиий-географик муҳит ва иқлимнинг таъсирини тўғри белгилаш, тарих сабоқларидан тегишли хулосалар чиқариш, ватанпарвар, тараққийпарвар ва халқпарвар зиёлилар авлодини тарбиялашда диалог муҳим аҳамиятга эгадир.

Диалог орқали тушуниш натижасида фикрлар мажмуаси эркин ихтиёрий ҳаракат қилади, яъни у қатъий қонун-қоидаларга бўйсунмай, балки тадқиқот объектининг ўзига хос хусусияти ва мақсадига кўра шароитга мос усулларни танлайди. Мазкур фикрлаш тарзи объектининг ички мазмунини ўрганишга йўналтирилган бўлиб, бунда объект вазият ва заруратга қараб индуктив ва дедуктив ёндашувлар, яъни бутун ва қисм диалектикаси воситасида амал қилади.

Инсоннинг ривожланиши ва ижтимоийлашишини, индивиднинг шахс бўлиб шаклланишини ва жамият билан муносабатини диалогсиз тасаввур этиб бўлмайди. Диалог олиб бориш ҳам ўзига хос эҳтиёж. Польшалик психолог Е.Мелибрда айтганидек, шахслараро муносабатлар биз учун хаводек аҳамиятга эгадир. Гўдаклик ва ўсмирлик даврларида диалог етакчи фаолиятга, яъни янги психологик хусусиятларнинг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатувчи фаолият сифатида гавдаланади.

Шунинг учун ҳам диалог, унинг жиҳати, табиати, техникаси ва стратегияси масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин

ошди. Диалог ҳамкорликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошланишини ўз ичига олиб, бундай маълумот алмашинув диалогнинг коммуникатив жиҳати сифатида таърифланади. Одамлар мулоқотга киришар эканлар, унинг энг муҳим воситаларидан бири сифатида тилга мурожаат қилади.

Диалог олиб бориш ўз йўлига, лекин, диалогнинг аҳамияти унинг мазмун-моҳияти, нимага хизмат қилиши асосий масала ҳисобланади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг сўз ва фикр эркинлигига эга бўлди. Сўз ва фикр эркинлигига эга бўлган шахс эркин диалог олиб бориш имкониятига эга бўлади. Бугунги кунда жаҳоннинг у ёки бу бурчагида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида турли ахборот воситалари орқали тўғридан-тўғри ахборотлар олиш имкониятига эгамиз. Демак, XXI аср - ахборот асри. Унда миллатлараро муносабатлар ҳам янгидан-янги йўналишларда ўзининг ифодасини топади. Ахборот асрида диалог олиб бориш эркинлиги туфайли турли-туман бўш мавзуларни кўтариб чиқавериш ҳам ярамайди. Қонун устуворлигини таъминлаш, унга амал қилиш талаб этилади. Бироқ сўз ва фикр эркинлигини ҳурмат қилмайдиган, унинг ишига мунтазам равишда аралашиб, назорат қилиб турадиган, рейтинг жадвалининг сўнгги эллик ўрнидан жой олган нодемократик давлатлар орасида иқтисодий жиҳатдан анча бақувват мамлакатлар ҳам борлиги ажабланарли ҳол. Чунки кўпчилик сўз ва фикр эркин бўлиши учун, аввало, иқтисод бақувват бўлиши, молиявий масалалар бартараф этилиши лозим деб ўйлайди. Қонундан четга оғиш қанчалик салбий оқибатларга олиб келаётганини дунёнинг турли давлатларида демократия никоби остида давлат раънақига, юрт парокандалигига олиб келаётган митинглар, учрашувлар ташкил этиш асносида жанжаллар, урушларнинг келиб чиқаётганини мисол қилиб кўрсатса бўлади.

Шуни ҳам алоҳида эътироф этиш лозимки, сўз ва фикр эркинлигини таъминлашнинг демократик жамиятдаги асосий аҳамияти жамоатчилик фикрига таъсир кўрсатиш орқали назоратни амалга оширишдан иборат. Шу ўринда Девид Уэбстернинг қуйидаги фикрларини қайд этиш жоиз: «Матбуот эркинлиги инсонларнинг фаросатиди, қўпол, қабих, сохта, хатарли, ғашга тегувчи ва нафрат тўла маълумотларни нашр этиш ва эшиттиришда эркин бўлишини ҳам назарда тутати. Бу - озодлик эвазига тўланадиган ҳақ. Миллий айирмачиликни тарғиб этиш ёки миллат ғурурига тегуш, ижтимоий тартибни сақлаш ва атроф-муҳитни муҳофазалаш қонунларини бузиш каби хато ва нуқсонлар озодликни хатар остига қўяди ва уларга қарши қартилган чора-тадбирларни аниқ белгилаш осон иш эмаслигини англатади». Шунинг учун ҳам том маънодаги мутлақ назоратсиз оммавий ахборот воситалари мавжуд эмас ва бўлмайди ҳам. Шу нуқтаи - назардан, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг мувозанатини таъминлаш, ўз вақтида озод ва эркин оммавий ахборот воситаларининг салбий таъсирларни бартараф этишга фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан курашиш натижасидагина эришиш мумкин. Бу, авваламбор, унинг ривожланган қонунчилик асосидир. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътикод эркинлиги ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамланган. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга. Диалогнинг кенг оммага етказишда Оммавий Ахборот воситаларининг ўрни бекиёс экан Ўзбекистон Республикасида ҳам диалог жараёни иштирокчиларини бир - бирига боғлашга хизмат қиладиган ушбу соҳа фаолияти ҳам қонун нормалари асосида назорат қилинади. Мақсад, улар мулоқот жараёнида бузғунчиликка, вайронкорликка, юрт

парокандалигига хизмат қилмасин. Ушбу қондани такомиллаштириш мақсадида «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги, «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги, «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги, «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Муаллифлик ҳукуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги, «Телекоммуникациялар тўғрисида»ги, «Почта алоқаси тўғрисида»ги, «Радиочастота спектри тўғрисида»ги, «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги, «Реклама тўғрисида»ги каби 20 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятини тартибга соладиган махсус қонунлар ҳақида фикр билдирар эканмиз, шуни айтиш жоизки, бу ҳуқуқий ҳужжатларнинг яхлит тизимини яратади, соҳадаги муносабатларнинг ҳуқуқий аниқлигини таъминлайди ҳамда оммавий ахборот воситаларининг амалда эркинлигини кафолатлашга хизмат қилади. Бу борада Австрия, Германия, Швеция сингари давлатлар амалиёти билан танишганимизда, ушбу мамлакатлар конституцияларида ОАВ эркинлигига алоҳида эътибор қаратилгани, матбуот тўғрисида махсус қонун ҳужжатлари мавжудлигига амин бўлдик. Аммо айрим мамлакатларда яхлит қонун ҳужжатларининг йўқлиги оммавий ахборот воситалари фаолиятини сезиларли даражада қийинлаштиради.

Ўзбекистонда сўз эркинлигини, фикрлар хилма-хиллигини, одамлар ўз қарашларини очик-ошкора ифода этишини амалда таъминлаш учун барча шарт-шароит яратилган. Мамлакатимизда 1500 дан зиёд оммавий ахборот воситаси эркин фаолият юритаётгани ҳамда изчил ривожланиб бораётгани бунинг яққол тасдиғидир. Уларнинг 60 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситаси экани, айниқса, эътиборлидир. Биргина сўнгги уч йил ичида мамлакатимизда «Madaniyat va Marifat», «Dunyo Bo'ylab», «Navo», «Oilaviy», «Diyor», «Bolajon», «Mahalla», «UzHD» сингари давлат телеканаллари, «Milliy TV», «Uzreport TV», «Sevimli», «Zo'rTV» ва «MY5» сингари нодавлат телеканаллар фаолияти ташкил этилди. Телеканалларнинг барчасида юртимизда бўлаётган воқеалар, долзарб мавзулар, ҳал этилиши лозим бўлган масалаларнинг ечимини топишга йўналтирилган диалог шаклидаги кўрсатувлар олиб борилмоқда. Улар фикрлар ва қарашларнинг муҳим жиҳатларини ўзида мужассам этган бўлиб, ҳар бирида мамлакатда кечаётган жараёнларга муносабат ва нуқтаи назарлар ўз ифодасини топди.

Диалогни ташкил этишда интернетнинг ҳам ўрни юқори. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Ўзбекистонда веб-сайтлар, блогерларнинг саҳифалари айрим ривожланган мамлакатларда бўлгани каби рўйхатдан ўтказилмайди. Аммо улар рўйхатдан ўтказувчи органга оммавий ахборот воситаси сифатида рўйхатдан ўтказишни сўраб мурожаат қилиши мумкин. Бу, табиийки, қонунчиликда оммавий ахборот воситалари, журналистлар учун кўзда тутилган имтиёз, кафолат ва имкониятлардан тўлақонли фойдаланишига замин яратади. Бугунги кунда мамлакатимизда «Uz» доменида 30 мингга яқин веб-сайтлар бўлиб, уларнинг 360 дан ортиғи интернет оммавий ахборот воситаси сифатида фаолият юритади.

Мамлакатимизда веб-сайтлардан фойдаланиш бир ҳолатда, яъни веб-сайт эгаси, шу жумладан, блогер «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги Қонун талабларини бузиб, ўз веб-ситидан ва (ёки) веб-сайт саҳифасидан мамлакатнинг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват этиш, уруш, зўравонлик ва терроризмни, шунингдек, диний экстремизм, сепаратизм ва фундаментализм ғояларини

тарғиб қилиш, давлат сири бўлган маълумотларни ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сири ошкор этиш, миллий, ирқий, этник ёки диний адоват қўзғатувчи, шунингдек, фуқароларнинг шаъни ва кадр-кимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи, уларнинг шахсий ҳаётига аралашиш билан боғлиқ ахборотни тарқатиш ва бошқалар учун фойдаланилсагина чекланиши мумкин.

Интернетдан фойдаланишни чеклаш имконияти дунёнинг жуда кўплаб мамлакатлари, шу жумладан, Европа Иттифоқи мамлакатлари қонунчилигида ҳам кўзда тутилган. Мисол учун, Франция 2000 йилда Европа Иттифоқида биринчилардан бўлиб, идентификация қилинмаган шахслар учун хостинг бергани учун провайдерларга нисбатан жиноий жавобгарлик жорий қилди. Бунда маҳаллий серверларда жойлашган барча сайтларнинг муаллифлари ўзи ҳақида тўлиқ ва ишончли ахборот тақдим қилиши талаб этилади. Акс ҳолда қонунда олти ойгача қамоқ жазоси кўзда тутилган. Бундан ташқари, нафақат маълумотларни текширмаган провайдерларга, айтиб нисбатан, айтиб пайтда фойдаланувчиларга нисбатан ҳам жавобгарлик кўзда тутилган.

Интернетда вояга етмаганларни ҳимоя қилиш мақсадида ноқонуний ва зарарли мазмундаги веб-ресурслар (контент) аниқ кузатиб борилади. Масалан, Германиянинг ёшларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунда интернетдаги ноқонуний ва зарарли материаллар (контент)га оид муносабатлар, шунингдек, телевидение ҳамда интернетда ёшларни ҳимоя қилиш масалалари тартибга солинган. Қонун вояга етмаганларни ҳимоя қилишнинг учта даражасини кўзда тутди: «мутлақ ноқонуний контент», «ноқонуний контент» ва «болалар ва ўсмирлар ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган контент». Йил давомида ушбу йўналишда икки мартадан кўп қонунчиликни бузган даврий нашрлар уч ойдан ўн икки ойга қадар ёшлар фойдаланиши учун тақиқланади, яъни киоск ва кутубхоналарда сотилмайди.

Инсоният доимо мустақиллик, озодлик ва эркинликка интилиб яшаган. Ижтимоий муносабатлар шаклларига мос равишда иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий эркинликлар, энг аввало, фикр эркинлиги тарзида намоён бўлган. Шунинг учун ҳам бошқа миллатлар, давлатлар устидан ҳукмронлик қилган мамлакатлар сиёсати ҳамиша босиб олинган халқларни тафаккур қуллигига маҳкум этишга қаратилган. Инсоннинг муайян мафкурага, сиёсатга фикрий қарамлиги мустамакчилик сиёсатининг энг машғум кўринишидир. Чунки, фикр қарамлиги инсонни ўз-ўзини англашдан маҳрум қилиб, ундаги ижтимоий масъулият ҳиссини сўндиришга, сиёсий воқеликка нисбатан лоқайдлик кайфиятининг кучайишига олиб келади. Айни пайтда, бошқача қарашлар билан ҳисоблашмайдиган мутаассиблар, манкуртлар пайдо бўлишига замин яратади. Тафаккур қуллигидан озод бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига, плюрализмга эришиш эса тараққиётнинг оқилона йўлини танлаш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам ислохотларнинг дастлабки босқичиданок кишиларнинг тафаккурини уйғотиш, ташаббускорлигини, сиёсий фаоллигини ошириш маънавий ўзгаришларнинг марказига қўйилди. Чунки, собиқ мустабид тузум, бир томондан, тафаккур қарамлигини рағбатлантирувчи, иккинчи томондан, эркин фикрловчи кишиларни жазолаш, жисмонан йўқ қилишнинг мукамал мафкуравий механизмини яратган эди. Шунинг оқибатида кишилар онгида сақланиб қолган юқоридан кўрсатма, буйруқ ва қарорлар кутиш каби фикр қарамлиги кўринишлари, айтиш мумкинки, ислохотларни амалга оширишдаги қийинчиликларга сабаб бўлди. Демократик тамойилларга кўра ривожланаётган мамлакатларда

фикрлар эркинлиги жамият тараққиётининг омили бўлганлигини тарихий тажриба исботламоқда. «Шу билан бирга, тарих сабоқлари шундан далолат берадики, ўз эркин фикрини ифода этадиган шахс, гуруҳ ёки ижтимоий қатлам, аввало, ўзининг аниқ равшан, асосли қарашларига эга бўлиши, ўз нуқтаи назарининг оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олиши, баҳс-мунозара маданияти талабларига амал қилиши лозим. Яъни, фикрлар ранг-баранглиги ва қарашлар хилма-хиллиги муайян жамиятнинг миллий манфаатларига, умумбашарий қадриятларига, қонун нормаларига, ахлокий мезонларига зид бўлмаслиги зарур»⁹.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов - «Энг дахшатлиси – фикр қарамлиги, тафаккур қўллигининг ҳукмронлиги қандай оқибатларга олиб келади?» деб савол қўйган. Зеро, фикр шунчалик ўзгарувчанки, муайян ташқи таъсир натижасида қотиб қолиши, қўлликка, қарамликка тушиб қолиши мумкин.

Ўзбекистон – бой тарихий мерос, юксак маънавий қадриятларга бой юрт. Тарихий меросни таҳлил қилиш, қадриятларни талқин қилиш тобора глобаллашиб, интеграллашиб бораётган бугунги дунёда миллатимиз келажагини барқарор ривожланишини таъминловчи асослардан биридир. Зеро, дунёда бўш жой бўлмайди, агар пайдо бўлдими, кимдир бу жойни тўлдиришга ҳаркат қилади. Агар ёшларимиз тафаккурини, уларнинг маънавий дунёсини тарихий мерос, миллий маънавият билан тўлдирмас эканмиз, ўзга кучлар диалог билан бунга эришиши табиий. Инсонни яшашга ундайдиган куч фақат тафаккур эмас, балки унинг имон-эътиқодининг борлигида ҳамдир. Чунки фақат тафаккур орқали аниқ ҳисоб-китоблар билан яшаш инсонни тушқунликка олиб боради. Тафаккур ҳар қандай жараённинг боши ва охири борлигига ишора қилади. Имон-эътиқод эса, тафаккурнинг маҳсулини қалб билан ҳис қилиш имконини беради.

Шунинг учун ҳам давлатимиз келажаги учун кучли жамиятнинг асоси бўлган кучли шахсларни тарбиялашда уларнинг ҳам интеллектуал салоҳиятини, ҳам маънавиятини такомиллаштириб бориш зарур. Бу вазифани амалга оширишда ижтимоий жараёнларни диалог усули билан таҳлил этиш ўз самарасини беради. Чунки, диалог чуқур мушоҳада қилиш орқали лоқайдлик, бепарволик каби иллатларнинг илдиз олишига йўл қўймайди, инсонни доим зийрак тушунувчи мавжудот бўлиб қолишини таъминлайди. Воқеа-ҳодисаларни тўғри тушуниш эса, онгли фаолиятнинг асосидир.

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, Ўзбекистоннинг тараққиёт йўли халқимизнинг кучли ва кучсиз, ижобий ва салбий томонларини ҳар томонлама чуқур билиш ва улардан тегишли хулосалар чиқаришни тақозо этади. Улар қуйидагиларда намоён бўлади.

биринчидан, ижтимоий ҳодисаларни тушуниш инсоннинг жамиятдаги ўрнини, орзу-мақсадларини белгилашга таъсир қилиб, бевосита унинг дунёқарашини кенгайтиришга ижобий таъсир кўрсатади, унга аҳоли гавжум бўлган жойларда фикрини билдириш, ўзини йўқотиб қўймаслик имконини беради;

иккинчидан, жамият тараққиёти, мафкуравий полигонлар хуружи авж олган бир даврда ўз фикрини ҳимоя қилиш имконини беради;

учинчидан, диалог жараёнида қиёсий-таҳлилий, танқидий мулоҳаза қилишга намоён бўлишини ҳисобга олиб, уни мафкуравий билимни мустаҳкамлаш ҳамда миллий ғоя тарғиботида асосий йўналишлардан бири бўла олишини қайд этиш лозим.

тўртинчидан, аждодларимиз меросининг абадийлигини таъминлаш ва замонавий тараққиёт билан тенг қадам ташлаш учун ёшларда ўзига ишонч, миллат ва давлатга нисбатан фахр ва ғурур туйғуларини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихийлик ва фалсафийлик мазмунини кучайтириш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили» давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 8-сон, 119-модда). www.lex.uz.
2. Каримов Б. Концепция эманации и проблемы развития современной научной картины мира// Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, №1 сон. -110-111 б.
3. Уэбстер Дэвид. Акулы-людоеды. - Москва: Армада-пресс, 2001. - 352 с.
4. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз//Жамиятимиз мафкуриси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Тафаккур журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблар. «Тафаккур» журнали, 1998 йил 2- сон. -Тошкент: Ўзбекистон, 1999. –81 б.

УДК: 378.14

Хамидулло МАХКАМОВ,
Қўқон Давлат педагогика институти стажёр тадқиқотчиси
E-mail: qdpimahkamov1989@gmail.com

Қўқон ДПИ доценти, ф.м.ф.н., Х.Қ.Жумакулов тақризи асосида

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF LEARNING PRACTICE

Annotation.

The future of any state depends on the development of science, technology, education and the development of harmoniously developed personnel. The internship is a consistent continuation of the educational process of undergraduate students in higher education, which allows to strengthen the theoretical knowledge acquired in the bachelor's degree and apply this knowledge, skills and abilities directly in the educational process. In our study, achieving a positive outcome through future learning practices is described as a type of activity.

Keywords. methodical training of future teachers, teaching practice, educational concept, teaching technologies and design, innovative methods, teaching aids, Higher education institutions.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ ПРАКТИКИ

Аннотация

Будущее любого государства зависит от развития науки, техники, образования и развития гармонично развитых кадров. Учебная практика представляет собой последовательное продолжение образовательного процесса студентов бакалавриата в высшей школе, позволяющее закрепить теоретические знания, полученные в области бакалавриата, и применить эти знания, умения и навыки непосредственно в образовательном процессе. В нашем исследовании достижение положительного результата за счет будущих практик обучения описывается как вид деятельности.

Ключевые слова. методическая подготовка будущих учителей, педагогическая практика, образовательная концепция, педагогические технологии и проектирование, инновационные методы, учебные пособия, высшие учебные заведения.

БЎЛАЖАК ИНФОРМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ЎҚУВ АМАЛИЁТИ ЖАРАЁНИДА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Ҳар бир давлатнинг истикболи илм-фан, техника, таълим тараққиёти билан баркамол кадрларни вояга етказиш билан боғлиқдир. Ўқув амалиёт бакалавр йўналишдаги талабаларнинг олий ўқув юртида олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнининг изчил давоми саналиб, бакалавр йўналиши бўйича олинган назарий билимларни мустаҳкамлаш ва мазкур билим, кўникма, малакаларни бевосита таълим-тарбия жараёнига қўллаш имкониятини беради. Мазкур мақолада бўлажак ўқув амалиёти орқали ижобий натижага эришиши фаолият тури сифатида тавсифланади.

Калит сўзлар. бўлажак ўқитувчиларни методик тайёрлаш, ўқув амалиёти, таълим концепцияси, ўқитиш технологиялари ва лойиҳалаш, инновацион методлар, таълимий воситалар, Олий таълим муассасалари.

Кириш. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Олий таълим муассасаларида ахборот технологияларини таълим жараёнида қўллашни янги усул ва воситалар ёрдамида ташкил этиш” устивор вазифа этиб белгиланган. Натижада электрон таълим муҳити сифатида педагогик ва ахборот технологиялари интеграцияси муҳитини яратиш ва унда ахборот технологиялари фани ўқитувчиларини тайёрлашнинг методик тизимини такомиллаштириш янада кенгрок аҳамият касб этади [1]. Ҳар бир давлатнинг истикболи илм-фан, техника, таълим тараққиёти билан баркамол кадрларни вояга етказиш билан боғлиқдир.

Республикамизнинг Педагогика олий таълим муассасаларида 4+2 тизимли ўқитишни жорий этилиши талабаларни назарий билимларини ўқув амалиётига тадбиқ этиш, уларни касбий педагогик фаолиятга тайёрлаш механизмининг ривожлантириш каби вазифалардан иборат бўлиб, мазкур жараёнда кадрлар тайёрлаш масаласига ижобий ёндашувни талаб этилади. Ўқув амалиёт талабаларнинг олий ўқув юртида олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнининг изчил давоми

саналиб, мутахассисликлари бўйича олинган назарий билимларни мустаҳкамлашга, уларда касбий фаолиятга таълуқли бўлган методик кўникма ва малакаларни шакллантириш имкониятини беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Касбий тайёргарлик жараёнида бўлажак педагогларни касбий фаолиятига тайёрлашни такомиллаштиришда инновацион ва ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш борасидаги муаммоларни бартараф этиш масалалари педагог олимлар А.Азизходжаева, Р.Ахлиддинов, У.Ш.Бегимкулов, Р.Х.Джуроев, Н.А.Муслимов, Қ.Т.Олимов, Ф.М.Закирова, М.Х.Лутфиллаев, Н.И.Тайлақов ва бошқаларнинг тадқиқот ишларида муайян даражада тадқиқ қилинган.

МДХ олимлари ўқитувчиларни касбий тайёрлашда педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш ҳамда ўқитувчи тайёрлаш тизимини такомиллаштириш борасида В.П.Беспалько, Е.Б.Бидайбеков, Е.С.Заир-Бек, М.В.Кларин, А.С.Кахаров, Э.И.Кузнецов, Н.И.Пак, Г.К.Селевко, Т. С. Фещенко, Л.Шкутина ва бошқаларнинг илмий қарашларида ўз аксини топган.

Хорижлик олимлар Bruder S, S.Gasson, Griffin M., Isfahani N., G.Jausevac, G.Jotanovic, Kelava A, Klug J, Mandic A., Mandik D., Thomson L., Vladusic L., Wray S., Zeichner K. кабиларнинг тадқиқотларида ўқитувчиларни тайёрлашда педагогик ва техник билимлардан фойдаланиш, ўқитувчи тайёрлашнинг методик тизимини мазмунли, ўқитиш услубини такомиллаштириш, ўқитувчи тайёрлаш тизимини ривожлантиришда ахборот технологияларининг ролини тадқиқ этганлар. Ушу тадқиқот давомида таҳлил этилган илмий манбалар бўлажак ўқитувчиларнинг касбий фаолиятга тайёрлашда методик асос бўлиб хизмат қилади.

Педагогика Олий таълим муассасаларида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда назарий ва амалий кўникмаларни ривожлантиришнинг илмий методик жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу борада ўқув амалиёт дастурлари мазмунини такомиллаштиришни талаб этилади. Олиб бориладиган тадқиқот ишимиз ривожда куйидаги педагогик имкониятлардан фойдаланишни мақсад этиб олинган.

Бўлажак информатика ўқитувчиларни ўқув амалиёти жараёнида педагогик фаолиятга тайёрлашнинг педагогик –психологик имкониятларини аниқлаш;

бўлажак информатика ўқитувчиларни ўқув амалиёти жараёнида педагогик фаолиятга тайёрлаш мазмунини аниқлаш, ҳамда шакл, метод ва воситаларидан фойдаланиш;

бўлажак информатика ўқитувчиларни ўқув амалиёти жараёнида педагогик фаолиятга тайёрлашнинг ўқув-услубий таъминотини такомиллаштиришдан иборат.

Талабалар ўз касбий мажбуриятларини ижодий бажарса педагогик топшириқни ҳал қилишининг самарали шакл ва усулларини қидирса, ўзи танлаган касбига муносабати, педагогик фаолиятга қизиқиши касбий маҳорати ошиб боради [3]. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда ўқув амалиёт илғор иш тажрибаларини ўрганиш маскани маҳорат мактаби ҳисобланади. Ўқув амалиёт мақсади бўлажак мутахассисларни касбий фаолиятга тайёрлаш, олган билимларини амалиётда синаб кўриш, педагогик ва касбий фаолият маъсулиятини ҳис этиш ва ўз устида ишлаш кўникмасини шакллантириш, шунингдек, тажрибали мутахассисларнинг иш фаолиятини ўрганишдан иборат.

Тадқиқот методологияси. Ўқув амалиётнинг асосий мақсади бўлғуси мутахассисларни ташкилотлар, мактабдан ташқари таълим муассасалари, оромгоҳларда ўқув, тарбиявий ишларга касбий педагогик ва психологик тайёрлаш, ижодий фикрлаш, касбий маҳорат ва қобилиятлари ривожлантириб борилади. Талабалар билимларини амалиётда қўлланиши, ҳаётга татбиқ этишни ўргансалар ва бу жараёнда назарий хулосаларга келсалар уларнинг олган билимлари қатъий ишончга айланади [4]. Амалиёт жараёнида талабаларни касбий-педагогик фаолиятга тайёрлашда мотивацион муҳитни шакллантириш муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Бунинг учун белгиланган объектларда ўқув амалиёт ўтказишда куйидаги вазифалар белгилаб олинади:

талабаларни информатика ўқитиш методикаси фанида ўзлаштирган билимларни амалиёт давомида кўникма ва малакага айлатирувчи педагогик психологик вазиятларни қўллаш;

талабаларни танланган касбига қизиқишни оширишга имкон берувчи омиллardan (қизиқарли маълумотлар базаси, ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятини орттиришга хизмат қилувчи фанларaro интеграциялашув, креативлик, психофизиологик ҳислатларга эга бўлиш) хабардор этиш;

касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришда илғор тажрибали ўқитувчилар билан бинар дарс ўтиш фаолиятини ташкиллаш, илғор тажрибаларни мунтазам ўрганишга, касбий фаолиятда ижодкор бўлишга ундаш;

амалиётчиларнинг бир-бирларининг дарсларини мунтазам кузатиб боровчи таҳлил кундалигини шакллантириш, таҳлил юритиш юзасидан модул дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётда фойдаланиш учун методик кўрсатма бериш;

рефлексивлик, консруктив, витаген ва креатив фаолиятни шакллантирувчи амалиёт партфолиосини ташкиллаш ва амалиётга жорий этилиши бўлажак информатика ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг методик имкониятларини яратишга асос бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Бўлажак информатика ўқитувчиларнинг касбий-педагогик фаолиятга тайёрлашга оид илмий асослаб берилган маълумотлар, касбий-педагогик фаолиятга тайёрлашнинг педагогик имкониятлари (методик, фактик, тушунчавий, эмперик, назарий) рефлексив ёндашув воситасида дидактик функцияларини тизимлаштириш асосида кенгайтирилиб ўтилган [6]. Бўлажак информатика ўқитувчиларини касбий-педагогик фаолиятга тайёрлашнинг мезонлари ва даражаларини бўлажак ўқитувчиларнинг методик компетентлигининг шаклланганлик мезонлари (касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш, педагогик фаолиятга қадриятли-мотивацион муносабатни таркиб топтириш) таклиф этилган методлар, технологиялар ҳамда тадқиқот жараёнида ишлаб чиқилган дастур, модел ва тавсиялар мазмунини такомиллаштиришда фойдаланиши билан изоҳланади [3,5].

Хулоса ва таклифлар. Бўлажак информатика ўқитувчиларни ўқув амалиёти жараёнида педагогик фаолиятга тайёрлаш муаммосининг назарий асослари муаммоси хорижий ҳамда республика педагогикасида кенг ўрганилган тадқиқ қилинган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шунингдек, ўқув амалиёти давомида бўлажак ўқитувчиларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг инновацион ёндашуви, информатика фанини ўқитиш мазмунини ўқувчиларни креатив фаолиятини ривожлантиришга асос бўлувчи ижодкорлик позициясига амал этиш кўникмалари таркиб топтириб борилиши мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги
2. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. www. lex. uz.
3. Розов В. К. Педагогик амалиёт. Т., - 1985. – 24 б.
4. Рўзиев Х.Р.ва бошқалар. Касб-хунар коллежларида педагогик амалиётни ташкил этиш. Ўқув қўлланма. Тошкент. - 2001. - 61 б.
5. Собирова М. Педагогик амалиёт. Методик тавсиялар. –Н.: НамДУ, 2009, 52 б.
6. Шарипов Ш.С. ва бошқ. Педагогик амалиёт жараёнида талабаларнинг касбий мослашишнинг ташкилий-методик омиллари (методик қўлланма) –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, - 2007. - 37 б.
7. Олимов Ш.Ш., Жураев Б.Т., - Ўқув амалиёт қўлланма.

УДК: 778.5.

Иқбол МЕЛИҚЎЗИЕВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессори в.б.

E-mail: iqbol.1981.nozxon@gmail.com

ЎзДСМИ профессори, санъатишунослик фанлари доктори О.Тожибоева тақризи остида

НЕОРЕАЛИЗМ ОҚИМИ: ЎЗБЕК ОПЕРАТОРЛИК САНЪАТИДА

Аннотация

Мазкур мақола ўзбек бадиий кино санъатида 60-70 йилларда юзага келган ва ўзига хос уйғониш даври сифатида эътироф этиладиган поэтик кино даври ҳақидадир. Мақолада ушбу давр намоёндаларининг, хусусан кинорежиссёрлар А.Хамраев, Э.Эшмухаммедов, кинооператорлар Д.Фатхуллин, Ю.Клименко ва бошқалар томонидан поэтикага бой кўринишда, ижтимоий реализм оқимининг анъаналари асосида яратилган “Оқ қушлар, оппоқ қушлар”, “Инсон қушлар ортидан боради” каби фильмлар илмий тадқиқ этилган. Шу билан бирга ушбу фильмларда ўз аксини топган поэтик, назмий йўналиш ва лиризм кўринишлари таҳлилий ўрганилган, операторларнинг фильмлар тасвирий ечими устидаги ижодий изланишлари, фильмлардаги рамзийлик ва метафорик элементлар тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: оператор, неореализм, жанр, поэтика, ифодалилик.

ТЕЧЕНИЯ НЕОРЕАЛИЗМА: В ИСКУССТВЕ УЗБЕКСКОГО ОПЕРАТОРА

Аннотация

Данная научная статья посвящена периоду поэтического кино, появившемуся в 60-70-е годы и признанному уникальным периодом возрождения в узбекском художественном кино. В статье научно исследованы фильмы «Белые, белые аисты», «Человек ухаживает за птицами» созданные на традициях соцреализма ярчайшими представителями этого периода, режиссерами А.Хамраевым, Э.Эшмухаммедовым, кинооператорами Д.Фатуллиным, Ю.Клименко и другими художниками. В то же время аналитически исследуются поэтическая направленность и лиризм, отраженные в этих фильмах. Исследуются творческие изыскания операторов над изобразительным решением фильмов, символизм и метафорические элементы в фильмах.

Ключевые слова: оператор, неореализм, жанр, поэтика, изобразительность.

CURRENTS OF NEOREALISM: IN THE ART OF THE UZBEK CINEMATOGRAPHER

Abstract

This scientific article is devoted to the period of poetic cinema, which appeared in the 60-70s and is recognized as a unique period of revival in Uzbek art cinema. The article scientifically researches the films "White, White Storks", "Man Goes After Birds" created on the traditions of socialist realism by the brightest representatives of this period, directors A. Khamraev, E. Eshmukhammedov, cameramen D. Fatullin, Y. Klimenko and other artists. At the same time, the poetic orientation and lyricism reflected in these films are analyzed analytically. The creative research of the cameramen on the pictorial solution of films, symbolism and metaphorical elements in films are investigated.

Keywords: cinematographer, neorealism, genre, poetic, figurative.

Кириш. Жамият тараққиётини санъатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса, кино санъати инсон қалби ва тафаккурига маънан таъсир ўтказди. Кино ихтиро қилинганида, буюк француз рангтасвирчи rassomi Сезан унинг асл моҳияти ва чегара билмас қудратини англагани ва тан олгани холда унга “...Бу кундан бошлаб бизнинг санъатимиз (рангтасвир) таназзулга юз тутди, чунки кино туғилди...” [1] дея кинонинг оммавийлигига урғу бергани холда унга юксак баҳо берган эди.

Бугунги кунда дунёдаги етакчи давлатлар ўз миллий кино санъатига эга. Бугунги аҳборотлашув замони дея таърифланаётган XXI асрга келиб, жаҳон кино санъати соҳасида мисли қўрилмаган даражадаги ютуқларга эришилди. Оддий тасмадан “3D”, “5D” форматдаги кўп қарра юқори хис этириш даражасига кўтарилган фильмлар инсон онгини бутунлай қамраб олиш қудратига эга бўлди. Фильмларда янги ва тезкор, қулай ва сифатли техникалар ёрдамида инсон ақлини лол қолдирадиган сюжетлар яратилди. Шундай қилиб, дунё киносига “янги давр” вужудга келди. Эндиликда улкан индустриялар ҳосиласи бўлган кино, санъатдан саноатга айланди. Саноат эса ўз-ўзидан иқтисодий ва сиёсий мақсадларга эришиш йўлидаги ҳодиса демакдир.

Истиқлол йилларидан бошлаб мамлакатимизда ҳам кино санъати учун эркин ижод даври бошланди. Нафақат экран санъати, балки санъатнинг барча турлари ривожига ҳисса қўшаётган иқтидорли ёшларимиз учун қулай ижодий имкониятлар яратилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 9 мартдаги “Кинематография соҳасини такомиллаштириш” Фармони билан кино соҳасининг алоҳида тармоқ тизими сифатида қайтадан тикланиши, 2004 йил 16 март “Кинематография соҳасида бошқаришни такомиллаштириш” Фармони асосан, 2004 йил 17 мартда “Ўзбеккино” Миллий агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиниши миллий кино санъатини ривожлантириш йўлида олиб борилган саъй-ҳаракатлар хусусий кино студияларнинг кўпайишига асос бўлди.

Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистонда кино-видео-маҳсулотлар ишлаб чиқаришга изн олган ташкилотлар сони 700 га етди. Ўзбекистонда йилига 50 дан зиёд бадиий фильмлар суратга олиниб экранларга чиқарилмоқда. Ўзбекистондаги 160 дан зиёд кинотеатрлар репертуари Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган кинолар ва чет эл кинолари асосида фаолият юритмоқда. Натижада, миллий кино санъати соҳасини ривожлантиришга асос бўладиган

ижодий рақобат кучая бошлади. Кино санъатининг асоси бўлган операторлик соҳаси ҳам техниканинг ривожланиши таъсирида тасвирий ифодавийлик ҳам тубдан ўзгарди. Бугунги кунда фильмларнинг тасвирий ечим, тасвирий ифодавийлик билан боғлиқ муаммолар, фильмлардаги маъно-мазмуннинг йўқлиги, кинооператорлар ижодидаги бир хиллик, саёзлик каби масалалар жуда долзарб бўлиб қолди.

Тадқиқот методологияси. Мазкур илмий мақола мавзусини ёритишда тавсифий, таснифий, тарихий-қиёсий, контекстуал ва комплекс ёндашув таҳлил усуллари қўлланилди.

Экран маданияти ҳодисасининг мураккаб мазмунини ҳисобга олган ҳолда, ишда гуманитар фанлар – санъатшунослик, психология, социология, алоқа назарияси, маданиятшунослик методологик воситаларидан фойдаланади. Тадқиқотда кўриб чиқилаётган муаммоларни назарий ва тарихий-бадий тушунишга қаратилган замонавий санъатшунослик усуллари, шу жумладан: операторлик тасвирий воситалари ёрдамида яратилган ўзига хос бадий-ифодали воситаларни бадий-услубий таҳлил қилиш усули, техник ва технологик воситалар ёрдамида экран тасвирини яратишнинг асосий ноанъанавий шакллари аниқлаш ва таҳлил қилиш учун типологик усули каби методлардан фойдаланилган.

Умунан олганда, иш қиёсий таҳлил ва типологик умумлаштиришдан фойдаланишга имкон берувчи экраннинг ўзига хос ифода воситаларини яратиш ва ҳис қилиш муаммосига интеграциялашган ёндашувдан фойдаланган. Қиёсий таҳлил усули экран санъатининг ривожланишининг турли босқичларида бадий фильмларда тасвирий ечимнинг ўзаро таъсири ва уни амалга оширишнинг технологик имкониятларини ўрганишда ишлатилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб ўзбек киносига бир қатор истеъдодли ёш ижодкорлар – режиссёрлар, сценаристлар, операторлар ва рассомлар кириб келдилар ва шу вақтдан бошлаб ўзбек миллий киноси ривожига сезиларли из қолдирган янги давр бошланди.

Бадий кинода, Бутуниттифок давлат кинематография институти (ВГИК) битирувчилари ёш режиссёрлар Д.Салимов, А.Хамраев, Э.Эшмухамедов «Ўзбекфильм» киностудиясига ўзларининг янги мавзуси, янги дунёқараши ва асосийси замонавий ижодий услублари билан кириб келдилар.

Шу билан бирга, кўпчилиги ВГИК битирувчилари бўлган Х.Файзиев, Д.Фатхуллин, Л.Травицкий, Т.Эфтимовский, А.Исмоилов, А.Антипенко, Ю.Клименко, Г.Тутунов каби ёш ва истеъдодли операторлар ҳамда Э.Калантаров, Н.Рахимбаев, В.Добрин, С.Зиямухамедов, Б.Назаровдек кино рассомлари ҳам ўзбек кино ижодкорлари сафига келиб қўшилдилар.

Замонавий мавзуни режиссёр А.Хамраев, оператор Д.Фатхуллин ва рассом Ш.Абдусаломовларнинг “Оқ қушлар, оппоқ қушлар”, режиссёр Ш.Аббасов ва оператор М.Пенсоннинг “Ойдинлик”, режиссёр Л.Файзиевнинг “Читтак”, Р.Ботировнинг “Дорбозлар”, У.Назаровнинг “Йигит ва киз”, А.Хачатуровнинг “Виждон”, Д.Салимовнинг “Айлана”, Х.Файзиевнинг “Конюот сири”, режиссёр Э.Эшмухамедов, операторлар Д.Фатхуллин ва Г.Тутуновларнинг “Нафосат”, “Севишганлар” фильмлари давом эттирди.

Фильмларни ишлаб чиқариш жаҳмининг ортиши билан бирга уларнинг мавзу ва жанр доиралари ҳам анча кенгайди. Бир қатор қизиқарли ва йирик бадий фильмлар, хужжатли кинокартиналар экран юзини кўрди. Кўпгина фильмларда замонавий мавзу ўзининг бадий

ифодасини топди. Ўзининг янги тасвирий ечими, поэтик йўналишдаги фильмлар яратилди. Асосан ёш кинорежиссёрлар томонидан яратилган кинокартиналар бу даврдаги ўзбек киносини кўп томонлама бойитди, унинг ривожланишига бадий мукаммаликка эришишига туртки бердилар. Улар ўзбек киноижодкорларининг профессионаллик даражасига етганидан, замонавий масалаларни ўзига хос янги услубда талқин этишга уринишларидан дарак бериб турарди. Бу фильмлар кенг томошабинлар, кинотанқидчиларнинг муҳокамаларга сабаб бўлди.

Поэтик услуб энг умумий кўринишда худдики “ўзига хос образлар ва қаҳрамонларнинг бир бутун олами” эффектини яратувчи асарларнинг бирлашуви сифатида белгиланиши мумкин [1]. Бу эффектни бадий муҳитда алоҳида асардан ёки бўлмаса бир неча асарлар жамланмасидан ҳам топиш мумкин. Табиийки, услуб тушунчасини англаб етиш учун асар муаллифининг шахси ниҳоятда зарур, зотан, айнан муаллиф асарнинг бадий оламини асосий тузиб чикувчи омилдир.

Кинорежиссёр А.Хамраев, оператор Д.Фатхуллин, рассом Ш.Абдусаломовларнинг сценарист О.Агишев билан ижодий ҳамкорликда 1966 йилда яратилган “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” фильми ахлоқ-одоб масалаларига бағишланган. Фильм адабий асосининг ўзига хослиги ва мукамаллиги, режиссураси, операторлик иши ва актёрлар ижроси билан алоҳида ажралиб туради.

“Оқ қушлар, оппоқ қушлар” фильмини 60-йиллар ўзбек киносига поэтик услубда яратилган фильмлар сафига қўшиш мумкин. Фильм икки севишган қалб – Қаюм ва Маликанинг тақдири ва ўз муҳаббатлари йўлида чеккан азоблари ҳақида ҳикоя қилади. Фильм сюжети бўйича Қаюм ўзига қишлоқнинг эски урф-одатлари бўйича унинг ота-онаси томонидан танланган қаллиғидан воз кечади ва ўз қишлоқдан бош олиб кетади. Вақтинча кўним топган бошқа қишлоқда эса Қаюм Маликани учратади ва севиб қолади. Малика Қаюмга эмас балки қариндошлари томонидан танланган йигитга турмушга чиқишга мажбур бўлиб, бахтсиз ҳаёт кечиради. Қишлоқдошлари бир овоздан Қаюм ва Маликани қадимий урф-одатларга беҳурматлик билан қарашда айблайдилар...

Ўзининг ритми, операторлик иши, мукамал тасвирий ечими ҳамда Р.Вильданов томонидан ёзилган, фильм воқеаларига шунчаки илова бўлиб эмас, балки аксинча, унинг моҳиятини янада чуқурроқ англаб етишимизга кўмак берувчи мусиқаси туфайли бизнинг фильмдан оладиган таассуротларимиз янада кучаяди [2].

Камеранинг ўз муаммо ташвишлари билан яшаётган оломон оралаб ўтиб бориши, ўзига хос ритм, булар режиссёрнинг томошабинни фильмнинг асосий воқеасидан бир муддатга четлата олиш маҳоратидан дарак беради. Бир сўз билан айтганда замонавий кинематографнинг бу каби тасвирий ифода воситалари муаллифларга атроф оламга ўзгача – янада аниқроқ ва ўткирроқ нигоҳ ташлаш учун керак. Шунинг учун ҳам биз фильм қаҳрамонларининг гўёки, бизга яхши таниш бўлган, бироқ Д.Фатхуллиннинг операторлик камераси нигоҳи билан бир оз ўзгартирилган ҳаётига ўзгача қизиқиш ва ҳаяжон билан назар ташлаймиз. Фильмнинг тасвирий ечими, ундаги операторлик иши томошабинда завқ уйғотиб ўзига мафтун этади.

Оператор Д.Фатхуллин экранда поэтик ва айна пайтда зиддиятли, кескин муҳитни яратишга интилган. У гўзаллик, озодлик, муҳаббат каби тушунчаларни бидъатга ботган қишлоқ аҳолисининг эскича фикрлари билан таққослашга, ўзига хос тасвирий контрапункт яратишга ҳаракат қилган.

Накадар сокин, сеҳрли ва ёрқин бу кишлок... Ўзининг лойсувоқ томлари, кўкка интилаётган оппоқ тутунлари, эринибгина алмашинаётган ҳар бир фаслдаги ҳайратланарли даражадаги гўзал манзараси, тонглари ва кизариб ботаётган куёши, шафақ... Муаллифлар тасавуридаги бу гўзал маскандаги ҳаёт ҳам ана шу гўзалликка ҳамоҳанг ва фаровон бўлиши керак эди! Лекин, ҳар гал, Малика ва Қаюм бир-бирлари томон интилганларида “оппоқ кийинган тубан қиёфалар” уларнинг йўлига тўғаноқ бўладилар. Аёллар аллақачон паранжи тутмай қўйишган бўлсаларда эскича одатлар хали-хануз учраб турарди. Фильм муаллифлари айнан шу ҳурфотга қарши бош қўтаришган.

“Оқ қушлар, оппоқ қушлар” фильми муҳаббат ёки гўзал инсоний муносабатлар эмас, балки аввало риёкорликка бўлган нафрат ҳақидаги фильмдир. Бу нафрат бизга тушунарли, ва шунинг учун ҳам биз муҳаббатнинг қудратига сўзсиз ишонишга тайёремиз, чунки сценарий актерлар С.Исаева, Б.Бейшеналиевларга ўз қаҳрамонлари ҳақида тўлиқроқ ва кўпроқ сўз айтишга расказать имкон бермаган.

“Оқ қушлар, оппоқ қушлар” фильми... Ниҳоятда ҳаётий ва табиий воқеа унга асос қилиб олинган ҳамда бу асос тасвирий ечим билан ўзаро бир бутунликни, гармонияни касб этган [3].

Фильм атрофида жуда қизғин ижодий мунозара кўтарилди. Баъзилар унда ҳаётий масалаларга тўғри назар ташлангани ва асарнинг ўткир конфликтга асоси учун фильмни қўллаб-қувватлаган бўлсалар, бошқалар фильм муаллифларини ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш мезонларини бузишда, фильмнинг асосий қаҳрамонлари атрофида сунъий равишда мураккаб муаммоли муҳитни яратганликда, ҳаётий муаммоларни ниҳоятда бўрттириб юборганликда ва ижодкорларнинг муаллифлик позициялари етарли даражада аниқ эмаслигида айбладилар. Бу каби ҳолис, қизиқарли фикрлар ёш ўзбек ижодкорларнинг кейинги ижодларини янада фаоллаштиришларига, янги, замонавий мавзуларга қўл уришларига асос бўлиб хизмат қилди.

60-йиллар охири ва 70-йилларда ўзбек кинематографчилари ғоявий-бадний стуклик жихатдан янги босқичга етдилар. Кинорежиссёрлар К.Ёрматов, Й.Агзамов, З.Собитов, Л.Файзиев, Х.Ахмарларнинг маҳоратлари ва катта тажрибаси, Ш.Аббасов, А.Хамраев, Р.Ботиров, У.Назаров, Э.Эшмухамедов, А.Қобулов, А.Хачатуров, Қ.Қамолова, Д.Салимов каби ёш режиссёрларнинг новаторлик ғоялари, изланишлари “Тошкент – нон шаҳри”, “Абу Райҳон Беруний”, “Ўтган кунлар”, “Вафқуллода комиссар”, “Сени кутамиз, йигит!”, “Интеграл”, “Севишганлар”, “Уярашувлар ва айрилиқлар”, “Фарҳоднинг жасорати”, “Инсон қушлар ортидан боради”, “Аччиқ мева”, “Икки аскар ҳақида касса”, “Қўқон воқеалари”, “Шум бола” каби дурдона асарларни яратишга имкон берди.

Режиссёр Али Хамраев ва оператор Юрий Клименко ижодий ҳамкорлигида яратилган “Инсон қушлар ортидан боради” фильми (драма, 1975 й.), айтиш мумкинки ўзбек киноси тарихида поэтик услубда яратилган фильмлар орасида энг яхшисидир.

“Инсон қушлар ортидан боради” фильмининг сюжети бўйича ёш шоир Фаррух қушлардан озодлик ҳақида қуйлашни, қора халқдан эса сўз кучи ва порлоқ келажакка нисбатан кучли умид ва ишонч билан қарашни ўрганиб олади. У баҳт ва ҳақиқатни излаб қўп машаққатли йўлни босиб ўтади. Ўз йўлида қўпдан-қўп адолатсизлик ва шавқатсизликларга дуч келган Фаррух тушуниб етадики, баҳтни кутиб ўтиришдан маъно йўқ. У қўлига қилич олиб

ўз халқининг баҳти ва адолат учун курашишга қасам ичади...

“Инсон қушлар ортидан боради” фильми тўлалигича тасвирий истиораларга қурилган. Оператор Ю. Клименконинг маҳорати туфайли фильм қандайдир эртакнамо, енгил, ва айни пайтда кучли драматик, фожеавий образ ҳосил қилган. Клименко бу фильмдаги ижодий ишлари билан фольклор-поэтик фильмлар антологиясида ўзининг мустахкам ўрнига эга бўлди. Негаки, истеъдодли оператор фильм тасвирий ечимини шу қадар мукамал яратдики, бу билан у “фольклор-поэтик” фильмлар мактабининг барча “параметрлари”га, талабларига жавоб берадиган, ҳусусан унинг юқори даражадаги экспрессияси, асабга тегувчи ёрқин ранглари, рамзий визуал тилига мос ҳолда ижод қила олди. Бироқ, бундай фильмнинг келажаги йўқ бўлиб борар, афсуски, бу каби тасвирий эстетика фильмларда қўлланилмай қўйган, муомаладан чиқиб бораётганди. Ю.Клименко, режиссёр А.Хамраев билан ижодий ҳамкорлини давом эттирди (Триптих), Кира Муратова билан ўз даври учун тамомла янги тасвирий ечим ва услубига эга бўлган “Оқ рангни англаб” фильмининг яратди.

Ю.Клименко кадр композицияси қонунларини дадиллик билан “бузди”. У фильм тасвирий ечими устида ишлар экан, классик фильмларга хос статикадан қочишга, ҳар бир кадрни кескин ракурслардан олишга, кадрлар ўзининг динамик, жуда ёрқин ва истиорага бой композициясига эга бўлишига ва энг асосийси ҳар бир кадрнинг максимал даражада фильм руҳиятини, қаҳрамонлар руҳий ҳолатларини, кечинмаларини очиб беришига асосий эътиборини қаратди. “Қурилиш ҳақидаги” фильмнинг ўзи ҳам гўёки томошабиннинг кўз ўнгига “қурилди”. Фильм кадрларида ўзига хос ёруғлик, енгиллик ва ҳаво бордек. Фильм сценарийси одатдагидек, “ортиқча бўёқларсиз” ёзилган бўлсада оператор ва режиссёр фильм қаҳрамонларини – қурувчиларни жуда ёрқин либосларга кийинтирдилар. Фильм худди меҳнаткашларни улуғловчи романтик қўшиқ каби жўшқин ва салобатли эди. У оператор Ю.Клименко томонидан интуитив тарзда, постмодернизм услубида тасвирига олинди. Ю.Клименко ҳар қандай режиссёрнинг тасвирий оламига енгил қадамлар билан кириб бора олар, ҳеч қандай қийинчиликсиз ана шу тасвирий олам қонунлари бўйича ижод қила оларди. Клименко “Сурам қалъаси” фильмидан сўнг танаффусга кетди. Ана шу узоқ танаффусдан сўнг у кинорежиссёр Сергей Параджанов билан янги фильм устида иш бошлади. Фильмнинг тасвирий ечими устида ишлар экан у Параджанов эволюцияга дахлсиз бўлган ранг-қоллажи услубини юксак эҳтиром билан абадиётга муҳрлади. Александр Кайдановский билан “Оддий ўлим” фильми устида ишлар экан, Толстой асарининг маънавий дунёсини ва режиссёрнинг рутубатли мистикага бўлган мойиллигини инобатга олган ҳолда фильм стилистикасини оқ-қора аскеза ғоясига бўйсундирган ҳолда белгилади.

Режиссёр Э.Эшмухамедовнинг операторлар Г.Тутунов ва Д.Фатхуллин билан ижодий ҳамкорлиги, А.Хамраевнинг оператор Ю.Клименко билан ҳамкорлиги фильмнинг жамоавий ижод меваси эканлигининг классик тасдиғидир.

Ўзбек кинематографчиларининг қатор асарлари кўп марта республика ва халқаро кинофестиваллар дипломларига, Ўзбекистоннинг давлат мукофотларига лойиқ топилган.

Ўзбек киносининг ривожига К.Яшин, А.Қаххор, И.Султон, Т.Тўла, Р.Файзи, И.Раҳим, С.Аҳмад, О.Ёқубов, Ў.Умарбеков каби бир қатор ўзбек адиблари ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу даврда С.Мухамедов,

М.Мелкумов, О.Агишев, Д.Булгаков ва бошқа профессионал сценаристлар ҳам сермахсул ижод қилдилар. “Ўзбекфильм” киностудияси учун Москва ва Санкт-Петербурглик кинематографчилар ҳам сценарийлар ёздилар.

Ўзбек киночиларининг яратган фильмларига Г.Успенский, М.Ашрафий, М.Бурхонов, А.Малахов, Р.Вильданов, М.Левиев, Э.Солихов, С.Юдаков, Д.Сайдаминава, Ф.Янов-Яновский ва бошқа истеъдодли бастакорлар мусика ва қўшиқлар ёздилар.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ўтган асрнинг 60-70 йиллар ўзбек

кино санъати ривожда унинг сезиларли даражадаги ўсиши билан характерланувчи ўзига ҳос янгилиниш, уйғониш даври бўлди. Бу “олтин давр”га мансуб киноижодкорлар ўз фильмлари орқали ҳаётнинг асл ҳақиқати ва моҳиятини очиб беришга интилдилар. Ҳаётий боғлиқликларнинг нозик жиҳатларини ўрганар эканлар улар ўз қахрамонларининг интеллектуал оламларига чуқур кириб бордилар, миллий кинематографиянинг энг яхши анъаналарини давом эттирдилар, уни янада ривожлантирдилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Бондаренко В.А. «Современный отечественный кинематограф и теоретические принципы ОПОЯЗа», кандидатлик диссертацияси. 1-боб.
2. Казакова Р. Все должно быть по-человечески // Экран. 1969-1970.
3. Хлопьянкина Т. «Советский экран» № 19, 1966 йил.
4. Dr. Tadjibayeva O.K.; Melikuziev I.M.; Khusanov Sh.T., Issues of the using the Special Effects as means of Visual expression in the Cinema art. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7, 2, 2020, 2204-2215.
5. Ikbal Melikuziev. (2020). Cinematographer's ability in the creation of graphic image in uzbek historical films. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(05), 1554 - 1567. Retrieved from <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10078>
6. Ikboljon, M., & Tirkashaliyevich, K. S. (2019). Creative researches of young cameramen on the creation of graphic image in modern uzbek feature films. International Journal of Engineering and Advanced Technology, 9(1), 5230-5236. doi:10.35940/ijeat. A2948.109119
7. Ikboljon Melikuziev. (2016). Duties of a Cinematographer in Creating a Film. Journal of Literature and Art Studies, 6(7). <https://doi.org/10.17265/2159-5836/2016.07.013>
8. Khusanov, S. (2018). Poetic methodology in Uzbek cinema 60-70 s. Culture and Arts of Central Asia, 7(1), 6.
9. Khusanov, S., Bazarbayev, B., & Xidirova, K. (2020). Lacking professional personnels as the major issue in the “karakalpakfilm” cinema studio. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(Special Issue 1), 766–773. <https://doi.org/10.37200/IJPR/ V24SP1/PR201216>

УДК: 324.162

Музаффар МИРБАБАЕВ,
ТДПУ “Жисмоний тарбия ва спорт” кафедраси ўқитувчиси

ТВЧДПИ доценти А.Абдулахатов тақризи асосида

ТАЛАБАЛАРНИ МУСТАҚИЛ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ ТАЙЁРГАРЛИГИГА ЙЎНАЛТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада талаба ёшлари жисмоний тарбия ва спорт машғулотларига ўз-ўзини жалб қилишнинг замонавий усуллари очиб берилган. Спорт машғулотларига йўналтирилган талабаларнинг ўз-ўзини иш билан таъминлаш бўйича турли илмий-методик маълумотлар тавсия этилади.

Калит сўзлар: жамият, маданият, жисмоний маданият, спорт, соғлиқни сақлаш, жисмоний ривожланиш, motor фаолияти.

САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И СПОРТ ОРИЕНТАЦИЯ НА ПОДГОТОВКУ

Аннотация

Данной статье раскрываются современные методы самостоятельного привлечения студенческой молодежи к физическому воспитанию и спортивной подготовке. Рекомендуются различные научные и методические сведения по самостоятельному занятию студентов, ориентированную к спортивной подготовке. Первые два десятилетия жизни человека являются наиболее важными периодами в его становлении как личности. Также в этот период у них закладывается прочный фундамент для здоровья их организма. Но в это время молодые люди посвящают все свое время успеваемости будущих профессиональных студентов, в обязательном порядке ходят в школу.

Ключевые слова: общество, культура, физическая культура, спорт, здоровье, физическое развитие, двигательная деятельность.

INDEPENDENT PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS FOCUS ON PREPARATION

Annotation

This article reveals modern methods of self-involvement of student youth in physical education and sports training. Various scientific and methodological information on self-employment of students, oriented to sports training, is recommended. The first two decades of a person's life are the most important periods in his formation as a person. Also during this period, they lay a solid foundation for the health of their body. But at this time, young people devote all their time to the progress of future professional students, they necessarily go to school.

Keywords: society, culture, physical culture, sport, health, physical development, motor activity.

Кирриш. Республикаимиз олий таълим муассасаларида ўсиб келаётган ёш авлодни жисмоний тарбиялаш ва уларни спорт тайёргарлигига йўналтириш учун ҳукуматимиз томонидан кенг имкониятлар ва улкан ғамхўрлик яратилган. Инсон ҳаётининг дастлабки икки ўн йиллиги, уларнинг шахс сифатида шаклланишида энг муҳим давр ҳисобланади. Шунингдек, бу даврда улар организмининг саломатлигига ҳам мустаҳкам асос қўйилади. Аммо бу пайтда ёшлар бўлажак касб талабаларини бажариш учун бутун вақтларини бағишлайди, ўқишга муккасидан кетади. Таббийки, бундай ҳолатлар талабаларни кам ҳаракатлилика олиб келади. Унинг натижасида талабанинг ёш организмидан турли хил касалликларнинг дастлабки белгилари пайдо бўлади, организмни ташқи таъсирга қаршилик кўрсатиши (иммунитет) пасайиши, юқори нафас йўлларида яллиғланиши ортиб боради. Касалликлардан халос бўлиш муддати чўзилиб, унинг асоратлари кейинги йиллар давомида кучайиб боради. Бу ҳолат, айниқса, талаба кизларда янада оғирроқ оқибатларга олиб келиши мумкин. Қизларнинг келажакда турмуш қуриб, она бўлиши учун монелик қиладиган, туғишни қийинлаштирувчи салбий вазиятлар ортиб боради.

Тадқиқотнинг мақсади. Бундай нохуш ҳолатларни олдини олишда жисмоний маданият ва спорт машғулотлари энг таъсирчан восита ҳисобланади. Улар талабалар организмга ижобий таъсир кўрсатиб, унинг

марказий асаб, нафас олиш, юрак қон-томир, овқат ҳазм қилиш, ички секреция безлари ҳамда ҳаракат-таянч тизимлари иш фаолиятини мислсиз даражада яхши-ланишига олиб келади. Бундай машқ қилган одам организмидан ҳар қандай қийинчиликларни енгишга қодир бўлади, муҳим ҳаётини мақсадларни ўз олдига қўйиб, уларни амалга оширишга ҳаракат қилишни таъминлаб, ҳақиқий инсон ҳаётини маъно-мақсадини тушунишга олиб келади.

Инсонни табиат билан уйғун ривожланиши, яъни доимий жисмоний ҳаракатда бўлиши макон ва замонда онгли мавжудот сифатида мангуликнинг моҳиятига етишишига олиб келади. Шундай экан, биз бутун ўз соғлигини мустаҳкамлаш, ақлий қobiliятини ривожлантириш, жисмоний камолотга етишиш мақсадида бизга умид боғлаб турган талабаларимизга зарур билимларни бера олаётганимиз, уларга тўғри йўлни кўрсата олаётганимиз, уларни жисмоний маданият ва спорт билан мустақил шугулланишга йўналтира олаётганимиз, деган саволлар ва улар билан боғлиқ муаммолар олдимизда туради.

“Жисмоний маданият”, “Спорт”, “Спорт тайёргарлиги” сўзлари бугунги кунда қисқа, лекин ўзининг кенг ижтимоий, иқтисодий, тиббий-биологик, педагогик, психологик моҳияти билан халқимиз ўртасида самарали фойдаланиб келмоқда. Ҳозирда жисмоний маданият ва спорт назарияси ва амалиёти одам организмидан бир

бутун, ўз-ўзини ривожлантирадиган ва такомиллаштирадиган биологик система сифатида, уни жисмоний ва ақлий қобилиятларини сақлаб қолиш ва ривожлантиришга йўналтирилган тадбирларнинг замонавий мазмуни, шакли ва воситаларини ишлаб чиқиш ва фойдаланишга қаратилиши керак. Бу вазибалар унинг таърифида яққол акс эттирилган: жисмоний маданият умумий маданиятнинг бир қисми бўлиб, инсон саломатлиги ва жисмоний камолотининг махсус воситаларини яратиш ва фойдаланиш ишида жамият эришган муваффақиятларнинг йиғиндисидир.

Жисмоний маданият ва спорт бутунги ривожланган техника асри жараёнида эса камҳаракатлилик натижасида вужудга келадиган турли касалликларни олдини олиш, организмни жисмоний ҳаракатга бўлган кундалик ва доимий эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, бўлажак касбга тайёрлашнинг энг самарали воситаси сифатида фойдаланилмоқда.

Ўтмишда аждодларимиз, ҳозир биз жисмоний маданият, спорт деган номлар билан аталадиган фаолият жараёнларни бадан тарбия,- деб атаган ва унга катта эътибор беришган. “Ҳаракатда баракат”, “Ҳаракат-жон озиғи”, “Соғлом танда- соғ ақл” деган халқ мақолларининг мазмунида, тана ва руҳиятни соғломлаштиришга қаратилган муҳимвоситалар акс эттирилган. Булардан халқимиз ўтмишининг бебаҳо қадриятлари сифатида фойдаланиш, уларни тиклаш ва янада ривожлантириш ҳамда келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир. Бунда ушбу мақола мазмунида келтирилган маълумотлар катта ёрдам беради деган умиддамиз.

Асосий тушунча ва тамойиллар. Талабаларни жисмоний маданият билан мустақил шуғулланиш жараёнига оид билимларни таҳлил қилишга киришар эканмиз, аввало машқ қилган ва машқ қилмаган организм ўртасидаги жисмоний ва руҳий-психологик фарқларга оид жисмоний ривожланиш кўрсаткичларини келтиришни лозим кўрдик. Жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари асосан тиббиётда кўпроқ ўрганилади. Шунга қарамадан, бу кўрсаткичларни жисмоний маданият жараёнида ўрганиш ҳам ёш мутахассисларга катта билим ва тажриба беради. Жисмоний ривожланиш кўрсаткичларига бўй, вазн, кўкрак қафасининг кенглиги, ўпканинг тириклик сифими (спирометрия), бел кучи (станометрия), қўл кучи (динамометрия), шунингдек, юракнинг минутлик уриши, минутлик нафас олибчиқариш каби кўрсаткичларни ҳам кириштириш мумкин. Чунки булар ҳам жисмоний ривожланиш ва организм машқ қилганлик даражасини баҳолашда зарур кўрсаткич ҳисобланади.

Спорт фаолиятида одамни бўйи спорт натижаларини тезроқ ўсиб боришида катта аҳамият касб этади. Футбол, волейбол, баскетбол, енгил атлетика каби спорт турларида бўйнинг узунлиги, яъни 180-190 см бўлиши спорт натижаларини ўсишида катта аҳамиятга эга. Аммо фақат бўйнинг узунлиги билангина катта натижаларга эришиб бўлмайди. Бўй қанча узун бўлса, яхши натижага эришиш учун шунча кўп машқ қилишни талаб қилади. Машҳур антрополог олим М. Бунак “больше размер тела, требует больше упражнение” деб ўз асарларида таъкидлаб ўтган.

Ҳозирда айрим ёшлар бўйининг пастлигидан нолиб, хафа бўлиб юришади ва бўйини ўстириш учун турли воситалардан фойдаланишади. Албатта, одамни бўйи сабзавот эмаски, қисқа вақтда ўсиб борса. Бўйнинг пастлигига турли хил сабаблар бўлиши мумкин. Масалан болаликдаги оғир касалликлар, меъёранмаган оғир меҳнат, ирсият, мунтазам очлик, витаминларнинг

етишмаслиги, ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши ва б.

Одам организмнинг, шунингдек, бўйнинг ўсиши бўйича адабиётларда турли маълумотларни учратиш мумкин. Баъзилар организмнинг, шу жумладан бўйнинг ўсиши 22 ёшга келиб тўхтади, дейишча, баъзилар бўйни 25-27 ёшгача ўсади,- деб ҳисоблайди.

Бўй тўғрисида умум қабул қилинган меъёрлар кўп. Лекин улар минтақалар бўйича бир-бирига тўғри келмайди. Масалан Европа кўрсаткичлари Осиёга, ёки аксинча. Тиббиётда эркаклар учун ўртача бўй 165 см деб қабул қилинган бўлса, бу аёллар учун 155 см. Демак, ундан ортиғи ўртачадан юқори ёки баланд бўй деб ҳисобланади. Пастини эса паст бўй деб қабул қилиш мумкин.

Ҳар қандай шароитда ҳам гавданинг мутонасиб бўйи, унинг мукаммаллигидан далолат беради. Бўйни ўстириш учун кўпчилик ёшлар турникда тортиниш машқидан кенг фойдаланади.

Турникда тортиниш машқи бўйни ўстириш мумкин. Лекин ҳа деб бу машқни тақрорлавериш организмни, айниқса қафт, билан ва елка мускулларини зўриқтириб қўйиши мумкин. Шундай экан, бу машқни бошқа жисмоний машқлар билан биргаликда, масалан умумривожлантирувчи, югуриш, сакраш каби енгил атлетика, гимнастика машқлари билан навбатлаштириб бажариш тавсия этилади.

Гавда оғирлиги, яъни вазн асосий жисмоний ривожланиш кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Бутунги жамиятимиздаги кам ҳаракатлилик, яъни гиподинамия нуктаиназаридан вазнни ортиб кетишини нима деб тушунириш мушкул. Уни баъзилар касаллик сифатида қабул қилишса, баъзилар саломатлик белгиси сифатида ҳам қабул қилади. Лекин ҳаддан зиёд семириб кетган аёллар, эркаларни бевосита ўз жонига жабр қилувчилар деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Ортиқча вазн натижасида организмни зўриқтириш фақат мутахассислар эмас, балки оддий одамлар ҳам тушуниб етади. Ортиқча вазн натижасида энг аввал юрак-томир ва нафас олиш тизимида салбий ўзгаришлар юзага келади. Ҳаддан зиёд толиқишни ҳис қилиш, хансираб нафас олиш бу ўзгаришларнинг дастлабки белгиларидир. Вазнни назорат қилиш керак. Вазнни назорат қилиш демак, саломатлиқни назорат қилишдир. Бўй-вазн индекси бўйича, масалан бўй 170 см бўлса, вазн 70 кг бўлиши керак. Агар бўй 180 см бўлса, вазн 80 кг бўлади ва ҳ.к. Шундан қами ориқлик, зиёти семизлик ҳисобланади. Бу кўрсаткичларда ёшга оид фарқлар мавжуд. 50 ёшдан кейин бўйвазн индекси бўйича, вазнга 10 кг қўшилиб ҳисоблана, бу меъёр деб қабул қилинади. Масалан, бўйи 170 см бўлган 50 ёшдан катта эркакнинг вазни 70 кг эмас, балки 80 кг бўлса бу меъёр ҳисобланади.

Спортдаги вазн билан боғлиқ энг катта муаммолардан бири бу масъулиятли мусобақалардан олдин вазнни ташлашдир. Умуман спортда вазн ташлашни, мураббий ва спортчининг хато тактикаси деб тушуниш керак. Шошилишча вазн ташлаш натижаси ғалабага эмас, балки ўта хунук оқибатларга олиб келиши мумкин.

Кўкрак қафасининг кенглиги ҳам жисмоний ривожланишнинг зарур кўрсаткичларидан ҳисобланади. Кўкрак қафасининг кенг, тор ва ўртача кўринишлари мавжуд. Кенг кўкрак қафасига эга бўлганлар геперастениклар, тор кўкрак қафасига эга бўлганлар астениклар ва ўртача кўкрак қафасига эга бўлганлар нормастениклар деб аталади.

Жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланиш натижасида кўкрак қафаси кенгайиб боради. Нафас олиш

чуқурлашади, ўпкага кўпроқ ҳаво олинади. Бу ўз навбатида қоннинг кислород билан яхши таъминланишига олиб келади. Жисмоний машқлар билан етарли шуғулланмаган одамлар минутага 17-18 марта нафас олиб чиқарса, шуғулланганлар, яъни спортчилар минутага 11-12 марта нафас олиб чиқарадилар. Шунга қарамасдан спортчилар ўпкаси организмни кислород билан яхши таъминлайди. Бундан ташқари ўпканинг тириклик сўғими ҳам юқори бўлади.

Юракнинг минутлик қисқариб кенгайиши, оддий қилиб айтганда юрак уриши жисмоний машқ қилганликнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Вояга етган, спорт билан шуғулланмаган одамнинг юраги минутага 72 марта уриши, ўртача кўрсаткич сифатида қабул қилинган. Болалар ва аёлларда юрак уриши, эркакларга нисбатан тезроқ бўлади. Бунда албатта ёш кўрсаткичлари муҳим ҳисобланади. Спорт ёки бошқа бир жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланиш натижасида юракнинг минутлик уриши камайиб боради. Бу тиббиётда “спорт брадикардияси” деб аталади. Масалан, 5000 ва 10000 м га югуриш бўйича олимпиада чемпиони В.Куцнинг юраги тинч ҳолатда минутага 32 марта урган. Шу масофалар бўйича яна бир олимпиада чемпиони, Финляндиялик Павво Нурмининг юраги минутага 28 марта урган. Агар машқ натижасида сизнинг

юрагингизни уриши тинч ҳолатда, минутага 60 марта урса, бу сизнинг саломатлик кўрсаткичингизни яхши-лигидан далолат беради. Шунингдек, машқ қилиш натижасида юрак ҳажми ҳам ортади. Бу кўрсаткичлар спорт амалиётидаги ягона кўрсаткичлар ҳисобланади, яъни шунга ўхшаш бошқа маълумотлар қайд қилинмаган.

Мусобақаларда катта спорт юкласини олиш натижасида юрак уришининг энг юқори чегараси 300 мартага етгани тўғрисида маълумотлар бор.

Хулоса. Машқ қилиш жараёнида спортчи организмга юк беришнинг (нагрузка) энг юқори, юқори, ўртача, пастдаражалари фарқ қилинади. Булар юрак уришида ҳам акс этади. Масалан, энг юқори даражадаги юклама берилганда юрак уриши 220-240 тагача этади. Юқори даражадаги юкламада 190-200 марта, ўртачада 170 марта, паст даражада 140-170 мартагача этади. Мутахассисларнинг айтишича, машқ натижасида юрак уриши 140 мартагача етмаса, бундай машқдан организмга фойда йўқ.

Юқорида келтирилган жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари ва улар билан боғлиқ маълумотларни машқ қилиш жараёнида ўрганиб, уларга риоя қилиш жисмоний маданият ва спорт билан мустақил шуғулланишда катта аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев.Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2016-йил.
2. Давиденко Д. Н. Социальные и биологические основы физической культуры:
3. Учебное пособие—СПб, 2001г.
4. Ионин Л.Г. Социология культуры. —М.: Наука, 2000г.
5. Ильинич В. И. Физическая культура студента. —Москва, Гардарика, 2001г.
6. Иванков Ч.Т., Каргин Н.Н.Физическая культура, как предмет образовательного процесса. // Физическая культура, воспитания образование, тренировка.-2009.- №5.-с.45
7. Иванков Ч.Т.Васильев В.В.,Жуков Ю.Ю.Методы образно – ситуационного мышления в технико-тактической подготовке юных спортсменов Печат. Международн ая научно- практическая конференция,М.: МПУ, 2011 .с.34
8. Иванков Ч.Т. Костин., Г.Д., Арустамян М.В.,Желтоухов С.В. «Нейтрализация экстремальных ситуаций в прикладных видах спорта при сочетании физических нагрузок и технической подготовки в тренировке юных спортсменов» //Теория и практика прикладных и экстремальных видов спорта 2012.-№3. -с.6-9
9. Иванков Ч. Т., Сафошин А.В., Глебин А.В., Белых – Силаев Д.В.Управление физической подготовленностью детей школьного возраста на уроках физической культуры на основе единоборств с учетом индивидуальных особенностей // Ученые записки Университета имени П.Ф. Лесгафта.-2014.-№7(111).-С. 76-80 .
10. Иванков Ч.Т., Стефановский М.В., Литвинов С.А. «Организация и проведение студенческих соревнований, по культивируемым видам спорта». (учебное пособие ГОУ ВПО МГПУ М.2015, с.229 с грифом РАЕ).
11. Иванков Ч. Т., Сафошин А.В.,Габбазова А.Я.,Мухаметова С.Ч. «Теория, методика и практика физического воспитания» учебное пособие ГОУ ВПО МПГУ М.2015,с.429 с грифом УМО).
12. ИванковЧ.Т.,Литвинов С.А. «Технология физического воспитания в высших учебных заведениях». (учебное пособие ГОУ ВПО МГПУ с грифом УМО). Педагогический институт физической культуры и спорта, М.2014,
13. Иванков Ч.Т., Зенченко И.С.,Костин Г.Д., Арустамян М.В. Моделирование соревновательных ситуаций на занятиях по единоборствам на основе тренажерных устройств). -// Ученые записки Университета имени П.Ф. Лесгафта.-2014.-№6(111).-С. 79-
14. Сабирова И.А. «Метапредметный подход к подготовке стрелков-пистолетчиков в системе многолетней тренировки»: автореф. дис. ... д-ра пед. наук:13.00.04/ Сабирова Ирина Александровна; ГБОУ ВО г.Москвы«Московский городской педагогический университет» – М., 2015. – 54 с.

УДК:159.9(575.1)

Абдирашид МИРЗАХМЕДОВ,

Наманган муҳандислик-технология институти профессори в. б., ф.ф.д

E-mail: Mirzahmedov@mail.ru

НамМҚИ профессори, фал. ф. д. Исмоилов М.И. тақризи асосида

THE FACTOR OF RELIGION IN EDUCATION: CONCLUSIONS FROM FOREIGN EXPERIENCE

Annotation

In the context of the democratic development of society, the need for moral education in the legal regulation of human rights, especially the relations of young people with religion and religious organizations, increases. The article analyzes the scientific relationship of youth religiosity, its aspects and features. Therefore, the purpose of the article is a socio-philosophical analysis of the religious status of young people in the education system and its praxiological features. The author has implemented new scientific approaches to religion and religiosity.

Keywords: religion, religiosity, religious competence of youth. Form and content in religiosity.

ФАКТОР РЕЛИГИОЗНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ: ВЫВОДЫ ИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Аннотация

В условиях демократического развития общества возрастает потребность в нравственном просвещении в правовом регулировании прав человека, особенно отношений молодежи с религией, религиозными организациями. В статье анализируется научная взаимосвязь молодежной религиозности, ее аспекты и особенности. Поэтому целью статьи является социально-философский анализ религиозного статуса молодежи в системе образования и его прaxиологических особенностей. Автор реализовал новые научные подходы к религии и религиозности.

Ключевые слова: религия, религиозность, религиозная компетентность молодежи. Форма и содержание в религиозности.

ТАЪЛИМДА ДИНДОРЛИК ОМИЛИ: ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАДАН ХУЛОСАЛАР

Аннотация

Жамиятнинг демократик тараққиётида инсон ҳуқуқи, айниқса ёшларнинг динга, диний ташкилотлар билан муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишда ахлоқий маърифатга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши кузатиш мумкин. Ёшларнинг диндорлигига оид илмий муносабатлар, унинг жиҳат ва хусусиятлари мақолада таҳлил этилган. Шу боисдан, таълим тизимида ёшларнинг диндорлик мақоми ва унинг праксиологик хусусиятларини ижтимоий-фалсафий таҳлили мақоланинг мақсади ҳисобланади. Муаллиф динга ва диндорликка янги ахлоқий ёндашувларни амалга оширган.

Калит сўзлар: дин, диндорлик, ёшларнинг диний компетенцияси. Диндорликда шакл ва мазмун.

Кирриш. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши, халқаро ташкилотларда инсон ҳуқуқи ва эркинлиги бўйича нуфузини ортиб бориши, ёшларнинг маънавий-ахлоқий маърифатига эътибор давлат сиёсатида “Инсон манфаатлари – олий қадрият”, “халқнинг розилиги” каби тамойиллар ислохотларнинг мазмун-моҳиятини ифодалайди. Шу маънода мустақиллик йилларидаги давлатнинг динга, диндорларга муносабатининг ҳуқуқий асосларининг янги таҳрирда қабул қилиниши соҳадаги муҳим ижтимоий воқеа, деб ҳисоблаш мумкин [12].

Энг аввало, мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳукуматининг миллий-диний қадриятларни тиклашга миллий демократик ҳуқуқий давлат қурилишида тараққиёт синовлари ва тажрибаларидан шараф билан ўтди. Айниқса, ислом динининг анъана ва қадриятларига гуманистик сиёсатини жаҳоннинг нуфузли сиёсатчилари, илмий марказлари томонидан ижобий эътироф этилди. Шу билан бирга давлатнинг ислом динига миллий-диний маънавият ва маърифат сифатида экстремистик деструктив кучлардан ҳимоя қилиши ҳам мавзунинг муҳим праксиологик жиҳатидир. Чунки, ёшларнинг динга муносабати ва диндорлик ҳолати, айниқса таълим тизимида ёшларнинг диндорлиги юзасидан жамоатчиликнинг ОАВдаги турлича баҳс-мунозаралари ҳам масаланинг долзарблигини тасдиқлайди [15].

Таълим тизимида ёшларнинг диндорлиги масаласи давлат, жамият ва шахс муносабатлари билан бирга маънавий-ахлоқий муҳитни белгилаб бериши, таълимда юксак профессионал даражада мутахассис тайёрлашга ҳам таъсир этади. Шу билан бирга таълим тизимида диндорликка оид концептуал муаммоларда олимлар орасида яқдил фикрга келинмаганлиги ҳам мавзунинг муҳокма қилишни талаб этади [9].

Муаммонинг таҳлили ижтимоий-гуманитар фанларда олимлар ёшларнинг диндорлиги юзасидан муаммонинг таҳлилида икки тоифага ажралиб қолган. Биринчи гуруҳ тадқиқотчилар олий таълим тизимида диншуносликка оид фанларни ўқув режасига киритиш асосида ёшларнинг касбий жиҳатдан диний компетенциясини ёқлаб овоз берганлар [2; 8;]. Улар дунёвий давлатда диний маълумот ва ахборот инсон ҳуқуқи билан бирга шахснинг касбий ижтимоий мақомидаги муҳим бир жиҳат сифатида ёндашганлар. Чунки, мутахассис ўз маърифати билан ишлаб чиқариш муҳитида маънавий-ахлоқий муҳитни яратиб, касбий фаолиятини тўлақонли бажариш қобилиятига эга бўлиши мумкинлигини таҳлил эта олади, деган хулосага келган.

Иккинчи гуруҳ илмий адабиётлар таълим тизимининг ўзига хос шахснинг ижтимоийлашув жараёни сифатида кадрлар тайёрлаш жараёни диннинг маънавий-ахлоқий қадрият ва анъаналаридан шахс ахлоқи доирасида самарали фойдаланиш методологиясининг

тадқиқига бағишланган [4; 5; 6; 7]. Мазкур адабиётларда дин ёш авлодни маънавий-ахлоқий жиҳатдан дунёвий таълимдаги ижтимоий идентификация омили, инсон шахсининг ижтимоий-иктисодий тафаккурини шаклланишидаги ижтимоий тарбия воситаси сифатида эътироф этилган.

Учинчи гуруҳ тадқиқотчиларнинг ишларида диннинг таълимдаги ролини ижобий ва салбий жиҳат ва хусусиятлари, миллий ва ҳорижий таълим тизими контекстида таҳлил этилган. Шахснинг диндорлиги ва ахлоқий маданиятининг ўзаро инсон маънавиятидаги ўрни Ғарбий Европа таълим тизимида қиссий ўрганилган [1; 12; 14]. Тадқиқотчилар диний таълимнинг замонавий секуляришган жамиятдаги ижтимоий мазмун моҳияти ва ўзга ҳудудларга нисбатан фарқли жиҳатлари юзасидан социологик таҳлиллار амалга оширилган.

Тадқиқотнинг методологияси муаммога социологик ёндашув жиҳати кузатиш, анализ ва синтез билан бирга фалсафий жиҳатдан умумийлик, алоҳидалик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса ила мазмун ва шакл категорияларидан фойдаланишни талаб этади. Мазкур рефлексив ўрганиш жараёни динга анъанавий ёндашув талаба ёшлар ҳаётида диндорлик омилини таҳлил қилиш илмий ҳулосаларни бир томонлама бўлиб қолишига олиб келиши билан бирга жамиятнинг модернизация жараёнида ёшлар диндорлигининг намоён бўлишининг туб илдизларини аниқлаш имконини бермайди. Шу маънода, ёшларнинг диндорлиги бўйича маълумотларни таҳлил ва талқинларида диний нуктаи назардан тадқиқ этишни талаб этади. Чунки, маълумот ва усуллар ёшларнинг касбийлашув ва ижтимоийлашув шароитида диний маърифатнинг нечоғли долзарб ижтимоий қимматини аниқлаш имкониятини беради.

Тадқиқот натижаларидаги энг муҳим масала таълим тизимидаги ёшларнинг маънавий-ахлоқий баркамоллиги билан бирга, «Диншунослик асослари» фанини таълим тизими ўқув жараёнида қисқариши, фанни қайта ўқув жараёнида етарли даражада таълим соҳаси йўналишларидан келиб чиққан ҳолда тиклаш заруратини тасдиқлади. Бу ҳол замонавий халқаро муносабатлар ва ғоявий кураш майдонида диний омилнинг фаоллашуви билан ҳам изоҳланади. Айни вақтда ҳорижий Европа давлатларида ислом динига нисбатан турли-туман тухмат ва иғво, провакациялар амалга оширилиши муносабати билан ёшларнинг касбий профессионалликда диний компетенциясини юксак даражада шакллантирилиши қонуний талабга айланди. Дунёвий таълимда диний сабоқларнинг ижтимоий-маънавий таъсири шахснинг руҳиятида ижобий ўзгариш ва янгилашишга олиб келишини тадқиқотлар кўрсатди. Шу маънода анъанавий жиҳатдан динга хавотир билан қараш, ундан «сунъий» муаммоларни яшаш ўзини оқламайдиган метод эканлиги аниқланди. Фикримишни МДХ давлатлари олимларининг илмий ҳулосалари билан далиллаймиз [3].

Жамиятнинг ахборотлашуви шароитида ёшларнинг маънавий - ахлоқий феъл-атворидаги девиантликнинг ортиб кетиши, анъанавий турмуш тарзи ва муносабатларида ёшлар орасида “Оммавий маданият”-нинг янги удумларини урф бўлиши ҳам этноконфессионал маданиятнинг дунёвий таълимдаги зарурияти туғилди. Чунки, глобаллашув Европанинг умуминсоний маданияти айниқса ёшларнинг маънавия-тида бегона ғоя ва қадриятлар орасида диний бузғунчиликка етакловчи қарашларнинг учраши ҳам инсоният тарихини якунининг кўрсаткичидир [16]. Натижада, ёшларнинг шаклан диндорликка, мазмунан эса диндан узоқ бўлган маънавий бўшлигини ҳосил бўлиши билан ижтимоий таҳдидли ҳолатни юзага келтиради. Бизнинг кузатишларимизда

ёшларнинг диндорлиги ўғил болаларда соқол қўйиш, қизларда ҳижобга киришнинг оммалашуви билан изоҳланади. Айни вақтда Андижон вилоятининг Чинобод тумани мактаб ўқувчилари, Наманган муҳандислик-технология институтининг биринчи босқич талабалари орасида ўтказилган сўровномаларда иштирок этган 246 ўқитган ёшлардан фақат 8 - 9 ўқувчигина ислом динининг муқаддас китобларидаги сура ва оятларни (кириллча нашрда) ўқиган. Ўқувчилар жума куни диний ибодатларда иштирок этиш учун 86 тадан 32 га яқини мактаб ўқув машғулотида қатнашмаганг. Наманган шаҳар таълим тизими, айниқса талабаларда бу кўрсаткич баъзан 50 %га яқинлашиб ҳам қолади.

Ёшларнинг диндорлигини аниқлаш борасида диний идентификация муаммоси шундаки, ёшлар ўзларини диндор ёки мусулмон деб ҳисоблаши учун диний омил ва хусусиятларни англаб етмаслик ҳолати ҳам кузатилади. Соқол қўйган ва ҳижобга кирган қизлар билан суҳбатда аксари қисми Қурондан бир неча намоз ибодати оятларини ва шу асосда диний эҳтиёжини қондириши аниқланди. Бу ҳол ёшлар орасида диндорлик расмий, “оммавий” мода мазмунида тарқалиши, чин исломий эътиқод ва диндорлик учун ёшларнинг ижтимоий маданиятига заруратнинг ўсиб боришида аниқланди.

Ёшларнинг диндорлигининг яна бир жиҳати ОАВда диний уламоларнинг фаол амри-маъруфларида ўз ифодасини топади. YouTube ижтимоий тармоқларида ислом дини вакилларининг ҳазрат Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг боқий дунёга қайтиш қилишлари туфайли фаоллашуви, уларга мурожаат қилувчиларнинг асосий қисмини эса талаба ёшлар ташкил этади. Бу ҳол республика ижтимоий фанларида илоҳиёт фанининг шаклланаётганлиги, муқаддас динимиз арконларининг теософик таҳлил ва талқинлари омманинг диний билимларини юксалтиради. ОАВда диний уламоларнинг аҳоли манфаатлари доирасида диний маърифат-парварлигини қўллаб қувватлаган ҳолда Интернет тармоқларидаги чиқишларнинг юксак диний-фалсафий даражада бўлиши даркор, деган фикрга мойилмиз. Зеро, раҳматли шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг илмий-диний салоҳияти ва даражаси халқаро ислом ҳамжамияти томонидан эътироф этилган [10]. Шу ўринда биз ҳазратнинг диний-фалсафий мероси, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига доир илмий тадқиқотларни олиб бораётган ёшларимизни қўллаб қувватлаймиз. Диннинг ўта нозик ижтимоий-фалсафий ҳодиса эканлигидан кишлоқнинг имоми ўз ҳудудидаги диний маърифий ишларнинг ташкили, маҳаллий диний муаммоларни ҳал этишда иштироки билан давлатимиз тинчлиги ва халқимизнинг осойишталигига хизмат қилиши мумкин. Айни вақтда уларнинг давлат ташкилотлари ёки аҳолида шахслар билан шахсий муаммоларини ҳал қилишдаги бахс-мунозаралари диний руҳда бўлиши дуруст иш эмасдир.

Тадқиқотда ёшларнинг диндорлигининг шаклий ташки жиҳат ва хусусиятларининг устуворлигини аниқланди. Чунки, диндорлик талаблари бўйича суҳбатларда талабаларнинг онгу тафаккурида инсон Аллоҳнинг кули, оламнинг яратувчиси, объектив воқеликнинг соҳиби Аллоҳ эканлиги туфайли унинг талабларини сўзсиз бажариш, қўлни ўз ҳоқонига муносабати шаклида бўлиши кераклигини талабалар тасаввур этиши даркор. Хунараманд ёки тадбиркор соқол қўйиб шаклан диндорлигини намоён этса-да, тақводорликнинг шахс руҳиятидаги ҳолатини англаб етолмайди. Ислом тарихи ва таълимоти бўйича кўча-кўйда масжидда эшитган маълумотлар билан кифояланиш туфайли диний маърифатга чанқоклик ҳам аниқланди. Бу

хол ёшларда диний илм ва қарашларни барқарорлаштириш, соғлом эътиқодни шакллантириш заруриятини кўрсатади. Биланс, мазкур ҳолат ёшларни турли бузғунчи ғоя ва мафқураларга берилиб кетишининг олдини олишига хизмат қилади. Социологик кузатишлар жума ибодатларининг асосий иштирокчиларини ёшлар ташкил этиши билан диний маърифатни ижтимоий зарурат эканлигини кун тартибига қўяди.

Хулосалар. Диндорлик инсонга хос ижтимоий-маънавий, маданий ҳодиса бўлиб, шахс дунёқараши, турмуш тарзи ва фуқаролик муносабатларидаги асосий масалани белгилаб беради. Жамиятни демократик тараққиёти инсон ҳуқуқи ва фуқароларнинг вijdон эркинлигига доир манфаатларига таъсир этиши билан ижтимоий-ҳуқуқий, сиёсий контекстда кўриб чиқилади. Шу боисдан, ахборотлашган жамиятда ёшларнинг диндорлиги масаласи аҳолининг улушидаги салмоғи билан ёшларнинг диндорлик омилини ўрганиш, унга мос маърифий сиёсат олиб боришни тақозо этади. Зеро, глобал ахборотлашув туфайли «Оммавий маданият»нинг юртимизга кириб келиши билан бирга ёшларда замонавий тараққиётга қарши ёшларнинг этноконфессионал идентиклиги ўйғониб, ўзликни сақлаб қолишга интилишда диндорлик шаклан оммалашмоқда. Дунё миқёсида диний омил, айниқса ислом динига хорижий Ғарбда «цивилизациялар тўқнашуви»нинг сунъий провакациялари ҳам ёшлар толерант диндорлигининг талабидир. Шу маънода ёшлар маънавиятида диний тақводорликни соғломлигига таълим эҳтиёжи даркор. Тақводорлик эса нафақат динга мансублик, балки диннинг арконларини тўлақонлик асосида бажариш учун таълим тизимида дунёвий маърифатини талаб этади.

Таълим тизимидаги “Диншунослик” сабоқлари ёшларнинг ҳуқуқий давлат қонунлари доирасидаги соғлом иймон-эътиқод, илм-маърифатли ҳар томонлама маънавий

баркамоллигини шакллантиришга хизмат қилади. Айни вақтда ёшларнинг илм-фан, таълимга жалб этишда диний ташкилотларнинг вакиллари ҳам ўз ҳиссаларини қўшиши “Ибодатдан илм-фан сари юксалиш!” тамойилларидаги маърифатга ҳамкорлиги даркор. Ислом дини илм бир уйғун экан, таълим ва илм ибодат контекстида иш юритиш тарбиядаги бўшлиқларни олдини олиб маънавиятни тизимли ва функционаллигини таъминлайди, деб ҳисоблаймиз.

Яна бир хулоса шуки, ислом дини илм-фанни ибодатдан устун қўйиш, таълим ва тарбиянинг мўмин ва муслимага фарз қилиб қўйиш каби бир қатор миллий-диний фарзларнинг маънавий-маърифий тарбияда кенг қўллаш ва миллий қадрият сифатидаги тарғиботини ташкили муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга ўзбек халқининг замонавий миллий тараққиёти ёшларнинг илмий салоҳиятига боғлиқ экан таълим ва тарбияда жиддий ўзгаришларни ясашни талаб этади. Жамиятни глобал ахборотлашув шароитида миллий маънавиятни юксаклигини таъминлаш учун таълимнинг барча кесимида илм олиш ёшларнинг бурчи сифатида “Ота-она+мактаб+олий таълим” тизимининг ҳамкорлигида масъулият эмас, балки жавобгарлик тартибини ўрнатишга эҳтиёж ортиб бормоқда. Чунки, таълим тизимига давлат томонидан жуда катта маблағлар сарфланаётган бир пайтда унга бефарқ қараётган оила ва ўқувчи билан янги тартибда ишлашга тўғри келади. Бу масалада ўқитувчининг суверен тарбия ҳуқуқи ва таълимдаги фаолиятига имкон бериш, тарбиячининг миллий педагогик ёндашувларига аралаштириш, боласини “ҳимоя қилиш”га йўл қўйиш миллатга ҳиёнат даражасида ўрнатилиши даркор. Зеро, миллий педагогика болани мажбурлаш орқали таълим вазибаларини бажаришини ёқлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Анника В., Степанова Е. А. Религия и школа: европейский опыт // Научный ежегодник УрРАН. -2011. – № 11. – С. 361-376.
2. Барабанов В. В. Григоренко Ю. А. К вопросу о преподавании “Религиозных культур и светской этики” в школах // Universum: Вестник Герценовского университета. - 2013. - № 2. - С. 91-100.
3. Бурдякова Л. С. Духовно-нравственное воспитание молодежи как педагогическое явление // Научные труды МГУ. -2017. -№ 1. – С. 13-22.
4. Данилюк А. Я. Нравственное и гражданское воспитание. Взгляд компаративиста // Педагогика. – 2008. – № 8. – С. 112-116.
5. Демидов Г. В. Религиозное образование в постсекулярном обществе // Высшее образование в России. - 2015. - № 5. - С. 124-131.
6. Йенсен Т. Религиозное образование в государственных школах // Государство и церковь в России. -2017. - № 4. – С. 46-71.
7. Козирев Ф. Н. Религиозный компонент духовно-нравственного воспитания. - 2008. -№ 8. – С. 62- 71.
8. Левин В.И. Проблема преподавания религии в государственных школах РФ// Известия ПГПУ им. В. Белинского. -2012. -№ 28. – С. 833-836.
9. Михайлова Л. Б. Знание о религии в системе светского образования. Приглашение к дискуссии// Наука и школа – 2017. № 3. – С. 100-109.
10. Мухаммад Содик М. Ю. Бахтиёр оила. –Т.: Nilol nashr, 2021. -528 б.
11. Понкин И. В. Кузнецов М. Н. Правовые последствия решения Европейского суда по правам человека по делу «Лаутси против Италии» для системы образования России// Юрист вуза, -2010. -№ 11. –С. 12-16 и др.
12. Степанова Е.А. Религия и образование в Европе: дебаты о взаимной совместимости // Известия УрФУ им. Б. Елцина. -2011. -№ 292(3). – С. 6 - 15
13. Ўзбекистон Республикаси “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар ҳақида” (янги тахрир) 2021 йил 5 июль, 699-сон Қонуни // Халқ сўзи. -2021. – 6 июль.
14. Шахнович М. Религия в школе: современный европейский ландшафт // Государство. Религия. Церковь. -2017. - № 4. – С. 30-45.
15. Шерманов Э. Глобаллашув шароитида ёшларда дахлдорлик туйғуси // Замонавий таълим / Современное образование. -2017. -№ 3. – Б. 31-37.
16. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек // <https://gtmarket.ru/library/basis/6341> (дата обращения 12. 05. 2022).

UDK: 318.256.

Shahlo MUSURMONOVA,
Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti Qarshi filiali assistenti
E-mail:shahlo.musurmonova@gmail.com

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Qarshi filiali p.f.b.f.d. (PhD) P.M.Jalolova taqrizi asosida

ТЕХНОЛОГИИ АКТИВИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ИНЖЕНЕРОВ ПРОГРАММИСТОВ В ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация

В этой работе обсуждается использование методов программирования для повышения профессиональной подготовки будущих инженеров-программистов в среде электронного обучения, установление интеграции между математикой и науками о программировании, самообразование и самосовершенствование в области информационных технологий. А также правила интенсификации профессионального обучения, основные преимущества электронного обучения, объекты профессиональной деятельности бакалавра по направлению «Компьютерный инжиниринг».

Ключевые слова: инженер-программист, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, электронное обучение, программное обеспечение, естественные науки, программирование, программный комплекс.

TECHNOLOGIES OF ACTIVATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF SOFTWARE ENGINEERS IN THE ELECTRONIC EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Annotation

This paper discusses the use of programming methods to improve the professional training of future software engineers in the e-learning environment, the establishment of integration between mathematics and programming sciences, self-education and self-improvement in the field of information technology. As well as the rules for the intensification of vocational training, the main advantages of e-learning, the objects of professional activity of a bachelor in the direction of "Computer Engineering".

Keywords: software engineer, professional training, professional competence, e-learning, software, natural sciences, programming, software package.

ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA MUHANDIS-DASTURCHILARNING KASBIY TAYYORGARLIGINI FAOLLASHTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Аннотация

Ushbu ishda bo'lajak muhandis-dasturchilarning elektron ta'lim muhitida kasbiy tayyorgarligini faollashtirish uchun dasturlash usullaridan foydalanish, matematika va dasturlash fanlari o'rtasida integratsiyani o'rnatish, axborot texnologiyalar sohasida o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillashtirishga yo'naltirish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, kasbiy tayyorgarlikni faollashtirish qoidalari, elektron ta'limning asosiy afzalliklari, "Kompyuter injiniring" bakalavriat ta'lim yo'nalishi kasbiy faoliyati obektlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: muhandis-dasturchi, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy kompetensiya, elektron ta'lim, dasturiy vositalar, tabiiy-ilmiy fanlar, dasturlash, dasturiy paket

Kirish. Oliy ta'lim muassasasi professor o'qituvchilarining asosiy pedagogik ishi talabalarni axborot bilan ishlashni o'rgatishdan iborat: analogiyalar tuzish, taqqoslay olish, umumlashtira olish [1]. Ma'ruza mashg'ulotlarida professor-o'qituvchida vaqt elementining cheklanganligi sababli, unga tayyorgarlik ko'rish uchun ma'lumotni qanday o'rgatish haqida o'ylashi, didaktik birliklarni tanlashi, qayta ishlashi lozim.

O'qitishning asosiy vazifalaridan biri talabani fikrlashga o'rgatishdan iborat. O'quvchilarni o'qitishning asosiy shakllaridan biri ularning mustaqil ishlari.

DTS va o'quv reja bo'yicha ajratilgan soatlar soniga qaralsa, talabalarni o'qitishda mustaqil ish eng ahamiyatli ekanligi ayon bo'ladi. Talaba bilimining asosiy manbai darslik va o'quv qo'llanmalar, kompyuter tizimi, kursning har bir moduli uchun maxsus materiallar to'plamlari bo'lishi kerak.

Albatta, algoritmik fikrlashni rivojlantirish talaba uchun juda muhimdir va uning asoslari, jumladan, fundamental bo'limlarini o'rganishda, masalan, sonlar tizimlari, kompyuter arifmetikasi va boshqalar. Ammo zamonaviy axborot texnologiyalarini muvaffaqiyatli rivojlantirish va amaliy muammolarni hal qilish uchun talabalarining tizimli fikrlashini rivojlantirish ham zarur [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Elektron ta'lim sohasi ko'p tahlil qilingan va o'rganilgan mavzu hisoblanadi. Xususan, xorijiy adabiyotlar bilan birga o'zimizning o'zbek olimlari tomonidan ham ko'p marotaba o'rganilgan. Elektron ta'lim muhitida bo'lajak muhandis-dasturchilarning kasbiy tayyorgarligini faollashtirish matematika va umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining integratsiyalashuvi asosida o'qitish, ma'lum dasturiy vositalardan amaliyotda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga uzviy bo'g'liq.

O'qitishda D.Jekson [3] beshta kompyuter funksiyasini aniqlaydi:

- 1) mashqlarni bajarish (kompyuter qiyinchilik darajasi bilan tartiblangan savollarni beradi, mashqlar);
- 2) elektron doska (kompyuter rangli, dinamik ko'rgazmali o'quv vositasi sifatida ishlatiladi);
- 3) modellashtirish;
- 4) tadqiqot (taklif etilgan variantlardan talaba o'z qarorini tanlaydi va himoya qiladi).

Ana shu jihatlariga muvofiq professor-o'qituvchi o'quv-bilish faoliyatini tashkil etishning tegishli mos shakllarini (individual, jamoaviy), materialni bayon qilish usullarini (og'zaki, ko'rgazmali, amaliy), nazorat shakllarini tanlay bilishi lozim. O'quv pedagogik faoliyatida darsni

tashkil etish va o'tkazishning turli shakllaridan foydalanish o'quvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasiga, o'rganilayotgan materialning yangiligi va murakkabligiga bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Matematika va umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining integratsiyalashuvi tufayli talabalar ma'lum dasturiy vositalardan amaliyotda foydalanish ko'nikmalarini egallaydilar. Ta'limga axborot texnologiyalarini joriy etishda o'quv materialida tarmoqlar mavjudligi nazarda tutiladi. Axborot texnologiyalarini ta'limga integratsiyalash individual yondashishga imkon beradi va axborot texnologiyalarini umumkasbiy va matematika mavzulariga integratsiya qilish, xususan, ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish professor-o'qituvchiga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- talabalarining bilish faolligini, ijodkorligini rivojlantirish;

- o'rganish motivatsiyasini mustahkamlash;

- teskari aloqa o'rnatish;

- o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tizimli ravishda nazorat qilish;

- talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning shakl va usullarini takomillashtirish;

- ta'lim jarayonini yaxlitligini saqlagan holda individuallashtirish;

- o'quv faoliyatini algoritmallashtirish tamoyilini amalga oshirish;

- o'quvchilarning o'z o'quv-bilish faoliyati to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Professor-o'qituvchi rolda ham o'zgarish yuz berib, uning asosiy vazifasi talabalar shaxsini rivojlantirish, ijodiy izlanish, birgalikdagi ishlarni tashkil etishni qo'llab-quvvatlash va yo'naltirishdan iborat. Yangi axborot texnologiyalari faqat metodologik g'oyani amalga oshirish vositasidir, balki kompyuterni o'rganishni individuallashtirish vositasi sifatida qarash mumkin.

Dasturchi-muhandisni kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlash jarayonida quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- kompyuter texnikasi bilan ishlash ko'nikmalarini egallash vazifasining kasbiy va shaxsiy ahamiyatini anglash;

- talabalar bilimini yangilash;

- o'quvchilarning o'zlashtirish ko'nikmalari bo'yicha amaliy faoliyatini tashkil etish;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlanganlik darajasini nazorat qilish va baholash.

Tadqiqot natijalari: Bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda axborot texnologiyalari bo'yicha o'zaro bog'liq o'quv fanlari tizimida "Dasturlash" fani alohida o'rin tutadi [4].

Ushbu fan matematika, dasturiy injiniringa kirish, veb dasturlash va ob'ektga yo'naltirilgan dasturlash fanlariga uzviy bog'liq.

Laboratoriya mashg'ulotlari kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy ko'rinishlariga javob beradi va maxsus ishlab chiqilgan dasturiy-uslubiy majmuaga asoslanadi.

Kompyuter, telekommunikatsiya, multimediya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan axborot texnologiyalaridan foydalanish professor-o'qituvchi uchun yangi imkoniyatlar ochadi, lekin shu bilan birga hal etilishi zarur bo'lgan yangi vazifalarni ham qo'yadi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi professor-o'qituvchining ta'lim jarayonida ushbu texnologiyalardan foydalanishga doir bilim va ko'nikmalariga bog'liq. Muhandis-dasturchilarni kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda ularda nafaqat axborot

texnologiyalaridan foydalanish, balki kelajakda ularni o'z ishiga moslashtirish ko'nikmasini singdirish lozim [5].

Fanning samaradorligini ta'minlash uchun tizimli fikrlash qobiliyatini shakllantirishga, ularning ish natijalarini oldindan bilish, faoliyatini tahlil qilish va boshqarishga yordam beradigan internet texnologiyalaridan foydalanish kerak.

Bundan tashqari, fanning barcha bo'limlari bo'yicha asosiy va qo'shimcha materiallarni o'z ichiga olgan taqdimotlar, elektron darsliklar shaklida taqdim etilganligini, mustaqil laboratoriya ishlari va talabalar bilimni yakuniy nazorat qilishni ta'minlaydigan testlar qo'llanmasi mavjud bo'lishi kerak.

Dasturlash va matematika fanlaridan nazorat dasturlari va elektron darsliklar yaratish orqali talabalar ushbu fanlardan ilgari olgan bilimlarini chuqur o'rganibgina qolmay, balki metodologiya va muhandis-dasturchilik sohasidagi bilimlarini ulardan talab qilinadigan yuqori sifatli dasturiy mahsulotlarni olish uchun qo'llashadi.

Fanlarni o'rganish natijasida talabalar bilishi kerak: axborot texnologiyalarining tasnifi, ulardan foydalanish sohalari va keng tarqalgan dasturiy vositalarni; internet brauzerining xususiyatlarini; Outlook Express, The Bat pochta xizmatlarini; Yandex, Rambler, Google va boshqa qidiruv portallarida ishlashni;

ta'lim muassasalari veb-saytlarini loyihalashtirishni; veb-muharrirlar bilan ishlashni; veb dasturlashni; amaliy dasturlashni; o'qitish tizimlarini yaratish vositalarini.

Talabalarni kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- umumiy va kasbiy tayyorgarligi;
- shaxsiy kompyuter bilan ishlash darajasi;
- dasturiy vositalardan kasbiy faoliyatda foydalana olishi.

Amaliyotning ko'rsatishicha, talabalarining ushbu yo'nalishlar bo'yicha olib borayotgan ishlari ularning maxsus fanlarni yanada ko'proq o'rganishga bo'lgan ehtiyojini rag'batlantiradi. Bundan tashqari, kompyuterdan foydalanishni o'z ichiga muhandislik faoliyati umuman o'quv jarayonini chuqur tahlil qilishni ta'minlaydi.

Galperin nazariyasiga ko'ra [6] (aqliy harakatlarning asta-sekin shakllanishi) bilimlar faoliyat tarkibiga avvaldan kiritiladi, bilim sifati esa ularning o'zlashtirilishi uchun foydalaniladigan faoliyatning yetariligi bilan belgilanadi. Birinchi va ikkinchi bosqichlar o'quv bilimlarini idrok etish va ko'paytirish bilan tavsiflanadi. Bu bosqichlarda bo'lajak dasturchi-muhandislar matematik va tabiiy-ilmiy fanlarni o'rganadilar.

Bo'lajak muhandis-dasturchilarning kasbiy mahorati bilim olishning produktiv va ijodiy bosqichlarida shakllanadi.

Boshqa mutaxassisliklardan farqli o'laroq, elektron ta'lim muhitida bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash mazmunining o'ziga xosligi ikki komponentga egalidir. Birinchidan, boshqa mutaxassislar kabi muhandis-dasturchilar o'z mutaxassisligi doirasida yangi axborot va kompyuter texnologiyalari bilan ishlash va ulardan samarali foydalanish bo'yicha yuqori darajada tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak. Ikkinchidan, muhandis-dasturchilarni ta'lim jarayonida kompyuter texnikasi bo'yicha bilim beribgina qolmay, balki ularni hayotiy vazifalarni hal qilishda axborot texnologiyalaridan foydalanishga yo'naltirish kerak.

Bo'lajak matematika o'qituvchisi o'quv predmetining tarkibiy qismlaridan biri bo'lmish axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ulardan foydalanish asosida o'qitishning

samarali metod va shakllarini yaratish imkoniyatlarini ochib beradi.

Yuqoridagilarga asosanib, bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning qoidalarni shakllantiramiz:

bo'lajak muhandis-dasturchilarni elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqish asosida kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish uchun dasturlash usullaridan foydalanish lozim;

bo'lajak muhandis-dasturchilarni axborot texnologiyalari sohasida o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillash-tirishga yo'naltirish, ular bilan ishlashga tayyorgarlik ko'rish uchun yordam beradigan ta'lim usullari va shakllaridan foydalanishni kerak (tadqiqot va muammoli ta'lim shakllari, ijodiy va mustaqil ish va boshqalar);

bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni tashkil etish ta'limni axborotlashtirish sharoitida ta'lim jarayonini tashkil etishning shakllari va usullariga, masalan, loyihaviy ta'lim, ishbilarmonlik o'yinlari shaklida o'rganish va boshqalarga e'tibor berish kerak;

bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish vazifalaridan biri sifatida matematika va dasturlash fanlari o'rtasidagi integratsiyani o'rnatish kerak.

Bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash matematika va dasturlash fanlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maxsus kurs doirasida amalga oshirilishi kerak. Matematikani o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishni individual loyiha, BMI va ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida ko'rib chiqish mumkin.

Bo'lajak muhandis-dasturchilarni kasbiy tayyorgarligi uchta komponentning maqsadlariga erishish orqali ta'minlanadi: umummadaniy tayyorgarlik, umumkasbiy va texnologik. Ta'limni axborotlashtirish har bir komponentga ta'sir ko'rsatadi. Axborot texnologiyalari mutaxassislar egallashi lozim bo'lgan didaktik vositadir.

Oliy ta'lim tizimi bitiruvchilardan yuqori professionallik, mahorat, murakkab muammolarni ijodiy hal qilish qobiliyati, jamoada tashkiliy ko'nikmalar talab qiladi. Zamonaviy muhandis ilmiy-texnik va tadbirkorlik faoliyatini birlashtira oladigan innovation ishlab chiqarish sohasidagi mutaxassis bo'lishi kerak. Texnika oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari mas'uliyatli, ilmiy dunyoqarashga, kasbiy va umumiy madaniyatning yuqori darajasiga ega bo'lishi kerak.

Bunday mutaxassislarni tayyorlash muhandislik ta'limining innovatsion xususiyatini belgilaydi, yangi axborot texnologiyalarini joriy etish orqali o'quv-uslubiy vositalarni doimiy ravishda yangilab turishni talab qiladi. Oliy ta'lim muassasasi axborot tizimi doirasida internet texnologiyalaridan faol foydalanish elektron resurslarning shakllanishiga olib keladi. Tanqidiy ommaga yetib kelgan ushbu manbalar muhandis-dasturchilarni axborot madaniyatini shakllantirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Bo'lajak muhandis-dasturchilar dasturlashni amalga oshirishni o'rganish asosida algoritmlash va ma'lumotlar bazasini ishlab chiqish, matematik modellash usullarini o'zlashtiradilar, bu esa "Kompyuter injiniring" bakalavriat ta'lim yo'nalishi sohasiga mos keladi hamda uzluksiz ta'lim jarayonida fanlararo aloqani ta'minlaydi. Algebra va geometriya, matematik tahlil va diskret matematika, ehtimollik va statistika fanlarini o'qitishda dasturlash tillari va amaliy matematik dasturiy paketlarni tadbiq etish talabalarning matematik madaniyatini rivojlantirish imkonini beradi.

"Dasturlash" fanidan talabalar bilan birgalikda texnik va pedagogik dasturiy mahsulotlar ishlab chiqildi. "Dasturlash" fani ikki qismdan iborat. Birinchisi bu dasturlash tilining fundamental asoslarini o'rganadi: virtual mashina, sintaksis, o'zgaruvchilar, operatorlar, jarayonni boshqarish, istisno vaziyatlar, sinflar, ob'ektlar, paketlar va interfeyslar. Ikkinchi kutubxonalari: satrlar va yordamchi dasturlar, grafik

funksiyalar, foydalanuvchi interfeysi, hodisalarni qayta ishlash modellari, ma'lumotlar bazasi aloqasi va server dasturlash.

Laboratoriya vazifalari sifatida talabalar loyihalash va kompyuter grafikasi algoritmlarini dasturlashni bajaradilar yoki iqtisodiy masalalarni echadilar. Vektor algoritmlarini amalga oshirish asosiy grafik usullarni tushunish uchun interfaol misollar yaratishga imkon beradi. Iqtisodiyot sohasidagi vazifalar amaliyot bilan real aloqaga ega, chunki ko'pchilik kompyuter tizimlari iqtisodiyotning turli sohalarida ishlashni avtomatlashtiradi.

Muhandis-dasturchilar uchun elektron ta'lim resurslardan foydalanishning asosiy afzalliklari quyidagilardir:

grafik tizimlar bo'yicha elektron nashrlarning katta kutubxonasi;

dasturlar va tayyor komponentlar misollari bilan qo'llab-quvvatlash;

yangi materialni bosqichma-bosqich o'zlashtirish; bevosita brauzerda vizuallashtirilgan interfaol o'quv dasturlari;

ta'lim samaradorligini oshiradigan fanlararo aloqalar; mutaxassisning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish.

"Kompyuter injiniring" bakalavriat ta'lim yo'nalishi kasbiy faoliyati ob'ektlari:

axborotning o'zaro ta'siri va yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan axborot jarayonlari;

tashkilotlarda faoliyat ko'rsatayotgan axborot oqimlari, resurslar (moddiy, nomoddiy, pul-kredit va boshqa), ob'ektlarning simulyasiya modellari asosida ularni optimallashtirish va tizim tahlili usullaridan foydalanish;

boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda ishtirok etish, axborotlashtirish masalalari bo'yicha ekspert xulosalarini yaratish;

kompyuter texnikasi, lokal tarmoqlarni, internetga kirishni joriy etish, axborotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash va uzatishni ta'minlash;

dasturiy ta'minotni sertifikatlash va xalqaro standartlar talablariga moslashtirish;

axborot tizimlarini integratsiyalash, ularni yangi apparat va dasturiy platformalarga moslashtirish.

Katta e'tibor JavaScript dasturlash tiliga qaratilgan bo'lib, undan keyin "Veb dasturlash" fanidan dinamik veb-sahifalarni yaratishda foydalaniladi. Bundan tashqari, buyruqlar tizimi batafsil o'rganilib, talabalarning bilim va ko'nikmalarini yuqori darajaga ko'tariladi.

Talabalar zamonaviy Apache texnologiyalari asosida "Internetda ma'lumotlarni nashr etish" fanidan bilim oladilar. Talabalar asosiy HTML gipermatnli formatlash vositalaridan, shuningdek CSS uslubida jadvalarni va avval o'rganilgan JavaScript dasturlash tilidan foydalangan holda, turli tashkilotlarning faoliyatini aks ettiruvchi o'z veb saytlarini ishlab chiqadilar: elektron do'konlar, mahsulot kataloglari, axborotnomalar va boshqalar. Saytlar dinamik ravishda yangilanadigan ma'lumotlar bazalaridan ma'lumotlarni saqlash uchun active server texnologiyalaridan (ASP, JSP, PHP, Perl) foydalanadi.

Xulosa. Elektron ta'lim muhitida "Kompyuter injiniring" bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini faollashtirish metodikasini amalga oshirish vositasi taqdim etildi.

Amaliy vositalar, usullar va taqdimotlar bir necha usullarda nazariy materiallarning o'zgaruvchan taqdimotini o'z ichiga olgan elektron ta'lim muhitida matematika, umumkasbiy va ixtisoslik fanlarini o'qitish shakllari, bosqichma-bosqich vazifalar majmui, topshiriqlar va elektron seminarlar dasturlash fanlari va kompyuter texnikasi sohasida tahsil oluvchi talabalarni kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishga qaratildi. Elektron ta'lim muhitida amaliy matematik

dasturiy paketlarni hamda dasturlash tillarini qo'llash ko'rsatib o'tildi.

ADABIYOTLAR

1. Мерлина Н.И. Об инновационных процессах в преподавании математики / Н.И. Мерлина // Инновационные методы преподавания в высшей школе: Материалы регион, науч.-практ. конф.- Чебоксары: Изд-во Чуваш, ун-та, 1999,- С. 31-33.
2. Нижников А.И. Проектирование содержания многофункционального курса «Высшая математика» как системообразующего компонента методической системы обучения / А.И. Нижников // Современные проблемы преподавания математики и информатики: Материалы междунар. науч.- метод. конф.- Тула, 2004.- Ч. 2, С. 60-64.
3. Джексон Д. Перечислительная комбинаторика / Я. Гульден, Д. Джексон; Перевод с англ. Ю.В. Болотникова, А.Е. Жукова; Под ред. В.Е. Тараканова.- М.: Наука, 1990.- 502 с.
4. Мерлина Н.И. О спецкурсах и программах для подготовки студентов к работе в системе дополнительного математического образования школьников / Н.И. Мерлина // Проблемы педагогического образования в классических университетах: Материалы всерос. конф. 14-15 декабря 2000.- Ярославль, 2000.- С. 48-55.
5. Диков А.В. Основы компьютерной технологии для учителя математики / А.В. Диков.- Ч. 1,2.- Пенза: ПГПУ, 2003.- 64 с.
6. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука: Избранные психологические труды / П.Я. Гальперин; Под ред. А.И. Подольского; Академия педагогических и социальных наук; Московский психологосоциальный институт - М.; Воронеж, 1998.- 480 с.

UDK:37.013.77

Jahongir MUHAMMADIYEV,

*Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti huzuridagi aniq va tabiiy fanlarga
ixtisoslashtirilgan maktabning matematika fani o'qituvchisi*

E-mail: muhammadiyevjahongir@mail.ru

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, p.f.f.d. PhD. M.X.Egamov taqrizi asosida

OPPORTUNITIES FOR THE USE OF THE INTERNET IN THE DEVELOPMENT OF INFORMATION PROCESSING COMPETENCES IN STUDENTS

Abstract

This article will provide an insight into the development of information processing competences in students by teaching them the use of internet resources.

Key words: internet resources; lesson organization; Internet Security from the internet; base compensation; compensation for working with information; new technologies.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТА В РАЗВИТИИ У УЧАЩИХСЯ КОМПЕТЕНЦИЙ РАБОТЫ С ИНФОРМАЦИЕЙ

Аннотация

В данной статье будет рассмотрена идея развития у учащихся компетенций работы с информацией путем обучения их использованию интернет-ресурсов.

Ключевые слова: ресурсы интернета; организация урока; безопасность интернета от сети Интернет; базовые компетенции; компетенция работы с информацией; новые технологии.

O'QUVCHILARDA AXBOROTLAR BILAN ISHLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INTERNETDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada o'quvchilarda internet manbalaridan foydalanishni o'rgatish orqali ularda axborotlar bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: internet manbalari; dars tashkil etish; internet havfsizligi internet tarmog'idan; tayanch kompetensiyalar; axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi; yangi texnologiyalar.

Yurtimizda ta'lim tizimida olib borilayotgan keng qamrovli islohatlar ilg'or xorijiy ta'lim tajribasini o'rganish, tahlil qilish hamda ularni o'quv sharoitlariga moslashtirishning ijtimoiy - pedagogik va didaktik xususiyatlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Olib borilayotgan tahlillar hozirgi jamiyatni taraqqiy ettirish bosqichida "bilimli" ta'lim yondashuvida kompetentlikka(layoqatlilikka) yo'naltirilgan ta'lim tizimiga o'tish hamda o'quvchilarda egallanishi ko'zda tutilayotgan shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida ta'kidlanmoqda.

Buyuk faylasuf Konfutsiy aytgan edi: "Men nimani eshitsam, unutaman, nimani ko'rsam xotiramda saqlayman, nimani o'zim qilsam, tushunaman". Shuning uchun ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol bo'lishini talab etadigan uslublarda dars o'tish samarali natija beradi. Ana shunday uslublardan biri o'quvchilarda internet manbalaridan foydalanib dars tashkil etishdir.

Kompetentlik, kompetensiya tushunchalari tavsiflarida quyidagi holatlarga alohida e'tibor qaratiladi:

Bilimlar majmuasini amalda qo'llash;

O'quvchining uquvi, xislatlari, fazilatlar;

Amaliy faoliyatga tayyorgarlik o'lchovi;

Muammolarni hal etish, amalda zarur natijalarni

qo'lga kiritish layoqati;

o'quvchining bilim, ko'nikma malakalari yaxlitligi;

faollashgan(amaliyotga tatbiq etilgan) o'quv, bilim, tajribalar majmui;

o'quvchining maqsadli yo'naltirilgan emotsional kuchi.

Keltirilgan tushunchalar bir butunligicha tayanch kompetensiyalarni, xususan, axborotlar bilan ishlash

kompetensiyalarni shakllanishida asosiy omil hisoblanadi. O'quvchilarning axborotlar bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishda ularda oilada va oldingi sinflarda egallagan bu kabu kompetensiyalar (xususan internet manbaalaridan foydala bilish imkoniyatlari)ning darajasini aniqlash va undan keyin rivojlantirish zarur.

Bola o'z ruhiy rivojlanishida bir-biridan anchagina farq qiluvchi turli bosqichlarni bosib o'tadi. Bu holat bolalarning internetga qiziqishida ham o'z ifodasini topadi. Biz kattalar bolalar bilan Internet havfsizligi qoidalari haqida suhbatlashish jarayonida aynan nimalarga ko'proq e'tibor qaratish kerakligini, bunda bolalarning yosh xususiyatlari bilan bog'liq jihatlarni nazarda tutishimiz zarur.

Bolalarning Internetda ishlashni turli yoshda:

7 yoshgacha bo'lgan bolalarning Internetdan foydalanishi;

7-11 yoshdagi bolalarning Internetdan foydalanishi;

12-14 yoshda, bolalarning Internetdan foydalanishi;

12-14 yoshda, bolalarning Internetdan foydalanishi;

14 va undan katta yoshdagilarning Internetdan foydalanishi o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini e'tiborga olish maqsadga muvofiq.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar internetdan foydalanishga ko'p ham e'tibor berishmasa-da, internet tarmog'idan foydalanuvchilar ichida kundan -kunga ortib borayotganlar kategoriyasiga mansub hisoblanadilar. Onlayn tavsiyalar, ayrim tovushlar ularning tasavvur va fantaziyalarini o'stirishga xizmat qiladi. Ular Internetdagi intellektual rivojlantirishga qaratilgan rivojlantiruvchi o'yinlar va boshqa materiallardan foydalana biladilar.

7-yoshgacha bo'lgan bolalar internetda nimalar bilan shug'ullanishadi?

Bu yosh bosqichida bolalarning Internetdagi faoliyati ota-onalari, aka yoki opalarining faol ishtirokida amalga oshadi. Kattalar odatda kompyuterdan oilaviy foto- rasmlarni tomosha qilayotganida yoki uzoqdagi qarindoshlari bilan vep –kamera orqali suhbatlashayotganda, bolalar saytlariga kirganlarida bolani tizzalariga olib o'tiradilar.

Bu yoshdagi bolalar olamga o'zgacha ijobiy kayfiyat bilan qaraydilar. Ular ilk o'qish va hisoblash malakalarini egallayotganlari bilan faxrlanadilar. O'zlarining soddagina g'oyalarni boshqalar bilan o'rtoqlashishni yaxshi ko'radilar. Ular o'zlarini yaxshi tutibgina qolmay, kattalar nufuzini alohida e'tirof etadilar. Ularning fikrlariga kamdan –kam hollardagina shubha bilan qaraydilar.

Bu yoshda bolalar Internetni osonlik bilan o'zlashtiradi. Unda ishlashga oid asosiy ko'nikma va malakalarni tezgina o'zlashtirib olishadi. Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar oyin o'ynashga, kompyuter komandalarini bajarishga, sichqoncha bilan ishlashga juda layoqatli bo'lsalarda saytlarni izlash, internetdan ma'lumotlar topish, elektron manzildan xat jo'natish kabi ishlarda kattalarning yordamiga muhtoj bo'ladilar.

7-yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan bolalarning internetdan foydalanish xususiyatlari.

Kichik maktab yoshidagi bolalar oila parvarlik tuyg'usini juda chuqur his etadilar. Ularda axloqiy va ginder hissiyotlar rivojlanib boshlaydi. Bolalar o'zidan kattaroq bolalarning hayotiga, ayniqsa, boshqacha qiziqish bilan qaraydilar. Ular kattalar nufuzini o'ta e'tibor etish bilan birga juda ishonuvchan ham bo'ladilar. Odatda, 10 yoshga kirmagan bolalar internetda uchraydigan ayrim materiallarni to'g'ri baho bera olishda asqotadigan tanqidiy tafakkur malakalariga ega bo'lmaydilar.

7 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan bolalar internetda nimalar bilan shug'ullanishadi?

Bolalar bu yoshda virtual makonni faol va mustaqil o'zlashtirib oladilar, internetda sayohat qilishni, tarmoqdagi o'yinlarda o'ynashni yaxshi ko'radilar, ular Internetdagi bolalarga atalgan chatlarda o'zaro muloqot qila boshlaydilar. Do'stalari bilan elektron manzil orqali xat yozishadilar. Lekin, shuni ham nazarda tutish kerakki, bu yoshdagi bolalar ota-otalari ruxsat bermagan sayt va chatlarga ham kirishlari mumkin.

11 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan bolalarning internetdan foydalanish xususiyatlari.

Kichik o'smir va o'rta maktab yoshidagi bolalarga xos 11-13 yosh ular hayotining tez o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Bu yoshdagi bolalar ota-onalarining ko'magiga alohida ehtiyoj sezsa-da, ba'zan erkin faoliyat yuritishni ham istaydilar. Bolalar atrofidagi olam bilan qiziq boshlaydilar, do'stalari bilan munosabatlari ular uchun haqiqiy ma'noda zaruratga aylanadi.

11 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan bolalar Internetda nimalar bilan shug'ullanishadi?

Bu yoshdagi bolalar maktabda topshirilgan mustaqil ishlar, uy vazifaalarini bajarish uchun Internetdan foydalanishadi. Bundan tashqari ular Internetdan musiqa yuklab olishadi, elektron manzildan foydalanishadi, onlayn o'yinlarni o'ynashadi, o'z ko'mirlari (sevimli kino aktyorlari,

qo'shiqchilari, sportchilari, rassomlari kabilar) bilan muloqotda bo'lish uchun fanat (ishqiboz) lar saytiga kiradilar. Daqiqalik ma'lumot almashish ularning sevimli muloqot usullariga aylanib boradi.

Bu yoshdagi bolalar uchun kattalarning ruxsatisiz bunday faoliyat turi bilan shug'ullanish mutloqo odatiy va oddiy holat bo'lib hisoblanadi. Ular Internetda ishlash ekan, ota-onalari ruxsat bermagan sayt va chatlarga kirishga harakat qiladilar.

14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'smirlarning Internetdan foydalanish xususiyatlari

Bu yoshdagi o'smirlar o'z shaxsiga past baho berishga moyil bo'lishadi. Ular do'stlarning qo'llab quvvatlashini qadrlashadi-yu, ota-onalarining maslahat va nasihatlarini e'tiborsizlik bilan eshitishadi. Ular mustaqil bo'lishni xohlab, ota-onasining istak va orzularining hamisha ham qondiraverishmaydi. Oilaviy qadryatlardan ko'ra muhimroq tuyulgan qandaydir guruhlar faoliyatida ishtirok etishni ma'qul ko'rishadi. Bu yoshda ular yetarli darajada yetuk hisoblanib, tashqi olam bilan intellektual darajada muloqot qilishga tayyor bo'ladilar. Ular yangi g'oyalarni o'zlashtirishni yoqtirishadi, lekin o'zlarini munosib baholash uchun yetarlicha hayotiy tajribalarga ega bo'lishmaydi.

14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'smirlar Internetda nimalar bilan shug'ullanishadi?

Bu yoshdagi bolalar Internetda qanday ma'lumotlar mavjudligini biladilar. Bularning barchasini ko'rishni, tinglashni va o'qishni istashlari mutloqo normal holat hisoblanadi. Ularni ko'ngilsiz materiallar (masalan, pornografik rasmlar yoki portlovchi moddalarni tayyorlash yo'riqnomasi kabilar) qiziqtirishi mumkin. Odatda, o'smirlar onlaynda musiqalarni yuklab olishadi, elektron manzildan foydalanishadi, daqiqalik ma'lumot almashish xizmatidan foydalanishadi va onlaynda yangi o'yinlar o'ynashadi. Bundan tashqari, o'smirlar Internetdan ma'lumot izlash uchun izlovchi servirlar xizmatidan faol foydalanishadi. Aksariyat o'smirlar chatlarga kirishadi, ularning ko'pchiligi kattalar yoki xususiy chatlarda ishtirok etishadi. Bu yoshdagilar internetdan nojoiz maqsadlarda ham foydalanishadi: nobop latifalar ilashadi, qimor tikib o'ynaladigan o'yinlar, zo'ravonlik bilan bog'liq voqea -hodisalar haqida ma'lumotlardan foydalanishadi hamda kattalarga mo'ljallangan ochiq saytlarga kirishadi.

Xulosa sifatida shuni aytish zarurki, global tarmoqdagi axborot resurslarining o'sib kelayotgan yosh avlod hayot tarzining shakllanishiga ta'sirining tahlil qilish natijasida shunday fikr kelib chiqmoqdaki, Internet hozirgi kunda ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos muhitiga aylanib qoldi. Shunday ekan fikrimizcha, milliy tarmoqda yoshlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning dunyoqarashi, qiziqishlaridan kelib chiqib, bevosita yosh avlod manfaatlarini va muammolarini qamrab oluvchi ma'nan mazmunli, shu bilan birga zamonaviy mavzulardan iborat axborot ta'lim resurslarini yaratish nihoyatda muhimdir. Ular orqali bugungi kungi yoshlarining ijtimoiy jarayonlar mohiyatini anglaydigan, farovon kelajakka umid ko'zi bilan qaray oladigan, istiqloq yukini his qiladigan bo'lib shakllanishlarida Internet manbaalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, hamda axborotlashtirish jarayonining xavfsizligini ta'minlash beqiyos ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Dimitriy Orlov. Informatsionnaya bezopasnost i upravlenie riskami. 2009. <https://www.securitylab.ru/blog/personal/-dorlov/18815/php>.
2. Zakirova F.M. Informatika v formirovani medigramotnosti podrastayushogo pokoleniya. Respublika ilmiy-amaliy seminari materiallari. (Birinchi kitob) – Namangan, 2015. – B. 125-128.
3. Divanova M.S. O'zbekistonda media ta'limni uzluksiz rivojlantirish imkoniyatlari. // «Uzluksiz ta'lim» ilmiy-uslubiy jurnali. – № 6. – Toshkent, 2013. 128 b.

Muhammad NIYOZOV,
GulDU Maktabgacha ta'lim kafedrası mudiri p.f.b.f.d., PhD
E-mail: niyozov_info@bk.ru
Sayid ISLIKOV,
GulDU Masofaviy ta'lim kafedrası mudiri

p.f.n., dotsent D.E.Toshtemirov taqrizi asosida

РОЛЬ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ И СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье подчеркивается, что одним из основных требований настоящего времени является необходимость создания и эффективного использования средств обучения на основе современных информационно-коммуникационных технологий в период расширения масштабов информационно-образовательной среды для учащихся и студентов в образовательном процессе, роль, значение и возможности использования электронных образовательных ресурсов в образовательном процессе. Для создания и использования электронных образовательных ресурсов требуются знания и навыки в области информационно-коммуникационных технологий. освещено краткое содержание о результатах использования электронных образовательных ресурсов в учебном процессе, об обеспечении учащихся и студентов дополнительными информационными ресурсами и их использовании в процессе занятий и во внеурочное время.

Ключевые слова: образовательный процесс, веб-технологии, электронное обучение, электронные учебные ресурсы, информационно-коммуникационные технологии.

THE ROLE OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN TEACHING STUDENTS AND STUDENTS

Abstract

The article emphasizes that one of the main requirements of the present time is the need to create and effectively use learning tools based on modern information and communication technologies during the expansion of the information and educational environment for students and students in the educational process, the role, importance and possibilities of using electronic educational resources in the educational process. Knowledge and skills in the field of information and communication technologies are required to create and use electronic educational resources. a summary of the results of the use of electronic educational resources in the educational process, providing students with additional information resources and their use during classes and after school hours is highlighted.

Keywords: educational process, web technologies, e-learning, e-learning resources, information and communication technologies.

TALABA VA O'QUVCHILARGA BILIM BERISHDA ELEKTRON TA'LIM RESURSLARINING ROLI

Annotatsiya

Maqolada ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalar uchun axborot-ta'lim muhiti ko'lami kengayib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi, ta'lim jarayonida elektron ta'lim resurslarida foydalanishning o'rni, ahamiyati va imkoniyatlari keltirilgan. Elektron ta'lim resurslarini yaratish va undan foydalanish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha bilim va ko'nikmalar talab etiladi. elektron ta'lim resurslari o'quv jarayonida foydalanish natijasida, o'quvchi-talabalarga qo'shimcha axborot resurslari bilan ta'minlanganligi hamda dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda foydalanishlari haqida qisqacha mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, web texnologiya, elektron ta'lim, elektron o'quv resurslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llanmalari mazmuni va sifatini zamon talablari asosida takomillashtirish, elektron resurslar va masofaviy ta'limni yanada rivojlantirish, har bir fan kesimida elektron didaktik ta'minot, ma'ruza, amaliy (seminar) va laboratoriya mashg'ulotlari, mustaqil ishlar bo'yicha elektron modullarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu bilan birga talabalarning bilimlarni o'zlashtirish mustaqilligini ta'minlash, ijobiy o'quv motivatsiyasini shakllantirish, elektron darsliklar va virtual laboratoriyalarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Bugungi kunda o'quv jarayonini zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanmasdan tasavvur qilish qiyin.

O'quv jarayonini axborotlashtirish ta'limning barcha bosqichlarini qamrab oladi va o'quv yurtini zamonaviy kompyuter uskunalari va dasturiy ta'minot bilan ta'minlaydi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlantirishida yangi ma'lumotlarning kun sayin o'zgarishi ma'lumotlar ustida ishlashning ustuvorligi oshiradi. Bu esa bevosita axborot texnologiyalari sohasida mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ta'lim oluvchilarning barcha qatlamlarini kompyuter savodxonligi va xorijiy til bo'yicha bilimlarini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi. Shu bilan birga, dasturiy ta'minot va dasturiy ta'minotni ishlab chiqish va takomillashtirish shu qadar tez sur'atlar bilan olib boriladiki, ularning eng so'nggi mahsulotlaridan xabardor bo'lishning iloji yo'q. Ta'lim jarayoniga web - texnologiyalarni joriy etish ta'limni

kompyuterlashtirish muammolarining eng yaxshi echimi hisoblanadi [1].

Ta'lim - bu insonning tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni o'zlashtirishi, dunyoqarashi va bilim jarayonlarini shakllantirish jarayoni va natijasi. Axborot - kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va Internetdan keng foydalanish butun dunyoda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarning sifat jihatidan o'zgarishiga olib keldi. Yaratilayotgan tizimlarning tobora murakkablashib borishi va ishlab chiqarish muhiti talablarining sifat jihatidan o'zgarishi (raqamli ishlab chiqarishga o'tish) kadrlarni tayyorlash bo'yicha o'quv faoliyatini qayta ko'rib chiqish zarurligiga olib keladi. Mehnat muhitining ushbu yangi xususiyatlari elektron o'quv resurslari tarkibining muvofiqligini ta'minlash uchun kitoblardan elektron ta'lim resurslariga o'tishni talab qiladi. Ushbu xususiyat Web texnologiyalari asosida amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, o'quv jarayonida elektron resurslar yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha respublikamizda ilmiy izlanishlar A.A.Abduqodirov, U.Sh.Begimkulov, N.A.Muslimov, Q.T.Olimov, M.Lutfulaev, F.Zakirova, S.Rahmonqulova, N.I.Taylaqov, S.S.G'ulomov, M.E.Mamarajabov, M.Fayzieva, S.K.Tursunov, D.N.Mamatovlar tomonidan amalga oshirilgan.

MDH mamlakatlaridan ta'limda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va metodik masalalari M.P. Lapchik, V.P.Bespalko, I.G.Zaxarova, A.A.Ershov, E.S.Polatlar tomonidan tadqiq etilgan. Xorijiy mamlakatlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limga joriy etish bo'yicha tadqiqot ishlari W.N.Chambers, E.L.Cowen, U.Mangal, E.Johnson, M.Rosenberglar tomonidan olib borilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda o'quv jarayonini tashkil qilishda web texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish ta'lim tizimida o'qitish samaradorligi yuqori bo'lishini ko'rsatmoqda. Web texnologiyalar asosida yaratilgan elektron axborot-ta'lim resurslari o'z ichiga trenajyorlar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari uchun vazifalar, test topshiriqlari, bir vaqtning o'zida bilim berish va ularni o'zlashtirish jarayonini nazorat qiluvchi dasturiy ta'minotlarni qamrab oladi [1].

Ta'lim jarayoniga mo'ljallangan elektron ta'lim resurslari quyidagi imkoniyatlarga ega bo'lishi kerak:

- fanlar bo'yicha ta'lim mazmuniga ega bo'lgan axborot resurslari;
- turli yo'nalishlar bo'yicha o'quv kurslari;
- teskari aloqani ta'minlash;
- kerakli axborotlarni tez topishga yordam berish;
- gipermatnli tushuntirishlarga ko'p marta murojaat qilishda vaqt hisobini e'tiborga olish;
- ekranga ma'lumotlarni chiqarishda kompyuterning multimediali imkoniyatlaridan foydalanish;

- predmetning har bir bo'limi bo'yicha o'quvchilarning o'zlashtirish darajalariga mos holda bilimlarini baholay olish;

- predmetning o'quv axborot bazalarini yangilash imkoniyatini yaratish va boshqalar.

Web texnologiyalar asosida yaratilgan elektron ta'lim resurslarining o'quv jarayonida mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini samarali tashkil qilishda ahamiyati juda katta hisoblanadi. Dasturiy vositalar asosida yaratilgan o'quv-uslubiy materiallar va elektron darsliklardan foydalanishdan asosiy maqsad zamonaviy axborot - ta'lim uslubini shakllantirishdir. Zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarini qo'llash orqali ta'lim jarayonining samaradorligi, sifati va unumdorligini oshirish, uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy o'quv manbalaridan biri elektron o'quv adabiyotlarini keng qo'llash, ularning ma'lum ma'noda kutubxonalarini tashkil etish, ta'limning masofali o'qitish usullarini amalda joriy etish va umumjahon elektron o'quv tizimiga kirishdan iborat [8].

O'quv jarayonida Web texnologiyalar asosida yaratilgan elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- o'quv jarayonida berilayotgan materiallarni chuqur va mukammal o'zlashtirish;
- ta'lim olishning yangi shaklini ta'lim tizimiga joriy qilish;
- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi (vaqtni tejash) imkoniyati;
- olingan bilimlar o'quvchilar xotirasida uzoq muddat saqlanishi va uni amaliyotda qo'llash mumkinligi;
- o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaligi;
- mashg'ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining ortishi;
- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanishi;
- o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo'lishi va boshqalar.

Tadqiqot davomida talaba va o'quvchilarga bilim berishda elektron ta'lim resurslaridan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtda mustaqil ta'lim olishga yo'naltirilgan kontent hamda takomillashtirilgan o'qitish metodikasiga xizmat qiluvchi dasturiy vositalar ishlab chiqilgan. Biz ko'rib chiqayotgan tadqiqotda o'quv predmetini o'qitishni elektron ta'lim resurslari asosida takomillashtirish deganda, multimediali o'quv qo'llanmalar asosida olib boriladigan o'quv jarayoni ko'zda tutilgan. Multimediali o'quv qo'llanmalari ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida, multimedia (animatsiya, ovoz, tasvir, garfik, sxema, jadval va boshqalar) vositalaridan foydalanilgan holda ishlab chiqilgan [5].

1-rasm: Web texnologiyalari asosida yaratilgan elektron ta'lim resursi

Tahlil va natijalar. Elektron ta'lim resurslari vositasi-da o'qitish asosan ta'lim oluvchilarning kompyuter bilan ishlash bo'yicha tayorgarlik darajasiga va aqliy imkoniyatiga moslashtirilishi kerak.

Elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitishni takomillashtirish uchun quyidagi tamoyillarga e'tiborni qaratish kerak:

- qo'shimcha elektron zahiralarni, ma'lumotlar va kutubxonalarni yaratish, tarmoqdan axborotni izlashni ta'minlovchi maxsus dasturiy ta'minotni ishlab chiqish kerak;

- o'qituvchilarning o'quv-uslubiy ishlarini takomillashtirish, internetdan foydalanish, axborot texnologiyalari va psixologiya sohalarini bo'yicha mutaxassislar bilan hamkorlikni o'rnatish;

- elektron ta'lim resurslarini fan-texnika va texnologiyalarning so'nggi yutuqlari bo'yicha ma'lumotlar bilan muntazam to'ldirib borish;

- elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar va faol metodlarni qo'llash;

- elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitish metodikasida bilimlarni baholash mezonlari muhim muammo hisoblanadi. Ushbu metodika asosan, mustaqil ta'limga yo'naltirilganligi sababli o'qituvchilarning baholashni tashkil etishdagi faol va mas'uliyatli ishtiroki talab etiladi. Chunki baholash jarayonida nafaqat testlar natijalari, balki o'quvchilarning faolligi hamda mustaqil ishlash qobiliyati ham inobatga olinishi kerak.

- maxsus fanning o'quv dasturi elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitish metodikasiga moslashtirish lozim.

Elektron ta'lim resurslaridagi mustaqil ta'lim mashg'ulotlari uchun yaratilgan elektron o'quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy materiallar ta'lim oluvchilarga kerakli mavzular bo'yicha ma'lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta'lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy ta'lim vositalari yordamida ta'lim oluvchilar o'qituvchining yordamisiz ham o'z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin.

O'quv jarayonida elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- ta'lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish;

- ta'lim olishning yangi shakllarini joriy qilish;

- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoniyati;

- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qo'llash mumkinligi.

- o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqtini qisqaligi;

- mashg'ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi;

- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanishi;

- o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellash va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo'lishi va boshqalar.

O'quv jarayonini kompyuterlashtirish, masofali o'qitishning asosiy vositalaridan biri bo'lgan o'quv-uslubiy ta'minotni yaratish va ularni takomillashtirish muammolarini hal qilish bo'yicha barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar kabi respublikamizda ham turli yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot davomida o'quv jarayonida o'quvchilar uchun axborot-ta'lim muhiti ko'lamini kengayib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi va ular asosida quyidagi xulosalarni olishimiz mumkin:

- o'tkazilgan tahlil asosida elektron ta'lim resurslariga asoslangan ta'lim jarayonlarini tashkil etish uchun foydalaniladigan dasturiy muhitlar aniqlanib, ishning maqsadi hamda uning doirasida echiladigan asosiy masalalar shakllantiriladi.

- elektron-o'quv resurslarning semantik modellarini yaratish texnologiyasi ishlab chiqildi va uning asosida elektron-o'quv resursning kontentlari orasidagi bog'lanish qonuniyatlari aniqlandi.

- elektron-o'quv resurslarning web-texnologiyalarga asoslangan o'qitish tizimiga joylashtirishning tegishli dasturiy ta'minotlari yaratiladi.

Ta'lim tizimida fanlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirish uchun o'quvchilarni mustaqil o'quv faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim vositalari bilan ta'minlash zarurligi aniqlandi. O'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy o'qitish texnologiyalarining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan elektron ta'lim resurslaridan foydalanish etakchi o'rin egallashi asoslab berildi.

ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.
2. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 148 b.
3. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.
5. Toshtemirov D.E. Niyozov M.B. Ta'lim jarayonida veb texnologiyalarning o'rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar. 2(46).2020. -B.114-120
6. Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Yusupov A.X. Web texnologiyalarni ta'lim jarayoniga qo'llash // "Innovatsion va zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim, fan va boshqaruv sohalarida qo'llash istiqbollari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferentsiyasi materiallari. – Samarqand, SamDU nashri, 14-15 may 2020 y. 345-347 b.
7. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400.
8. Niyozov M.B., Islikov S.X., Normatova M.N. O'quv jarayonida elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari // Polish science journal (Issue 2(35), 2021) - Warsaw: Sp. zo.o. "iScience", 2021. Part 2, p.134-138.
9. Niyozov M.B. O'quv jarayonida elektron axborot ta'lim resurslaridan foydalansh // O'zMU xabarlarlari 2021, [1/4/1]

УДК:159.372

Меҳри НОРБОШЕВА,
ТерДУ ПИ доценти Псих.ф.н
E-mail: mnarbasheva@mail.ru

Бухоро давлат университети доценти, н.ф.д(DSc) А.П. Ҳамроев тақризи асосида

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE COGNITIVE DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Annotation

The article discusses the impact of digital technologies on the cognitive development of preschool children as a topical issue. Local and international approaches to the study of the use of digital devices by preschool children will be considered, and possible advantages and risks will be discussed.

Keywords: digital technologies, digital activities, digital devices, cognitive development, preschool children.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОЗНАВАТЕЛЬНОМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье рассматривается влияние цифровых технологий на познавательное развитие детей дошкольного возраста как актуальная проблема. Будут рассмотрены местные и международные подходы к изучению использования цифровых устройств дошкольниками, обсуждены возможные преимущества и риски.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая деятельность, цифровые устройства, познавательное развитие, дошкольники.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАНИНГ КОГНИТИВ РИВОЖЛАНИШИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ РОЛИ

Аннотация

Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг когнитив ривожланишига рақамли технологияларнинг таъсири долзарб муаммо сифатида муҳокама қилинади. Мактабгача ёшдаги болалар томонидан рақамли қурилмалардан фойдаланишни ўрганишда маҳаллий ва хорижий ёндашувлар қўриб чиқилади, мумкин бўлган афзалликлар ва хавфлар ҳақида мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: рақамли технологиялар, рақамли фаолият, рақамли қурилмалар, когнитив ривожланиш, мактабгача ёшдаги болалар.

Кириш. Замонавий ахборот асрида инсон компьютер, планшет, смартфон каби қурилмалар билан танишишни эрта болаликдан бошламоқда. Болаларнинг илк ёшдан рақамли технологиялар, гаджетлар билан ошно бўлиши қанчалик фойдали ёки зарарли эканлиги кўпчилик мутахассис (педагоглар, психологлар, педиатрлар, физиологлар)ларни ўйлантирмоқда. Қайсидир маънода болани ривожланишига ёрдам бермоқда дегувчилар бўлганидек, бола организми ривожига зарарли деб қарайдиганлар ҳам кўпчиликини ташкил этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тадқиқотчилар (Л.Ф.Обухова, Г.В.Солдатова, В.Н.Шляпников, С.Тиссерон, Э.О.Смирнова, М.В.Белоусова ва бошқалар) рақамли технологияларнинг болалар учун фойдаланиш имкониятлари мавжудлигининг бир қатор объектив сабабларини таъкидлашмоқда. Тадқиқотчилар фикрича гўдаклигидан болага - компьютер қурилмаларидан фойдаланиш жараёни сезиларли даражада соддалаштирган сенсорли экран ўйинчоқлар олиб бериш, ота-оналар ва бошқа катталар ўзларининг қурилмаларига кириш зарурлигини сезадиган ва ёш авлодга ўрناк бўладиган хулқ-атвор одатларини намоён қилиш орқали имконият яратадиганлигини айтишмоқда.

Рақамли қурилманинг бола учун жозибадорлиги уни ажралмас "ота-онанинг ёрдамчиси" га айлантиради, чунки у болани қулайлиги, қалғитиши ва ривожланиши учун универсал восита,

ҳар қандай ёшдаги болалар учун қўнғилочар ва таълим таркибини ривожлантириш, 3 ёшгача бўлган болалар учун смартфонлар учун иловалар мавжудлиги.

Турли ёшдаги болалар томонидан рақамли қурилмалардан фойдаланиш кўплаб маҳаллий ва хорижий олимлар, шу жумладан С.Тиссерон, Р.Патслаф, М.Спитцер, Г.В.Солдатова, В.Н.Шляпников, Л.И.Элконнинова, Э.О.Смирнова, М.В.Тендрякова, Э.В. Гуляев, Ю.А.Соловьева, Э.А.Куликова, Н.В.Белинова, Б.Хоффман, З.Генс, А.Абдуқодиров ва бошқалар томонидан ўрганилган. Маълумки, ушбу соҳадаги болаларнинг фаолияти турлари, кибер-хавфсизлик ва Интернетдаги хатарлар, рақамли технологияларнинг болалар ривожланиши ва ўқиши учун аҳамияти ва бошқа кўплаб масалалар тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотчилар мактабгача ёшдаги болаларнинг рақамли технологиялар билан ўзаро таъсирининг хусусиятларига алоҳида эътибор беришади. Шундай қилиб, Интернетни ривожлантириш жамғармасининг яқинда ўтказилган тадқиқотида, мактабгача ёшдаги болалар учун шахсий компьютерга қараганда планшетни ўзлаштириш осонроқ эканлигини кўрсатди, чунки улардан фойдаланиш қулайроқ (сичқонча, клавиатура ва бошқалар).

Интерфейсининг соддаллиги ва кўп қирралиги тўғрисида рақамли қурилмалар боланинг сеvimли ўйинчоғига айланади, мактабгача ёшдаги болалар учун асосий фаолият тури бу ўйин. Интернет, ижтимоий

тармоқлар ва онлайн алоқага келсак, аксарият мактабгача ёшдаги болалар уларни зерикарли ва кизикмас деб билишади[3, 6. 82].

Рақамли технологиялар болаларнинг когнитив ривожланишига қай даражада таъсир қилиши масаласи катта кизикиш уйғотмоқда. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун камида иккита ёндашув мавжуд.

Биринчи қарашга кўра (С.Тиссерон, Р.Патслаф, М.Спитцер, Л.И.Элқонинова, Э.О.Смирнова, М.В.Тендрякова ва бошқалар) рақамли технологияларнинг болаларнинг когнитив ривожланишига таъсири салбий. Мутахассисларнинг фикрига кўра, компьютер маълумот олиш воситаси эмас, балки истёсмол қилиш мустақил касбга айланадиган ҳиссий таассуротлар манбаи бўлиб қолади.

Таҳлил ва натижалар. Компютер экрани тобора жисмоний фаолликни, объектив ва ишлаб чиқариш фаолиятини, ўйинни, яқин катталар билан алоқани ўрнини босади (Е.О. Смирнова). Рақамли технологиялардан, айниқса болалиқда, ҳаддан ташқари фойдаланиш, миянинг пластмассасидан келиб чиққан ҳолда, "рақамли деманс" ёки "рақамли деманс" деб аталадиган ривожланиш каби жиддий оқибатларга олиб қилиши мумкин, бу, авваламбор, ўзларининг ақлий қобилиятларидан фойдаланишни чеклаш билан тавсифланади. чунки ҳаракатларнинг бир қисми компютер томонидан амалга оширилади (М. Спитцер).

Ушбу нуктаи назарга амал қилган олимлар, умуман, айниқса мактабгача ёшдаги болаларнинг кундалик ҳаётига рақамли технологияларни жорий этишга ёъл қўймасликка чақирмоқда. Шу билан бирга, мутахассислар рақамли технологиялар нафақат компютерлар, планшетлар ва смартфонларга, балки телевизорларга ҳам мурожаат қилишда ва педагогик ва ота-оналар жамоаларига худди шундай эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни тавсия этадилар.

Уларнинг асосий исботи шундаки, болалар ижодий ўйинларга, атрофдаги дунёни ва баркамол ривожланишни таъминлайдиган бошқа тадбирларни ўрганишга камроқ вақт сарфлайдилар.

Муаммони тушунишга асосланиб, француз олими С. Тиссерон ота-оналар ва ўқитувчилар учун "3/6/9/12: компютер қарамлигига йўл қўймаслик керак" тавсиялар дастурини ишлаб чиқди.

Ушбу дастур болалар томонидан рақамли технологиялардан фойдаланишнинг асосий қоидаларини ўз ичига олади: боланинг компютер ва телевизор экрани олдида ўтказадиган вақтини чеклаш, Интернет ва ижтимоий тармоқлар билан танишиш учун ёш чегараси, ёшга қараб болалар учун мавжуд бўлиши мумкин ва фойдали бўлиши мумкин бўлган рақамли фаолият турлари [7].

Мактабгача ёшдаги болаларга келсак, улар учун рақамли фаолиятнинг асосий тури бу ўйин бўлиб, уни тадқиқ қилишда тадқиқотчилар катта эътибор беришади. Мутахассислар виртуал ўйин анъанавий ўйиннинг аналогли эмас деган хулосага қилишади ва компютернинг ўзи маданий объект сифатида ўйинчоқ эмас - бу плейер ва

ўйин ўртасидаги бўшлиққа кириб борадиган мураккаб "қурилма / қурол" (Л.И. Элқонинова, И.С. Григорьев)

Бошқа нарсалар қаторида, психологлар виртуал ўйинларга ҳаддан ташқари иштиёқ билан яширин хавфлардан кўрқишади. Э.К. Ягловская мактабгача ёшдаги болалар орасида тадқиқот ўтказди. Квестлар ва аркадалар каби ўйин турларини яхши кўрадиган болалар, умуман компютер ўйинларини ўйнамайдиган тенгдошларига қараганда, тасаввур тараққиётининг ривожланиш суръатларини сезиларли даражада камлиги аниқланди. Аркада севувчилар тасаввурнинг энг паст даражаларини намоён этдилар [4].

Боланинг ҳаддан ташқари рақамли фаолиятининг аниқ хавфларидан бири бу компютер ва Интернетга қарамликнинг ривожланиши бўлиши мумкин, бу ҳақиқий дунёга кизикишнинг ёъқлиги ва виртуал, рақамли дунёни афзал кўришда намоён бўлади.

Замонавий тадқиқотлар (Г.В.Солдатова, Э.П.Расказова) 14 ёшдан катта ўспиринлар кўпинча бу муаммага дуч келишини исботлайдилар, аммо 7 ёшдан 10 ёшгача бўлган болаларнинг тахминан 13 фоизи Интернетга мойил бўлишади.

Ушбу муаммонинг йўшлашишга мойиллиги бор, чунки тармоқ маданиятига қўшилиш ёши камаймоқда ва шу билан бирга Интернетга мойил болаларнинг ёши камаймоқда. Бундан ташқари, мактабгача ва бошланғич мактаб ёшидаги болаларда ўзини ўзи бошқариш механизмлари ҳали ишлаб чиқилмаган ва улар шунчаки онлайн ўйин ўйнашга сарфланадиган вақт миқдорини назорат қила олмайдилар.

Бирок, мактабгача ёшдаги болалар томонидан рақамли қурилмалардан фойдаланиш муаммосини ҳал қилишда яна бир ёндашув мавжуд (Е.В.Гуляева, Ю.А.Соловьев, Э.А.Куликова, Н.В.Белинова, Б.Хоффман, З.Генс ва бошқалар.) Ушбу ёндашувга кўра, компютер ривожланаётган предмет муҳитининг бойитувчи элементига айланиши мумкин; у "болаларнинг когнитив фаоллигини ривожлантиришга, ижобий ҳиссий муҳитни яратишга ва шахсни ижтимоийлаштиришга ҳисса қўшади" [1].

Хулоса ва таклифлар. Мамлакатимизда ҳар қандай таълим тизимида, шу жумладан мактабгача таълимда ҳам ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишни тавсия этувчи меъёрий ҳужжатлар мавжуд.

Мактабгача таълим соҳасидаги амалиёт ўқитувчилари ва мутахассислари аудио ва визуал материалларнинг намоён этилиши унинг юқори интерактивлиги, шунигингдек, турли хил материаллар (видео, аудио ёзувлар, презентациялар ва бошқалар) билан ишлаш қобилияти туфайли янги маълумотни қабул қилиш самарадорлигини оширади деган фикрга қўшиладилар.

Уларнинг фикрига кўра, рақамли технологияларни педагогик жараёнга қўшилиши барқарор ижобий мотивация ва когнитив кизикишни ривожлантириш туфайли мактабда муваффақиятли ўқинишнинг асосини ташкил қилиши мумкин (Е.А. Куликова, Н.В. Белинова).

АДАБИЁТЛАР

1. Гуляева Е.В., Соловьева Ю.А. Компьютерные игры в жизни дошкольников // Психологическая наука и образование, 2012. №2. С. 5 – 12
2. Гигиеническое обоснование безопасного использования электронных планшетов на занятиях дошкольников / В.Р. Кучма [и др.] // Российский педиатрический журнал, 2015. №4. С.51-55
3. Солдатова Г.В., Шляпников В.Н. Новые образовательные и воспитательные технологии. Использование цифровых устройств детьми дошкольного возраста // Нижегородское образование, 2015. № 3. С. 78–85
4. Тендрякова М.В. Старые и новые лица игры: игровая специфика виртуального пространства // Культурно-историческая психология, 2008. №2 С.60-68

5. Beata Hoffman. Computer as a Threat or an Opportunity for Development of Children // Procedia – Social and Behavioral Sciences 146, 2014. С. 15 – 21
6. Lena Lee. Digital Media and Young Children’s Learning: A Case Study of Using iPads in American Preschools // International Journal of Information and Education Technology, Vol. 5, No. 12, December 2015. С. 947 - 950
7. Serge Tisseron. Les dangers de la télé pour les bébés. Bruxelles: Yapa.be, 2013. 61с.
8. Нарбашева, М. А. (1993). Психологический анализ развивающих функций народных игр (на материале игр дошкольников в камешки)(Doctoral dissertation, автореф. дис.... канд. психол. наук) (Doctoral dissertation, Doctoral dissertation, автореф. дис. канд. психол. наук).
9. Norbosheva, M. A. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarning oiladagi shaxslararo munosabatlarini o‘rganish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 26-33.
10. Norbosheva, M. A. (2021). Analysis of Kid's Psychological Development Through National Games. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2(12), 72-75.
11. Норбошева, М. А., & Норбошева, М. А. (2018). Реформы системы дошкольного образования в Узбекистане. In Фундаментальные и прикладные исследования: гипотезы, проблемы, результаты (pp. 25-29).
12. Норбошева М. О. Мактабгача ёшдаги бола шахсининг ривожланишида мулоқотнинг ўрни //Педагогика ва психологияда инновациялар. – 2020. – Т. 9. – №. 3.
13. Норбошева М. А. Мактабгача ёшдаги болаларнинг оила ҳақидаги тасаввурларини ўрганиш //инновации в педагогике и психологии. – 2021. – Т. 4. – №. 6.
14. Норбошева М. О. Роль семьи и дошкольной образовательной организации в формировании личности ребёнка //Наука и образование сегодня. – 2021. – №. 7 (66). – С. 66-67.
15. Нарбашева М. А. Развитие компетентности у педагога дошкольных образовательных организаций //Наука и образование сегодня. – 2021. – №. 7 (66). – С. 65-66.
16. Narbasheva, M.A., The importance of pedagogical and psychological literacy of parents in preparing children for school education//Academicia: An International Multidisciplinary Research 2021-1Issue 1 p.728-732
17. НорбошеваМ.А. Шарқ алломаларининг таълим-тарбия масалари ҳақидаги қарашлари //Бухоронинг ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси - 2020 - 522-526б

Guzal NURULLAEVA,
An independent researcher at the Uzbek State University of World Languages
E-mail: nurullaevag@inbox.ru
Area: Social Sciences and Humanities

Theoretical aspects of English at UzSWLU №2 Department Assoc. X. Based on Muhammedova's review

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ОАВ МАТЕРИАЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Мақола чет тилини ўқитишда ОАВ материалларининг дидактик салоҳиятига бағишланган. Шунингдек, ўқитувчи таълим жараёнида бу каби материалларни тадбиқ этишда дуч келиши мумкин бўлган қийинчилик ва афзаллик томонлари ёритилган. Бундан ташқари, мақолада аудиторияда фойдаланишдан олдин танланиши лозим бўлган ОАВ материалларининг айрим мезонлар ва тилни ўқитишда бу каби материаллардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ айрим топшириқлар келтирилган.

Калит сўзлар: ОАВ материали, дидактик салоҳият, социолингвистика, чет тилида ўқитиш, аутентик материал, коммуникатив малака, тирик тил, контекст.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ СМИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Статья посвящена дидактическому потенциалу материалов СМИ в обучении иностранному языку. Также она раскрывает преимущества и возможные трудности, с которыми может столкнуться преподаватель, внедряя такого рода материалы в процесс обучения. Помимо этого, в статье предложены некоторые критерии, по которым стоит подбирать материалы СМИ перед его использованием в аудитории и некоторые задания, которые могут сделать использование такого рода материалов более эффективным в обучении языку.

Ключевые слова: материал СМИ, дидактический потенциал, социолингвистика, обучение иностранному языку, аутентичный материал, коммуникативная компетенция, живой язык, контекст.

THE USE OF MASS MEDIA MATERIALS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The article is devoted to didactic potential of the mass media materials in teaching foreign language. Moreover, it discloses some advantages and possible challenges teacher might face while implementing this kind of materials in teaching process. It also proposes some criteria that are put in claims before using the mass media materials in the classroom and some activities to make this exploitation more effective in teaching target language.

Key word: the mass media material, didactic potential, sociolinguistic, teaching foreign language, authentic material, communicative competence, living language, context.

Introduction. In modern conditions, English has become one of the most demanded international languages of science and business and is part of the objective reality, so one of the most important characteristics of a modern scientist, specialist and professional is the ability to work with original sources in English, read and translate texts, and also master the vocabulary in English within their specialty and apply the acquired theoretical knowledge in practice. In this sense, the mass media are the most common sources of authentic materials. In recent years, the role of the regulator of international contacts belongs to the mass media. Printed publications, television and radio programs, Internet journalism are becoming international.

Simulation of situations of real communication in the educational process is an indispensable component of a foreign language lesson, which is currently quite effectively provided by multimedia technologies. The methodological role of modern media is important. If earlier it was mainly print media (newspapers, magazines), then radio and television programs, and now digital technologies make it possible to use all types of materials - visual, auditory, combined (audiovisual) during the lessons. Nowadays, multimedia mass media are the full-fledged learning tool that allows us to simulate an almost authentic language environment, since it is not only about the presentation of

educational material, but also about visualizing the context of the practical use of this material. At the same time, the formation of foreign language communicative competence among students is carried out in a complex manner, with the proper level of motivation and sociocultural "immersion" [6].

Literature review. Crosbie (2002) stated that mass media refer to channels of communication that involve transmitting information in some way, shape or form to large numbers of people. These days we are living in the fast-developing society which every day offers its learners a great number of new opportunities. Predominantly, these unique opportunities concern the advancement of social media that have noticeably permeated the modern education world. In fact, it is not a secret that the majority of teachers highly appreciate the power of these tools which lies in the ability to engage, motivate as well as to involve the students into deep contemplation and sensible discussion.

Clark (1983) debates that learning is a process to acquire knowledge. It needs hard work and sometimes will make students frustrated and get bored, so that they lose their attention to lesson. In this case, the use of media in teaching and learning process is needed to attract students' attention and to make teaching and learning activities more interesting and also effective. The use of media in teaching and learning process is not a new thing. Many teachers see the effectiveness

of mass media material use during the lesson. The value of didactic material of mass media relies on how it is implemented in the classroom and in order to be suitable for the classroom it should face certain criteria. For instance, the topic of this kind of material must be chosen based on learner's interest, needs and their level of English proficiency, as well as cultural aspects.

Research methodology. The use of mass media as material resource in the classroom should be aimed at implementing the following didactic principles:

- the principle of scientific content and reliability: in the classroom, teacher should use information provided by popular scientific and educational TV channels, serious print publications, official websites;
- the principle of visibility: visualization, which is possible when integrating video materials to create a learning environment, helps the teacher to model fragments of objective reality;
- the principle of expediency: the use of media resources in the educational process should be aimed at achieving a clearly defined goal;
- the principle of connection between theory and practice: the information provided must be relevant and have practical significance for professional activities.

Undoubtedly, the main advantage of media resources is relevance, accessibility and authenticity. It should be noted that "the educational capacities of mass media texts are enormous: firstly, it is the richest linguistic thesaurus that reflects all the nuances of the movement of the language norm; secondly, it is an inexhaustible living source of socio-cultural information about the country of the language being studied. Moreover, the material of media texts allows solving a wide range of methodological tasks: from consolidating vocabulary to improving oral speech skills. Representing an excellent example of modern speech usage, the texts of the mass media are included in most English textbooks of various levels and directions" [1].

With the help of communicative and educational opportunities of the Internet, anyone can get the latest information from social networks or use the electronic version of the world-famous and influential print and broadcast media.

Video news offers a wide variety of language and speech patterns, as they may include different regional accents, special as well as professional vocabulary, grammatical features, and cultural characteristics. While watching an authentic video, phonetic norms are memorized on a subconscious level, attention is focused on differences in the pronunciation norms of English and American variants of the language, regional accents and dialects [2].

The Internet keeps students interested in new, constantly changing and expanding sources of information that the teacher can use in the learning process. The Internet can be considered both as a learning environment (interactive tasks on educational sites, real-time news viewing, distance learning) and as a source of educational materials that are very different in quality, type and form [3].

Analysis and results. Mass media such as newspapers, radio and the Internet sites can serve educational purposes. First, they perfectly meet the different types of needs of students. Second, they encourage students to learn and are the form of entertainment. These tools make learning more engaging as students can find something interesting in the learning materials. In addition, by watching English news, listening to podcasts and reading newspapers, students can learn about English culture.

However, the most important advantage of learning foreign language through the media is contact with an authentic language. The opportunity to listen to native

speakers can contribute to one's own work and understanding. However, there are also disadvantages of using it. First, there is no curriculum. Therefore, all class preparation is in the hands of the teachers. Secondly, the media do not always explain the rules for using the language, unlike textbooks. For those who prefer a deductive way of learning, learning through media alone can be problematic. In addition, it is not always possible to find a reliable source that matches the language level of the learners. Nevertheless, it is worth introducing at least some mass media material in the classroom to facilitate learning [9].

In the learning environment, when working with media materials, the following methodological techniques can be used:

- demonstration of a foreign language speech sample in the form of a dialogue, a monologue statement of individual language units or an integral communicative plot;
- creation of thematic or other visualization to stimulate students' foreign language statements;
- creating problem situations and setting goals;
- creating interference in the speakers' foreign language speech (switching off the sound, introduction of noise);
- exercises for mastering the functional grammar of the English language;
- professional, business and social games;
- exercises for mastering the realities of the English language;
- exercises to familiarize students with foreign language speech etiquette and features of speech paralinguistic behavior of native speakers of the target language.

The whole process of integrating the media into the curriculum is concordant with the opinion of Robert Hutchinson: "It should be remembered that the goal of education is not to fill the student's mind with facts, but to teach him to think, and, if possible, to think independently" [4].

Modern students are expected to be able to conceptualize ideas, work collaboratively with a team of like-minded people, solve problems and act, and this becomes possible with the effective implementation of mass media into education. The teacher gets more flexibility in the classroom, and the students get the opportunity to learn the language with the help of attractive means for them.

There is no doubt that the integration of communicative tasks created on the basis of the living language of mass media into traditional forms of teaching foreign language communication can effectively form and improve not only the language and speech competence of students, but also the ability to use information and communication technologies in the process of independent and autonomous learning. Thus, it allows to bring the whole process of language education and self-education to a qualitatively new level.

Conclusion. The advantages of using mass media resources in a foreign language lesson are obvious: multifunctionality, authenticity, information content, enrichment of the educational process. Most media sources are freely available and can be used by foreign language teachers at various stages of training future specialists in non-linguistic educational institutions for the formation and development of foreign language professional competence among students [7].

Mass media materials have a huge socio-cultural and didactic potential, widely used in teaching foreign languages. However, the teacher must clearly define the goals, objectives and methods of implementing such materials in the classroom. Since mass media materials available for teachers of a foreign language will help to create a language educational

environment in the process of training highly qualified specialists.

REFERENCES

1. Добросклонская Т. Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Изд. 2-е. М. : Едиториал УРСС, 2005. – С. 11–15
2. Иванова Л. Б. Использование видеотекстов в обучении английскому языку // Филологические и педагогические аспекты гуманитарного образования в вузах ФСИН России: Материалы межрегионального научно-практического семинара с международным участием. Рязань, 2016. С. 24–28.
3. Раицкая Л. К. Использование Интернета в обучении английскому языку в высшей школе // Филологические науки в МГИМО: сборник науч. трудов. № 18 (33). М.: МГИМО-Университет, 2004. С. 112–116.
4. Тимошенко В.И., Фетковская М.Ф. Роль средств массовой информации в обучении английскому языку // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков. 2014. №8. С.183–189.
5. Томакова Ю.В., Саенко Е.С. Оптимизация процесса обучения английскому языку с помощью интернет-ресурсов // Актуальные проблемы и современные технологии преподавания иностранных языков в неспециальных вузах. Воронеж: Научная книга, 2018. С. 125–127.
6. Carter R., Nunan D. The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages. New York: Cambridge University Press, 2001. 205p.
7. Dobroklonsky T.G. The study of media texts (research experience of modern English media speech) Ed. 2nd, stereotypical. M., 2005. 156p
8. Hutchins Robert. The University of Utopia / Robert Maynard Hutchins. Chicago: University of Chicago Press, 2010. 103 p.
9. Mcgrath I. Materials evaluation and design for language teaching. Edinburgh: Edinburgh University Press. 2002. 2–15.
10. Richards, J. The context of language teaching. New York: Cambridge University Press. 1985.

Yorqinoy NURUMBEOVA,
Guliston davlat universiteti dotsenti
Email: yorqinnur_1972@mail.ru

P.f.n., dotsent Abduraimov X. taqrizi asosida

ВАЖНОСТЬ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ КАДРОВ

Аннотация

В данной статье освещается постановка образовательных, воспитательных, развивающих целей и задач аксиологического подхода к совершенствованию профессионально-образовательной деятельности будущих педагогов, обеспечение взаимосвязи между использованием установленных организационных форм, методов и средств и другими организационными процессами.

Ключевые слова: будущий учитель, воспитание, ценность, интериоризация, экстериоризация, познавательная, эмоциональная, рациональная, анализ планов на перспективу в технике “Assesment”, “SWOT”, “SMART”, “личное мнение”.

THE IMPORTANCE OF AXIOLOGICAL APPROACH IN TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

Annotation

In this article is investigated the axiological approach to improving the professional and educational activities of future teachers, setting educational, pedagogical, developmental goals and objectives, ensuring the connection between the established organizational form, methods and tools and other organizational processes.

Key words: a future teacher, education, value, interiorisation, exteriorisation, cognitive, emotional, rational, analyzing in “Assesment” method, future plans, ASSESSMENT, SWOT, SMART, own ideas.

KADRLAR TAYYORLASHDA AKTSIOLOGIK YONDOSHUVNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatini takomillashtirishga aksiologik yondashuvda ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsad va vazifalar qo'yilishi, belgilangan tashkiliy shakl, metod va vositalardan foydalanilish bilan boshqa tashkiliy jarayonlar orasidagi aloqadorlik ta'minlanishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, ta'lim-tarbiya, qadriyat, interiorizatsiya, eksteriorizatsiya, kognitiv, hissiy, ratsional, “Assesment” texnikasida tahlil qilib, istiqbol rejalarni “Assesment”, “SWOT”, “SMART”, “Shaxsiy fikr”.

Kirish. Ajdodlarimizning ko'hna qadriyatlaridan oziq olgan ma'naviy- axloqiy tarbiyaning milliy zaminda chuqur ildiz otishi, pedagogik jarayonni yanada takomillashuviga olib keladi. Buni ma'naviy-tarixiy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy negiz, kasbiy- tarbiyaviy faoliyat bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish jarayonini tashkil etadi. Ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish jarayoni murakkab ijtimoiy hodisa sifatida milliy, diniy, tarixiy, axloqiy va huquqiy omillar bilan uzviy bog'liq. Shu ma'noda milliy va diniy qadriyatlar nafaqat xalqimizning tarixiy-ma'naviy merosi balki, barkamol shaxsni tarbiyalash va shakllantirishning muhim omillari bo'lib hisoblanadi. Tahlillar asosida ma'naviy-axloqiy sifat murakkab tuzilishga ega bo'lib, ma'naviy-axloqiy bilimlar, ma'naviy-axloqiy ko'nikmalar, ma'naviy-axloqiy malakalar, ma'naviy axloqiy sifatlari, ma'naviy-axloqiy fazilatlar tizimi kabi komponentlarni o'z ichiga qamrab olishi aniqlandi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aksiologik yondashuv jarayoni. Maqolada adabiyotlar tahlili, nazariy-qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat, ahamiyatiga qarab saralash (ranjirlash), natijalarini matematik-statistik umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili: G'arbda yoshlarning asosan ma'lumot olish, intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, tobora axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ichiga kirib borish asosida muloqotga kirishishi hamda ommaviy madaniyatni egallashning ustuvorligi bilan

cheklanishi orqali o'sha jamiyatga xos begonalashuv va individualizm kelib chiqmoqda. Sharqda, jumladan, O'zbekistonda ma'naviy – tarixiy qadriyatlarga asoslangan milliy tarbiya nazariyasi va amaliyoti vujudga kelgan.

Tadqiqotga oid izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirib o'qitishda quyidagi afzalliklari ko'zga tashlanadi:

blajak o'qituvchilarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish va mutaxassislik uchun zarur milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur o'rgatishda auditoriya va auditoriyadan tashqari soatlardan samarali foydalanishda; buning natijasida, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat xaqida etarli bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lishga erishishda va hokazo.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aksiologik yondashuv asosida o'qitish sezilarli o'zgarishlarga olib kelishligi aniqlandi.

Aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy- tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda, asosiy aksiologik tushunchalar qatoriga quyidagilar kiradi: qadriyat, qadriyatli ong, qadriyatli munosabat, qadriyatli xulq-atvor, qadriyatli ustanovka, qadriyatli yo'nalganlik [1,2,3,4].

Aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda talabani xulq-atvori mo'ljalga olinadi, insonparvarlikka yo'nalganligini aniqlaydi va qadriyatli baholash asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Dunyoqarash talaba qadriyatli munosabatining kontseptual interpretatsiyasi konteksti sifatida maydonga chiqadi, imperativ hulq-atvor – me'yor sifatida, qadriyatli munosabat – u yoki bu tizimga invariant sifatida namoyon bo'ladi. Aynan mana shunday ko'rinishda dunyoni bilish aksi va qadriyatli munosabat ma'naviy boshqarilishi ham yo'naltiriladi hamda mazmunan bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyati va hulq-atvorini tashkillashtiradi.

Shuning uchun tarbiya ijtimoiy-tashkillashtirilgan umuminsoniy qadriyatlar interiorizatsiyasi jarayoni sifatida ko'rinishi mumkin. Qadriyat faoliyat motivini uyg'otuvchi kuch sifatida qachonki, talaba tomonidan interiorizatsiyalansa, ichki mavjudlikni zarur lahzalarini taqdim etsa, talaba bo'lajak o'qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyati maqsadini aniq shakllantira olsa, uning insonparvarlik ma'nosini ko'ra olsa, maqsadlarni amalga oshirishning samarali vositalarini topsa, to'g'ri va o'z vaqtidagi nazorat, o'z xatti-harakatini tuzata olsa va baholay olgandagina, aniq namoyon bo'ladi [4].

Interiorizatsiyaning psixologik mexanizmi talaba ma'naviy ehtiyojlari dinamikasini tushunishga imkon beradi. Talaba kelajakdagi bo'lajak o'qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyatini o'zining ichki xatti-harakatini joy-joyiga qo'yib, uni ijtimoiy talablarga mos ravishda bashorat qiladi va ichki holatiga transformatsiyalaydi. Tanlab olingan ob'ekt ehtiyojlarga aylanadi, ya'ni interiorizatsiya mexanizmi ishga tushadi [3].

Umuminsoniy qadriyatlarni shaxs tomonidan interiorizatsiyalanishi, aynan talabalar tomonidan baholash faoliyatini amalga oshirish jarayonida unga jamiyat etalonlari va belgilangan vazifaga muvofiq yangi faoliyatni loyihalashga yordam beradi. Faoliyatning yangi ob'ekti yangi ehtiyojga aylanadi – eksteriorizatsiya amalga oshadi, ya'ni ro'y beradi. Ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyati va tavsifi, bu erdagi o'ziga xos faoliyat shaklida inkorni inkor qonuni ko'zga tashlanadi: ya'ni bir ehtiyoj ikkinchisini inkor etadi.

U yoki bu ko'rinishdagi faoliyatni baholash va egallashda aynan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq xatti-harakat, yangi ob'ektlarni yaratadi, u esa yangi, sifat jihatidan ancha murakkab ehtiyojlarni keltirib chiqaradi va alohida motivatsion-qadriyatli munosabat darajasini tavsiflaydi. Ushbu jarayonda hissiyot katta rol o'ynaydi. Qadriyatlar interiorizatsiyasi kognitiv va hissiy, ratsional va amaliy (bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorligi), ijtimoiy va shaxsdagi individuallikning dialektik birligini hisobga olinishini talab etadi.

Aksiologik yondashuvda ta'lim jarayoni ishtirokchilari nimaga intilishi zarurligi, qanday natijaga erishishi kerakligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Maqsad aniq vazifalar tizimi sifatida amalga oshiriladi. Maqsad va vazifalar o'zaro yaxlit bo'lib ular qismlar (komponent) sifatida uyg'unlashadi [2].

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatini takomillashtirishga aksiologik yondashuvda ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsad va vazifalar qo'yiladi, jarayon ishtirokchilarining o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlari amalga oshiriladi, belgilangan tashkiliy shakl, metod va vositalardan foydalaniladi, qulay shart-sharoit yaratiladi, talabalar rag'batlantiriladi, pedagogik jarayon bilan boshqa tashkiliy jarayonlar orasidagi aloqadorlik ta'minlanadi. Pedagogik jarayonda qaytar aloqadorlik muhim bo'lib, u tezkor boshqaruvchilik, xulosalar chiqarish imkonini beradi. Qaytar aloqa jarayonini sifatli kechishini ta'minlash lozim bo'lib, uning rivojlanishi va mustahkamlanishiga har qaysi pedagog muhim masala sifatida ustivor ahamiyat berishi zarur. Chunki qaytar aloqa ish samaradorligini belgilovchi mezon vazifasini o'taydi.

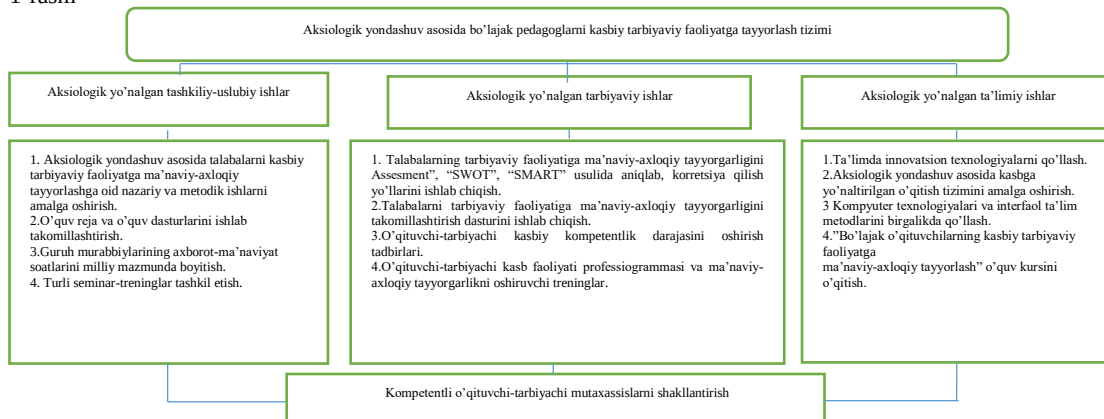
Interfaol ta'lim metodlaridan talabalarining mustaqil izlanuvchan o'quv-bilish faoliyatlarini rivojlantirish maqsadlarida foydalaniladi. Bunday metodlar o'quv materialini mustaqil ravishda mohiyatiga tushungan holda o'zlashtirilishiga imkon beradi. Mahsuldor o'quv-bilish faoliyatlarini tashkil etishda integrativ dars, trening, debat, psixokorreksion rivoyatlar, enerjayzrlar, videoroliklar, "Ahamiyatli yo'naltirish", "Assesment", "SWOT" tahlil, "SMART"-metodi, "Shaxsiy fikr", "Venn diagrammalari", "T-sxemasi" "SCORE" kabi interfaol metodlar qo'llanildi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat'iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy yo'nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy yo'nalganlik darajasi kasbiy tarbiyaviy tayyorgarlikka, va u o'z navbatida kasbiy tarbiyaviy kompetentlikka erishishga olib keladi, bu talabaning kasbiy tarbiyaviy faoliyatda kompetentligi darajasini belgilaydi [1].

Bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirida aksiologik yondashuv asosida: tashkiliy uslubiy, tarbiyaviy va ta'limiy ishlarni amalga oshirish belgilandi(1-rasm).

Aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga oid nazariy va metodik ishlarni amalga oshirish; pedagogik ta'lim sohasining barcha yo'nalishlarda "Pedagogik aksiologiya" tanlov fan sifatida kiritish, o'quv, ishchi dasturini ishlab chiqish; guruh rahbarining axborot-ma'naviyat soatlarini milliy mazmunda boyitish; talabalarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan turli seminar-treninglar tashkil etish kabi aksiologik yo'nalgan tashkiliy ishlarni bajarish; talabalarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovatsion, motivatsion, intellektual imkoniyatlari aniqlanib, aksiologik ta'lim muhitini yaratishning metodik ta'minoti: o'quv-uslubiy manbalar, elektron ta'lim resurslarini takomillashtirish, ularning mazmuniga tadqiqot g'oyalarini singdirish.

1-rasm

Aksiologik yo'nalishda "Assesment" texnikasida tahlil qilib, istiqbol rejalarini "Assesment", "SWOT", "SMART", "Shaxsiy fikr" usulida ishlab chiqish va uni amalga oshirish; aksiologik yondashuvni joriy etishning innovatsion didaktik tuzilmasi, o'quv-bilish faoliyatini aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirish usullari (talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash dasturi, pedagoglarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat professiogrammasi) orqali talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash modelini, talabani kasbiy kompetentlik darajasini oshirish, talaba shaxsini rivojlantirish, kasbiy tarbiyaviy faoliyatga ma'naviy-axloqiy tayyorlash tadbirlarini ishlab chiqish va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish;

Aksiologik yondashuv asosida "Pedagogika nazariyasi va tarixi", "Umumiy psixologiya", "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya", "Pedagogik mahorat", "Oila pedagogikasi", "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", "Ijtimoiy pedagogika", "Xalq pedagogikasi. Qiyosiy pedagogika" fanlarini aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirib o'qitishni takomillashtirish;

Talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aksiologik yondashuv, ilg'or xorijiy tajribani qo'llash va innovatsion o'qitish shakl va usullardan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

Talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat'iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'nalganlik darajasi kasbiy tayyorgarlikka va o'z navbatida kasbiy kompetentlikka erishishga olib keladi. Kasbiy kompetentlik – shu soha to'g'risida asosli fikr yuritishga imkon beruvchi va unda samarali harakat qilishga tegishli bilimlar va qobiliyatlarga ega bo'ladi. Kasbiy tarbiyaviy faoliyatni samarali olib boradigan kompetentli pedagog – ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotini mukammal egallagan, kasbiy tarbiyaviy faoliyatda samaradorlikka erishishdagi bilimlar va qobiliyatlar yig'indisidir.

Aksiologik yondashuv asosida ta'lim-tarbiyani rivojlantirishda:

Yuqorida mutaxassislik o'quv rejasiga kiritilgan fanlarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy yo'naltirib o'qitishni joriy etish, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash;

Talabalarni o'zi tanlagan yo'nalish bo'yicha nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar bilan qurollantirish bilan birga uning shaxsiy-kasbiy fazilatlarini shakllantirish, talab darajasida malakaga erishishi, kasbiy tarbiyaviy faoliyatni mustaqil boshlash, o'ziga ishonch, tashabbuskor, ko'tarinki ruh, ijodkorlik, ibrat-namuna, o'zini-o'zi nazorat qilish, baholash va rivojlantirish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Ta'limning ilmiyligi va ilm asosida bilim egallash printsipiga muvofiq olib borilayotgan izlanishlarimiz 5110900 – Pedagogika va psixologiya yo'nalishida "Pedagogika nazariyasi va tarixi", "Pedagogik psixologiya", "Oila pedagogikasi", "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", "Ijtimoiy pedagogika", "Xalq pedagogikasi. Qiyosiy pedagogika" fanlari, qolgan yuqorida sanab o'tilgan pedagogik yo'nalishlarda o'qitiladigan "Umumiy pedagogika" (pedagogika nazariyasi, pedagogika tarixi, pedagogik mahorat bo'limlari), fani ba'zilar ikki, uch semestrga bo'lib o'qitilishi rejalashtirilgan va shu asosda ta'lim jarayoni yo'lga qo'yilgan. Ushbu fanlarni o'zlashtirish darajasini oshirish uchun ularni o'qitishda innovatsion-aksiologik yo'naltirilgan o'quv-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni muvafaqqiyatini ta'minlaydi.

Xulosa. Tadqiqot ishini oldida turgan vazifalar yuzasidan olib borgan kuzatuvlarimiz shuni ko'satdiki, o'quv fanlarini o'zlashtirishning yuqori marralariga erishish maqsadida innovatsion-aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish tizimini amalga oshirish, fanlarni o'qitishda kasbiy kompetentlikni, kasbiy kreativ qobiliyatini shakllantirishni rivojlantirish orqali, talabalarda kasbiy tarbiyaviy faoliyatga oid bilimlarini egallashda yuqori ko'rsatkichlarga erishish mumkin.

Shuningdek, oliy ta'lim tizimining pedagogik yo'nalishidagi malaka talablarini to'laqonli bajarilishini qamrab olinganligi, o'quv dasturlari dars va darsdan tashqari faoliyatga qo'yilgan talablarga mos ravishda tashkil etish, belgilangan ko'rsatkichlarga erishish, talabalarning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini talab darajasiga etkazadi.

Aksiologik yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatida har qanday qiyinchilik yoki muammolardan o'zi mustaqil ravishda chiqib keta olishi, ezgu ishlarni ilm – bilim asosida tartibga soladi, ustoz sifatida o'zidagi bor fazilatlarini tarbiya amaliyotida qo'llaydi.

ADABIYOTLAR

1. Olimov Sh.Sh. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. (Monografiya). –T.: Fan va texnologiya. 2015. – 228 b.
2. Tulenov J. Falsafiy madaniyat va ma'naviy kamolot. – T.: Mehnat, 2000. – 215 b.
3. Xodjaev B. Pedagogik aksiologiya-o'quv qo'llanma.TDPU. T.:2011.-170 b.
4. Nurumbekova Ya.A. Raqamli ta'limda bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy tayyorlash tizimini takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari. Monografiya. Guliston sh. 2022. 222 b.
5. Nurumbekova Yarkinay Anarmatovna IJEMR Transactions, online available on 12th March 2021. Link <https://ijemr.org/downloads/Volume-10/ISSUE-3>

Райхон РАЗАКОВА,

Урганч Давлат университети Педагогика ва психология кафедраси доценти в.б.

E-mail. razzaqova83@gmail.com

ЎзМУ профессори Д.Мухаммедова тақризи асосида

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРГА МОСЛАШИШДА ВА УНДАГИ МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ҚИЛИШДА ҚИЗЛАРГА АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Аннотация

Оилавий ҳаётга мослашиш билан боғлиқ бўлган муаммоли масалаларни назарий ва эмпирик ўрганиш натижалари бўйича ушбу жараёни мустақил тарзда ўзлаштириш бўйича қизларга амалий тавсиялар тайёрлаш бугунги кундаги энг олий мақсадимиз. Мазкур тавсиялар илмий жиҳатдан асосланган, қизларда ҳозирги оилавий ҳаётга ҳам, келажакдаги оилавий ҳаётга ҳам мослашиш потенциални ривожлантириш учун зарур шароитларни яратишга қўмаклашадиган тақлифларни акс эттиради.

Калит сўзлар: оилавий ҳаёт, оилавий муаммолар, аттракция, шахслараро мулоқот, низоли вазиятлар, индивидуал-психологик хусусиятлар, оила ва никоҳ.

ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ДЕВУШКАМ ПО АДАПТАЦИИ К СЕМЕЙНЫМ ОТНОШЕНИЯМ И ПРЕОДОЛЕНИЮ В НИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация

По результатам теоретического и эмпирического изучения проблемных вопросов, связанных с адаптацией к семейной жизни, подготовлены практические рекомендации девушкам по самостоятельной оптимизации данного процесса. Данные рекомендации отражают научно обоснованные предложения, выполнение которых будет способствовать созданию соответствующих условий по развитию у девушек адаптационного потенциала как к настоящей семейной жизни, так и к будущей.

Ключевые слова: Ключевые слова: семейная жизнь, семейные проблемы, влечение, межличностное общение, конфликтные ситуации, индивидуально-психологические особенности, семья и брак.

PRACTICAL ADVICE FOR GIRLS IN ADAPTING TO FAMILY RELATIONSHIPS AND OVERCOMING PROBLEMS IN IT

Annotation

Based on the results of theoretical and empirical studies of problematic issues related to adaptation to family life, our highest goal today is to prepare practical recommendations for girls on how to master this process on their own. These recommendations are evidence-based and reflect proposals that help create the necessary conditions for girls to develop the capacity to adapt to both current and future family life.

Key words: family life, family problems, attraction, interpersonal communication, conflict situations, individual psychological characteristics, family and marriage.

Кириш. Мамлакатимизда бугунги кунда никоҳ профилактикаси, унинг лозим даражада фаолият кўрсатиши, шунингдек, қизларнинг руҳий жиҳатдан саломатлигини таъминлашнинг ҳам долзарб йўналишларидан бири уларнинг оилавий ҳаётга мослашишининг самарали хусусиятларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Республикада оилага ва биринчи навбатда, оналикка психологик тайёрлашнинг зарурлигига давлат аҳамияти даражасида эътибор қаратилиб, замонавий оилани мустаҳкамлаш ва ривожлантириш масалалари бўйича фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотлар олиб бориш, оиланинг тарбиявий-таълим салоҳиятини мустаҳкамлаш, жамиятда анъанавий оилавий қадриятларни сақлаш, оилаларда маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилаш, қизлар оилавий ҳаётга мослашишининг ижтимоий-психологик хусусиятларини ўрганиш долзарб муаммо сифатида кўрилади.

Ҳар қандай одам оилавий муаммолар билан тўқнаш келган пайтида шуни ёдда сақлаши лозимки, оилавий ҳаёт бу нафақат эр-хотинларнинг никоҳгача бўлган никоҳ тўғрисидаги тасаввурларини рўёбга чиқариш, балки иккита шахснинг, кейинчалик эса бир канча шахсларнинг бутун мураккаблиги ва қўп қиррали

билан мавжуд бўлган ҳақиқий ҳаёти ҳамдир. Оила қуриш инсон ўз ҳаётида қилиши мумкин бўлган энг масъулиятли иш ва ундан биринчи навбатда шахсий стуклиқни талаб қилади. Энг аввало, бу бошқа шахслар, яъни оила аъзолари учун жавобгарликни ўз зиммасига олишга тайёрликдир. Оилавий ҳаёт ўз ичига доимий музокара-ларни, бир тўхтамга келишликни, ярашувларни ва албатта, юзага келадиган тўсиқларни, қийинчиликларни енгиб ўтишни, низоларни ҳал қилишни ўз ичига қамраб олади. Агар ўзаро мослашиш юз бермаса, у ҳолда, ҳаттоки кучли севги эҳтирослари ҳам, яшаш учун зарур бўлган моддий шароитлар мавжуд бўлганда ҳам шериклар бир-бирдан воз кечиши мумкин [1]. Шундай ҳолат содир бўлмаслиги учун қизлар, айниқса никоҳгача бўлган даврда, ўзининг келгусидаги оилавий ҳаёти қандай бўлиши лозимлигини аниқ тасаввур қилиб бориши, тайёрланиши ҳамда шу тарзда оилавий ҳаётга мослашиб ҳам бориши лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳозирги пайтда оила ва инсонлараро муносабатлар азал-азалдан ўрганилиб келинаётган масалалардан саналади. Бу борада оиланинг ижтимоий ва этник хусусиятлари, оила ва шахслараро муносабатлар психологияси, шахс

улгайишидаги ижтимоий ва наслий омиллар мавзулари борасида республикаимиз олимлари ҳам салмоқли ишлар олиб боришган. Республикаимизда бундай тадқиқотлар олиб борган етук психологлардан Ғ.Б.Шоумаров, И.О.Хайдаров, Н.А.Соғинов, В.М.Каримова, Ф.А.Акрамова, А.Б.Шамсиев, Р.С.Самаровларни кўрсатишимиз мумкин[2].

Турмуш қурган талабаларнинг оилавий муносабатларга тайёргилигининг ижтимоий психологик хусусиятлари (Н.Х.Лутфуллаева, М.М.Умарова, М.Х.Файзиева), оила барқарорлигига жинсий-психологик мутаносибликнинг таъсири (У.С.Сарибаева, Х.Р.Хайдарова) ўзбекларда оила-никоҳ аъёналарининг ижтимоий ва этник психологияси (З.А.Расулова, Н.Н.Салаева, Г.И.Ниязметова) тадқиқотларда ўрганилган ва ҳозирда ҳам ўрганилмоқда[3].

Психологик тадқиқотлари таъкидлаганидек, никоҳгача бўлган даврнинг энг муҳим бўлган масаласи шуки, қиз болалар ўзларини ота-она оиласидан амалда ажралишга ва бир вақтнинг ўзида ундан маълум даражада узилган ҳолда алоқани сақлаб қолишга ҳаракат қилиши зарур. Бундай ҳолатнинг икки хил хусусияти мавжуд, бир томондан қиз болалар ўзи ўсган, улғайган, тарбияланган оилага таалуқли фарзанд бўлиб қолади, иккинчи томондан – у ёш оиладаги янги ишончли ва мустақкам муносабатларнинг яратувчиси сифатида фаолият олиб бориши лозим. Бундай вазиятнинг мураккаблиги шундаки, фарзандларнинг танловига ота-она рози бўлмаслиги мумкин. бу эса улар орасидаги шахслараро муносабатларнинг бузилишига, низоларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлиши, ўз навбатида, ушбу ҳолат хулқ-атворда акс этиши мумкин. [4].

Тадқиқот методологияси. В.В.Столин, Г.П.Бутенко, Т.Л.Романовнинг “Никоҳдан қониққанлик сўровномаси”; Э.Г.Эйдемиллер, И.В.Юстицкисларнинг “Оилавий аҳвол типологиясини диагностика қилиш” методикаси; В.И.Недашковскийнинг “Мулоқотга киришишнинг ўзига хосликларини диагностика қилиш методи”; А.В.Зверьков, Е.В.Эйдманларнинг “Иродавий ўз-ўзини бошқаришни ўрганиш тест-сўровномаси”; “Бахтли оилавий ҳаёт” муаллиф томонидан тузилган ижтимоий-психологик ўқитиш дастури ташкил қилади.

Қизлар учун бошқа бир психологик масала мавжуд, бу масала севги ва муҳаббат даврида ўзини назорат қила олиш масаласидир. Бу даврда қизлар маълум бир ҳис-туйғулар оғушида бўлиб, у борлиқни ижобий ёки салбий ранглар остида қабул қилади. Шу сабабли қизлар оила қуришдан олдин ҳиссий жиҳатдан аҳамиятли бўлган муносабатларга ўз эътиборларини қаратадилар. Бундай жараён босқичма-босқич, аста-секин ривожланади. Бир-бирини ёқтириб қолишлар ёшлар орасида биринчи учрашувдаёқ юз бериши мумкин. Аммо, у севгига айланишидан олдин бир қатор синовлардан ўтиши керак. Ушбу ҳолатда, энг асосий ролни ҳиссий муносабатларнинг турли хиллиги, шу жумладан - аттракция муҳим аҳамият касб этади. Замонавий психологияда бу феномен жалб қилишга, бирлашишга, объектнинг ўзига хос жиҳатларини тушунишга, бу эса шахсларни биргаликдаги фаолликка, диққатини ўзга инсонга йўналтиришга, шахслараро мулоқотнинг ҳиссий компонентларига жалб қилишга қўмаклашади [5].

Аттракциянинг бошланғич босқичида шеригини идеаллаштириш характерли бўлади. У ўзининг шахсий ўсиши сифатида қабул қилинади, унинг сийрати ўзига жалб қилади ва кайфиятини кўтаради. Мантиқий жиҳатдан тўғри, ёшлар янада яқинроқ муносабатларга ўтишга интилади, бу эса, минг афсуски, ҳамма вақт ҳам ижобий натижа билан тугамайди[6].

Бундан ташқари, қизлар билиши лозимки, оилавий ҳаёт хулқ- атвордаги юқори даражадаги эгилувчанликни талаб қилади, бу эса мослашиш имкониятлари даражасида намоён бўлади ва ўз ичига, шу жумладан, оилавий ҳаётга мослашиш потенциалини қамраб олади, бу эса қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

севган кишиси билан бирга бўлишга ва у тўғрисида қайғуришга интилиш;

аниқ шерик билан оила қуришга йўналганликнинг мавжудлиги;

никоҳ-оилавий муносабатларда бахтли бўлишга интилиш;

оилага эга бўлишнинг онгли истаги, унинг ҳаётий зарурлигига чуқур ишонч;

турмуш ўртоғини ҳурмат қилишга, унинг фикрига қулоқ тутишга интилиш;

самарали шахслараро ўзаро ҳамкорликнинг усуллари ва амалларига эга бўлиш;

низолар вазиятларни ҳал қила олиш қобилияти;

ҳамдард бўлиш ва бошқа шахс учун жавобгарлик қобилияти;

мажбуриятларни тақсимлай олиш ва уй ҳўжалигини юрита олиш қобилияти;

бошқа шахсларнинг камчиликларига вазмин муносабатда бўлиш;

ўз хатоларини тан олиш қобилияти;

бошқа шахсларга хушмуомалалик ва эътиборлилик;

оила ва никоҳ психологияси асосларини билиш;

оилада ижобий ахлоқий-психологик муҳитни сақлаб туриш усуллари билиш;

оила-никоҳ ўзаро ҳамкорлигининг ўзига хос жиҳатларини билиш.

Низоларни ўз вақтида олдини олиш учун қизлар, уларни диагностика қилиш ва белгиларини таний олиши зарур. Эр-хотинлар мулоқотида ҳар доим ностандарт вазиятлар мавжуд бўлиб, уларга олдиндан тўлиқ тайёрланиб, олдиндан ўрганиб бўлмайди, шунинг учун ҳам тез-тез, ҳар бир муайян ҳодисанинг махсус хусусиятларига йўналтирилган янги хусусий ностандарт қарорлар қидиришга тўғри келади. Тўғри шакланган хулқ- атвор жанжаллардаги шахснинг нерв системасини сақлашга, кишини вазминроқ бўлишга қўмаклашади [7].

Қизлар учун никоҳидаги шеригининг индивидуал-психологик хусусиятларини ўрганиши ва уни ҳисобга олиши муҳим. Айниқса шахснинг психик ҳолатларига таалуқли, шу жумладан, унинг йўналишига, темпераментининг типига ва характери, чунки айнан улар, одатда, эр-хотинларнинг психологик жиҳатдан бир-бирига муносиблигини белгилайди. Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Умуман, ўтказилган тадқиқотлар бизга соғлом оилани қуришга ўзини тайёрлаётган инсон, яъни қизлар, рия қилиши лозим бўлган талабларни ривожлантириш имконини берди:

соғлом турмуш тарзи қўникмаларига, гигиенага рия қилиш, жисмоний ва руҳий саломатликни ушлаб туриш ва сақлашнинг асоси ҳисобланади;

оила иқтисодиётини режалаштириш ва оилани моддий жиҳатдан таъминлаш қобилияти, яъни тежамкорлик қобилияти ва ҳаётий муҳим масалаларни ҳал қила олиш ва оилавий бюджетни тақсимлай олиш, оила учун жавобгарликнинг асоси бўлади;

турмуш ўртоғи билан шахслараро муносабатларни қура олиш малакаси;

соғлом фарзандни дунёга келтира олиш, яъни қутилмаган ҳомиладорликни олдини олиш, жинсий аъзолар касалликлари тўғрисида огоҳлантириш, фарзанд кўриш учун қулай вақтни танлаш.

Оила қуришнинг бошланғич даври ёш келин-куёвлар учун жуда мураккаб бўлишига қарамасдан, бу давр учун характерли бўлган эр-хотинларнинг асосий вазифаларини ўзлаштириш қизлар учун айниқса муҳим.

Оилавий ролларни ва жавобгарлик соҳаларини белгилаш, навбатдаги долзарб муаммо бўлади. Бу муаммони ҳал қилиш учун қуйидаги асосий масалаларни ечиш зарур:

эр-хотинлар мажбуриятларини ўзлаштириш;

кадриятлар тизимини, шунингдек шахсий ва оилавий мақсадларни келишиб олиш;

жавобгарлик ҳисси ва мажбуриятларни белгилаш;

бир-бирига жинсий жиҳатдан мослашиш [8].

Барча қизлар оилавий ҳаётга тайёрланиш жараёнида ота-она оиласидан ажралиб чиққан ҳолда, алоҳида ёш оила бўлиб янги оилага бориши лозимлигини аниқ билишлари зарур. Ота-она фарзандининг ўз оиласини қуриш истагига қарши чиқмасаям, шунингдек фарзандига никоҳдаги шеригини ўзи танлашига розилик билдирган бўлсаям, доимо ҳам ёш оилага тўлиқ мустақиллик беришга тайёр бўлмайдилар. Улар кейинчалик ҳам ёш келин-куёвларнинг ҳаётига аралашиб, ота-оналик ролини бажаришда давом қилаверадилар. Кўпгина ҳолларда ота-оналар янги қурилган ёш оилага ўзларининг оиласида ўрнатилган қонун-қоидалар ва анъаналарни татбиқ қилишга интиладилар. Бундай ҳолларда ота-оналар фарзандларининг молиявий ва моддий жиҳатдан ўзларига қарамлигини ҳисобга олиб, уларга таъсир ўтказишлари ҳамда бошқаришлари мумкин.

Юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар оила мустақамлигининг асоси бўлади. Мустақам оила қуриб инсон, айниқса ҳаётнинг қийин давларида, психологик ҳимоя ва дам олиш имкониятига эга бўлади. Бошқаларга ёрдамлашиб, оиланинг ҳар бир аъзосининг ўзи ҳам худди шундай ёрдам олиш имкониятига эга бўлади. Бундан ташқари, қизлар оиланинг асосий вазифаларининг моҳияти ва мазмунини аниқ тасаввур қила олиши, демак ўқиб ўрганиши зарур.

Шуни таъкидлаш лозимки, тадқиқотчилар юқорида баён қилинган вазифаларни турлича талқин қиладилар, бироқ уларнинг мазмуний талқинига қараганда уларнинг фикрлари бир-бирига мос келади.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, ўтказилган тадқиқот қуйидаги хулосалар чиқариш имконини беради:

1. Оилавий ҳаётнинг муваффақиятлик даражаси, оила аъзолари томонидан биргаликдаги турмуш муносабатларни баҳолаш орқали аниқланади, яъни, оила аъзолари эҳтиёжларининг қондирилиши. никоҳдаги аёл киши ҳиссий илиқликни ҳис қилиши, ўз кадр-қиммати ва аҳамиятлилигини сезиб туриши, ўзаро ёрдам ва ўзаро қўллаб-қувватлашни асосий эҳтиёж сифатида кўрсатади.

2. Шахс мослашиши ижтимоий-психологик характердаги динамик мувозанат бўлиб, инсон учун муҳим эҳтиёжларни қондириш имконини беради. Мослашиш жараёни шахсий трансформациялар ва ўзгаришлар бўлиб, бу ижтимоий-психологик тизимлар фаоллиги ва яхлитлиги, ҳамда атрофимиздаги социумга мослиги билан характерланади.

3. Инсоннинг оилавий ҳаёти, турли ижтимоий-психологик вазиятлар доирасидаги мослашишдир. Бунда вазиятларни муаммоли, қризисли ёки вақтинчалик эканлигидан ташқари улар инсон томонидан қандай идрок қилиниши муҳимдир. Одатда, индивид ҳаётининг қризис давларида ноадекват реакциялар юзага келади, мазкур ҳолат инсоннинг оилавий ҳаётга мослашишсига ҳам бевосита тааллуқли.

Оилавий ҳаётга мослашиш билан боғлиқ масалаларни назарий ва эмпирик ўрганиш натижалари қизларга ҳам ҳозирги, ҳам келажакдаги оилавий ҳаётга мослашишни ўзлаштириш имконини берадиган, илмий жиҳатдан асосланган тавсияларни акс эттирувчи қизларнинг оилавий ҳаётга мослашиш потенциалини мустақил ривожлантириш бўйича амалий тавсияларни тайёрлаш имконини бери.

мослашиш потенциалини психодиагностик воситаларини юксалтириш, унинг психодиагностик диапазонини кенгайтириш, автоматлаштириш, ишончлилиқ ва амал қилиш муддати каби муҳим кўрсаткичларини аниқлаштиришимкониятларини ўрганиш;

янада юксак психокоррекцион ва психоконсультация ёндашувларини, оилавий ҳаётга мослашиш жараёнини қулайлаштириш имкониятларини тайёрлаш;

психокоррекцион ва психоконсультация ёндашувларини соғлом оила қуришга ёшларни лозим даражада тайёрлаш, психик соғлом аёлни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ёшлари ўртасида, энг аввало турли ўқув муассасалари базасида, глобал тармоқда оммалаштириш механизмларини ўрганиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Гребенников И.В. Основы семейной жизни учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.В. Гребенников - М.: Просвещение, - 2010. 140 с.
2. Акрамова Ф.А. «Юкори синф ўқувчилари тасаввурларида севги-муҳаббат ҳислари намоён бўлишининг ижтимоий ва этнопсихологик хусусиятлари». Психология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.Т.: 1997.
3. Шоумаров Ғ.Б. «Оила психологияси». Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун ўқув қўлланма. - Т.: Шарқ, 2000.- 65 б.
4. Каримова В.М. Оилавий ҳаёт психологияси // Ўқув қўлланма. – Т., 2006.-142 б.
5. Гребенников И.В. Основы семейной жизни учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.В. Гребенников - М.: Просвещение, - 2010. 140 с.
6. Целуйко В.М. Молодая семья: Психологические особенности брачных отношений // Целуйко В.М. Психология современной семьи. - М.: ВЛАДОС, 2006. -С. 92-100.
7. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2005. - 320 с.
8. Елизаров А.Н. Психологическое консультирование семьи: учебное пособие / А.Н. Елизаров. - 3-е изд., стереотип. - М.: Ось 89, 2008. - 400 с.

УДК:159.9.(575.1)

Шавкат РАСУЛОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти катта ўқитувчиси

E-mail: rasulov-shavkat@list.ru

ЎзДСМII профессори, санъатишунослик фанлари номзоди М.Р.Юсупова тақризи асосида

THE SPECIFICITY OF VARIETY ACTING

Abstract

This article discusses the characteristics of a variety actor and his differences from a theater actor, as well as the issue of aesthetic taste necessary for a variety artist. Investigated the development of the imagination of a variety artist and ideas about the norm.

Key words: variety, play, screenplay, theater, actor, stage, play, word, story, anecdote, music, song, dance, partner.

СПЕЦИФИКА АКТЁР ЭСТРАДЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются характеристики эстрадного актёра и его отличия от театрального актёра, а также вопрос эстетического вкуса, необходимого эстраднему артисту. Исследовано развитие воображения эстрадного артиста и представлений о норме.

Ключевые слова: эстрада, пьесса, сценарий, театр, актёр, сцена, спектакль, слово, рассказ, анекдот, музыка, песня, танец, партнёр.

ЭСТРАДА АКТЁРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Аннотация

Ушбу мақолада эстрада актёрининг ўзига хос хусусиятлари ва унинг драма театри актёридан фаркли жиҳатлари ҳамда эстрада актёридан талаб этиладиган эстетик дид масаласи ҳақида сўз боради. Эстрада актёрининг фантазиясини ривожлантириш ва меъёр тушунчалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: эстрада, пьесса, сценарий, театр, актёр, сахна, спектакль, сўз, хикоя, латифа, мусика, қўшиқ, ракс, партнёр.

Кириш. Жаҳон санъати майдонида қадим-қадимдан театр қатори замонавий тилда “Эстрада санъати” деб аталувчи санъат тури одамлар орасида энг оммабоп кўнгил очиш воситаси бўлиб келган. Бу санъат турли мамлакатларда турлича: Англияда мюзик-холл, Францияда варьете, кабаре, АКШда шоу, ревю каби номлар билан юритилади. Ўзбекистонда кенг маънога эга томоша номи остида халқ маданий ҳаётининг таркибий қисми бўлиб келган. “Томоша” тушунчаси жуда кенг маънога эга: ракс ҳам, қўшиқ ҳам томоша, ҳатто, кураш ва бошқа анъанавий спорт тури ҳам томоша деган ном билан халқ эътиборини тортган ва улар орқали одамлар хордиқ чиқарган, кўнгил ёзишган [4].

Эстрада санъати - кенг маънода кўнгилочар оммабоп бадиий, адабий, мусикий, ракс томошаси ва бошқа жанр ва шаклларнинг умумий ифодаси, тор маънода- сахнавий профессионал, кўп киррали, кўп жанрли санъат тури ҳисобланади.

Агар биз театр билан эстрада санъатини таққослайдиган бўлсак, ҳар иккаласи ҳам ижрочилик санъати эканига гувоҳ бўламиз. Театр ҳаётий воқеликнинг адабий асар (пьесса, сценарий) орқали ҳатти-ҳаракат воситасида ифода этса, эстрада ижрочилиги сўз, мусика, қўшиқ, ракс каби санъат турлари орқали ҳаёт ҳақида хикоя қилади. Эстрада актёри билан театр актёри орасида ўзига хосликлар мавжуд. Театр актёри спектаклга тегишли декорация, костюм, мусика ва бошқа компонентлар билан ишлайди. Эстрада актёри бўлса, унга ҳатто декорация ҳам шарт эмас. Чунки эстрада санъатида театр томошабинига кўрсатилувчи эстетик таассурот, асосан актёр орқали амалга оширилади.

Эстрада актёри ўзидаги бор ҳунарни 10-15 дақиқа ичида ўз фикрини, ғоясини - қўшиқ, ракс, пластика,

понтамима, хикоя, монолог, кизиқчилик орқали баён этади.

Эстрада актёри роль ижро этиш орқали ҳаёт манзараларини жонлантирувчи бадиий баёнчи сифатида кўринади. Бу ҳол эстрада актёрини кўп киррали, ва касбий маҳорати юқори бўлишини тақазо этади. Минглаб томошабинлар кўз ўнгида ҳаракат қилувчи эстрада актёри ижодкор сифатида ҳам, маънавий комил шахс сифатида ҳам ўзининг маҳоратини кўрсата олиши лозим бўлади. Бу эстрада актёри нақадар серкирра истеъдод эгаси ва тайёргарлиги етарли бўлиши ўз-ўзидан маълум.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Соҳа мутахассислари ҳаммуаллифлигидаги “Актёрлик маҳорати (эстрада актёрлиги санъати)” ўқув қўлланмасида шундай дейилади: “Эстрадининг енгил идрок этилиш, оммабоплик, томошабоплик хусусиятлари унинг мазмундорлигига таъсир қилмайди. Бошқа санъатлар сингари эстрада ҳам ўз воситалари билан давр инъикосини акс эттиради ва маданият ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

Гершунининг фикрига кўра: “Эстрада шахсиятга тааллуқли, у актёрдан шахсиятликни талаб қилади. Кимки ўз шахсий хусусиятларини ривожлантира олсагина, ўз номер ва дастурига, ижод лаёқатига эга бўлсагина томошабинни ўзига жалб қила олади ва сахнада узоқ йиллар муваффақият қозонади”.

“Сахнавий шахсиятлик – бу энг аввало руҳий киёфадир, -деб ёзади К.С.Станиславский, – бу санъаткорнинг ўз ижодга бўлган нуктаи назаридир, бу санъаткор дунё, одамлар ва ижодга назар соладиган бадиий нигоҳдир” [5].

Эстрада деб ном олган сахнада эса – парда, сахна ортидаги “горизонт”, ёнидаги - кулис, сахна сатҳини

айлантирадиган машина бўлмайди. У шу жихати билан махсус жиҳозланган театр сахнасида фарқ қилади [3].

Тадқиқот методологияси. Эстрада санъати актёр ва томошабин ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқа ўрнатилишини талаб қилади. Эстрада театри актёри томошабинда юмор хисси мавжудлиги, комедия образини албатта тушуниш ҳислати борлигини назарда тутати. Нуксонлар устидан кулиш жараёни актёрни хатти-ҳаракатга чорлаши учун ундан томошабин билан тўғридан-тўғри мулоқот ўрнатиши зарурлигини талаб қилади. Нуксонлар устидан кулиш – бу инсоннинг ахлоқий соғломлашадиганидан дарак беради. Муболағадан фойдаланаётганда эстрада актёри меъёрни ниҳоятда нозик ҳис этиши лозим бўлади. Бу ҳақида Чарли Чаплин шундай деган эди: “Мен жуда ошириб юборишдан ёки бировнинг бирор нозик жойига тегиб кетишдан қўрқиб тураман, муболағани фақат яхши кулгу билан текислаб кетиш мумкин” [6].

Эстрада актёрининг ўзига ҳослиги драматиклик ва комиклик, трагиклик ва эксцентрикликни ўзаро уйғунлаштириб юборишида қўринади. Бунга XX асрнинг буюк актёри Чарли Чаплин фаолиятини мисол қилиб келтириш мумкин.

Актёр сахнада қандай роль ижро этишидан қатъий назар томошабинни маънавий ва эстетик равишда тарбиялайди. Томошабинни тарбиялашдан аввал актёрнинг ўзи савияси, маданият жиҳатдан етарли даражада бўлиши лозим. Агар томошабин сахнада роль ижро этаётган актёрни савияси, маданият жиҳатдан етарли даражада эмаслигини сездимиз, таом, ундай санъаткорнинг ўзини ҳам, санъатини ҳам тан олмайди. Нимагаки, томошабин актёрни ҳар бир нафасигача ҳис этиб туради, актёр воқеалар саври томошабинни ўзини орқасидан етаклаб боради, бир сахнадан иккинчи бир сахнага ўтишида ҳам актёр ўз ҳолатини йўқотмасдан ўтадимиз ёки йўқми, ҳар бир қадамигача кузатиб боради шунинг учун ҳам томошабинни ҳеч қачон алдаб бўлмайди.

Фикримизга қўшимча қилиб домламит Давлат мукофоти совриндори, доцент Маҳмуд Рашидовнинг шу касб юзасидан айтган гапларини қўшимча қиламиз:

“Смактуновскийнинг шундай гапи бор: Ролни ўйнаб бўлмайди, –ҳақиқатдан ҳам актёр сахнада роль ижро этаётган вақтида ўша одам бўлиб кетиши керак, ичидан, юрак-юракдан ўша қахрамон бўлиб сахнада яшаши керак. Актёр сахнада мусиқани, чирокни ёки костюмни тагига беркиниб, мени томошабин хатоимни сезмайди, кўрмайди, билмайди деб ўйласа хато қилади. Томошабин актёрни ҳар бир қадамидан тортиб, нафасигача барибир сезиб, билиб ўтиради.” [6].

Эстрада актёри театр актёридан фарқланувчи жиҳатларидан бири, у аксарият ҳолда томошабин билан бевосита мулоқотда бўлади. Театрда актёр спектаклда роль ижро этувчи актёрлар билан ўзаро ансамбль бўлиб ҳаракатда бўлади ва унинг томошабин билан бўладиган мулоқоти шу образ орқали амалга ошади. Театр санъатининг табиати шундай. Эстрада актёри грим, парик каби роль учун зарур ифода воситаларида кўриниши шарт эмас. Шу сабабли томошабин эстрада актёрини ўзи қандай бўлса, шу тарзда кўради ва санъатдаги лаёқатига, ўқувига, маҳоратига, касбий даражасига қараб баҳо беради.

Актёрнинг зиммасига жуда масъулиятли вазифалар юклатилади. У ўз касби, табиатига кўра халққа маънавий озуқа берувчи ва шу боис, доимо сахнада ҳам, ҳаётда ҳам кишиларнинг кўз ўнгига турувчи касб эгасидир. Яъни, актёр сахнада гўзал ғоя ва эзгулик ҳақида сўз очиб ҳаётда унга зид ҳаракат қилишга ҳаққи йўқ.

Бошқача айтганда, ҳаётда ҳам у ўз ахлоқий гўзаллиги, маданияти ва маънавий комиллиги билан кишиларга ибрат бўлиши лозим бўлади.

Эстрада актёрлик ижоди, бу алоҳида ўзига хос эстетик талабларга асосланган ижод. Актёр бу театрда турли жанрларда ўз лаёқатини кўрсатиш имконига эга бўлиши керак.

Эстрада томошаси турли жанр асарлари уйғунлиги тарзида намоиш этилади. Сўз, ҳикоя, латифа, мусиқа, қўшиқ, рақс - актёр буларнинг барчасини егаллаган ҳолда, вазиятга қараб биридан иккинчисига табиий ўтиш ва яхлит манзара ярата олиши лозим.

Эстрада актёрини театр актёрларидан ажралиб турадиган томонидан яна энг асосий бир жиҳати бу дид масаласига ҳисобланади. Эстрада актёри ўзига ўзи асар ёзади, негаки у нима хохлаётганини фақат ўзи билади, ўзини дунёси бўлади, ана ўша дунёни томошабинга тақдим этишдан аввал уни ҳар хил образлар билан бойитиб композицион қурилмаларини жойига қўйиб, яратаётган образига мос келадиган костюм, ўз ҳолатини таъсирчанроқ етказиш мақсадида томошабинни ҳолатга олиб кириш учун мусиқа танлайди.

Эстрада актёри декорацияларсиз ҳам ишлайверади. Негаки, у ижро этаётган роль мисол учун қоронғуликда ёки аксинча ёруғ жойда бўлишидан қатъий назар сахна чирокларидан фойдалана олади. Эстрада актёрига сахна чироклари партнёр вазифасини ҳам, маълум бир жой вазифасини ҳам ўтайди. Эстрада актёри образини янада очиб бериш мақсадида баъзи кичик-кичик деталлардан фойдаланади.

Эстрадада меъёр тушунчаси мавжуд. Бу нима дегани? Эстрада актёри образи устида ишлайётганда яна бир муҳим бўлган меъёр тушунчасига катта эътибор қаратиши лозим. Узун бир монологимиз ёки гапимиз, эстрада актёри дарров уни қўлга олиб, ўқиб чиқиб, асосий маъносини ёки автор нима демоқчилигини англаб етиб, қисқагина томошабинга тушунарли қилиб, етказиб бериши керак. Сахнада вақт масаласига келадиган бўлсак, бу ерда ҳам ҳар бир номер вақт жиҳатдан меъёрда бўлиши керак. Ўзининг ижроси билан росса қулдириб турган актёрга томошабин олқишлар билан руҳини янада кўтарса актёр томошабин кулиятга – деб янада бағтарроқ қулдирса, лекин ўхшамай қолиб, бачканаликка тортиб кетиши мумкин. Бундай ҳолатларда актёр жуда зийраклик билан меъёрдан оширмаган ҳолда иш тутиши керак бўлади.

Эстрада актёрининг фантазияси кучли бўлиши керак. У томошабинни ўзининг ғайри табиий дунёларга олиб чиқиши ва уларни бунга ўз маҳорати орқали ишонтириши лозим.

Эстрада актёри сахнада роль ижро этаётган пайтида томошабиндан куч олиб завқланиб, ижросини бойитиш мақсадида сахнада импровизация қилиб, туғулиб қолган топилмаларни ҳолатдан келиб чиққан ҳолда ижрога улаб кетиши лозим. Актёр сахнада катта олов бўлиб ёниши керак.

Эстрада актёри етук ва энг муҳими халқчил санъат соҳибларидан бири ҳисобланади. Шунинг алоҳида этирофи этиш мумкинки, у ижросидаги ҳар бир воқеликни худди ўзиникидек қабул қилади ва томошабинни ҳам бунга ишонттира олади. Унинг ижодидаги қайси бир ҳажвиясини тингламанг, ҳар бирини гуёки ўзи бошидан кечириётгандек сўзлаб беради. Ҳаётда қизиқарли воқеалар ёки ажабтовур характерли инсонлар жудаям кўп учрайди.

Ижодкор уларни ҳар бирини ҳаётда кузатади ва уни ижроси давомида ундан оқиллона фойдаланади. Кузатувчанлик ва синчковлик, ўз устида мудом қайта ишлаш унинг ижодини такрорланмас ва ўзига хос

маромига етиб ижро этилишини таъмин этади. У халқ олдида доимо кулгу улашиш борасида ўзини қарздор деб билади. Бу эса унга албатта катта масъулият билан ишлаш лозимлигини уқдириб туради.

Эстрада актёри сўзсиз ўйнаш санъатини ҳам тўла эгаллаши лозим. Бирор сўз айтмай рол ўйнаш юксак маҳоратдан далолатдир. Актёр пантомима орқали инсоннинг ҳар бир ҳаракати ва ҳолатини, кўп қиррали юриш-туришини очиқ бериши зарур бўлади. Артист ижтимоий воқелик моҳиятига дадил кириб боради, инсоний қиёфалар, хусусиятларни яратади, худди ҳаётдагидек умумлашма ва жонли шахсларнинг қиёфасини вужудга келтиради. Имкон топиб актёр сўзсиз сахнада уч дақиқали ҳаракати билан инсонни туғилганидан бошлаб ҳаётининг охиригача бўлган давр ҳақида ҳикоя қилиб бериши керак. Санъат ҳаётни айнан такрорламайди, ўзининг воситалари ёрдамида қайта намоён қилади [1].

Эстрада актёри касби пантомима, нутқ жанрлари, кўшиқ, рақс, цирк маҳорати жиҳатлари кабиларнинг барчасини ўзида жамлайди.

Актёрлик санъати, трагикомедия ва сатира, публицистика ва лирика воситалари билан ифодаланган фикр, дард ва ҳаракатларнинг барчаси эстрада актёрининг қудратли қуроли ҳисобланади.

Эстрада актёри ҳикоя қилади, воқеани тасвирлайди, оммага намоён этади. Томошабин актёрни чин

дилдан тинглашга тайёр туради. Томошабин актёрга ишонади, актёр фикрини ҳаққонийлиги ва адолатлилигига эътиқод қилади, инсонни кўкларга кўтарувчи ва танқид қилувчи, мағрур ва кулгили ҳар бир сўзига ишонади. Актёр сахнада нимаки гапирса, айнан унинг ўзига тегишли бўлади, шахс, санъаткор сифатида ўз фикрини айта олади, унинг сўзлари кўтаринки рух, лирика, сатира, инсоний кечинмалар кабиларга бой бўлади.

Умуман эстрада ҳам қадимий, ҳам замонавий жанр ҳисобланади. У ҳам ёшлар, ҳам катта ёшдагиларнинг санъатга бўлган муҳаббатини ўзида жамлайди. Эстрада санъати айниқса ёшлар қалбига мос тушади, шунинг учун унинг келажакига, янада тараққий этишига тўла ишонч бор.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш жоизки, эстрада актёри турли хил жанрларда ижод қила олиш имконияти эга эканлигини ҳамда унга театр актёрига нисбатан масъулиятли вазифалар юкланиши ва ундан катта маҳорат талаб этилиши лозим бўлади. Эстрада актёри доимий равишда ҳаёт билан ҳамнафас яшаши ва ҳозирги янгиликларда доимий равишда бохабар бўлмоғи лозим. Инсонларни дардини эстрада актёри бутун спектакл давомида айтимокчи бўлган фикрни қисқа вақт мобайнида ўзининг номерлари орқали намоён эта олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Расулов Ш. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Лессон пресс, 2020. – 120 б.
2. Сайфуллаев Б.С., Маматқосимов Ж.А. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
3. Умаров М. Эстрада ва оммавий томошалар тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 324 б.
4. Хамидова Ш.С. Эстрада театри ва унинг жанрлари. – Тошкент: ТДСИ босмахонаси. 2008. – 75 б.
5. Юсупова М.Р. ва бошқалар. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: ЎзРФА Асосий кутубхонаси босмахонаси, 2015. – 128 б.
6. Қодиров М.Х. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1991. – 203 б.

УДК: 357.215

Наргиза САПИЕВА,
Денов тумани 17-АФЧЎИМ директори
E-mail: sapiyeva2022@mail.ru

ТерДУ ўқитувчиси Б.Умаров Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори тақризи асосида

ИҚТИДОРЛИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН ИШЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ ВА КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИКНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада иқтидорли ўқувчилар билан ишлашнинг педагогик шартлари ҳамда омиллари, жараёнлари, шунингдек, иқтидорли ўқувчилар билан ишлашга лаёқатли ўқитувчиларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш масалалари ҳақида фикр-мулоҳазалар келтирилган.

Калит сўзлар: иқтидорли ўқувчи, таълим жараёни, омил, бошқарув фаолияти, ижодий фикрлаш, иқтидор, ривожланиш салоҳияти.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАБОТЫ С ТАЛАНТЛИВЫМИ СТУДЕНТАМИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В статье даются отзывы о педагогических условиях и факторах, процессах работы с одаренными учащимися, а также о вопросах подготовки и переподготовки педагогов, способных работать с одаренными учащимися.

Ключевые слова: одаренный студент, образовательный процесс, фактор, управленческая деятельность, творческое мышление, талант, потенциал развития.

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF WORKING WITH TALENTED STUDENTS AND SOME ISSUES OF PROFESSIONAL TRAINING

Annotation

The article provides feedback on the pedagogical conditions and factors, the processes of working with gifted students, as well as on the issues of training and retraining of teachers who are able to work with gifted students.

Key words: gifted student, educational process, factor, managerial activity, creative thinking, talent, development potential.

Кирриш. Маълумки, эркин ва мустақил фикрловчи, дунёқараши кенг, ижодкор, миллий мафкурамизга садоқатли бўлган интеллектуал салоҳиятли баркамол шахсни шакллантириш фан-техника ва технологияларининг энг сўнгги ютуқларидан таълим-тарбия соҳасида кенг фойдаланишни тақозо этади ва бу билан жаҳон андозалари талабларига тўлиқ жавоб берадиган рақобатбардош кадрлар тайёрлашга эришилади. Узлуксиз таълим тизимининг қуйи босқичлариданок ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқ-қишларини аниқлаш ва таълим мазмунини шу асосда ташкил этиш мақсадга йўналтирилган фаолиятнинг ривожланишини таъминловчи, интеллект ва билимларни рўёбга чиқарувчи асосий омиллардан биридир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларни маънавийахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори[2] билан тасдиқланган чора-тадбирлар дастурида иқтидорли ўқувчилар билан ишлашга доир қуйидаги вазифалар белгилаб берилган:

умумий ўрта таълим муассасаларида ҳафтанинг бир кунини “Ўзини ўзи ривожлантириш куни” деб эълон қилиш;

ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда, машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш;

ўқувчилар томонидан ишлаб чиқилган ишланмалар ва ижод намуналари кўргазмаларини ташкил этиш ҳамда уларни рағбатлантириш;

ёшларга ҳар томонлама ўрнак бўладиган “Замонамиз қаҳрамони” образларини яратиш ва тарғиб қилиш ва ҳоказо.

Иқтидорли ва иқтидорли болаларни барвақт аниқлаш, ўқитиш ва тарбиялаш таълим тизимини такомиллаштиришнинг асосий вазифаларидан биридир. Бироқ, ностандарт хулқ-атвори ва фикрлаши намоён бўлган болалар билан ишлаш учун ўқитувчиларнинг психологик тайёргарлиги даражасининг этарли эмаслиги уларнинг шахсий фазилатлари ва барча фаолиятига этарли даражада баҳо бермасликка олиб келади. Кўпинча иқтидорли ўқувчининг ижодий фикрлаши меъёрдан четга чиқиш ёки негативизм сифатида қаралади.

Тадқиқот методологияси. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида ўтказилган тажрибалар таълим тизимини қайта қуриш, ўқитувчининг иқтидорли болага муносабатини ўзгартириш, унинг истисоддини тўсиб қўювчи тўсиқларни бартараф этиш нақадар қийин эканлигини ишончли кўрсатди.

Иқтидорли ўқувчиларкатталарнинг ёрдамига, алоҳида эътибор ва йўл-йўриқларга муҳтож эмас, деган фикр бор. Бироқ, шахсий хусусиятлар туфайли бундай ўқувчилар ўзларининг фаолияти, хатти-ҳаракати ва тафаккурини баҳолашга энг сезгир бўлиб, улар ҳиссий стимуллارни қабул қиладилар ва муносабатлар ва алоқаларни яхшироқ тушунадилар. Иқтидорли ўқувчи нафақат ўзига, балки атроф-муҳитга ҳам танқидий муносабатда бўлишга мойил. Шунинг учун иқтидорли ўқувчилар билан ишлайдиган ўқитувчилар умуман танқидга, хусусан, ўзларига этарлича тоқатли бўлишлари керак. Иқтидорли ўқувчилар кўпинча оғзаки бўлмаган

сигналларни бошқалар томонидан ўзини ўзи қабул қилишнинг намоён бўлиши сифатида қабул қиладилар. Натижада, бундай ўқувчи чалғитадиган, безовталанадиган, доимо ҳамма нарсага муносабат билдирадиган таассурот колдириши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Иктидорли ўқувчилар ўзларига нисбатан жуда талабчан бўлиб, кўпинча ҳозирги вақтда амалга ошириш мумкин бўлмаган мақсадларни кўядилар, бу эса, ҳиссий безовталиққа ва хатти-ҳаракатларнинг беқарорлигига олиб келади. Бундай болаларда кўпинча қобилиятларни ривожлантириш нуктаи назаридан ўзидан паст бўлган болаларга нисбатан тоқатсизлик мавжуд. Бундай ўқувчиларнинг бу ва бошқа хусусиятлари, улар ўзларини "маъқул кўрмаган" мавқега эга бўлганда, уларнинг ижтимоий мавқега таъсир қиладди. Шу муносабат билан ушбу позицияни ўзгартиришга эришиш керак ва бу биринчи навбатда ўқитувчиларнинг ўзларини иктидорли ўқувчилар билан ишлашга ўргатиш билан боғлиқ.

Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўпинча фақат меъёрий-ролли рецептлар (субъект-объект муносабатлари) асосида қурилади: "Бола мен билан ўқиш учун келди, мен ўқитувчи сифатида у билан ишлайман". Иктидорли ўқувчилар учун бу услуб қабул қилиниши мумкин эмас. "Биз икки шахсмиз, эр юзидаги иккита ноёб инсонмиз (субъект-субъект муносабатлари), биргаликда биз бу дунёни кашф қиламиз, кашф қиламиз" Бунинг учун эса, ўқитувчи ҳақиқатдан ҳам ўзини субъект сифатида билиши керак.

Ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган ўқитувчи ўз-ўзини ривожлантириш ва ўзини ўзи фаоллаштириш, ўзига ишонч ва ўзини ҳурмат қилиш истаги билан ажралиб туради. Иктидорли ўқувчиларбилан ишлайдиган ўқитувчилар меҳнатга ички мотивацияга эга. Улар ўқувчилар билан мулоқот қилишда самарали коммуникатив таъсир қилиш ўргатиш орқали эмас (бундай қилинг ва буни қилманг), балки уларнинг мақсадларини ижодий фаолиятдаги кичик ҳамкасбларининг ҳаётий мақсадлари ва қадриятларига "ўтиш" қилиш орқали амалга оширилади.

Ўқитувчининг касбий ва ижодий фаолиятини шакллантиришда икки томон ажралиб туради: касбий маҳоратни тарбиялаш ва унинг шахсиятини ривожлантириш. Агар ўқитувчи ҳам, давлат муассасалари ҳам касбий тайёргарлик ҳақида ўйлашса, демак, ҳар бир киши шахсий ривожланиш ҳақида кам фикрга эга. Аммо профессионаллик ҳар доим индивидуал фазилатлар орқали амалга оширилади, бу инсоннинг ижодий салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқаришга имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Иктидорли ўқувчиларни билан ишлаш борасида ўқитувчиларни таёрлашда қуйидаги хусусиятларни ҳисобга олиш зарур:

- ҳис-туйғуларга бойлиги,
- маданиятчилиги, интеллектининг ривожланганлиги,
- манتيқий фикрлай олиши, мақсадга интилувчанлиги,
- билимга чанқоклиги, касбий билимларни ўзлаштиришга қизиқиши,
- муайян дунёқараш ва қадриятли йўналишларга эгалиги,
- ижтимоий фаоллиги,
- касбий такомиллашишга интилиши,
- мулоқотга киришувчанлиги,
- ўз-ўзини тарбиялаш имкониятига эгалиги,
- ўзининг етуқлик даражасини англаши кабилар.

Ўқитувчида иктидорли ўқувчилар билан ишлаш ўқитувчининг креатив салоҳиятини ривожлантиришнинг

муҳим компоненти эканлигини англаб етишга мотивацияни таркиб топтириш муҳим саналади.

Ўқитувчилар томонидан иктидорли ўқувчилар билан ишлашга қўйиладиган қуйидаги талаблар ўзлаштирилиши лозим:

- ўқувчининг индивидуал ўзига хосликларини аниқлаштириш;
- индивидуал иш режаси асосида машғулотларни ташкил этиш (тьюторлик);
- кичик гуруҳларда ўқув ишини ташкил этиш (фасилитаторлик);
- ўқувчига индивидуал ёрдам кўрсатиш (менторлик);
- лидерлик сифатларини шакллантириш;
- ижодкорликка йўналтирилган дастурларни ишлаб чиқиш (эдвайзерлик);
- эркин иштирок этиш турлидаги машғулотларни ташкил этиш;
- ота-оналар билан ишлаш;
- ўқувчилар ўртасида шахслараро муносабатларни шакллантириш ва ҳ.к

Умуман олганда, иктидорли ўқувчилар билан ишлашга хос мутахассислар тайёрлаш қуйидаги жиҳатларни ўз ичига олиши лозим:

1. Педагогларнинг касбий ва шахсий позициясини шакллантириш. Иктидорли болаларни тарбиялаш ва ривожлантиришнинг психологик, дидактик ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, улар билан ишлашга ўқитувчиларни тайёрлашнинг асосий талаби педагогик онгни ўзгартиришдир. Яъни, маълум бир ўқитувчи билан илгари шаклланган идрок, мулоқот ва хатти-ҳаракатлар (ўзаро таъсир қилиш усуллари) ва натижада ўқитиш ва тарбия усулларининг стереотипларини бузиш.

Айнан иктидорли ўқувчилар хтиёрий ёки ихтиёрий равишда ўзларининг хатти-ҳаракатлари билан ностандарт вазиятларни яратиши мумкин, уларни ҳал қилиш учун илгари шаклланган "ўқитувчи" стереотиплари фойдасиз.

Демак, иктидорли ўқувчиларбилан ишлашда ўқитувчи ўзига нисбатан рефлексив позицияни эгаллаши керак. Шундай қилиб, болалар билан ишлашнинг асосий психологик тамойилларидан бири "бошқасини қабул қилиш" тамойили бўлиб, унга кўра ўқитувчи дастлаб ўқувчини ўзининг аллақачон шаклланган хусусиятларига эга бўлган шахс сифатида қабул қилиши керак;

2. Педагоглар тарбиясининг мураккаб (психологик-педагогик ва касбий-шахсий) характери;

3. Маслаҳат ва тренинг тизимини яратиш. Айнан шу шаклда, ўқитувчиларни ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатадики, уларнинг ишига ҳалақит берадиган шахсий муаммоларини тушуниш осонроқдир. Ушбу шакл ўқитувчи учун зарур бўлган ўз-ўзини билиш, ўз-ўзини назорат қилиш кўникмаларини шакллантириш учун самарали, шунингдек, ўз-ўзини ривожлантириш зарурати;

4. Касбий маҳоратни ривожлантириш учун психологик-педагогик шарт-шароитларни (танлов, тўғараклар, секциялар тизими) яратиш;

5. Ўқитиш тартибларини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш, ижодий ва эркин таълим муҳитини яратиш;

6. Ўқитувчиларнинг таълим даражаси ва фаолият соҳаси

7. Ўқувчилар контингентининг хусусиятлари

8. Ўқитувчиларнинг касбий, касбий тайёргарлиги ва касбий тажрибаси:

Хулоса, иктидорли ўқувчиларни аниқлаш, танлаш ва тарбиялаш борасида мамлакатимиз таълим тизимида амалга оширилаётган ишлар, жамият тараққиётини

таъминлаш, ватанимиз иқтидорий салоҳиятни дунё миқёсида намоён этиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Методические рекомендации по организации работы специалистов сферы общего образования по выявлению и сопровождению детей, проявивших выдающиеся способности. Авторы-составители: Яковлева Н.И., Иванова Т.С. и др. МОН РФ ГОУ ВПО Московский государственный областной университет.
2. Княгина Н., Янбарисова Д. Поддержка талантливой молодежи: опыт России и зарубежных государств. Образовательная политика. №1(71), 2016
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 5 февралдаги «Ўзбекистон ўқувчи ёшларини рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-555-сон Фармони
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 13 октябрда «Ўзбекистон иқтидорли ёшларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш тўғрисида»ги 226-сонли қарори
5. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. Тошкент, 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ 637.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ 3775-сонли Қарори
7. . Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги «Иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида»ги ПҚ4306-сонли Қарори
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги «Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги ПФ 6108-сонли Фармони
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги «Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги ПҚ 4884-сонли Қарори
10. Антоньева Е.Е. «Концепция обучения.....». Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета: Серия: Педагогика, психология.-№3(3).-2010. с.20-23.
10. Усманов Б.Ш.,Тажиев М., Кодиров М.К., Бобохонов М. Подготовка вксококвалифицированных, конкурентоспособных кадров: проблемы, достижения, решения. Нучный вестник Самаркандского государственного университета.№5(99). -2016. с.182-189.

Наргиза СЕЙДАБУЛЛАЕВА,
Қорақалпоқ давлат университети мустақил изланувчиси
E-mail:nargiza.seydabullaeva@bk.ru

НДПИ "Миллий гоё, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими" кафедраси доценти, ф.ф.н Сейтова З. тақризи асосида

ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАРНИНГ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРГА ТАЪСИРИ ВА ИНТЕРНЕТНИНГ КОММУНИКАТИВ ВОСИТА СИФАТИДА ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада асосан ижтимоий тармоқларнинг инсон ҳаёти учун янги муҳит яратиши, янги кадрлар ва қарашларни шакллантириши, турмуш тарзини ўзгартириши ва жамиятни бошқаришнинг тамоман бошқа принципларини тақозо этиши ҳақида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Глобал миқёсга эга бўлган ижтимоий тармоқлар эса инсоният ҳаётининг деярли барча соҳалари, шу жумладан, унинг иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва ахборот кабиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатаётганлиги ва ижтимоий тармоқларнинг ривожланиши билан сиёсий коммуникация жараёни ҳам ўзгариб бораётганлиги, ўз навбатида унинг мазмуни, шакллари ва турлари ўзгариб бораётганлигига алоҳида урғу бериб ўтилган. Қолаверса, реал ва виртуал оламларда алоқа чегараларнинг кенгайиши, одамларнинг муносабати ва дунёқараши шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказаяётганлиги ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: интернет, реал макон, виртуал олам, глобал муҳит, ижтимоий тармоқ, сиёсий жараёнлар.

IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON POLITICAL PROCESSES AND INTERNET CHARACTERISTICS AS A MEANS OF COMMUNICATION

Abstract

The article focuses on the fact that social networks create a new environment for human life, form new values - and views, change lifestyles and require completely different principles of governing society. The fact that social networks on a global scale affect almost all spheres of human life, including economic, political, ideological and information, and the process of political communication changes with the development of social networks, changing its content, forms and types. with special emphasis on increasing. In addition, in the real and virtual worlds, communication also has an impact on the expansion of boundaries, the formation of people's attitudes and worldviews.

Keywords: internet, real space, virtual world, global environment, social network, political processes.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНТЕРНЕТА КАК СРЕДСТВА ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В статье акцентируется внимание на том, что социальные сети создают новую среду для жизни человека, формируют новые ценности и взгляды, меняют образ жизни и требуют совершенно иных принципов управления обществом. Дело в том, что социальные сети в глобальном масштабе затрагивают практически все сферы жизни человека, в том числе экономическую, политическую, идеологическую и информационную, а процесс политической коммуникации меняется с развитием социальных сетей, меняя свое содержание, формы и виды с особыми особенностями. упор на увеличение. Кроме того, говорится, что общение в реальном и виртуальном мирах также оказывает влияние на расширение границ, формирование мировоззренческих установок людей.

Ключевые слова: интернет, реальное пространство, виртуальный мир, глобальная среда, социальная сеть, политические процессы.

Кириш. Анъанавий жамиятнинг ахборот жамиятига айланиши аниқ бўлиб, у ерда ижтимоий тармоқлар инсон ҳаёти учун янги муҳит яратади, янги кадрлар ва қарашларни шакллантиради, турмуш тарзини ўзгартиради ва жамиятни бошқаришнинг тамоман бошқа принципларини тақозо этади. Бу дунёнинг сиёсий таркибий қисми ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу жараённинг чегараси йўқ ва у сиёсатшунослик нуктаи назаридан доимий эътибор ва таҳлили талаб қилади. Шу билан бирга, сиёсатшунослик нуктаи назаридан бу етарли даражада ўрганилмаганлиги ҳам аниқ. Ва бу, ўз навбатида, Ўзбекистонда ижтимоий тармоқлар сиёсий коммуникацияларни ривожлантиришга қай даражада таъсир кўрсатаётгани, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганиш масаласини кўндаланг қўяди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда бугун дунёда тармоқ жамияти ривожланиши шароитида оммавий ахборот ва коммуникация воситалари

тобора муҳим роль ўйнамоқда. Глобал миқёсга эга бўлган ижтимоий тармоқлар эса инсоният ҳаётининг деярли барча соҳалари, шу жумладан, унинг иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва ахборот кабиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ижтимоий тармоқларнинг ривожланиши билан сиёсий коммуникация жараёни ҳам ўзгариб борапти, ўз навбатида унинг мазмуни, шакллари ва турлари ўзгариб борапти. Реал ва виртуал оламларда алоқа чегараларини кенгайтириб, одамларнинг муносабати ва дунёқараши шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказаяпти.

Бир томондан қараганда аксарият ижтимоий платформалар ҳали ўн ёшга ҳам тўлмаган, аммо энди улариш кундалиқ ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз.

Таъкидот методологияси. Биз шахслар ёки жамоалар тармоқлари ўртасида горизонтал контактларнинг нотекис, аммо доимий ва узлуксиз равишда ўрнатилишини кўрамиз, бу тармоқли жамиятнинг энг муҳим сифатидир. Бу ўз навбатида, ушбу жараённинг

иштирокчиси сифатида инсон психологиясини ўзгартирмакда, чунки инсоннинг ўзини англаш ва атрофидаги дунёни англаши хусусиятлари ўзгармоқда. Буларнинг барчаси сиёсий коммуникация-ларнинг ижтимоий тармоқлар шароитида қандай ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва моҳияти билан боғлиқ.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда ҳам ижтимоий тармоқлар сиёсий коммуникациянинг муҳим шакли сифатида шаклланди ва вақт сайин ривожланиб бормоқда.

Интернет технологияларининг ижтимоий тармоқларнинг яна бир ўзига хос хусусияти интерактивлик билан чамбарчас боғлиқдир - бу иштирок (engagement) хусусияти бўлиб, шахснинг ҳаракати сифатида талкин қилинади, маълум бир маҳсулот, товар белгиси, хабар ва ҳоказолардан фойдаланиши билан изоҳланади. Иштирок хусусиятига ижтимоий тармоқларни анъанавий оммавий ахборот воситаларидан ажратиб турадиган асосий мезонлардан бири, деб ишонилади.

Давлатимиз раҳбари 2020 йил «Ўқитувчи ва мураббийлар куни»га бағишланган тантанали маросимдаги нутқида «Халқ овози уларни сергак бўлишга, сергак юришга, сергак ишлашга, ҳар бир гапини ўйлаб гапиришга мажбур қилиши керак. Ўзбекистон ҳозир очик, олдингидек ёпиб қўйишга иложимиз йўқ. Чегараларни ёпмаймиз энди. Интернет ёпилмайди. Оммавий ахборот воситаларига яна бир марта миннатдорчилик билдирмоқчиман. Улар билан мулоқот қилмаган раҳбарларнинг келажаги бўлмайди. Катта синовлардан ўтпмиз, айримлар оммавий ахборот воситаларининг саволларига чидамаяпти, оммавий ахборот муҳитини яратишни, адолат овозини эшитишни хоҳлаяпти. Лекин мажбур бўлади. Ёки хайрлашамиз!»[1], - дея таъкидлаган эди.

Давлатимиз раҳбарининг ижтимоий тармоқларга кенг эътибор бериб келиши айнан жамиятимизда очиклик ва шаффофлик руҳини кўтаришни таъминлаб келмоқда. Ҳатто ижтимоий тармоқлардаги муҳокамалар, суриштирувлар асосида Ўзбекистонда сиёсий элита вакиллари лавозимидан озод қилишгача бўлган ҳолатлар кузатилди. Собиқ бош вазир ўринбосари лавозимидан озод қилинишида айнан ижтимоий тармоқлардаги муҳокама-лар сабаб бўлганди.

Хулоса ва таклифлар. Ахборот маконининг ўзгариши билан бир қаторда, ҳуқуқий нормалар ҳам ўзгарди. Агар илгари фотомухбирлар жамоат жойларида ишлаш учун рухсат сўрашлари керак бўлса, энди аксарият мамлакатларда одамлар исталган жойда тасвирга олиши ва фойдаланиши мумкин. Янги ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатлар пайдо бўлиши билан бирга, шунга мос равишда доимо ривожланиб ва - такомиллашиб борадиган янги бизнес имкониятлари ҳам юзага келаётир.

Интернет ва ижтимоий тармоқларнинг ривожланиши кўплаб воқеаларни тезлаштирди ва янада кучайтирди.

Айнан ушбу жараёнда муаммони бартараф этишда сиёсий коммуникациянинг ўрни ва роли катта бўлди. Интернетдаги ижтимоий тармоқлар фаоллари, блогерлар саъй-ҳаракатлари муҳим аҳамият касб этди.

Ижтимоий тармоқлардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- маълумотларнинг мавжудлигини ўз ичига олади;
- шахсий маконни минималлаштириш;
- макон билан боғлиқ чекловларнинг йўқлиги;
- бошқа каналларга қараганда, ҳар қандай маълумотни тезроқ олиш имконияти;
- бутун дунё бўйлаб алоқа тармоғи томонидан тақдим этилган глобаллик;

манбаларни ва уларни олиш воситаларини танлашда мустақиллик;

қайта алоқа имконини берувчи ва ушбу оммавий ахборот воситасини бошқа электрон оммавий ахборот воситаларидан ажратиб турадиган интерактивлик [2].

Кўриниб турибдики, онлайн коммуникация воситалари нафақат у ёки бу маълумотларни кўриш учун, балки фойдаланувчиларни қизиқтирган турли масалалар бўйича муҳокамаларда иштирок этиш учун ҳам зарур шарт-шароитларни яратади. Бу, ўз навбатида, турли йўللار билан (аудио, видео, фотосурат) маълумотларни кўшиб, жамоаларга бирлашиш учун муҳим платформани ҳозирлайди. Шундай қилиб, ижтимоий медиа нафақат ахборотни етказишнинг интерактив рақамли усули, балки оммавий ахборот воситаларининг алоҳида туридир.

Агар биз интернет муҳитининг ахборотдан коммуникатив муҳитга айланиши каби хусусияти ҳақида гапирадиган бўлсак, унда бу борада унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Биринчи қадам, оддий фойдаланувчи учун ижтимоий тармоқларнинг юзма - юз мулоқотга нисбатан қандай афзалликлари борлигини аниқлашдир.

Интернетнинг коммуникатив восита сифатида хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

-анонимлик - жамиятда қабул қилинган ижтимоий роль ва модельлардан қочиш, психологик бўшашиш, ижтимоий тарангликни йўқотиш, ўзини янгидан қуриш қобилияти;

-шахсларо идрок жараёнлари оқимининг ўзига хослиги – моддий манфаатларга эмас (бир ҳудудда яшаш, бир хил ижтимоий синфга кириш, маълумот, даромад) эмас, балки умумий манфаатлар, дидлар, этикодларга асосланган алоқалар қурилиши;

-алоқаларнинг ихтиёрийлиги ва мақсадга мувофиқлиги - ҳар бир томони ўз хоҳишига кўра исталган вақтда алоқани тўхтатиши мумкин;

-матн алмашиш асосидаги мулоқот пайтида ҳиссиётларни тушунтириш, акс эттиришда қийинчилик туғилганда, улар буни махсус белгилар, код сўзлари, табуляция ёрдамида қоплашга ҳаракат қилмоқдалар.

Онлайн анонимлик – бу онлайн мулоқотнинг энг мунозарали хусусиятларидан биридир. Ушбу характеристиканинг ижтимоий ўзаро таъсирдаги роли ижобий ва салбий баҳоланади. Интернетда аноним мулоқотнинг ижобий омиллари жуда кўп, чунки жисмоний контактнинг йўқлиги сабабли иштирокчилар ўз хис-туйғуларини эркинроқ ифода этиши мумкин – алоқа қандай ривожланаётганига қараб, уларни ифода этиш, яшириш, тақлид қилиш қабилир[3]. Интернетдаги мулоқотнинг анонимлиги туфайли одамлар ўртасида нозик, яқинроқ алоқа ўрнатилади, бу суҳбатлар баъзи мавҳум мавзуларга қараганда, кўпроқ шахсий ва ҳиссий жиҳатларга қаратилган.

Интернетдаги махфийликнинг муҳим омилларида бири, шунингдек, шахсларнинг сохта номлар остида мулоқот қилиши ва исталган вақтда алоқани тўхтатиши мумкинлигидан келиб чиқадиган хавфсизлик ҳиссидир. Кўп одамлар, агар хоҳиш бўлса интернетдаги ҳар қандай ҳаракатни сонияларга қадар кузатиб бориш мумкинлигини билиши ёки тахмин қилишларига қарамай, анонимлик ҳисси йўқолмайди, чунки шахсий тажрибада бундай фактларнинг ҳақиқий тасдиғи йўқ [4].

Ҳақиқий мулоқотдан фарқли ўлароқ, ижтимоий тармоқлар орқали алоқа юқори даражадаги ҳиссий ишонч билан тавсифланади. Бу субъектив хавфсизлик ҳисси ва масъулиятнинг етишмаслиги каби омиллари билан боғлиқ. Буларнинг барчаси интернетдаги мулоқотни ҳақиқий дунёга қараганда очикроқ қилади [5].

Тармоқли жамият бу жамиятни ўзгартиришнинг янги вектори бўлиб, унинг кейинги ривожланишини башорат қилиш нуктаи назаридан доимий эътибор ва таҳлилни талаб қилади. Хусусан, бу сиёсий тармоқлар назарияси ва янги давлат менежменти ва давлат бошқаруви мафкурасини англаш зарурлигини англатади.

Шу билан бирга, ижтимоий тармоқларнинг шахсга ва умуман жамиятга таъсирининг салбий оқибатлари ҳам мавжуд. Чунки ахборот оқимларининг тез ўсиши, олинган маълумотларни етарли даражада баҳолаш, таҳлил қилиш имкониятларини сусайтиради.

Сиёсий жараёнларда коммуникация воситаларини қўллаш, электрон ҳукуматни жорий этиш ҳар бир

ривожланган мамлакатга хос бўлиб бормоқда. Жамиятни бошқариш, давлат бошқарувини халқ иродаси асосида амалга ошириш, фуқаролик жамияти қуриш вазифалари йилдан йилга тако- миллашиб ва демократлашиб бориши давлат ҳокимияти олдига янгидан-янги вазифаларни қўймоқда [6].

Эътиборлиси, маҳаллий ҳокимликларнинг қарорларини қабул қилишда очиқлик ва шаффофлик таъминланди, эндиликда жамоатчилик вакиллари уларнинг қарорлари билан махсус электрон порталда танишиш имкониятига эга бўлди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-ituv-30-09-2020>
2. Шестеркина Л.П. Основные характеристики новых социальных медиа // Ученые записки ЗабГУ. Серия: Филология, история, востоковедение. 2014. №2. С. 107-111.
3. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс] // Флогистон. – URL: <http://flogiston.ru/articles/netpsy>
4. Карделлан К. Дети процессора: Как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых: монография. Екатеринбург, 2006. 272 с.
5. Нестеров В. Что выплавляют из «тонн словесной руды», или попытка реабилитации чатов. – URL: <http://flogiston.ru/articles/netpsy> (дата обращения: 23.05.2019).
6. Қирғизбоев М. Сиёсатшунослик. Андижон давлат университети. —Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. —Б.420.

Saloxiddin SIRADJEV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: goldsagf@gmail.com;

QarDU professori pfd. R.D.Shodiyev taqrizi asosida

**INFORMATIKA O'QITUVCHILARINING AXBOROT-TAHLILY FAOLIYATGA TAYYORGARLIGINI
SHAKLLANTIRISHGA AXBOROT MODELLASHTIRISHNI O'QITISH USULLARI, SHAKLLARI VA
VOSITALARI**

Annotatsiya

Ushbu maqolada Informatika o'qituvchilarining axborot-tahliliy faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishga axborot modellashtirishni o'qitish usullari, shakllari va vositalari nazariy tahlili keltirib o'tilgan. Bundan tashqari talabalarining o'quv faoliyatini faollashtirishga va o'quv kursining kasbiy yo'nalishiga ko'maklashadigan didaktik va maxsus ta'lim usullari nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: axborot-tahliliy faoliyat, axborot modellashtirish, o'qitish usullari, o'qitish shakllari va vositalari, pedagogik amaliyot, analitik fikrlash va boshqalar.

**МЕТОДЫ, ФОРМЫ И СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОМУ МОДЕЛИРОВАНИЮ
ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ К ИНФОРМАЦИОННО-
АНАЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Аннотация

В данной статье представлен теоретический анализ методов, форм и средств обучения информационному моделированию на формирование готовности учителей информатики к информационно-аналитической деятельности. Кроме того, проведен теоретический анализ дидактических и специальных методов обучения, способствующих активизации учебной деятельности учащихся и профессиональной направленности учебного курса.

Ключевые слова: информационно-аналитическая деятельность, информационное моделирование, методы обучения, формы и средства обучения, педагогическая практика, аналитическое мышление и др.

**METHODS, FORMS AND MEANS OF TEACHING INFORMATION MODELING TO FORMULATE THE
PREPARATION OF INFORMATION AND ANALYTICAL ACTIVITIES BY COMPUTER SCIENCE TEACHERS**

Annotation

In this article, the theoretical analysis of methods, forms and tools for teaching Information Modeling in the formation of preparation of information-analytical activities by teachers of Informatics is discussed. In addition, the theoretical analysis of didactic and special educational methods that contribute to the performance of students and professional orientation of the training course was carried out.

Keywords: information-analytical activities, information modeling, teaching methods, forms and tools of teaching, pedagogical practice, analytical thinking, etc.

Kirish. Hozirgi kunda pedagogik amaliyotga keng tatbiq etiladigan va talabalarining o'quv faoliyatini faollashtirishga hamda o'quv kursining kasbiy yo'nalishiga urg'u berishga ko'maklashadigan bir qator xususiy didaktik va maxsus ta'lim usullarini ta'kidlab o'tamiz va bular: vaziyatli tahlil usuli, namoyish misolari usuli, dasturlash va o'quv hisoblash eksperimenti, maqsadli tanlangan vazifalar usuli, loyihalar usulidir.

Ta'lim usullari. Axborot-tahliliy faoliyatga tayyorgarlikni shakllantirishga qaratilgan ta'limni amalga oshirish axborot modellashtirishga oid uslubiy tizimni qurishda tanlangan maqsadlar, hal etiladigan vazifalar va ta'lim mazmuniga mos usullarni tanlash muammosini keltirib chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. V. Krayevskiyga ko'ra, oliy ta'lim muassasasida muayyan o'quv fanining ta'lim usuli deganda biz o'qituvchi va talabaning ta'lim maqsadlariga erishishga qaratilgan o'zaro bog'liq faoliyatining tartiblashtirilgan usullarini tushunamiz. Ta'lim usullarining turli: olingan bilimlarning manbaiga ko'ra; ta'lim va kognitiv faoliyatning mantig'iga ko'ra; o'quvchilarning faoliyati boshqaruvining mazmuni bo'yicha; aqliy faoliyatning mazmuni bo'yicha klassifikatsiyalari mavjud. Ta'lim

usullarining klassifikatsiyalariga bag'ishlangan ishlarning sharhi ilmiy ishlarida batafsil ko'rib chiqilgan. Shuni ham ta'kidlash kerakki, usul juda ko'p qirrali hodisa sifatida qaraladigan va usulda turli usullar to'plamining mavjudligi e'tirof etilgan kamida ikkita yondashuv mavjud. Ta'lim usullarining eng keng tarqalgan klassifikatsiyasi ularni umumiy va xususiy didaktik qismlarga ajratishni ko'zda tutadi. Shuni e'tiborga olish kerakki, ta'limning xususiy didaktik usullari ta'limning maqsadlari, mazmuni, fanning o'ziga xosligi va o'quvchilarning kelajakdagi mutaxassisligi hisobga olingan holda belgilanadi[1].

Tadqiqot metodologiyasi. Axborot-tahliliy faoliyatga tayyorgarlikni shakllantirish maqsadlari va vazifalariga, tanlangan ta'lim yondashuvlari va ta'lim texnologiyalariga (xususan, faoliyatli yondashuv, modulli ta'lim), shuningdek, ta'lim strategiyalariga muvofiq biz ajratib o'tgan alohida ta'lim usullarining tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Vaziyatni tahlil qilishning asosiy maqsadi - talabalarga nazariy bilimlarni amalda qo'llashni va to'g'ri strategik va operativ qarorlar qabul qilishni o'rgatishdir. Usulning mohiyati shundaki, talabalarga biron-bir professional amaliy muammoli ma'lum bir vaziyat taklif etilib, uning hal qilinishi ushbu muammoni yechishda o'zlashtirilishi kerak bo'lgan

muayyan bilimlar, mahoratlar va ko'nikmalarni amalga oshirishni talab qiladi D. V. Chernilevskiyga ko'ra muayyan vaziyatni tahlil qilish - bu uning xarakterli xususiyatlarini aniqlash uchun amalga oshirilgan haqiqiy yoki sun'iy vaziyatning chuqur va batafsil tadqiqotidir. Ushbu usul talabalarning analitik fikrlashini, muammoni hal qilishning tizimli yondashuvini rivojlantiradi, to'g'ri va xato qarorlar variantlarini ajratishga, optimal yechimni topish mezonlarini tanlashga imkon beradi. O'quv funksiyasiga ko'ra, to'rt turdagi vaziyatlar mavjud bo'lib, ular: muammoli vaziyat - unda o'quvchilar tasvirlangan vaziyatning yuzaga kelish sababini topishadi, muammoni ko'taradi va hal qiladi; baholi vaziyat - unda o'quvchilar qabul qilingan qarorlarga baho beradi; illyustratsiyali vaziyat - unda o'quvchilar hal etilgan muammolar asosida kursning asosiy mavzulari bo'yicha misollar olishadi; mashqli vaziyat - unda o'quvchilar analogiya usulini qo'llagan holda qiyin bo'lmagan vazifalarni yechishni mashq qilishadi.

Tahlil va natijalar. Vaziyatni tahlil qilish yoki muayyan vaziyatlarni tahlil qilish usuli, asosan, muammoli ta'limda ishlatiladigan vazifalar orqali o'qitish usuli bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ta'limni o'quv muammolarini hal qilish jarayonida mustaqil ravishda bilim olish, ijodiy fikrlashni va talabalarning bilim olish faoliyatini rivojlantirish orqali tashkil etish bilan ajralib turadi. Ta'lim metodikasida muammolarni hal qilish asosan: 1) ta'lim usuli; 2) ta'lim vositasi sifatida; 3) ta'lim maqsadi sifatida ko'rib chiqiladi. Vazifalarning ushbu didaktik funksiyalari informatikani o'qitish metodikasida ham o'z ahamiyatini saqlab qolib, u yerda kompyuter va turli axborot yoki amaliy tizimlardan foydalanishni hisobga oladigan vazifalarning didaktik funksiyalarini yanada kengaytirish tobora muhim ahamiyat kasb etadi. Aytish lozimki, yuqorida aytib o'tilgan vazifalarning didaktik funksiyalari saqlanib qolinadi va grafalarda axborot modellashtirishni o'rgatishda ham ahamiyatga ega bo'ladi.

Hozirgi vaqtda "vazifalar orqali o'qitish" tushunchasida namoyon bo'ladigan ta'lim jarayoniga faoliyatli yondoshish alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda (ushbu ta'lim yondashuvining kelib chiqishi D. Poya ilmiy ishlarida yozib o'tilgan). Muayyan metodikalarda "vazifalar orqali o'qitish" turli shakllarda, masalan: talabalarning muayyan faoliyatini rag'batlantirish uchun vazifalardan foydalanish; nazariy materiallarni mustahkamlash; yangi nazariy materiallarni o'rganishda ifodalanadi.

Laptev, Rijova, Shvetskiy, tadqiqot ishida quyidagi ta'rif berilgan: vazifalar orqali o'qitish usuli - bu o'zaro yangi nazariy bilimlarni olishga yo'naltirilgan bitta umumiy tadqiqot g'oyasi (muammo) bilan birlashtirilgan vazifalar tizimi yordamida amalga oshiriladigan muammoli ta'limdir. Shuni ta'kidlash kerakki, vazifalar orqali o'qitish usuli tanlangan vazifalar usuli bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning mohiyati quyidagicha:

o'qituvchining faoliyati vazifalar tizimini qurishdan iborat bo'lib, har bir vazifani bajarish avvalgi ishini bajarishga asoslangan va shakllantirilgan muammoli holatni hal qilishga qaratilgan;

talabalarning faoliyati o'qituvchi tomonidan shakllantirilgan ba'zi muammoli holatni hal qilishdan iborat;

o'qituvchining o'quvchi bilan o'zaro aloqasi shundan iboratki, har bir vazifani shakllantirishda yoki uni hal qilishda o'qituvchi o'quvchining (agar kerak bo'lsa) faoliyatiga "aralashishi" mumkin.

Informatikani fanini maqsadli tanlangan vazifalar usuli yordamida o'qitishda informatikaning (fan sifatidagi) asosiy usuli informatika fanini o'qitishning maxsus usullari bilan bog'liq bo'lgan hisoblash eksperimenti ekanligini unutmaslik kerak (o'sha joyda). Bu quyidagi omillar bilan bog'liq: 1)

hisoblash eksperimenti informatika fanining metodologiyasi bo'lib, shu sababli ta'limotning ilmiy usullari (metodologiya) tamoyillariga asoslanadi; 2) oliy ta'lim muassasasida informatika fanini o'qitishning maqsadlari nafaqat ilmiy faktlar to'plamini, balki ilm-fanda ishlatiladigan ushbu faktlarni olish usullarini ham o'z ichiga oladi, dasturlash esa informatikada ishlatiladigan bilim olish usulini aks ettiradi. Shu bilan birga, V.V.Laptev, N. I. Rijova, M. V. Shvetskiyga ko'ra, biz "dasturlash" deganda tor ma'noda ma'lum algoritmlar oddiy kodlashga olib kelinadigan, keng ma'noda informatika metodologiyasi hisoblanadigan, ya'ni hisoblash eksperimentiga mos keladigan faoliyatni tushunamiz. Ta'lim jarayonida o'qitish usuli sifatida dasturlashni qo'llash imkoniyatini asoslash uchun ta'lim jarayonida namoyon bo'ladigan o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyati turlarini ajratish lozim. Talabaning faoliyati dasturlash - maqsadga ko'ra tanlangan dasturlash tili bo'yicha maqsadga ko'ra terilgan (o'qituvchi faoliyati) algoritmlarning ishlatilishi bo'lib, o'qituvchi va talabaning o'zaro hamkorligi esa dasturlash siklining texnologik "tugunlari"da amalga oshiriladi. Tizimli yondashuvda texnologik sikl: tahlil, loyihalashtirish, dasturlash, test, yig'ish zanjiri bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, yuqorida tavsiflangan o'qituvchi, talaba faoliyatining mavjudligi va ularning o'zaro faoliyati dasturlashni informatikani o'qitish usuli sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

G. D. Kirillova tomonidan taklif etilgan metodi, ta'lim usullarini tahlil qilish usuli va sxemasi xarakteristikasi rejasiga muvofiq, dasturlash ta'lim usuli sifatida quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: 1) ta'lim olishning amaliy usullari guruhiga kiradi (bilim manbai bo'yicha); 2) o'qituvchilar faoliyatining mazmuni o'quvchilarning amaliy faoliyatiga rahbarlik qilish hisoblanadi; 3) o'quvchilar o'quv faoliyatining mazmuni amaliy faoliyat hisoblanadi; 4) o'quvchilarning aqliy faoliyati va mustaqilligining mazmuni ham reproduktiv, ham qisman-qidiruvli yoki tadqiqotli bo'lishi mumkin; 5) o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan o'quvchilarning o'quv-ma'rifiy faoliyati mantig'i induktiv, deduktiv, induktiv-deduktiv bo'lishi mumkin; 6) o'qituvchi tomonidan o'quvchilar faoliyatini boshqarishning mazmuni bevosita yoki bilvosita boshqaruv bo'lishi mumkin. Yuqorida aytib o'tilganlarga shuni qo'shimcha qilish mumkinki, dasturlash jarayoni o'quvchilarning reproduktiv va ijodiy ishlarini o'z ichiga oladi, chunki dasturlash tili haqida aniq ma'lumotni ifodalamasdan (o'quvchilarning reproduktiv faoliyati), hatto eng oddiy dasturni yozish (talabalarning ijodiy faoliyati) ham qiyin masaladir.

Bundan tashqari, ushbu usulni grafalarda axborot modellashtirishni o'qitishda qo'llash chuqur ma'noga ega, chunki tegishli kursda o'rganish predmetini hisoblash eksperimentining metodologiyasi va unga mos keladigan faoliyat - dasturlash tashkil etadi.

Biz axborot modellashtirishga o'qitishda tadqiqot ishida batafsil bayon etilgan va asosida o'quv axborot modellaridan foydalanish ko'zda tutilgan namoyish namunalari usulini qo'llashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Axborot modellashtirishni o'rgatishda namoyish namunalari usulida quyidagilarni namoyish etuvchi o'quv axborot modellari yoki misollar qo'llaniladi: 1) grafalarda va daraxtlarda modellashtirishda qo'llaniladigan ma'lumotlar tuzilmalarini tanlangan dasturlash tili vositalari yordamida amalga oshirish; 2) mavhum ma'lumotlar tuzilmalarini tanlangan dasturlash tili yordamida amalga oshirish; 3) grafalar va daraxtlarda klassik algoritmlarni amalga oshirish; 4) modellashtirishning amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarida grafalar va daraxtlarda algoritmlarni qo'llash; 5) RTR(Raqamli ta'lim resurslari)ni ishlab chiqishda grafalarda algoritmlarni qo'llash.

Shuni ham ta'kidlash joizki, maqsadga ko'ra tanlangan vazifalarni hal etishning xususiy didaktik usuli va informatikani o'qitishning o'quv hisoblash eksperimenti, usul sifatida dasturlash va namoyish misollari usuli kabi maxsus usullari bilim manbai bo'yicha amaliy usullarga taalluqli bo'lib, birinchi navbatda, hal etiladigan vazifalar orqali o'zaro yaqin munosabatlarga egadir.

Axborot modellashtirishga o'qitishda ushbu usullardan tashqari, loyihalar usuli kabi pedagogik amaliyotga tatbiq etiladigan dolzarb va keng qamrovli ta'lim uslubidan foydalanish ham tavsiya etiladi. Hozirgi vaqtda loyiha ta'limi amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim modeli va omilkorlikni rivojlantirish usullaridan biri sifatida tan olingan metodologiyaga aylandi. Loyiha usuli deganda biz, mutlaqo haqqoniy, amaliy natija bilan his etiladigan, u yoki bu tarzda rasmiylashtirilgan muammoni (texnologiyani) batafsil ishlab chiqish orqali didaktik maqsadga erishish yo'lini tushunamiz. U ushbu natijalarni majburiy taqdim etish bilan o'quvchilarning mustaqil harakatlari natijasida muayyan muammoni hal qilishga imkon beradigan ta'lim va bilim olish usullarining ma'lum bir majmuini o'z ichiga oladi. Loyiha uslubining o'ziga xos xususiyati shundaki, u: 1) tadqiqotli ijodiy jihatda integratsiyalashgan bilimlarni, uni hal qilishning tadqiqot izlanishlarni talab qiladigan muhim muammolar/vazifalar mavjudligi; 2) kutilgan natijalarning amaliy, nazariy, kognitiv ahamiyati; 3) o'quvchilarning mustaqil (individual, juftli, guruhli) faoliyati; 4) loyihaning mazmunli qismini tuzish (bosqichma-bosqich natijalar ko'rsatilgan holda); 5) tadqiqot usullaridan foydalanishni ko'zda tutadi. Loyiha metodikasida olingan nazariy bilimlarni, kuzatuvlar ma'lumotlarini, muayyan mahsulotni yaratishdagi laboratoriya va eksperimental ishlarni qo'llash va uni taqdimot yoki muhokamada himoya qilishni nazarda tutiladi. Loyiha ta'limi loyiha konsepsiyasi, loyihani ishlab chiqish, loyihani amalga oshirish, yakunlash bosqichlarini o'z ichiga oladi. Axborot modellashtirishga o'qitishda vazifalardan biri bu o'quv kompyuter modellari va veb-resurs shaklida elektron ta'lim resurslarini loyihalash va ishlab chiqishni hal qilishda loyiha usulini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Talabalar mustaqil ravishda (yakka tartibda yoki juftlikda) loyiha konsepsiyasini

va amalga oshirilishini ishlab chiqadilar va bunda mahsulot - ta'lim resursi yaratilib, pedagogik loyihalashtirishning muhim muammolari o'rganiladi. Loyiha tadqiqiy va amaliy yo'naltirilgan (ustun faoliyat turi) yo'nalishga ega bo'lib, shaxsiy yoki juftlashgan monoproyekt sanaladi.

Ta'lim usullari va vositalarini tanlashning pedagogik jihatdan asoslangan usullarini ko'rib chiqamiz. Yetakchi ta'lim usullarini tanlashning ikkita yo'li mavjud. Bular: 1) ularning klassifikatsiyasi asosida o'qitish usullarini tanlash; 2) ta'limning ustun turini aniqlashga asoslangan usullarni tanlash. Bunda ta'lim turi deganda muayyan ta'lim usulining maqsadlari, mazmuni, ichki mexanizmlari va vositalari birligi tushuniladi.

Semiotik ta'lim modellari vazifalar tizimini o'z ichiga olgan bo'lib, unda faoliyatning predmet sohasi o'rganilayotgan materialga shaxsiy munosabat talab qilmaydigan ta'lim muammolari yoki vazifalarini matnda tushuntirish (yozma yoki verbal)ni o'z ichiga olgan muayyan ta'lim usullari doirasida ochib beriladi. Talabalarning ish birligini nutqli harakat - tinglash, o'qish, gapirish, yozish tashkil etadi.

Imitatsion ta'lim modellari o'quv vazifalari talabalarning belgilar tizimi sifatida matnlardan tashqariga axborotni bo'lajak professional faoliyat holatlariga bog'lash orqali chiqishini o'z ichiga oladi. Bu yerda bilim talabani o'zlashtiriladigan predmet sohasidagi shaxsiy ishtirokini aniqlaydigan ma'nolarga aylanadi. Bunday holatda ishning birligi predmet harakati bo'lib, uning maqsadi nafaqat matndagi mavjud axborotni o'zlashtirish, balki uning asosida ta'lim sohasidagi deyarli foydali samaraga ega bo'lishdir.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, mutaxassisning axborot-tahlil faoliyati bosqichlariga muvofiq grafalarda axborot modellashtirish kontekstida ushbu ta'lim usuli uchun vazifalar klassifikatsiyasini yaratishning ahamiyati aniqlashadi. Shuni esda tutish kerakki, vazifalar tizimi predmet sohasi spetsifikasini o'quv predmeti - hisoblash eksperimentini o'tkazish faoliyati sifatida aks ettiruvchi asosiy faoliyatni o'rganishga moslashtirilishi va o'rganilayotgan predmet sohasiga adaptatsiyalanishi, shuningdek, informatika o'qituvchisining professional faoliyati - RTRni yaratish jarayonidagi axborot-tahlil faoliyatiga yo'naltirilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Левитес, Д.Г. Практика обучения: современные образовательные технологии/ Книга для учителя / Д.Г. Левитес. - Мурманск, 1997. - 228 с.
2. Фомин, В.И. Развитие содержания подготовки к информационно-аналитической деятельности на основе семиотического подхода: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02 / Фомин Владимир Ильич. - Самара, 2009. - 52 с.
3. Щедровицкий, Г. и др. Педагогика и логика / Г. Щедровицкий и др. - М., 1993. - 416 с.
4. Мезинов, В.Н. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие / В.Н. Мезинов. - Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина, 2005. - 91 с.
5. Лаврентьева, Н.Б. Педагогические основы разработки и внедрения модульной технологии обучения в высшей школе: автореф. дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.08 / Лаврентьева Наталья Борисовна. - Барнаул, 1999. - 21 с.
6. Назаров, С.А. Педагогическое моделирование личностно-развивающей информационно-образовательной среды вуза / С.А. Назаров // Научная мысль Кавказа. - 2006. - Спецвыпуск № 2. - С. 69-71.
7. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / под ред. С.А. Смирнова. - М.: Изд-во «Академия», 2003. - 512 с.
8. Роберт, И.В. Толкование слов и словосочетаний понятийного аппарата информатизации образования / И.В. Роберт // Информатика и образование. - 2004. - № 5. - С. 22-29; № 6. - С. 63-70.
9. Селевко, Г.К. Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация / Г.К. Селевко. - М.: НИИ школьных технологий, 2005. - 144 с.
10. Уваров, А.Ю. Педагогический дизайн / А.Ю. Уваров // Ежедневная газета Издательского дома «Первое сентября» ИНФОРМАТИКА. - 2003. - № 30. - 32 с.

УДК:843(с52)

Расул СОАТОВ,
ЖДПИ тадқиқотчиси
E-mail: soatov1985rasul@gmail.com

ЖДПИ профессори, фал.ф.д. (DSc) А.Саитқосимов тақризи асосида

THE INFLUENCE OF MUTASAVVIF ALLOMAS ON MASHRAB'S WORK

Annotation

This article analyzes the work of the thinker Babarrahim Mashrab and the influence of mystical scholars on him.

Keywords: mashrab, mysticism, Movarounnahr, madman, enlightenment, scholar, Ofoqhoja, mullah Bazaar, hurricane, devon, spiritual, enlightenment, teacher, Sufi, guide.

ВЛИЯНИЕ МУТАСАВИФА АЛЛОМАСА НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАШРАБА

Аннотация

В данной статье анализируется творчество мыслителя Баборрахима Машраба и влияние на него ученых-мистиков.

Ключевые слова: машраб, мистицизм, Мовароуннахр, безумец, просветление, ученый, Офокходжа, мулла Базар, ураган, девон, духовное, просветление, учитель, суфий, проводник.

МАШРАБ ИЖОДИГА МУТАСАВВИФ АЛЛОМАЛАР ТАЪСИРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мутафаккир Бобораҳим Машраб ижоди ва унга мутасаввиф алломалар таъсири каби масалалар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: машраб, тасаввуф, Мовароуннахр, девона, маърифат, аллома, Офокхожа, мулло Бозор, хурфидрилиқ, девон, маънавий, маърифий, устоз, сўфийлик, йўлбошчи.

Кириш. Тасаввуф илми, унинг тариқатларидаги кенг қўламли таълимотлар узок ўтмишга эга бўлиб, илдизлари ниҳоят қадимий даврларга бориб тақалади. Ирфоний тасаввуфлар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг ўсиши билан бирга ўсиб ва ривожланиб келган.

Хурфидрилиқ кишанланган тоталитар тузум даврида, тасаввуф таълимоти, ундаги юксак инсоний ғояларга қарамадан, ўрта аср тузумининг дунёкараши ва меҳнаткашларни йўлдан оздириш мақсадида ишлаб чиқарилган сунъий таълимот сифатида қораланиб келиб, унга қарши аёвсиз кураш йўлга қўйилган эди. Аҳмад Яссавий, Хожа Ахрор каби тасаввуф таълимотининг буюк намояндalари камситилиб, уларга тухмат ва бўхтон тошлари отиларди[3:166].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бобораҳим Машраб мулла Бозор охунд ва Офокхожадан мукамал тасаввуфий таълим олди. Пирлар хизматини адо этиб, қийин, машаққатли синов йўлларини босиб ўтиб, Ҳаққа етишди ва тасаввуфнинг йирик вакили сифатида ўз ғазаллари ва «Мабдаи нур», «Кимё» асарларида бу ҳақ йўлни поклик, ҳалоллик ва Аллоҳга етишишнинг ягона воситаси деб тавсифлади.

Машраб бир шаҳарда муқим яшамади, балки шаҳарма-шаҳар, юртма-юрт кезиб, тасаввуфнинг буюк намояндаси сифатида шухрат қозонди. Ўз ғазаллари, «Мабдаи нур», «Кимё» асарларида бу таълимотни халқ орасида кенг тарғиб қилди.

Ҳар бир маърифатуллоҳга етишган комил, ориф инсонларнинг камолот даражаларига етишувларида олийқадр Қуръони карим, муборак ва муқаддас ҳадиси шариф ҳамда устози мукаммаллар айтиб ўтган ҳикматлар ва айниқса уларнинг ҳаёт тарзлари, йўллари қанчалик аҳамиятга эга бўлсалар, булар Машраб тақдирларида ҳам шунчалик аҳамият касб этдилар ва «қолими нуктадонлик», «пир хидояхон», «шухрати шеър бобида мўътабар»,

«хофиз хуш асар» каби даражаларга эришувларида улар устози аввал мақомида бўлдилар[1:20]. «Неча устози мукаммалларга бўлдум ҳамсафар» ва лекин «топмади боғи муродим нашъайи ишқдин самар», дея нола қилган Машраб илоҳий ишқ наҳидаси сирларидан воқиф этувчи Офокхожа даргоҳларидан ўз мурод-мақсадлари сари йўл топадилар: «ул мукамал қўлни тутди йўлда музтар бўлмадим», деб шукрона келтирадилар. Бу йўл сулуқат йўлидир. Бу йўл мурид учун пардаланган, муршид учун эса маълум босқичда ўтиб бўлинган бепарда йўлдир. Муршид муриднинг қўлидан тутмаса, бу йўлда унга раҳнамолик қилмаса, шубҳасизким, мурид адашади, ўзича биларман, деб ўйлаган йўлни йўқотади, гумроҳ бир кимса бўлиб қолади. Машраб учун Офокхожадек пир мукамални топиш жуда қийин кечган. Чунки Машраб бу йўлда «йўлни билмас омилларнинг кўзига ориф бўлиб» кўринган, аммо «ўзи манзилга етолмас нобинолар»ни, яъни ўзи кўр бўлатуриб, ўзгаларга йўлбошчилик даъвосини қилган ёлғоний, фарибгар, сохта пирларни - «нафс учун шайтон билан юрган гадолар»ни жуда кўп синаб кўрганлар[1].

Офокхожанинг мурид ва мушрифлари хондан то олим ва оддий халққача бўлган шахслар эди. У ана шулар билан биргаликда жуда кўп кишиларни ислом динига киритди, тасаввуфий йўлга эргаштириб борди.

Офокхожа ҳукмронлиги даврида тасаввуфнинг нақшбандия таълимотини давлат миқёсига олиб чиқди. Яъни давлатнинг ҳукмрон таълимотига айлантирди. Нақшбандия сулуқининг Шарқий Туркистондаги окимини яратди. 300 мингдан кўп мурид-мушрифлар орттирди, уларни ўз ғоялари учун хизмат қилдирди[1:12].

Офокхожа Хожа Аҳмад ибн Жалолиддин хожаги Косоний Даҳбедий Маҳдуми Аъзам (1461-1542), у муборак зотнинг ўғли Муҳаммад Имин (Хожа Калон) (вафоти 1005 (1596-97й.), у зотнинг ўғли Хожа Муҳаммад Юсуф (Мозор подшоҳ)нинг уч ўғлидан биринчиси –

Иноятллоххожа, иккинчиси Ҳидоятуллоххожа (Офокхожа вафоти 1694) ва учинчиси Вилояттуллоххожа бўлиб, Офокхожа Махдуми Аъзамнинг чеварасидир.

Саййид Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний эса Ўрта Осиё ва Шарқда Махдуми Аъзам хожаги Косоний, Даҳбедий тахаллуслари билан танилган тасаввуф ва унинг назарий-амалий муаммолари ҳақида 30 дан кўп асарлар ёзиб қолдириб кетган мутафаккир ва илоҳиятчи олим – ҳазратдир.

Офокхожа Қумулда, (Шарқий Туркистон) – 1625 туғилган, 1694 йил Қашқар вилоятининг Қўқўн қишлоғида вафот этган. Офокхожа ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенг хонлигида тахтда ўтирган хожаларнинг дастлабкиси. «Офок» («Ёруғ дунё» ёки «ёруғлик эгаси») «Офокхожа, яъни уфқлар, дунё кутби, олам хожаси, ягона авлиё» маъноларини ифодалаган. Хожа номи билан машҳурдир. Офокхожа ёшлигида отаси Муҳаммад Юсуф (ибн эшон Калон) билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 йилда Қашқарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги октоғлик хожаларга бош бўлган. 1670 йилда Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Офокхожа Қашқарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидagi (Хэсиизоулон) вилоятларида диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 йилда Тибетга бориб 2 йилга яқин яшаган ва бу ерда будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 йил Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 йил қалмоқлар томонидан Ёркенд тахтига ўтказилган. Бу узоққа чўзилмаган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафн этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон «Офокхожа мозори» деб номланиб, зиёрат масканига айланган.

Тадқиқот методологияси. Тасаввуф илмининг нуқтадон орифларидан бири, шубҳасиз Нажмиддин Комиловдир. Н.Комилов Шарқ тасаввуф тарихини, улуғ мутасаввиф алломаларининг тасаввуфий ғояларини, комил инсон ҳақидаги фикрларини теран таҳлил этган олимдир. Олимнинг Машраб жазбаси ҳақида «Қамоли нури раҳматман» илмий тадқиқий мақоласи улуғ шоир ва мутафаккирнинг тасаввуфий қарашларини ёритиб берувчи қимматли ишлардан бири деса бўлади. Н.Комилов Машраб Шарқ тасаввуф назарияси, таълимотига улкан ҳисса қўшган улуғ мутасаввифлар ҳаёти ва ижодини ўрганганлигини, уларнинг ишқ ҳақидаги дунёқарашини, ҳамма нарса сўнса-да, эскирса-да, аммо яратганга бўлган ишқ янада сайқал топиб, чексиз, чегарасиз инсонни яхшиликка, истиқболга қорлаб, қалбларни янгилаб туришлигини таъкидлаб ёзади: Машраб шеърятини синчиклаб мутоала қилинса, Илоҳнинг ўзи муҳаббат, унинг учқунлари, зарралари олам узра таралган, билим ҳам, маърифат ва ҳикмат ҳам, дину эътикод ҳам Ишқ туфайлидир. Ишқ Исони кўкка кўтарди, Мусони Тур тоғига чиқариб дийдор талаб қилди, исломни жорий этиб, Расулulloҳни меърож туни Парвардигор хузурига етаклади. Машраб шеърларида Вомиқ, Мажнун, Фарҳод, Боязид, Шиблий, Шамс Табризий, Аттор, Баҳоуддин Нақшбанд, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллоҷ номлари тилга олинган. Булар бу ишқ сипоҳийлари илоҳий нур парвоналари сифатида таърифланади. Бари Машраб қавмидан ажойиб муқаддас силсила! Илоҳиёт олами беҳудуд, чексиз бўлганидай ишқ ҳам чегарасиз, унинг ўтмиши, мозийси йўқ, у доим истиқболдир. Ақллар қарийди, жисмлар эскиради, ҳислар сўнади, аммо ишқ ҳамма вақт навқирон, Ҳақиқат ва эзгуликнинг ўзидай абадий. Шунинг учун шоир бемалол: «Намозу рўзадан кечкил, муҳаббатга бота кўргил» деб айтар экан,

қанчадан-қанча донишмандлар, уламову аъламларга қулги бўлган ўз қавми – «девоналар» аслида орифларнинг орифи эканини фахр билан таъкидлаб ўтади. Мутлақиятга восил бу руҳ соҳиби бошини Мансур каби дорга тутишга рози[4].

Таҳлил ва натижалар. Бобораҳим Машраб Мансур Ҳаллоҷ осилган дорни орзу этиб, худди шундай жазога мустаҳиқ бўлишни хоҳлаган. Чунки у Ҳаллоҷ ўлимида Ҳақ билан бирлашиб кетиш ғоясини кўрган.

Жаҳон маданияти тарихида улуғ кишилар бошидан ўтган фожиалар жуда кўп эди. Халилнинг ўтга ташлаб, Зикриёни арралаб ўлдирилиши, Насимийнинг териси шилиниб олиниши, Мансур Ҳаллоҷ ва Бобораҳим Машрабнинг дорга осилиши шулар жумласидандир. Бундай дахшатли фожиалар маърифатпарвар кишиларнинг ўзлари яшаб турган жамият ва ижтимоий тузумга бўлган муросасизликларининг натижаси эди.

Ҳусайн Мансур Ҳаллоҷ тақдиридаги муҳим воқеалар замонасининг олимлари диққатидан четда қолмаган эди. Жумладан, Абдулла Ансорийнинг «Манозил уссоирин», Фаридидин Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳотул – унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарларида Мансур Ҳаллоҷга оид маълумотлар алоҳида ўрин олган[5:18].

Ҳусайн Мансур Ҳаллоҷнинг кунияси Абулғайс араб ёки бошқа Байзодан эмас, балки айни форс Байзосидан эканлиги, шу билан унинг Ҳаллоҷ касбига (пахтани чигитдан ажратувчи) мутлақ алоқаси бўлмай балки дўсти туфайли унга Ҳаллоҷ лақаби қўйилганлигини уқтириб ўтади. Бу лақаб унга тобе бўлиб қолган.

Машраб Офокхожа Нақшбандий ҳазратларига эришгунича бошқа умрни яшаган бўлса, у зотни топганидан кейин бошқа бир умрни яшади, десак тўғрироқ бўлади. Ҳикмат булоқларининг шоир дилидан тилига оқиб чиқиши, ижодининг гуллаб-яшнаши, ҳатто, ихтиёрсиз ҳолда жазба касб этишида бу тариқат даргоҳининг хизмати улкандир. Шоир: «Магар васлингга етсам пири комилнинг дуосидин», деб бежиз айтмаган. Бу муборак йўлнинг арбоблари: «Тасаввуф авлиё бўлиш йўлидир, натижа сифатида йймон билан оламдан ўтишни таъминлайди»[2:], деганлар. Машраб ижодида айни ана шу эътироф ошкорадир: «Кимки пирни топти, давлати дунёву дин келди».

Хулоса ва таклифлар. Машраб шеърятининг ғоявий, фалсафий, ахлоқий замини-тасаввуф. Шоир ижодиётига доир тадқиқотларда унинг шеърлари онгли равишда ўз заминидан ажратилиб таҳлил қилинган. Натижада илоҳий ишқ моҳиятини очувчи фикру кечинмалар дунёвий муҳаббатга мансуб тасвирлар сифатида тавсия этилган. Машраб ижодиётидаги «антиклерикал мотивлар» ҳақида айtilган мулоҳазалар ҳам бирёклама, гоҳо жуда чалкашдир. Бунинг сабаблари изоҳланганда, икки жиҳатга алоҳида диққат қилиш керак бўлади. Биринчиси, давлат ва сиёсат микёсида динга қарши ҳужумнинг авж олдирилганлиги, иккинчиси, тасаввуф таълимотининг юзаки ўрганилганлигидир.

Машраби девони инсон сурати таҳоратигагина эмас, балки қалб, кўнгил таҳоратига кўп эътибор берадилар. Чунки одамнинг ташки кўриниши топ тоза, силлиқ бўлиши, аммо сийрати илон, чаёнлар билан тўлиб тошиб ётиши мумкин. Покиза хонадонга муттасил меҳмон келаверганидек, соф кўнгил уйига ҳам севги, садоқат, меҳр-муҳаббат, илҳом, раҳм-шафқат адолат, тўғрилиқ, саховат, ризолик, мардлик, илм, шукр, тавба, камтарлик, сабр, нур отлиқ илоҳий меҳмонлар турғун бўлиб келадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Юсупов Ж.. Уни девонаи Машраб дерлар. Машраб Девон. Тошкент, 2006 йил.
2. Махмуд Асъад Жўшон, “Ислон, тасаввуф ва ахлоқ”, таржимон Сайфиддин Сайфуллоҳ. “Истиклол”, Тошкент, 1999.
3. Мўмин Ҳошимхонов. Машраби мўътабар ўзум. Бобораҳим Машраб ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, ахлоқий мероси ва унинг илмий-бадний адабиётдаги талкини (XVII-XVIII асрлар). Учинчи жилд. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
4. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари. Тошкент, 1999.
5. Ҳамидхон Исломов. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида Мансур Ҳаллоҷ. Адабий Мерос. 1988, 4-сон.

Азиза ТУРАКУЛОВА,
Национальный университет Узбекистана
Преподаватель кафедры Социальная работа
E-mail: a.turakulova@nuu.uz

На основе рецензии Заведующей кафедры «Социальная работа» НУУз, проф. Н.М.Латиновой

TRAUMATIC EXPERIENCES OF POLYVICTIMISED AND ABUSED CHILDREN: THE EXPERIENCE OF INTERNATIONAL INVESTIGATION

Abstract

This article analyses the problem of experiencing the traumatic experiences of children who have ever been victimised and polyvictimised. The influence of different factors on the psychological state of children, in particular polyvictimisation and/or maltreatment, is considered. The paper presents the approaches of foreign authors to the study of the phenomenon of traumatic experiences, and presents the results of research on polyvictimisation and abuse.

Key words: child-parent relationships, polyvictimisation, child abuse, maltreatment, international research.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕЖИВАНИЯ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ОПЫТА ДЕТЬМИ, ПОДВЕРГШИМСЯ ПОЛИВИКТИМИЗАЦИИ И ЖЕСТОКОМУ ОБРАЩЕНИЮ: ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

В настоящей статье анализируется проблема переживания травматического опыта детей, которые когда-либо подвергались виктимизации и поливиктимизации. Рассматриваются влияние различных факторов на психологическое состояние детей, в частности, поливиктимизации и/или жестокого обращения. В работе представлены подходы зарубежных авторов к изучению феномена травматического опыта, приводятся результаты исследований по вопросам поливиктимизации и жестокого обращения.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, поливиктимизация, жестокое обращение с детьми, жестокое обращение, международные исследования.

POLIVIKTIMIZATSIYA VA SUIISTE'MOL QILINGAN BOLALAR TOMONIDAN TRAVMATIK TAJRIBANI BOSH DAN KECHIRISH XUSUSIYATLARI: XORIJIY TADQIQOTLAR TAJRIBASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zo'ravonlik va ko'p tazyiqlarga duchor bo'lgan bolalarning travmatik tajribasini bosh dan kechirish muammosi tahlil qilinadi. Bolalarning psixologik holatiga turli omillarning ta'siri, xususan, poliviktimizatsiya va suiiste'mol qilish ko'rib chiqiladi. Maqolada chet ellik mualliflarning travmatik tajriba fenomenini o'rganishga bo'lgan yondashuvlari, poliviktimizatsiya va suiiste'mollik masalalari bo'yicha tadqiqot natijalari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: bola va ota-ona munosabatlari, poliviktimizatsiya, bolalarga nisbatan zo'ravonlik, suiiste'mol, xalqaro tadqiqotlar.

Введение. Психологическое жестокое обращение, также известное как эмоциональное насилие или психологическая жестокость, является серьезной и широко распространенной формой жестокого обращения с детьми.

За последние десятилетия в мировых научных кругах особое внимание получило явление поливиктимизации, под которой подразумевается опыт нескольких типов виктимизации, таких как сексуальное насилие, физическое насилие, пренебрежение, издевательства и подверженность насилию в семье, по сравнению с несколькими эпизодами виктимизации одного и того же типа.

Понимание и работа над проблемой поливиктимизации имеет ключевое и решающее значение, поскольку виктимизация в отношении детей достаточно широко распространена и влечет за собой серьезные последствия.

Согласно данным, представленным Детским фондом Моник Берр, по оценкам американских ученых, 1 из 4 детей испытает какую-либо травму или виктимизацию до того, как им исполнится 16 лет [10]. Растет число исследований, которые показывают, что воздействие поливиктимизации более сильное, чем множественные события виктимизации или единственный вид виктимизации.

Исследования неблагоприятного детского опыта показало, что воздействие неблагоприятных событий в детстве (включая физическое, сексуальное и эмоциональное насилие, пренебрежение, дисфункцию в семье, насилие в семье, злоупотребление психоактивными веществами, психическое заболевание родителей или отсутствие родителя) являются сильными предикторами, проблем со здоровьем в более позднем возрасте и ранней смертности [10]. Такая виктимизация несет ответственность за различные последствия, связанные с физическим и психическим здоровьем, влияющие на детей во взрослом возрасте, включая задержку когнитивных функций, нарушение развития, плохую успеваемость, психические заболевания, злоупотребление психоактивными веществами, такие заболевания, как рак, и многое другое.

Литературный обзор (Literature review). Поливиктимизация представляет собой особую проблему для детей, которые испытывают трудности в отношениях со сверстниками, поскольку опекуны полагаются на поддержку. Дети, которые подвергаются жестокому обращению дома и в школе, могут подвергаться особому риску неадекватных результатов, поскольку у них нет надежной системы поддержки для оказания помощи [12, 14].

Ряд ученых отмечает, что дети, которым довелось пережить поливиктимизацию, с большей вероятностью испытают распад своей семьи в отличие от своих сверстников, которые не подвергались ей [6]. Кроме того, дети, подвергающиеся жестокому обращению, часто происходят из семей, которые социально изолированы от родственников, друзей и членов своего сообщества [9] и ощущают снижение поддержки со стороны семьи [14].

Кроме того, дети, подвергшиеся жестокому обращению, подвергаются повышенному риску серьезных проблем с психическим здоровьем [12, 17], множественные формы жестокого обращения являются скорее нормой, чем исключением [14]. По сравнению с одним типом межличностной травмы, поливиктимизация межличностного характера была связана с хроническими и неблагоприятными последствиями для развития ребенка (например, нарушение регуляции эмоций, трудности с вниманием и т. д.) из-за психологических и реляционных последствий для личности [4]. Межличностная травма создает дилемму для детей, поскольку они часто полагаются на поддержку со стороны родителей или опекунов.

В работе Stewart, S. L., Lapshina, N., & Semovski, V. (2021) указывается, что как правило, межличностные травмы возникают в результате жестокого обращения со стороны лиц, осуществляющие уход; при этом в исследованиях сообщается, что более 90% детей, подвергшихся жестокому обращению, становятся жертвами родителей [12, 15]. Чтобы безопасно взаимодействовать с опекунами, которые могут быть бесчувственными и неспособными помочь регулировать эмоции ребенка, ребенок может демонстрировать диссоциативный или неорганизованный стиль привязанности [4; 5].

Методология (Methodology). Конфликтные семейные отношения также влияют на отношения со сверстниками [8, 12]. Дети с надежной привязанностью, как правило, имеют позитивные ожидания в отношении своих социальных взаимодействий, что снижает вероятность того, что они будут участвовать в оскорблениях или издевательствах над другими людьми или становиться жертвами подобных издевательства [16]. Напротив, дети, перенесшие поливиктимизацию, могут демонстрировать более низкую самооценку [14] и испытывать трудности в межличностных отношениях и социальных контекстах. Поливиктимизация представляет собой особую проблему для детей, которые испытывают трудности в отношениях со сверстниками, поскольку опекуны полагаются на поддержку. Дети, которые подвергаются жестокому обращению дома и в школе, могут подвергаться особому риску неадекватных результатов, поскольку у них нет надежной системы поддержки для оказания помощи [14].

Жестокое обращение может выступать в качестве одной из основных причин подростковой депрессии. Это, в свою очередь, может привести к эпигенетическим изменениям, которые повышают риск депрессии среди подростков. Кроме того, подростки, подвергшиеся жестокому обращению, подвержены более высокому риску возникновения когнитивных проблем, чем их сверстники, которые не подвергались такому жестокому обращению.

При этом, возраст является немаловажным предиктором запуска такой стратегии как привязанности, в частности, у детей младшего возраста (в возрасте 4–7 лет) вероятность возникновения поливиктимизации выше по сравнению с группой в возрасте от 8 до 11 лет, о чем свидетельствуют результаты исследований Stewart, S. L., Lapshina, N., & Semovski, V. (2021), в которых выявлено,

что раннее детство, особенно в возрасте от 4 до 7 лет, является особенно чувствительным периодом, поскольку дети подвержены неадекватным последствиям жестокого обращения [12,] (Stewart et al., 2021; 5, 2016) и ранний опыт межличностной травмы негативно влияет на систему привязанности ребенка [11]. Маленькие дети в значительной степени полагаются на теплоту, чувствительность и безопасность со стороны тех, кто за ними ухаживает [15].

Таким образом, интервенционные подходы необходимы для поддержки развития отношений с доверчивыми людьми, которые могут обеспечить теплые, чувствительные связи, чтобы способствовать развитию безопасных стилей привязанности [12], учитывающая индивидуальные различия в зависимости от пола ребенка.

Анализ и результаты (Analysis and results). Предварительные исследования показывают, что представители мужского пола склонны демонстрировать более неорганизованный и ненадежный стиль привязанности по сравнению со сверстницами [12]. Даже в тех случаях, когда и мужчины, и девушки демонстрируют ненадежный стиль привязанности, мужчины, как правило, проявляют больше внимания, подрывного и агрессивного поведения, тогда как девушки проявляют больше поведения, пытаясь доставить удовольствие другим [12]. Благодаря развитию безопасных отношений с заботливыми опекунами можно добиться других улучшений, включая более подходящие подходы к разрешению конфликтов в межличностных отношениях (Stewart, Hirdes et al., 2015) с другими людьми, включая сверстников [1] поскольку у детей с ненадежным стилем привязанности часто формируются негативные системы представлений об окружающих, что создает трудности в формировании и поддержании межличностных отношений [4].

Кроме того, дети, которые пережили влияние межличностного интернационализованного поведения, также, как правило, демонстрируют более низкую социальную поддержку [4]. Ограниченная социальная поддержка и ограниченный доступ к поддерживающим ресурсам являются поддающимися изменению факторами риска, связанными с жестоким обращением с детьми [7]. Лица, обеспечивающие уход, которые имеют меньше контактов со своими социальными сетями, ощущают снижение поддержки со стороны семьи [7, 14], более социально изолированы [9] и подвержены повышенному риску чрезмерной родительской практики, которая может привести к жестокому обращению с детьми. Отсутствие неформальной поддержки может увековечить жестокое обращение с детьми, поскольку родители не имеют никакой помощи в воспитании детей [9]. Вмешательства также могут усилить неформальную поддержку в жизни детей, подвергшихся межличностной травме.

В работах Stewart, S. L., Lapshina, N., & Semovski, V. также приводятся результаты исследований C. Dugal, N. Bigras, N. Godbout, C. Bélanger, согласно которым, межличностная травма в детстве также была связана с расстройствами, связанными с употреблением психоактивных веществ [4, 12].

Исследователи J.D. Ford, B.C. Delker считают, что молодые люди, пережившие виктимизацию, могут испытывать негативные эмоции и могут прибегать к употреблению психоактивных веществ в качестве механизма выживания. Такие неблагоприятные последствия поливиктимизации могут усугубляться употреблением алкоголя и наркотиков [6]. Действительно, считается, что те молодые люди, которые подвергаются насилию в различных контекстах, имеют повышенный шанс использования неадекватных механизмов

выживания, таких как употребление психоактивных веществ, по сравнению с теми, кто подвергается виктимизации один раз [12, 13].

Обеспечение надлежащего лечения для детей, направленного на устранение основной травмы, может удержать их от употребления запрещенных веществ и алкоголизма и заняться самолечением. Кроме того, устранение основной травмы может снизить вероятность членовредительства, чтобы справиться с нарушением регуляции эмоций, учитывая суицидальные наклонности, членовредительство [6] и причинение вреда окружающим связаны с поливиктимизацией.

Считается, что травмы межличностного характера подвергают детей и молодежь большему риску развития суицидальных мыслей [12]. Поведение, причиняющее себе вред, может быть результатом поведения ребенка или подростка, моделирующего поведение своих опекунов [1], или служить методом саморегуляции невзгод, пережитых в результате жестокого обращения со стороны опекуна или сверстника [1]. Чтобы исследовать это, Тернер и соавт. (2012) провели исследование, изучающее кумулятивный эффект поливиктимизации на суицидальные мысли, используя выборку подростков. Они обнаружили, что подростки, пережившие виктимизацию сверстников и жестокое обращение со стороны опекунов, в 2,5 и 4,5 раза чаще испытывали суицидальные мысли соответственно [12, 14].

Дети и подростки, подвергшиеся жестокому обращению, могут быть раздражительными, импульсивными и негативно интерпретировать нейтральные стимулы в своем окружении по сравнению со своими сверстниками, которые не подвергались жестокому обращению [12, 6]. Кроме того, дети и подростки, подвергшиеся жестокому обращению или пренебрежению, с большей вероятностью совершат акт насилия, чем их сверстники, которые не подвергались жестокому обращению или пренебрежению [12, 6]. Имеются данные, свидетельствующие о наличии связи между переживанием виктимизации и тем, что человек совершает физическую и родственную виктимизацию по отношению к другим [13].

Исследования, описанные выше, демонстрируют нам, что возраст и пол влияют на распространенность суицидального поведения. Подростковый возраст, в частности, представляет собой этап развития, связанный с повышенной вероятностью несуицидального самоповреждающего поведения и самоубийства [2, 3, 12].

В частности, результаты исследования, проведенного Stewart, S. L., Lapshina, N., & Semovski, V., продемонстрировали различия между показателями представителей мужского и женского пола [12]. В частности, интересным для нас оказался тот факт, если склонность к агрессии у мужчин является скорее механизмом преодоления трудностей, самоповреждение, как правило, является способом, который представитель-

ницы женского пола используют для регуляции эмоций. Кроме того, для девушек более характерно испытывание интернализирующих проблем (депрессия, тревога), тогда как для молодых парней чаще проявляют экстернализирующие проблемы (противодействие, агрессия, неподчинение). Подходы вмешательства, которые объединяют различные реакции у мальчиков и девочек, имеют первостепенное значение для понимания стилей преодоления и неадекватных подходов при работе с травматическим опытом.

Кроме того, считается, что существуют половые различия между виктимизацией и поведением, наносящим вред другим, в результате типа пережитого насилия и его последствий. Мужчины, как правило, чаще становятся жертвами физического насилия, чем девушки-ровесники, что является фактором риска экстернализации поведения. Девушки, как правило, становятся жертвами сексуального насилия в большей степени, чем сверстники-мужчины, и это часто связано с интернализирующим поведением [12].

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations). Пагубные последствия межличностной поливиктимизации проявляются в нескольких сферах жизни детей и подростков. В нашей статье мы попытались показать, что поливиктимизация является фактором, связанным с привязанностью, межличностными конфликтами, проблемами неформальной поддержки, употреблением психоактивных веществ, риском причинения вреда себе и другим. Это означает, что поливиктимизированные дети подвергаются повышенному риску развития осложнений в этих соответствующих областях и требуют вмешательства из-за сложных потребностей, связанных с травмой. Чтобы обеспечить адекватный уход за этими детьми при контакте со службами поддержки в области психического здоровья, специалисты в области психического здоровья должны быть внимательны к этим областям, чтобы усилить усилия по планированию ухода. Кроме того, в этих областях следует учитывать пол и возраст ребенка или подростка.

Эти результаты, как правило, выступают свидетельством того, что конкретные подходы к планированию ухода основаны на индивидуальных потребностях ребенка в отношении предотвращения членовредительства [1, 6] употребления запрещенных веществ и алкоголизма [8, 12] необходим, учитывая повышенный риск для тех жертв, которые испытали поливиктимизацию.

Эмоциональные и поведенческие проблемы детей-жертв, вероятно, сложны и связаны со стадиями развития, полом, полом, а также с различными факторами риска и защиты, в связи с чем возникает необходимость для предоставления существенных возможностей для внедрения инновационных подходов к лечению в реальных условиях для наших наиболее уязвимых детей, молодежи и их семей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Arbeau, S.L. Stewart, P. Jordan, T. Smith, L. Theall, J.P. Hirdes, ..., K. Szczerbinska, *et al.* (2015). Social and peer relationships
2. J. Armiento, C.A. Hamza, S.L. Stewart, A. Leschied (2016). Direct and indirect forms of childhood maltreatment and nonsuicidal self-injury among clinically-referred children and youth. *Journal of Affective Disorders*, 200 (2016), pp. 212-217
3. R.C. Brown, S. Heines, A. Witt, E. Braehler, J.M. Fergert, D. Harsch, *et al.* (2018). The impact of child maltreatment on non-suicidal self-injury: Data from a representative sample of the general population. *BMC Psychiatry*, 18 (181) (2018), pp. 1-8, 10.1186/s12888-018-1754-3
4. C. Dugal, N. Bigras, N. Godbout, C. Bélanger. Childhood interpersonal trauma and its repercussions in adulthood: An analysis of psychological and interpersonal sequelae

5. Erozkan. The link between types of attachment and childhood trauma. *Universal Journal of Educational Research*, 4 (5) (2016), pp. 1071-1079, 10.13189/ujer/2016.040517
6. J.D. Ford, J.D. Elhai, D.F. Connor, C.B. Frueh (2010). Poly-victimization and risk of posttraumatic, depressive and substance use disorders and involvement in delinquency in a national sample of adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 46 (2010), pp. 545-552
7. B. Freisthler, M.R. Holmes, J.P. Wolf (2014). The dark side of social support: Understanding the role of social support, drinking behaviors and alcohol outlets for physical abuse. *Child Abuse & Neglect*, 38 (6) (2014), pp. 1106-1119, 10.1016/j.chiabu.2014.03.011
8. J. Klassen, C.A. Hamza, S.L. Stewart (2017). An examination of correlates for adolescent engagement in nonsuicidal self-injury, suicidal self-injury, and substance use *Journal of Research on Adolescence* (2017), pp. 1-12
9. Lyons et al., 2005 S.J. Lyons, J.R. Henly, J.R. Schuerman Informal support in maltreating families: Its effect on parenting practices *Children and Youth Services Review*, 27 (2005), pp. 21-38
10. Monique Burr Foundation (<https://www.mbfpreventioneducation.org/>)
11. P. San Cristobal, M.P. Santelices, D.A. Miranda Fuenzalida (2017). Manifestation of trauma: The effect of early traumatic experiences and adult attachment on parental reflective functioning. *Frontiers in Psychology*, 8 (449) (2017), pp. 1-9, 10.3389/fpsyg.2017.00449
12. Stewart, S. L., Lapshina, N., & Semovski, V. (2021). Interpersonal polyvictimization: Addressing the care planning needs of traumatized children and youth. *Child Abuse & Neglect*, 114, 104956.
13. T.N. Sullivan, A.D. Farrell, W. Klierer (2006). Peer victimization in early adolescence: Association between physical and relational victimization and drug use, aggression, and delinquent behaviours among urban middle school students. *Development and Psychopathology*, 18 (2006), pp. 119-137
14. H.A. Turner, A. Shattuck, D. Finkelhor, S. Hamby. Effects of poly-victimization on adolescent social support, self-concept, and psychological distress. *Journal of Interpersonal Violence*, 32 (5) (2017), pp. 755-780, 10.1177/0886260515586376
15. Valentino, 2017 K. Valentino. Relational interventions for maltreated children. *Child Development*, 88 (2) (2017), pp. 359-367, 10.1111/cdev.12735
16. M.A. Ward, K. Clayton, J. Barnes, J. Theule. The association between peer victimization and attachment security: A meta-analysis. *Canadian Journal of School Psychology*, 33 (3) (2018), pp. 191-211. 10.17.7/082957351715737
17. C. Widom. Long-term impact of childhood abuse and neglect on crime and violence. *Clinical Psychology (New York, N.Y.)*, 24 (2) (2017), pp. 186-202, 10.1111/cpsp.12194

УДК429.2 (551.8)

Ибодулло УЗОҚОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти

E-mail: Uzakov _ 73@list.ru

ТДПУ доценти, пед.ф. PhD, У.Юлдашев тақризи асосида

WAYS OF FORMATION AND IMPROVEMENT OF PEDAGOGICAL PROFESSIONAL COMPETENCE

Annotation

The uniqueness of professional activity is manifested in the spiritual life of society, the progress and interaction of people in production, and it is, in essence, a mirror of the essence of man, social life, lifestyle. After all, the professional development of the human person is part of his overall development. Therefore, the qualities of professional activity are based on the general laws of creativity and the composition of their field is reflected in the basis of professional training. This article discusses ways to shape and improve the professional competence of teachers.

Keywords: ability, talent, concept, education, upbringing, divergent, convergent, thinking, creativity, mental movement.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация

Своеобразие профессиональной деятельности проявляется в духовной жизни общества, прогрессе и взаимодействии людей в производстве и является, по сути, зеркалом сущности человека, общественной жизни, образа жизни. Ведь профессиональное развитие человека является частью его общего развития. Поэтому в основе качеств профессиональной деятельности лежат общие законы творчества, а состав их поля отражается в основе профессиональной подготовки. В данной статье рассматриваются пути формирования и повышения профессиональной компетентности учителей.

Ключевые слова: способность, талант, понятие, образование, воспитание, дивергентное, конвергентное, мышление, творчество, мыслительное движение.

ПЕДАГОГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛАНТИРИШ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация

Касбий фаолиятнинг бетақдорлиги, жамиятнинг маънавий ҳаёти, кишиларнинг ишлаб чиқаришдаги илғорлиги ва ўзаро муносабатларида намоён бўлади ҳамда у шунинг учун ҳам ўз моҳиятига кўра инсоннинг туб моҳияти, ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзининг кўзгусидир. Зеро, инсон шахсининг касбий ривожланиши, унинг умумий ривожланишининг бир қисмидир. Шунинг учун ҳам, касбий фаолият сифатлари ижодкорликнинг умумий қонуниятларига асосланишни ва ўз соҳасининг таркиб топиши касбий тайёргарлик замирида намоён бўлади. Ушбу мақолада педагог касбий компетентлигини шакллантириш ва такомиллаштириш йўллари ҳақида фикр билдирилган.

Калит сўзлар: қобилият, истеъдод, концепция, таълим, тарбия, дивергент, конвергент, тафаккур, креативлик, ақлий ҳаракат.

Кирриш: Республикаимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий тараққиёти ва айниқса, 2017-2021 йилларда мамлакатни ривожлантиришнинг Харакатлар стратегиясини амалга ошириш долзарб муаммо ҳисобланади.

Замонавий мутахассис ўз касбининг билимдони, уни келажакда юксалтира оладиган ва бу билан ўзи ҳам ижтимоий-иқтисодий тараққиётни ривожлантира оладиган шахс бўлмоғи даркор. Бундай касб эгасини тайёрлаш учун турли олий маълумотли кадрларни тайёрланаётган мутахассисларни ўқитадиган ва аниқроқ айтадиган бўлсак педагогик фаолият билан шуғулланадиган шахсларни вояга етказиш лозим бўлади.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш лозимки, педагогика назарияси, методика, амалиёт, дастурлар, ахборот воситалари ҳар қанча такомиллаштирилган, таълим - тарбия жараёни имкон доирасидан ортиқ жадаллаштирилган бўлмасин, иш самарасининг муваффақияти, кўп жиҳатдан касбий фаолиятни тўғри ташкил қилинишига, уни ташкил қилувчиларнинг шахсига боғлиқ эканлигини унутмаслик лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўқитувчилик фаолиятининг шахсий ва касбий хусусиятлари, функциялари, тузилмасини педагогик-психологик тадқиқ

қилган А.Н. Шербаков, Н.В.Кузмина, В.А. Сластёнинлар “Ўқитувчилик фаолиятининг йўналишларини”ни илмий назарий ва амалий жиҳатдан асослашга ҳаракат қиладилар. Бу эса ўқитувчилик касбининг шахсий ва касб-корга оид қирраларини ифодалашга имкон беради. Айниқса, В.А. Сластёнин ўзининг “Формирование личности учителя в процессе профессиональной подготовки” номли ўқув қўлланмасида педагогик фаолиятнинг қирраларини ишлаб чиққан [1].

Тадқиқот методологияси. Педагогларда касбий компетенцияни шакллантиришнинг умумий мақсади – педагогларнинг муайян соҳадаги касбий педагогик фаолиятида умумий илмий, касбий педагогик ва махсус компетенциялари ривожланиш жараёнини аниқлаш.

Касбий компетентлиқнинг бир нечта ривожланиш босқичлари мавжуд:

босқич. Бўлажак педагогик фаолият контекстида таянч компетенцияларни ривожлантиришга қаратилган.

Ижтимоий - гуманитар билимлар, жумладан педагогика соҳаси мутахассиси ишини таҳлил қилиш натижасида шундай турдаги фаолият учун хос бўлган таянч компетенцияларни ажратиш имконини берди. Булар қуйидагилар:

концептуал - касбий-педагогик фаолиятнинг назарий асосларини тушуниш, педагогика соҳасига оид умумий, фалсафий ва методологик ёндашувларни егаллаш;

инструментал - педагогик методлар ва малакаларга ега бўлиш;

ахлокий кадриятли - педагогик ишининг қабул қилинган меъёрлари, маънавий кадриятлари, унинг миссионерлик ва инсонпарвар йўналганлиги, педагогнинг ижтимоий масъулияти, жамиятнинг тараққиёти учун педагогик фаолиятнинг аҳамияти, болаликни ва алоҳида бир инсоннинг ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

интегратив – назария ва амалиётни, уларнинг ахлокий-методологик таркибини педагогик муаммоларни ҳал етишда уйғунлаштира олиш қобилияти;

контекстуал – педагогик фаолият амалга оширилган ижтимоий, маданий, ташкилий муҳитни тушуниш, педагогик жараёнда индивидуалликни намоён етишнинг ўзига ҳослиги;

адаптацияли – педагогик жараёнларнинг зиддиятларини, ижтимоий-педагогик ўзгаришлар характерини, воқеа-ҳодисалар ва одамлар ҳуқ-атворининг ўзгарувчанлигини олдидан кўра олиш, буларнинг ҳаммасига тайёр бўлиш қобилияти;

коммуникатив – замонавий ахборот оқимларидан, шахслараро коммуникациянинг ёзма ва оғзаки воситаларидан самарали фойдалана олиш, турли турли ижтимоий-ролли педагогик позицияларда диалогик мулоқот қила олиш, турли хил одамларнинг ўзига ҳослиги, позицияси ва фикрларини қабул қила олиш кўникмалари.

2-босқичда – таълим олувчиларнинг касбий-профессионал топшириқларга “шўнғиш” жараёни кечади. Бу топшириқларни ҳал етиш усулларни егаллаш орқали шакллантирилган таянч компетенциялар асосида базавий компетенциялар ҳосил қилинади. Бу босқичда базавий ва таянч компетенцияларнинг ўзаро сингиши (интеграцияси) рўй беради.

3-босқичда – базавий компетенциянинг таянч ва махсус компетенция билан ўзаро чамбарчас боғлиқ интеграцияси амалга оширилади. Шундан сўнг махсус компетенцияларнинг ривожланиш жараёни кеча бошлайди [2].

Педагогнинг махсус компетенциялари ривожланиш жараёни иш тажрибаси ва ўқув топшириқларини бажариш, ижодий иш ва лойиҳаларнинг ўзаро уйғунлиги, педагогик тадқиқотлар олиб бориш орқали кечади [3].

Яхлит олганда базавий компетенциялар замонавий педагогик фаолият асосий топшириқларни тушуниш, таянч компетенциялар еса шу топшириқларни ечиш алгоритмига ўтишни назарда тутати. Махсус компетенциялар еса алоҳида бир мутахассиснинг педагогик фаолият и мисолида базавий ва таянч компетенцияларнинг қўлланилишини кўрсатади [4].

Таҳлил ва натижалар. Умуман, педагогик тайёргарликка компетенцияли ёндашувнинг ўзига ҳос фарқланувчи томони таълим жараёнининг касбий-педагогик топшириқларни ҳал етишда аниқ (моддийлаштирилган ва субъектив) натижага еришишга йўналганлиги билан белгиланади [5].

Касбий компетентлик – мутахассис томонидан педагогик фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг егалланиши ва уларни амалда юқори даражада қўллаи олиниши.

Касбий компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларнинг егалланишини емас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутати.

Шунингдек, компетенция мутахассислик билимларини доимо бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, муҳим ижтимоий талабларни англай олишни, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллаи билишни такозо етади.

Касбий компетентлик қуйидаги ҳолатларда яққол намоён бўлади:

- мураккаб жараёнларда;
- ноаниқ вазифаларни бажаришда;
- бир-бирига зид маълумотлардан фойдаланишда;
- қутилмаган вазиятда ҳаракат режасига ега бўла

олишда

Касбий компетенцияга ега мутахассис:

- ўз билимларини изчил бойитиб боради;
- янги ахборотларни ўзлаштиради;
- давр талабларини чуқур англайди;
- янги билимларни излаб топади;
- уларни қайта ишлайди ва ўз амалий фаолиятида самарали қўллаи [6].

Қуйида касбий компетентлик негизида акс етувчи сифатларнинг моҳияти қисқача ёритилади [6].

1. Ижтимоий компетентлик – ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига егалик, педагогик фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш.

2. Махсус компетентлик – касбий-педагогик фаолиятни ташкил етишга тайёрланиш, касбий-педагогик вазифаларни оқилона ҳал қилиш, фаолияти натижаларини реал баҳолаш, БКМни изчил ривожлантириб бориш бўлиб, ушбу компетентлик негизида психологик, методик, информацион, креатив, инновацион ва коммуникатив компетентлик кўзга ташланади. Улар ўзида қуйидаги мазмунни ифодалайди: 1) психологик компетентлик – педагогик жараёнда соғлом психологик муҳитни ярата олиш, талабалар ва таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари билан ижобий мулоқотни ташкил етиш, турли салбий психологик зиддиятларни ўз вақтида англай олиш ва бартараф ета олиш; 2) методик компетентлик – педагогик жараёни методик жиҳатдан оқилона ташкил етиш, таълим ёки тарбиявий фаолият шакллари тўғри белгилаш, метод ва воситаларни мақсадга мувофиқ танлай олиш, методларни самарали қўллаи олиш, воситаларни муваффақиятли қўллаш; 3) информацион компетентлик – ахборот муҳитида зарур, муҳим, керакли, фойдали маълумотларни излаш, йиғиш, саралаш, қайта ишлаш ва улардан мақсадли, ўринли, самарали фойдаланиш; 4) креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндашиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига егалигини намоийш ета олиш; 5) инновацион компетентлик – педагогик жараёни такомиллаштириш, таълим сифатини яхшилаш, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга доир янги ғояларни илгари суриш, уларни амалиётга муваффақиятли татбиқ етиш; 6) коммуникатив компетентлик – таълим жараёнининг барча иштирокчилари, жумладан, талабалар билан самимий мулоқотда бўлиш, уларни тинглай билиш, уларга ижобий таъсир кўрсата олиш.

3. Шахсий компетентлик – изчил равишда касбий ўсишга еришиш, малака даражасини ошириб бориш, касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини намоён қилиш.

4. Технологик компетентлик – касбий-педагогик БКМни бойитадиган илғор технологияларни ўзлаштириш, замонавий восита, техника ва технологиялардан фойдалана олиш.

5. Екстремал компетентлик – ғавқулотда вазиятлар (табiiй офатлар, технологик жараён ишдан чиққан) да,

педагогик низолаз юзага келганда оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига егалик.

Педагогнинг мутахассис сифатида: - аниқ мақсад, интилиш асосида педагогик жараёни такомиллаштириш; - педагогик жараён самарадорлигини, ўзининг ишчанлик фаоллигини ошириш; - изчил равишда янгиланиб бораётган педагогик билимларни ўзлаштириш; - илғор технология, метод ҳамда воситалардан хабардор бўлиш; - фаолиятига фан-техниканинг сўнгги янгилекларини самарали тадбиқ этиш; - касбий кўникма ва малакаларини такомиллаштириш; - салбий педагогик низоларнинг олдини олиш, бартараф этиш чораларини излаш йўлида олиб борадиган амалий ҳаракати унинг ўз устида ишлашини ифодалайди [7].

Хулоса ва таклифлар. Педагогларнинг ўз устиларида изчил, самарали ишлашларида фаолиятга лойиҳали ёндаша олишлари қўл келади. Уларнинг лойиҳали ёндашув асосида қуйидаги моделни шакллантира олишлари мақсадга мувофиқдир. Моделда ўз устида ишлаш босқичлари ва ҳар бир босқичда амалга ошириладиган вазифалар қайд этилади. Ҳар бир босқич учун белгиланган вазифаларнинг самарали ҳал этилиши

навбатдаги босқичга ўтиш имконини беради. Маълум босқич вазифалари ҳал этилгач, педагог бу ҳолатни алоҳида бандда қайд этади

Педагогнинг касбий компетентликка ега бўлишида ўзини ўзи таҳлил қила олиши ҳам аҳамиятли саналади.

Ўзини ўзи таҳлил қилиш педагог томонидан педагогик фаолиятда ташкил етаётган ўз амалий ҳаракатлари моҳиятининг ўрганилишидир. Ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали педагог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига ега бўлади. Зеро, педагогларнинг касбий компетентлик сифатларига ега бўлишида уларнинг ўз-ўзини баҳолаш малакаларига егалиги ҳам муҳимдир.

Ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали педагог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига ега бўлади. Зеро, педагогларнинг касбий компетентлик сифатларига ега бўлишида уларнинг ўз-ўзини баҳолаш малакаларига егалиги ҳам муҳимдир.

Формулага кўра, қандайдир ютуққа еришгач, шахс томонидан ўзини ўзи юқори баҳолаш (ютуқлар ҳиссасини ошириш) ёки ўзига нисбатан кўяётган талабларни пасайтириш рўй беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Авлиёкулов Н.Х. Ўқитишнинг модул тизими ва педагогик технологиянинг амалий асослари. Бухоро, 2002.
2. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. - Тошкент ТДПУ, 2003, 51-бет
3. Аль Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма-Ата, «Наука», 1973, 11- с.
4. Арипов М., Ҳайдаров А. Информатика асослари. - Тошкент, «Ўқитувчи», 2002, 429 б.
5. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения М., «Педагогика», 1995.
6. Смышляева, Л. Г. Педагогические технологии активизации обучения в высшей школе / Л. Г. Смышляева, Л. А. Сивицкая. – Томск : Издательство ТПУ, 2007. – 195 с.
7. Fives, H., & Buehl, M. M. (2008). What do teachers believe? Developing a framework for examining beliefs about teachers' knowledge and ability. Contemporary Educational Psychology, 33, 134-176.

Dildoraxon ULMASOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti
Dildora04.30@mail.ru

TDPU professori, psix.f.d. B. Umarov taqrizi asosida

YOSHLARDA VIRTUALLASHUVNING SALBIY OQIBATLARINI OLDINI OLISHDA EMOTSIONAL INTELEKTNING AHAMIYATI

Аннотация

Maqolada virtuellashuvning mohiyati, ko'rinishlari bayon etilib, uning yoshlar orasida ommalashishi sabablari tizimli tahlil etiladi. Virtuallashuvning yoshlar turmush tarzi, ongi, xulq-atvori ruhiy holatiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini oldini olishda shaxs emotsional intellektini rivojlantirishning ahamiyati bayon etilib, shunga muvofiq yechimlar berilgan. Maqolada kuzatish hamda nazariy tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: virtuellashuv, eskapizm, ehtiyojlar, homo virtualis, qaramlik, ludamaniya, emotsiya, emotsional intellekt.

THE IMPORTANCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PREVENTING THE NEGATIVE EFFECTS OF VIRTUALIZATION IN YOUTH

Annotation

The article describes the problems and manifestations of virtualization and analyzes influence on young people. The importance of developing emotional intelligence in preventing the negative impact of virtualization on the lifestyle, consciousness, and behavior of young people has been highlighted.

The article uses methods of observation and theoretical analysis.

Key words: virtualization, escapism, demands, homo virtualis, addiction, gambling, emotion, emotional intellect.

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ НЕГАТИВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ВИРТУАЛИЗАЦИИ В МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье описываются проблемы и проявления виртуализации, анализируется влияние на молодежь. Подчеркнута важность развития эмоционального интеллекта в предотвращении негативного влияния виртуализации на образ жизни, сознание и поведение молодежи.

В статье используются методы наблюдения и теоретического анализа.

Ключевые слова: виртуализация, эскапизм, потребности, хомо виртуалис, аддикция, лудамания, эмоция, эмоциональный интеллект.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlardan 4,20 milliard foydalanuvchi foydalanadi. Qayd etilishicha, oxirgi bir yilda tarmoq foydalanuvchilari soni 13 foizga oshgan. Foydalanuvchilar o'rta hisobda bir kunda 2 marta ijtimoiy tarmoqdagi profillarini tekshiradilar. Ularning 195 nafar virtual do'sti bor. 75 foiz foydalanuvchi esa oyda bir marta bo'lsa ham onlayn amalga oshiradi.

7 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar umrida bir marta bo'lsa ham onlayn o'yinlar o'ynab ko'rgan. Ushbu ko'rsatkichlar yildan yilga ortib bormoqda. Pandemiya sabab ham virtual muloqot, onlayn ta'lim hamda xaridlar yoshlar hayotiga chuqurroq kirib keldi. Virtuallashuvning mohiyati nima, uning yoshlar hayotidagi ahamiyati qanday kabi savollarga quyida javob berishga intilamiz.

"Virtual" atamasi lotincha "virtualis" so'zidan olingan bo'lib, muayyan bir sharoitlarda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan holatga nisbatan ishlatiladi. virtuallashuv deganda, kibermakon orqali amalga oshiriladigan har qanday faoliyat tushuniladi. Ushbu faoliyat muloqot, o'yin, ta'lim yoki foydalanuvchining ishini yengillashtirish yoki ko'ngil ochishga xizmat qiluvchi tamoshalar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bugungi kunda virtuallashuv yoshlar hayotida shu qadar chuqur o'ringa ega bo'ldiki, endi ular real hayotdagi do'stlaridan ko'ra virtual do'stlariga ko'proq ishonadigan, biror narsa xarid qilishdan oldin ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining fikriga quloq tutadigan, onlayn o'yin

hamda muloqotlar uchun soatlab vaqtini sarf etishga tayyordirlar.

Virtuallashuvning yoshlar hayotiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini quyidagilarda ko'rish mumkin:

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarga qiziqish doiralari mushtarak tenqurlari bilan tanishish, birgalikda dunyoqarashini o'stirish imkonini beradi;

Onlayn o'yinlarni to'g'ri tanlagan holda me'yorida o'ynash diqqat hamda xotirani kuchaytirib, tafakkur operatsiyalari bo'lmish taqqoslash, tahlil etish ko'nikmalarini rivojlantiradi, noodatiy fikrlash malakalarini shakllantiradi;

Internetdagi axborot resurslar manbaasi bilimni rivojlantirish, qolaversa, izlangan ma'lumotlarni tez hamda oson topishga ko'mak beradi;

Onlayn xarid, onlayn to'lov kabi turli xizmatlar vaqtini tejashda eng yaxshi vosita sifatida xizmat qiladi;

Video, audiolarni ko'rish, yuklab olishning imkoni ham yangi axborotlarni tezda qabul qilish, xordiq chiqarishda yaxshi vositadir;

Onlayn ta'lim ham o'qituvchi hamda o'quvchi uchun qo'shimcha imkoniyatdir.

Shuni aytish mumkinki, bugungi kunda o'zining muayyan vaqtini virtual olamda o'tkazib, madaniy, ijtimoiy ehtiyojlarining shu orqali qondiruvchi yoshlar qatlami shakllanib ulgurdi. Virtualizatsiyaning eng muhim yakunlaridan biri sifatida homo virtualis - asosiy qadriyatlarini virtual olamda o'r o'rini topishga qaratilgan shaxs tipi

yuzaga kelganligini aytish mumkin. (Hocov, 1994) Ushbu shaxs tipi "Men"ni internet orqali, o'zi kabi homo virtualis do'stlari yordamida topishga intiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, homo virtualis shaxs tipi bolalar va o'smirlar orasida ko'proq uchragan ekan. Sababi 10-15 yoshdagi bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchi, motivatsiyasi yetarli bo'lmaydi, shu bilan birga asil ehtiyojlarini farqlay olmaydigan bo'lishadi. Virtual reallik bilan real olam orasidagi chegarani buzish yoshlar orasida turli psixologik muammolarni paydo qiladi. Quyida shularni tahlil etishga urinamiz:

1. Eskapizm ingliz tilidagi "escape" so'zidan olingan bo'lib, "qochmoq" degan ma'noni anglatadi. Bunda shaxs zerikarli, yoqimsiz hayotidan qochib, xayoliy yoki ko'ngilochar faoliyatga sho'ng'iydi. Eskapizmning turli adabiyotlarni mutolaa qilish, serial ko'rish, onlayn o'yinlar o'ynash, ijtimoiy tarmoqlardan haddan ortiq foydalanish kabi ko'rinishlari mavjud. So'nggi yillarda yoshlar orasida eskapizm ijtimoiy tarmoqlarda o'tirish hamda onlayn o'yinlar o'ynash kabi ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Yoshlar orasida eskapizm holatlari kelib chiqishining asosiy sabablaridan biri shaxsda emotsional intellektning pastligidir.

X. Vaysbax va U. Daks esa emotsional intellektni o'z emotsional hayotini "intellektual" boshqara olish layoqati deb tushuntiradi. D.Goulmen esa uni 4ta komponentga bo'ladi.

- O'z-o'zini anglash (emotsional o'zini anglash, o'ziga adekvat baho berish va o'ziga ishonch)

- O'z-o'zini nazorat (emotsionalarni, ochiqlikni, moslashuvchanlikni nazorat, g'alabagga, tashabbuskorlikka, optimizmga bo'lgan intilish)

- Ijtimoiy xushyorlik (hamdardlik, ehtiyotkorlik)

- Munosabatlarni boshqarish (o'zini mukammallashtirishdagi g'ayrat, ta'sir ko'rsatish, yordam qilish, ijobiy o'zgarishlarga harakat qilish, nizolarni boshqarish, guruhviy ish hamda hamkorlik).

O'zini yaxshi nazorat qila olmaydigan, ijtimoiy munosabatlarga kirishishda qiynaladigan shaxsning eskapizmdan aziyat chekish ehtimoli yuqori.

2. Internetga qaramlik (Addiksiya) psixikadagi buzilishining bir ko'rinishi bo'lib, foydalanuvchi onlayn bo'lmagan payt doim tarmoqqa kirishga bo'lgan kuchli xohishni his etadi. Internetga qaramlikning belgilari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Har doim internetga kirishga bo'lgan xohishining mavjudligi hamda tashqi omillar bunga halaqit bersa, asabiylashish holatlari;

- Diqqat konsentratsiyasining buzilishi;

- Foydalanuvchi tarmoqdaligida qanday vaqt o'tganini bilmay qolishligi;

- Real hayotdagi muvoqotlardan qochish. (Kuss DJ, Griffiths MD, Karila L, Billieux J, 2014)

Internetga qaramlik bugungi kunda global ijtimoiy-psixologik muammoga aylanib ulgurdi. Boisi addiksiya faqat bolalarda emas, ularning ota-onalarida ham kuzatilmoqda. Sir emaski, yoshlar orasida kundan kunga totalizatorlar, ijtimoiy tarmoqlarga qaramliklar kelib chiqishi natijasida suitsidlar soni kun sayin oshib bormoqda. Bu kabi ayanchli oqibatlarni to'xtatish uchun internetga qaramlik kelib chiqishining psixologik omillardan biri real hayotdagi muammolarni mustaqil hal qila olmaslik. Inson psixikasi shunday tuzilganki, u noaniq narsalardan qochadi. Agar hayotiy qiyinchiliklar uning ongiga og'irlik qilsa, u virtual olamdan panoh qidira boshlaydi. Odatda internetga qaramlik psixologik muammosidan aziyat chekadiganlar o'z his-tuyg'ularini boshqarishga qiynaladigan, salbiy emotsiyalarini bostirish uchun virtual olamdan panoh tilaydigan bo'lishadi. Bunday shaxslar hayotida yuz bergan omadsizliklari o'rnini onlayn

o'yinlardagi g'alaba bilan yoki salbiy emotsiyalarini ijtimoiy tarmoqda tajovuzkor ruhdagi izohlar bilan yozish bilan bostirishga urinishadi. Yuqoridagi holatlar kelib chiqishining oldini olish uchun yoshlarda emotsional madaniyatni oshirish muhimdir. Agar shaxs stressli vaziyatlarda o'zini qanday boshqarishni bilsa, oldiga maqsadlar qo'yib uniga erishish malakasi shakllangan bo'lsa, o'zi va o'zgalar emotsiyasini tushuna olsa bu kabi qaramlik holatlari kelib chiqishi kuzatilmaydi.

Bundan tashqari shaxsda o'z-o'zini namoyon etish ehtiyoji ehtiyojlar piramidasida eng yuqori o'rinda turadi. (Maslow, 2011) Uni qondirish ham murakkabdir. Shaxs oldiga qo'ygan maqsadlariga erishganda, yangi bilimlarni egallaganda ushbu ehtiyojini qondirganini his eta oladi. Tabiiyki, bu ehtiyojni qondirish uchun maqsadga erishish yo'lidagi yoqimsiz to'siqlarni bosib o'tish lozim. Ko'pchilik buning uddasidan chiqa olmaydi. Lekin virtual olamda bu ancha oson. Ko'zlangan maqsadga yetish uchun biror tugmani bosish yoki tasmani yangilash kifoya. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish – baxt gormoni ham deb ataluvchi dofamin neyromediatorining ishlab chiqarilishiga turtki bo'ladi. Dofamin biror ishni yaxshi bajarganda, maqsadlarga erishganda ajraluvchi gormon bo'lib, endi psixika maqsadga erishish uchun unchalik ko'p harakat qilmaydi, birgina tugmani bosish kifoya qilishi mumkin. Natijada ong dangasa bo'lib qoladi, kattaroq maqsadlarni amalga oshirish uchun motivatsiya topa olmaydi;

O'ziga bo'lgan bahoni oshirish, o'z "men"ni namoyon etish istagi ham ijtimoiy tarmoqqa qaramlikka sabab bo'luvchi omillardan biridir. Boisi real hayotda unchalik muvafaqqiyatga erisha olmagan ko'p yoshlar onlayn o'yinlarda yutish yoki xilma-xil suratlarini namoyish etish orqali o'zlarini namoyon qilishga intiladilar.

Asosiy omillarni tahlil asosida virtualshuvning yoshlarga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlarni bartaraf etish uchun, avvalo ularning emotsional intellektini oshirish talab etiladi. Bu uchun quyidagi yechimlarni taklif etamiz.

- Ota-onalar farzandlari bilan ilk bolalik davridanoq juda ko'p muloqot qilishi, ularni tinglashi, hissiyotlarini to'g'ri ifodalashida ko'maklashishi, e'taklar so'zlab berish orqali stresli vaziyatlarni yengib o'tishda ko'mak berishi lozim.

Yoshlarda tanqidiy fikrlash shu orqali axborotlarni saralay olish, aniqroq aytganda, axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirish lozim.

Ta'lim muassasalar qoshida internetga qaramlikning darajasini aniqlab, turli psixologik metodlar, sotsial psixologik treninglar orqali davolaydigan klublar tashkil etilishi kerak. Klub psixologlari vaqtini boshqarish (Time menegment), oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishga ko'mak beruvchi, real hayotda muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi, hissiyotlari bilan garmoniyada yashashiga ko'mak beruvchi trening ishlanmalarini ishlab chiqishi lozim. Chunki yoshlar o'zi va o'zgalar emotsiyalarini tushunish, stresni boshqarish (ingliz tilida stress coping), vaqtdan unumli foydalanish (time menegment), maqsadlar qo'yish va unga erishish, mustaqil qarorlar qabul qilish malakalariga ega bo'lsa, virtualshuvning inson psixikasiga ko'rsatadigan salbiy ta'siridan himoyalanihlari mumkin.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, virtualshuv hayotimizga tobora chuqur kirib borayotgan, insoniyat og'irini yengil qilayotgan, shu bilan birga unga avval duch kelmagan ijtimoiy, psixologik, fiziologik muammolar bilan yuzlashtirayotgan jarayondir. Ushbu jarayonning salbiy ta'siridan himoyalanihlari uchun inson, avvalo o'z ehtiyojlari, his tuyg'ularini to'g'ri anglashi, stresli holatlarga bardoshli bo'lishi talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Maslow A.. Hierarchy of Needs: A Theory of Human Motivation. www.all-about-psychology.com (January 16, 2011)
2. Афанасьева В.В. Тотальность виртуального / В.В. Афанасьева. Саратов, 2005.
3. Вайсбах, Х. Эмоциональный интеллект / Х. Вайсбах, У. Дакс. – М.: Лик Пресс, 1998. – 160 с.
4. Kuss DJ, Griffiths MD, Karila L, Billieux J. Internet addiction: a systematic review of epidemiological research for the last decade. *Curr Pharm Des.* 2014;20:4026–4052. [PubMed] [Google Scholar]
5. Иванов Д.В. Виртуализация общества / Д.В. Иванов. СПб., 2000; Гасилин В.Н. Виртуализация социума / В.Н. Гасилин, Л.А. Тягунова. Саратов, 2007.
6. Жичкина, А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Э/р]. – Р/д: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>.
7. Лоскутова, В.А. Интернет-зависимость как форма нехимических аддиктивных расстройств: автореф. дис. ... канд. мед. наук. – Новосибирск, 2004 [Э/р]. – Р/д: //URL: <http://user.lvs.ru/vita/avtoreferat.htm>
8. Корнеева Е. Компьютерная зависимость: "бермудский треугольник" за углом. Мир семьи.-2005.
9. Носов Н.А. Психологические виртуальные реальности / Н.А. Носов. М., 1994; Технологии виртуальной реальности. Состояние и тенденции развития / Под ред.
10. Qo'shayev U. Axborot iste'moli madaniyati. Toshkent: "Ekstremum-press" nashriyoti, 2013.
Спиркина, Т.С. Особенности эмоционально-личностной сферы пользователей сети Интернет, склонных к Интернет-зависимости // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2011. – № 6 [Э/р]. Р/д: URL: <http://medpsy.ru>.

Дилбар ФАЙЗИХОДЖАЕВА,
Ўзбекистон миллий университети доценти
E-mail: fayzdilbarhon@mail.ru

ф.ф.д., проф. Б.О. Тўраев тақризи асосида

FALSE ARGUMENTS AND FALSE IN ARGUMENTATION

Abstract

Finding out the truth value of information is essential in the process of communication. It is known that the information of the global information world has different truth values such as: true, false, plausible, partially true, partially false or indefinite. The problem of lies has always had a certain place in social relations and in human consciousness. Why do people lie? What is a lie? Is it possible to substantiate a false statement? What is the reason for presenting false information as true?

With the advent of human society, such questions have been the cause of many disputes and discussions in philosophical, ethical and religious teachings. In this article, we tried to find answers to the above questions.

Key words: information, truth, lie, argument, argumentation, communication, communicant, communicator.

ЛОЖНЫЕ АРГУМЕНТЫ И ЛОЖЬ В АРГУМЕНТАЦИИ

Аннотация

Выяснение истинностного значения информации имеет существенное значение в процессе коммуникации. Известно, что информации глобального информационного мира имеют различные истинные значения, такие как: истина, ложь, правдоподобно, частично истинно, частично ложно или неопределенно. Проблема лжи всегда имело определенное место в социальных отношениях и в человеческом сознании. Почему люди лгут? Что такое ложь? Возможно ли обосновать ложное утверждение? В чем причина преподнесения ложной информации, как истинной? С возникновением человеческого общества подобные вопросы были причиной многих споров и обсуждений в философских, этических и религиозных учениях. В этой статье мы постарались найти ответы на вышеизложенные вопросы.

Ключевые слова: информация, истинно, ложно, аргумент, аргументация, коммуникация, коммуникатор, коммуникант.

ЁЛҒОН АРГУМЕНТЛАР ВА АРГУМЕНТЛАШДА ЁЛҒОН

Аннотация

Коммуникация жараёнида ахборотнинг чинлик қиммати аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, глобал ахборот оламидаги маълумотлар чин, ёлғон, ҳақиқатга яқин, қисман чин, қисман ёлғон каби чинлик қимматига эга. Ёлғон муаммоси ижтимоий муносабатларда ва инсонлар онгида ҳаммавақт муҳим ўрин тутган. Нима учун инсонлар ёлғон гапирадилар? Ёлғон нима ўзи? Ёлғон фикрни ҳам асосласа бўладими? Ёлғон ахборотнинг рост деб тақдим қилинишининг сабаби нимада? Бу каби саволлар инсоният жамияти пайдо бўлибдики, фалсафий, ахлоқий, диний таълимотлар доирасида қўлаб муҳокама қилинган, баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Биз ушбу мақоламизда юқоридаги саволларга жавоб излашга ҳаракат қилдик.

Калит сўзлар: ахборот, чин, ёлғон, аргумент, аргументлаш, коммуникация, коммуникатор, коммуникант.

Кириш. XXI асрга келиб, инфорацион технологияларнинг такомиллашуви, аҳоли катта қисмининг ахборот алмашинувида кўпроқ истеъмолчи сифатида фаол иштирок этишига сабаб бўлмоқда. Ахборотни қабул қилувчиларни унинг чинлик қийматидан қўра, ўзларининг талабларига мос келиши кўпроқ қизиқтирмоқда[5,4]. Натижада ёлғон маълумотларнинг кенг тарқалиши жамият аъзоларининг онгини чалғитиш учун шароит яратмоқда. Инсоннинг кундалик тажрибаси ёлғон ҳамма вақт ҳам қисқа муддатли коммуникатив акт эмаслигини тасдиқлайди. Баъзан ёлғончининг ёлғони тез ошқор бўлиб, ҳақиқат қарор топса ҳам, унинг адресатга (тингловчига) ва ёлғон гапираётган одамнинг ўзига таъсири узок муддатлидир. Бу таъсир ишончининг йўқолиши, низонинг келиб чиқиши, “қўнғил қолиши” (муносабатларнинг совуқлашуви) кабиларда намоён бўлади. Шу сабабдан ҳам Президент Ш.Мирзиёев “инсоннинг қалби, мияси, онгу тафаккури ҳеч қачон ахборот олишдан, фикрлашдан, таъсирланишдан тўхтамайди. Демак, унга доимо маънавий озиқ керак. Агар шу озиқни ўзи яшаётган муҳитдан олмаса ёки бу муҳит уни қониқтирмаса, нима бўлади, айтишлар? Бундай озиқни у аста-секин бошқа ёқдан излайди. Шунга йўл

бермаслигимиз керак”[4] -деб, таъкидлайди. Дарҳақиқат, агар инсон ўз муҳитидаги ахборотларнинг чинлигига шубҳа қилса, уларни ёлғон деб баҳоласа, унда ахборотларнинг бошқа манбаларини излайди. Ахборотнинг чин ёки ёлғонлигини аниқлаш мумкинми? Ахборотнинг ёлғон бўлиши нималарга боғлиқ? Мақолада бу саволларга имкон қадар жавоб изланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Аргументлашда ҳақиқат ва ёлғон муаммосининг тадқиқи Аристотелнинг “Софистик раддиялар ҳақида”асарида фикр юритиш жараёнида вужудга келадиган хатоаларни таҳлил қилишдан бошланган. Шунингдек, унинг “Топика”, “Риторика” асарларида ҳам бу масала қисман тадқиқ қилинган. Ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирлари ҳам бу масалани мантиқ илми ва нотиклик санъати нуқтаи назаридан таҳлил қилишган. Ғарб фалсафаси вакилларида М.Монтень, Ф.Бэкон, А.Шопенгауэрлар ҳақиқатга эришишда тўққинлик қилувчи ҳолатларни батафсил ўрганишган. Немис файласуфи И.Кант фикрича, ҳақиқатнинг бузилиши ёлғондир. У ўз фикрига бир қанча аниқликлар киритиб, ёлғоннинг қуйидаги қўринишларини аниқлаган:

- ҳар қандай нотўғри маълумот ҳам ёлғон эмас, балки инсон атайлаб бошқаларни алдаш учун ишлатадиган маълумотларгина ёлғондир;

-ўзи бажармайдиган ишни қилишни бошқалардан талаб қилиш ҳам ёлғондир;

-алдаш - яъни ваъда қилиб, уни бажармаслик ҳам ёлғондир;

- ҳақиқатни яшириш, айтмаслик ҳам ёлғон;

- қўшиб айтиш ва иккиюзламачилик ҳам ёлғондир

[3]. Ёлғоннинг энг зарарли оқибатини Кант ёлғоннинг жамиятни бузишида деб кўрсатган.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, аргументлаш назариясининг илмий йўналиш сифатида шаклланиши, Остин-Серлнинг нутқий актлар назариясининг яратилиши ҳақиқат ва ёлғон масаласини мулоқот, диалог билан боғлиқ ҳолда файласуфлар, социологлар, психологлар, мантиқшунослар томонидан тадқиқ қилинишига сабаб бўлди. Хориж олимларидан Х.Вайнрих, В.И. Свинцов, Ю.Шербатых, П.Экман, И.В.Хоменко, Е.Н.Лисанюк ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида бу масала тилшунослик, эпистемология, психология, мантиқ илмлари доирасида тадқиқ қилинди. “Логос” фалсафий-адабий журнаlining 2008-йил №5 сони бутунлай ёлғоннинг фалсафий тахлиliga бағишланди. Ҳозирги кунда бу масала аргументлаш жараёнида учрайдиган ҳатолар билан боғлиқ ҳолда ўрганилмоқда. ОАВ билан боғлиқ ҳолда ёлғон ахборотларнинг берилиши Н.Муратованинг “Fake news: дезинформация в медиа” қўлланмасида таҳлил қилинган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотни амалга оширишда мантиқнинг тушунчаларни таърифлаш ва бўлишга оид қоидаларидан фойдаланган ҳолда мавзуга оид тушунчалар таърифланди ва уларнинг турлари аниқланди, демонстратив ва нодемонстратив ҳулоса чиқариш методларини қўллаш орқали олинган натижалар умумлаштирилди; илмий тадқиқотнинг герменевтик ва феноменологик усуллари Август Стриндбергнинг “Муқаддас ҳўкиз ёки ёлғоннинг тантанаси” номли новелласини таҳлил қилишда қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар. “Мантиқ” дарсликлари ва ўқув қўлланмаларида исботлаш ва рад этиш мавзуси ўрганилади. Исботлашнинг мантиқий тузилиши тезис, асос- аргумент ва исботлаш усули-демонстрациядан ташкил топади. Рад этишнинг мантиқий структураси ҳам худди шундай. Исботлаш ва рад этишнинг қоидаларида тезис ва уни исботлаш учун келтирилган аргументлар чин бўлиши шарт деб кўрсатилади[2]. Бу қоида илмий билишда ҳақиқатга эришишнинг асосий шартидир. Лекин кундалик ҳаётда, мулоқот жараёнида, жамият ҳаётининг турли соҳаларида бу қоидага ҳамма вақт ҳам амал қилиб бўлмайди. Август Стриндбергнинг “Муқаддас ҳўкиз ёки ёлғоннинг тантанаси” номли новелласида айнан шу ҳолатга эътибор қаратилади [6]. Новеллани герменевтик ва феноменологик таҳлил қилиб, аргументлашда тезис ҳам, аргументлар ҳам ёлғон эканлигини кўрамиз. Нима учун ёлғон тезис ва ёлғон аргументлар ҳалойик учун ҳақиқатга нисбатан ишончлироқ бўлди? Ёзувчининг фикрига кўра: жамиятдаги муҳитнинг ўзи (сиёсий, маънавий, руҳий) ёлғон тезисни илгари суриш ва уни ҳимоя қилиш учун шароит яратади; тезиснинг ёлғонлиги сезилиб, билиниб қолмаслиги учун уни доимо шаклан янгилаб туриш керак бўлади; шаклан янгиланган тезиснинг аввалиги тезис билан айнан ўхшаш томонларга эга эканлигига эътибор берилади;

тезисни илгари сурувчи пропонент (кохин)нинг ўзи унинг ёлғон эканлигини билса ҳам, ёлғонни чин деб кўрсатишдан манфаатдор бўлади; ёлғон тезис оммага ишонарли қилиб бўялган, безатилган ҳолатда тақдим

қилинади ва омманинг тезисга нисбатан ишонч-этикоднинг янада мустаҳкамланишига эришилади; омма орасида тезиснинг ёлғонлигини фош қилувчи одам топилиб қолса (бундай ҳолат камдан-кам бўлса ҳам учраб туради), уни ёлғончи деб судга берилади. Бундай одам кўпчилиكنинг фикрини ҳурмат қилмаганликда, тинччини бузганликда айбланади ва жазога тортилади; баъзан оппонентнинг ҳақ эканлиги пропонентда ёлғонни фош қилиш истагини уйғотади. У омма олдига чиқиб, тезиснинг ёлғонлиги ҳақида очиқ-ойдин гапиради. Лекин омма унда ўзининг аввалги маддоҳини танимайди ва гапларига ишонмайди; омма, ҳалойик ўзи ишонган ва ҳақ деб билган ғоянинг ёлғонлигини, уларни узок вақтдан бери алдаб келинаётганлигини ошкор қилган шахсни душман сифатида қабул қилади, уни рад этади. Муаллиф ёлғонни ошкор қилишдан ҳам унга ишониб келганларнинг ўзларининг алданганликларини билиши ва уни тан олиши ниҳоятда мушкул эканлигини ёрқин тасвирлаб беради.

Мулоқотда ҳар қандай нотўғри маълумот ҳам ёлғон эмас, балки инсон атайлаб бошқаларни алдаш учун ишлатадиган маълумотларгина ёлғондир. Шунингдек, алдаш - яъни ваъда қилиб, уни бажармаслик, ҳақиқатни яшириш, айтмаслик, қўшиб айтиш ва иккиюзламачилик ҳам ёлғоннинг кўринишларидир.

Юқоридаги новелланинг тахлили мулоқотда ҳақиқат ва ёлғон тушунчаларининг мазмунини аниқлаштиришга ёрдам беради. Ҳақиқат – бу ахборот (билим)нинг объектга, реалликка ва маконга мос келишидир. Ёлғон эса билимнинг объектга, реалликка ва маконга зид келишидир. Демак, мулоқотда ёлғоннинг қўлланиши: ахборотни сифат жиҳатдан ўзгартиради, яъни макон, вақт билан боғлиқ ҳолатлар алмаштирилади; ахборотни микдор жиҳатдан ўзгартиради, яъни ахборот тўлиқ берилмайди ёки ортиқча маълумотлар берилади; ахборотнинг икки хил талқин қилиш мумкин бўлган кўринишда берилишини ифодалайди; ноўрин ахборот берилишини, яъни мавзуга бўлган муносабатни ё ижобий ё салбий томонга ўзгартирадиган ахборот берилишини билдиради.

Х.Вайнрих “Ёлғон лингвистикаси” номли асарида “Инсон ёлғон гапиришга кодир бўлган мавжудотдир” деб ёзади [1] Унинг таърифи ёлғоннинг нутқ билан боғлиқлигини тасдиқлайди. Нутқ бўлмаган жойда ҳақиқат ҳам, ёлғон ҳам бўлмайди. Мантиқ дарсликлари ва луғатларда ёлғон “чин, ҳақиқат” тушунчасининг зидди сифатида таърифланади. Тафаккур шакллари нисбатан олганда биз фақат мулоҳазанинг чин ёки ёлғонлиги ҳақида фикр юритишимиз мумкин. Мантиқ илмида ва аргументлаш назариясида ёлғон тушунчаси бир-биридан фаркланади. Мантиқда ёлғон тушунчаси объектив реаллик ҳақидаги мулоҳазанинг характеристикаси бўлиб, у ҳақиқат тушунчаси билан таққосланади. Бунда ҳақиқатнинг корреспондентлик назариясига асосланилади. Мантиқ нуқтаи назаридан, мулоҳазада фактлар бузиб кўрсатилган, воқелик нотўғри акс эттирилган бўлса, фикр билдирувчи ёлғон гапиришни ҳоҳлаган ёки ҳоҳламаганлигидан қатъий назар унинг гапи, яъни мулоҳаза ёлғон қийматга эга бўлади. Агар мулоҳазада предметга хос бўлган белгилар реал кўрсатилган бўлса, унда у чин бўлади, акс ҳолда ёлғон бўлади. Аргументлашда ёлғон мантиқдагидан фаркли равишда коммуникация жараёнининг атрибути ҳисобланади, унда ёлғон ўзаро мулоқот қилувчи ва бир-бирини тушунувчи одамларнинг тушунчалар оламига нисбатан олинади. Мулоқотнинг ҳар бир иштирокчиси муҳокама предмети ҳақида ўзининг тасаввурига, дунёқарашига, тушунчалар оламига эга. Мулоқотнинг самарадорлиги қўп ҳолларда коммуникантларнинг фикри, тушунчалар олами бир-

бирига қай даражада мос келишига боғлиқ. Мулоқот жараёнида олам манзарасининг айнанлиги маълум даражада ижтимоий кенвенциянинг (келишувнинг) мавжудлигини таъмин-лайди. Натижада коммуникантларнинг мулоқот жараёнида воқелик адекват акс эттирилибгина қолмасдан, уни адекват тушуниш мумкин бўлади. Аргументлашда ёлгонни тадқиқ қилиш мулоқот иштирокчиларининг дунё манзараларини таҳлил қилишни талаб қилади, чунки коммуникантлардан бирининг онгли равишда адекватлик-нинг бузиши бошқа бирида олам манзарасининг ўзгарган кўринишини шакллантиради ва “ёлгон” категорияси қайд қилинади. Демак, аргументлаш назариясида ёлгон - чинлик қийматини ифодаловчи баҳо эмас, балки суҳбатдошининг олам манзарасини ўзгартиришга йўналтирилган интеракция (одамларнинг ёки груҳларнинг бир-бирига ўзаро таъсири)нинг маълум бир кўринишидир. Коммуникатив жараёнларда ёлгоннинг қандай мақсадларда қўлланишини таҳлил қилиб, бу таърифни янада аниқлаштирамиз.

Мулоқотда коммуникант билиб (атайлаб) ёки билмасдан ёлгонни ишлатиши мумкин. Билмасдан ишлатилган ёлгонга хос хусусият субъектнинг фактларни сохталаштириш, суҳбатдошини алдаш мақсадининг йўқлигидир. Бундай ҳолатда биз ёлгон хабарнинг беихтиёр узатилишини кузатамиз. Бу икки хил кўринишда амалга ошади: 1. Янглишиш натижасида инсон, билмасдан ниманингдир реал мавжудлигига ишонади, ўзи англамаган ҳолда ёлгон ахборот беради. 2. Инсон, билимининг тўлиқ бўлмаслиги оқибатида, ўзи англамаган ҳолда ёлгон маълумотларни хабар қилади ва ўзи ҳам гапининг чинлигига ишонади.

Юқоридаги англамаган, атайлаб айтилмаган ёлгоннинг аргументлашга алоқаси йўқ, чунки бундай ёлгон кимнингдир нуқтаи-назарини ўзгартириш учун атайлаб қўлланилмайди. Англамаган, атайлаб (қасддан) айтилган ёлгон аргументловчи ёлгондир. Бундай ёлгон суҳбатдошини алдаш учун қасддан ишлатилади. Аргументловчи ёлгон суҳбатдошида билиб туриб (қасддан, атайлаб) оламнинг бузилган манзарасини шакллантиришга қаратилган интеракциядир [7]. Маълумки, мулоқотда ёлгон мулоҳазалар чин мулоҳазалар билан бирдек қўлланади. Энди мулоқот жараёнида ёлгон мулоҳазалар билан боғлиқ ҳолатларни таҳлил қиламиз. Бунда биз И.В.Хоменконинг аргументловчи ёлгоннинг кўринишлари ҳақидаги хулосаларига асосланамиз[7]. И.В.Хоменко аргументловчи ёлгонни очик-ойдин ва яширин турларга бўлади. Унинг таъкидлашича, аргументловчи ёлгоннинг очик-ойдин тури ёлгон аргумент ва

субъектив аргумент кўринишида бўлади. Аргументловчи ёлгоннинг яширин турида ҳам коммуникатор онгли равишда коммуникантда муҳокама предмети ҳақида ёлгон тасаввур ҳосил қилишга интилади. Лекин бунда коммуникатор фактларни сохталаштирмайди ва ёлгонлиги аниқ бўлган аргументларни қўлламайди. У ҳақиқатни айтиб туриб, ёлгон гапиради. Бундай ёлгоннинг муваффақияти алданиб кутиш эффектига асосланади. коммуникант чин ахборотни қабул қилиб, унга тўғри келадиган сабаб-оқибат алоқадорлигини ўрнатади ва ишончли ахборотдан ўзи ҳосил қилган ноадекват хулосаларнинг қурбонига айланади. Яширин ёлгоннинг ярим ҳақиқат ва ҳақиқатга асосланган кўринишлари мавжуд. Ярим ҳақиқатга асосланган ёлгон ахборотнинг тўлиқ эмаслиги, бошқача айтганда ахборотни чала гапириш натижасидир. Коммуникатор баъзи ҳаққоний фактлар ҳақида хабар беради экан, онгли равишда, атайлаб масаланинг моҳиятини тўлиқ тушунишга имкон берувчи фактларни тилга олмайди. Натижада коммуникант чин, лекин тўлиқ бўлмаган ахборотга асосланиб, ёлгон хулосалар чиқаради ва ундаги олам манзараси сохталашади[8]. Яширин ёлгоннинг яна бир тури ҳақиқат ёрдамида ёлгон гапиришидир. Бундай ҳолатда ҳақиқатни айтган одам суҳбатдоши унга ишонмаслигини аниқ билади ва ҳақиқатни атайлаб “бўрттириб” гапиради [9]. Бизнинг фикримизча, далилловчи аргументлашнинг баъзи турларининг таҳлилидан сўнг, ёлгонни фақат тил ифодаси сифатида талқин қилиш масаланинг моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Биз кузатишларимиз асосида, ёлгон аргументлаш фақат нутқий таъсирга эмас, балки мулоқот қилувчиларнинг дунёқараши, ижтимоий ва шахсий таърибаси, рухий ҳолатига, тушунчалар оламига ва аргументлашдан қўйилган мақсадга ҳам боғлиқ бўлишини таъкидлаймиз.

Хулоса. Демак, мулоқот қилувчилар ўз фикрларини фақат чин тезис ва чин аргументлар билан эмас, балки ёлгон тезис ва ёлгон, ноаниқ аргументлар билан ҳам асослайдилар. Ёлгоннинг мантикий (формал) ифодаси билан аргументатив (прагматик) ифодаланиши ўзаро фаркланади. Ёлгон аргумент коммуникаторнинг мақсадига кўра ёлгон бўлади. Аргументлаш назариясида қабул қилинмайдиган, чинлиги асосланмаган, бўш мулоҳаза ёлгон аргумент бўлади. Тушунча ва мулоҳазаларни мантикий ифодаланишига кўра чин ёки ёлгонлигини мантик қонунлари асосида аниқлаш мумкин бўлса, аргументлашда буни аниқлаш нисбатан қийинчилик туғдиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск, 1998. С.44-87
2. Ивин А. Логика. <https://obuchalka.org/20190802112077/logika-ivin-a-a.html>
3. Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия // Трактаты и письма. - М.: Наука, 1980.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизми катъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Тошкент «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. 528-б.
5. Муратова Н. Fake news: дезинформация в медиа [Текст]: пособие / Н. Муратова, Н. Тошпулатова, Г. Алимова. – Ташкент: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2020. –104 с.
6. Стриндберг Август. Избранные произведения в двух томах. Т. 2. М.: «Художественная литература» 1986, с. 262-279.
7. Хоменко И.В. Ложь как аргументативный феномен // РАЦИО.ру. 2009. № 2. С. 122-133
8. Щербатых Ю. Искусство обмана. – СПб, 1997. 5.
9. Экман П. Психология лжи. – СПб, 1999.

*Мохиёул ХАЛИМОВА,
Қўқон ДПИ қатта ўқитувчиси
E-mail: metida@list.ru*

п.ф.ф.д., М.М.Исабаева тақризи асосида

DIDACTIC BASES FOR PERFECTION OF STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY WITH THE HELP OF INFORMATION AND EDUCATIONAL RESOURCES

Annotation

The structural and functional content of the preparation of students of pedagogical universities for professional activity depends on the improvement of their creative activity, in the process of which an innovative approach is required. In particular, in the preparation of future biology teachers for professional activities, it is important to find solutions to such tasks as the development of skills such as access to motivational environment, professional skills, active abilities, reflexivity, vitagen, sanogen thinking, skills of working with information resources to improve creativity. According to the research of pedagogical scientists, the functional capabilities of information and communication technologies in the context of training-concept and science, which ensure the effectiveness of education in the application of innovative technologies in the structure of professional competence in future teachers. In the course of our research, the positive result of improving the creative activity of future biology teachers through information resources is described as a type of activity.

Keywords: methodical training of future teachers, creativity, information resources, competence, creativity, the concept of education, integrative knowledge, innovative educational technologies, professional cognitive activity of students.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация

Структурно-функциональное содержание подготовки студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности зависит от совершенствования их творческой деятельности, в процессе которой требуется инновационный подход. В частности, при подготовке будущих учителей биологии к профессиональной деятельности важно найти решение таких задач, как развитие таких умений, как выход в мотивационную среду, профессиональные умения, активные способности, рефлексивность, витагенность, саногенное мышление, навыки работа с информационными ресурсами для повышения креативности зарабатывает. Согласно исследованиям ученых-педагогов, функциональные возможности информационно-коммуникационных технологий в контексте обучения-концепции и науки, обеспечивающие эффективность обучения при применении инновационных технологий в структуре профессиональной компетентности будущих учителей. В ходе нашего исследования положительный результат совершенствования творческой деятельности будущих учителей биологии с помощью информационных ресурсов характеризуется как вид деятельности.

Ключевые слова: методическая подготовка будущих учителей, креативность, информационные ресурсы, компетентность, креативность, концепция образования, интегративное знание, инновационные образовательные технологии, профессиональная познавательная деятельность студентов.

ТАЛАБАЛАРНИ АХБОРОТ-ТАЪЛИМИЙ РЕСУРСЛАР ВОСИТАСИДА КРЕАТИВ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ДИДАКТИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Педагогик олий ўқув юртлари талабаларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг таркибий ва функционал мазмуни уларнинг креатив фаолиятини такомиллаштиришга боғлиқ бўлиб, бу жараёнда инновацион ёндашувни талаб этилади. Жумладан, бўлажак биология ўқитувчисини касбий фаолиятга тайёрлашда уларда мотивацион муҳитга киришувчанлик, касбий маҳорат, фаол қобилият, рефлексивлик, витаген, саноген тафаккур каби кўникмаларини ривожлантириш, креативлик ва ижодкорлик фаолиятини такомиллаштиришга асос бўлувчи ахборот-ресурс воситалари билан ишлаш кўникмаларини такомиллаштириш каби вазифаларни ечимини топиш муҳим аҳамият касб этади. Педагог олимларнинг тадқиқотларига кўра бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентлик тузилмасида инновацион технологияларни қўллашда таълим самарадорлигини таъминлайдиган ахборот коммуникацион технологияларни машғулоти-концептти ва фанлар мазмунида функционал имкониятлари очиб берилган. Бизнинг тадқиқот ривожимизда бўлажак биология ўқитувчиларини ахборот-ресурслар воситасида креатив фаолиятини такомиллаштиришнинг ижобий натижага эришиши фаолият тури сифатида тавсифланади.

Калит сўзлар: бўлажак ўқитувчиларни методик тайёрлаш, креативлик, ахборот-ресурслар, лаёқат, ижодкорлик, таълим концепцияси, интегратив билимлар, инновацион таълим технологиялари, талабаларнинг касбий билиш фаолияти.

Кириш. Бутун жаҳон миқёсида узлуксиз таълим тизимини ривожлантиришда ахборот - таълимий ресурслари воситасидан фойдаланишга катта эътибор қаратилмоқда. Глобаллашган даврда ахборот - таълимий ресурслари воситасидан фойдаланиш таълим олаётган

бўлажак кадрларнинг касбий компетентлиги ва илмий салоҳиятини ривожлантириш даражасини белгилаб бермоқда. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Олий таълим муассасаларида ахборот

технологияларини таълим жараёнида қўллашни янги усул ва воситалар ёрдамида ташкил этиш" устивор вазифа этиб белгиланган. Натижада электрон таълим муҳити сифатида педагогик ва ахборот технологиялари интеграцияси муҳитини яратиш ва бўлажак ўқитувчиларнинг касбга тайёрлашнинг методик тизимини такомиллаштириш янада кенгрок аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда Педагогика олий таълим муассасаларида ўқитишнинг замонавий ахборот таълим технологиялари асосида ташкил этиш, бўлажак ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш, уларда компетентлик, крастивлик ва касбий лаёқатни шакллантиришга йўналтирилган таълимни йўлга қўйиш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, бўлажак биология ўқитувчиларида креатив фаолиятни ривожлантиришда ахборот-ресурс воситаларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Республикада узлуксиз таълимда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш ва ахборот технологияларини ўқув жараёнига жорий этиш, бўлажак кадрларни креатив фаолиятини ахборот-таълимий ресурс воситалари асосида такомиллаштириш йўлларини М.М.Арипов [1], креативлик ўқитувчининг педагогик салоҳиятнинг ташкилий аспектида педагог кадрлар касбий фаолиятининг ўзига хосликлари қуйидаги мотивацион, муаммоли ҳиссий, информацион, ўз-ўзига ишонч, коммуникатив, альтруистик, таҳлилий, конструктив; инновацион таркибий қисмларини А.Р. Арипджанова [2], педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асосларини У.Ш.Бегимқулов каби олимларни илмий тадқиқот ишлари мазмунида ёритиб ўтилган [3]. Таълимда педагогик билимлар ва технологиялар, уларнинг илмий асослари У.Юлдашев, Н.И.Тайлаковлар [4], Н.А.Муслимовнинг илмий ишларида ўқув жараёни ва бўлажак ўқитувчининг касбий тайёргарлигини такомиллаштириш муаммолари [5], бўлажак касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини яратиш ва қўллаш технологияси электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини педагогик лойиҳалаштиришни Д.Н.Маматовлар томонидан илмий тадқиқот этилган бўлиб, мазкур тадқиқот ишмизни ёритишда методик манба бўлиб хизмат қилади [6]. Бугунги кунда талабаларнинг электрон муҳитда билим олишига мўлжалланган, таълимий эҳтиёжларини тўлдириш имкониятига эга бўлган рақамли таълим амалиёти ривожланиб бормоқда. Бундай рақамли таълим онлайн ўқитиш ва тьютор, рақамли таълим контент асосида билимларни шакллантириш (таълимга оид видеолар, ўргатувчи интерактив тизимлар, электрон дарсликлар, рақамли онтологиялар), кўникмаларни интерактив шакллантириш ва малакаларни қайта ишлаш (симуляторлар, тренажерлар, виртуаль лабораториялар, виртуал аниқлик), таълим фаолиятида ҳамкорлик ва ўзаро таъсир (кўп фойдаланиладиган ўқув муҳитлари, телекоммуникацион лойиҳалар, тармоқли дискуссиялар, тармоқли таълим ҳамжамияти), менталь хариталар, таълим олувчилар учун мультимедиа махсулотларини яратиш (видео, анимация, инфографикалар), таълим фаолиятини назорат қилиш ва бошқариш (ўқитишни бошқарувчи тизимлар, тармоқ органайзерлар, тест тизимлари ва ҳ.к.) ўз ичига олади [7]. Таҳлиллар кўрсатадики, олий таълим муассасаларида ахборот-таълимий ресурслар воситасида ўқитиш тизимини такомиллаштириш муаммоси бўйича кўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган бўлсада, бироқ биология ўқитувчиларининг креатив фаолиятини ахборот-таълимий ресурслар воситасидан фойдаланиш асосида ривожлантиришнинг илмий методик

имкониятларини кенгайтириш муаммолари тадқиқот этилиши муҳим вазифалардан саналади.

Тадқиқот методологияси. Талабаларнинг креатив ёндашув асосида педагогик фаолиятга тайёрлаш механизмлари юзасидан ўқитиш концепциялари, қонуниятлари, ахборот коммуникацион технологияларини тадқиқот этишга асосланган ҳолда илмий жиҳатдан тадқиқот қилинган. Талабаларнинг касбий педагогик фаолияти – шахс фаолиятида лаёқат, ижодкорлик, интегратив билимлар, педагогик уддабуронлиги, рефлексивлик, витаген ва саноген тафаккур каби доимий давом этувчи серкирраликни ўзида намоён этувчи лаёқатида намоён бўлади.

Рефлексия - ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўзини баҳолаш, "ўзининг ички дунёсига назар ташлаш"га ва аддиктив хулқ ва патоген тафаккурдан ҳимоялашга ўргатади. Рефлексия (лот. reflexio – ортга қайтиш, акс этиш) фикрлаш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз руҳий ҳолати ҳақида ўйлаш, фикр юритиш, уни таҳлил қилишга мойилликни англатади [8]. Саноген тафаккурни ривожлантирувчи таълим – одоб-ахлоқ қоидаларига зид бўлган хулқ-атвори коррекциялашга қаратилган бўлиб, ўқувчиларни аддиктив хулқдан ҳимоялаш, маънавий-маърифий соғломлаштирувчи омиллар йиғиндисига айтилади. Витаген кўникма бу ҳаётий кўникмаларга эга бўлиш мазмунга эга бўлиб, одатда саноген тафаккур билан бирга қўлланилиши бўлажак ўқитувчиларни педагогик фаолиятга тайёрлашда муҳим восита саналади. Тадқиқот ривожига бўлажак биология ўқитувчиларининг креатив фаолиятини ривожлантиришда ахборот-таълимий ресурслари воситаларини хилма хиллаштириш, улардан ўқитишнинг барча шаклларида самарали фойдаланишнинг методик тизимини такомиллаштириш ва амалиётга жорий этишга оид методик тавсиялар ишлаб чиқиш муҳимлиги аниқланди. Бунинг учун креативлик фаолиятини мазмун ва моҳиятига изоҳ бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Креативлик – бу янгиликка интилиш, ғайриодатий вазиятда ечим топиш шунингдек шахсий тажрибани чуқур англашга бўлган қобилиятдир [9].

Бўлажак биология ўқитувчиларининг креатив фаолияти ахборот-таълимий ресурс воситасида биологик лаборатория, амалий машғулотлар мазмунини ёритишда, ҳамда фан юзасидан ўзлаштириш даражаларини белгиловчи адаптив, пордуктив ва креатив топшириқлар устида мустақил ишлаш кўникмаларини таркиб топтиришга асос бўлади. Бу эса талабаларда биологик тушунчаларни мустақил, таҳлилий, танқидий, таққословчи ва мантиқан фикрлаш асосида ўзлаштириш имкониятини беради. Мазкур жараёнда қуйидаги дидактик омилларни кириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ахборот-таълимий ресурслари воситасида бўлажак биология ўқитувчиларининг креатив фаолиятини ривожлантирувчи ресурс воситаларини танлаш, улардан фойдаланиш имкониятларини аниқлаш;

бўлажак биология ўқитувчиларнинг объектлар, ҳодисалар ва жараёнларни турли визуал воситаларидан биологик билимларни ривожлантириш мақсадида фойдаланиш;

маъруза, лаборатория ва амалий машғулотларда маълумотлар базасининг мавжудлиги, улардан ўқитувчиларга дарснинг исталган вақтида фойдаланиш;

фанга оид электрон шаклдаги ўқув-услубий материаллари, Web-quest технологияси, касбий фаолият кўрсаткичларини жорий этиш орқали креатив фаолиятга тайёрлашни дидактик мақсадини белгилаш;

ахборот – ресурслари воситасида мавжуд биологик ўқув материалларини образли кўринишда тақдим этиш имкониятининг мавжудлиги, лаборатория ва амалий

машғулотларни ифодалашда ахборот технологиялари тизимида ташкил этишни талаб этилади.

Хулоса ва таклифлар. Ахборот таълимий ресурслари воситасида бўлажак биология ўқитувчиларини креатив фаолиятини такомиллаштиришнинг дидактик имкониятларини (тизимли, рефлексив, креатив, шахсий фаолият) аниқлаштирилган бўлиб, педагогика олий таълим муассаларини ўқитиш шаклида тизимли фойдаланишни талаб этади. Бу жараёнда бўлажак биология ўқитувчиларнинг ахборот таълимий ресурсларини таркибий қисмлари (фанга оид электрон шаклдаги ўқув-услубий материаллари, Web-kvest технологияси, касбий фаолият кўрсаткичлари) жорий этиш орқали

креатив фаолиятга тайёрлаш механизмлари такомиллаштирилиш назарда тутилди.

Таклиф ўрнида бўлажак биология ўқитувчиларини маъруза дарси, лаборатория машғулотлари ва мустақил таълимда (мультимедиа маҳсулотлари, интерактив ресурслар, виртуал лабораториялар, анимацион лойиҳалаштириш) асосида ишлаб чиқилган ахборот таълимий ресурслари воситасидан фойдаланишга амал қилинади. Шунингдек, биология ўқитувчиларининг касбий-педагогик компетентлиги инновацион технологиялар асосида ривожлантиришнинг дидактик асоси (тизимли, рефлексив, креатив, шахсий фаолият) мавжуд бўлиб, уларда педагогик салоҳиятини оширишга замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арипов М. и др. «Основы Internet» Т.; Университет 2002 г. – 194 с.
2. Арипджанова .А. Р. Таълимни ахборотлаштириш шароитида олий таълим муассасалари педагогларининг креатив салоҳиятини ривожлантириш. 13.00.01 – педагогика назарияси ва тарихи. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Т.-286
3. Абдукадыров А., Тайлаков Н., Болтаев Б. и др. Основы информатики и вычислительной техники. 9 класс. Учебник. - Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2006. - С. 128.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. / Monografiya. –Т.: Fan, 2007. – 144.
5. Муслимов Н. Elektron darslik yaratish metodik tamoyillari va texnologiyalari. //Info Com.UZ. –2004.–июль.– ст.62–66.
6. Д.Н.Маматов. Электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини педагогик лойиҳалаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Дисс. –Т., 2017. - 186 б.
7. Эргашева Г.С. Биология таълимида интерактив дастурий воситалардан самарали фойдаланишни такомиллаштириш. Дисс. (Doctor of Science) –Тошкент, ТДПУ, – 260 б.
8. Сергеева В.В. Управление образовательными системами. – М.: Новая школа, 2007. – 27/
9. Петрова В.Н. Формирование и развитие опыта креативной и самообразовательной деятельности в вузе // Вестник Университета РАО. - Москва, 2009. № 2. – С. 112–117.

Дилбар ХАСАНОВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси
d.xasanova@iiia.uzb

ЎзДЖТУ “Педагогика ва психология” кафедраси мудири пед. ф.д., Д.У. Джуроев тақризи асосида

TEACHING RELIGIOUS STUDIES STUDENTS THROUGH ENGLISH MATERIALS

Abstract

This article highlights the connection between the English language and the direction of religious studies and their importance in our time. We know that the English language plays an important role as a means of conveying knowledge about any religion to the international community. That is why in most cases the information is provided in English, aimed, no doubt, to continue the connection of global cultures with the world. Different linguists have introduced different terms into science to use this type of language in order to study and translate sources related to world religions, based different approaches to the language: "English is the language of religious studies, Christian speech, Islamic discourse, religious language, English for the Gospel and theology, religious English, Christian religious language, Islamic English, the language of prayer for, the English religious dialect" and others.

Key words: english material, religious language, religious purpose.

ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-РЕЛИГИОВЕДОВ С ПОМОЩЬЮ МАТЕРИАЛОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В этой статье подчеркивается связь между английским языком и направлением теологии и их важность в наше время. Нам известно, что английский язык играет важную роль как средство передачи знаний о любой религии международному сообществу. Именно поэтому в большинстве случаев информация предоставляется на английском языке, направленная, без сомнения, на продолжение связи глобальных культур с миром. Разные лингвисты ввели в науку разные термины для использования этого типа языка с целью изучения и перевода источников, относящихся к мировым религиям, на основе разных подходов к языку: "Английский - это язык религиоведения, христианская речь, исламская речь, религиозный язык, английский для Евангелия и теологии, религиозный английский, христианский религиозный язык, исламский английский, язык молитвы за, Английский религиозный диалект" и другие.

Ключевые слова: английский материал, религиозный язык, религиозная цель.

ДИНШУНОСЛИК ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИНИ ИНГЛИЗ ТИЛИ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА ЎҚИТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада инглиз тили ва диншунослик йўналиши ўртасидаги боғлиқлик ва уларнинг бизнинг давримиздаги аҳамияти таъкидланган. Бизга маълумки, инглиз тилининг ҳар қандай дин ҳақидаги билимларни халқаро ҳамжамиятга етказишда восита сифатида муҳим ролга эга. Шу сабаб, аксарият ҳолларда глобал маданиятларнинг шубҳасиз дунё билан алоқасини давом эттиришига қаратилган маълумотлар инглиз тилида бериб борилади. Турли хил тилшунос олимлар дунё динларига ҳос манбаларини ўрганиш ва таржима қилиш мақсадида, тилга бўлган турли хил ёндашувлардан келиб чиқиб, ушбу турдаги тилдан фойдаланиш учун турли хил атамаларни фанга киритган: "инглиз тили диний тадқиқотлар учун, христиан нутқи, Исломий тил, диний тил, нутқ, Инжил ва илоҳиёт учун инглиз тили, диний инглиз тили, христиан диний тили, Исломий инглиз тили, жамоат учун ибодат тили, инглиз диний лаҳжаси" ва бошқалар.

Калит сўзлар: инглиз тили материаллари, диний тил, диний мақсадлар.

Ушбу мақолада динга лингвистик лойиҳа сифатида қаралади ва бу тил динни тушунишнинг асосий воситаси сифатида ўрганилади, зеро христиан-ислом этикод тизимининг асосий қоидалари муқаддас ёзувларнинг қонунида/ қўлёзмасида қайд этилган диний мазмундаги материалларни ва ушбу матнларни ўқиш, иктибос келтириш, тафсир ёзиш ва шарҳлаш тилининг ажралмас қисмидир.

Левенстоннинг таъкидлашича, Христиан/Ислом ҳаёти ва ибодатидаги бошқа ҳаракатлар, масалан, ибодат, мантра куйлаш (буддавийликда), ҳамд-у сано ўқиш, медитация, воизлик қилиш, истиғфор айтиш, Христиан черковларида аъзолигини расман тугатганда, айбларини/гуноҳларини тан олиш, илоҳиёт ва бошқа кўплаб диний амалиётлар, авваломбор, турли хил нутқ актлари сифатида тавсифланиши мумкин бўлган лингвистик хатти-ҳаракатлардир. Ҳар йили кўплаб Инжил ва бошқа диний материаллар бошқа тилларга қараганда

кўпроқ инглиз тилида нашр этилади. Она тили қайси тил бўлишидан қатъи назар, талабалар инглиз тилида берилган диний маълумотларни ўқиб тушунишда қийинчиликка учрайди.

Динга оид тил. Диншунослик таълим йўналиши диний ва маънавий-маърифий масалалар билан боғлиқ илмий-тадқиқот муассасалари, давлат бошқаруви органлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, диний ташкилотлар, ҳуқук-тартибот органлари, нодавлат ва ноижорат ташкилотлари, тарихий, маданий, маънавий меросни ўрганиш марказларида фаолият юритиш; умумий ўрта таълим муассасалари, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларида таълим йўналишига оид фанларни ўрнатилган тартибда ўқитиш билан боғлиқ комплекс масалалар мажмуини қамраб олади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, барча соҳалар каби таълим ривожланиш динамикасини янада жадаллаштириш асосий масалалардан бири бўлиб келмоқда. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонунида таълим мақсадлари аниқ фаолият соҳаси учун тор доирадаги мутахассисларни тайёрлаш эмас, балки ҳар бир инсоннинг шахсиятини ривожлантириш, уларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришдан иборатлиги қайд этилган

Динга оид тил тушунчаси Кристал ва Дэвининг таснифига кўра ҳозирги кундаги диндорларнинг нутқида учрайдиган, церковларда роҳибланларнинг ваъзаларида, радио эшиттиришлардаги нутқлардан фарқ қилувчи "провинция/ вилоят" дир. Масалан, ваъзлар тили ўз-ўзидан тил регистридир, (фақатгина соҳа ёки гуруҳ вакиллари томонидан қўлланилади ва тушунилади) чунки у диний тил сифатида аниқ малакага ва риторик тузилишга эга. Кристалнинг (1969, 148-б) таъкидлашича, диний тилнинг лингвистик таъсири кучли бўлиб, адабиётда ўрни муҳим ҳисобланади. Негаки унинг терминологияси ва фразеологиясидан фойдаланиб ўтмишни эслатадиган вазифада ёки ҳазил-мutoйиба мақсадида диний бўлмаган мавзунини муҳокама қилиш орқали кулгини кўзатиш учун ҳам ишлатиш мумкин. Бундай ҳолатларда овоз оҳанги, грамматика ва сўз бойлиги билан диний тилдан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Чегара билмас, ғайритабиий тоифаларга мурожаат қилиш туфайли христиан ва бошқа диний тиллар тилнинг "чеккаларида" қолиб кетган деган фаразлар ҳам мавжуд бўлиб, бу унинг айнан қизиқарли ва аниқ белгиланган - регистр сифатида тан олинишига сабабчи бўлган. Динларни лингвистик шакл сифатида тавсифлаш - унинг асосий хусусиятига эътиборни қаратиш ва уни адолатли тақдим этиш тилшунослар олдидаги вазифа ҳамдир. Дин одамларнинг қандай гапиришидан кўра қандай ҳаёт кечиришини ўргатишини инкор этишнинг ҳожати йўқ. Аммо инсоннинг ҳаёт шакли аниқ лингвистика ва тилнинг бошқа барча ҳаракатларимизда тўқилганлиги, бу ҳаракатларни аниқ инсонга айлантиради, шунингдек, тилимизга ўзига хос хусусият беради. (Buren, 1972, pp. 2)

Ушбу турдаги тилдан фойдаланиш учун турли хил атамалар мавжуд: диний тадқиқотлар учун инглиз тили, христиан нутқи, Исломий нутқ, диний тил, Инжил ва илоҳий учун инглиз тили, диний инглиз тили, христиан диний тили, Исломий инглиз тили, жамоат ибодат тили, инглиз дини. Диалект ва бошқалар, ва биз уларнинг баъзиларини хусусиятлари билан тақдим этамиз.

Диний соҳа лексикаси. Диний услуб, бошқа қўплаб услублар сингари, лексик даражада аниқ белгиланган; аммо ажабланирли томони шундаки, "диний лугат" таърифлаш жуда қийин бўлган тушунчадир. Биз концентрик доиралар тўпламини тасаввур қилишимиз мумкин, уларнинг маркази нисбатан кичик диний атамалар тўплами (Худо, чўқинтирмоқ, гуноҳ...) бу маълум услуб маркерлари сифатида ишлайди. Иккинчидан, ўрта соҳа бўлиб, диндорлар томонидан ғайритабиий дея ҳисобланадиган фикрлаш шакллари (севги, адолат, биродарлик) ташкил этади. Учинчидан, йирикрок кўринишдаги "оддий" лексикани камраб олади ва аксарият ҳолларда диний регистрдан ташқарида "дунёвий" нарсалар, ҳолатлар ва муносабатларни белгилаш учун ишлатилади, аммо улар илоҳий ёки диний ҳолатларга нисбатан "ғайриоддий" тарзда қўлланилиши ҳам мумкин. "ота, киролик, чўпон, в.б" каби сўзлар. Ушбу маъно Инжил ёки литургик анъаналарга боғлиқ бўлиши мумкин; аммо кундалик нарсаларнинг диний тилга "мослашиши" жараёни замонавий диний нутқда

ҳали ҳам самарали ҳисобланади. Ва нихоят, биз сўз бирикмаларининг ташқи чегарасини кузатамиз, бу ерда атамалар "Худо ҳақида гапириш" нуқтаи назаридан "диний"мазмунини камроқ, аммо диний фаолият ва нарсаларга (қурбонлик амалга ошириладиган жой, тонги ибодат(асосан Англия церковларидаги), роҳиб, протестант черковининг маҳаллий консили, бутхона ўриндилари, хушбўй тутатки, ...) боғлиқлигини йўқотмаган. Айниқса, бу лексик бирикмаларнинг учинчисидан бир қатор изоҳлар бериш ўринлидир. Диний тилнинг консерватив табиати муқаррар равишда лексик танловга таъсир қилади ва бу ерда кам ишлатиладиган ёки тилдан ғойиб бўлган бир қатор сўзлар ва маънолар сақланиб қолади ёки сезиларли даражада турли хил частота даражаси билан пайдо бўлади (истикомат қилиш "abide", кўрмоқ "behold", хиёнат қилиш, очкўзлик, даража (Забурда), яшаш "dwell", абадий, кушлар ...). Мисоллар синонимия ва иборалар улар умумий фойдаланишда ишлатиладиган сўзлардан фарқ қилади: "осмондаги ота" ни "осмондаги дада"деб изоҳлаб бўлмайди; ёки "Худо яшайди" бирикмаси, зеро Худо маълум бир жойда яъни қалбларда "яшайди". Ҳатто илоҳий имманенцияга нисбатан қўлланилганда "ичкарида" каби оддий кўринадиган предлог ҳам оддий фойдаланишда бўлгани каби "ташқарида" антоним бўлиши шарт эмас. Библия шартли бўлган иборалар ташқари (шоҳлар шоҳи, юрак ва Рух, ўлим сояси водийси,...), христиан контексти, шунингдек, литургик контекстдан ташқарида ғалати ёки ғалати туюлиши мумкин бўлган бир қатор ибораларни тушунтиради. кутилмаган тарзда: бирикма қимматбаҳо + ўлим Масиҳнинг қурбонлик қутқариш куч англатади; еб + тана ва ичимлик + қон бу ерда ҳеч қандай одамхўр маъноларга, лекин илдиз метафорага ишора сақланиб қолган " hoc est corpus meum"

Ислом динига оид инглиз тили. Ислом ва Араб ва ўзбек тиллари ўртасидаги муносабатлар бизни жуда муҳим масалага - инглиз ва Ислом ўртасидаги муносабатларга олиб келади. Ўртада Араб ва ўзбек тилларидаги инглизча атамалар масаласи кўтарилади.1980-йилларда марҳум Исмоил Ражи ал Фарукий, ўзи Шимолий Америкадаги муҳожирик пайтларида, "Исломий инглиз сари" (1986) киска китобида илк бор кўриб чиқилади. Фаруқининг мақсади инглиз тилига, унинг фикрига кўра, таржима қилинмайдиган ва инглиз ва бошқа тилларни бойитадиган ва кенгайтирадиган Араб атамаларининг кенг доирасини киритишни тарғиб қилиш эди. Фаруқи, масалан, намоз ёки намозни "ибодат" деб таржима қилиш қанчалик нотўғри бўлишини таъкидлади, чунки бу атама мажбурий, хронологик равишда белгиланган намоз ва ўз-ўзидан ибодат дуосини ажратмайди. Ал Фаруқи ўттиз саҳифага яқин сўзларни ўз ичига олган Араб ёзуви, тўғри таржима қилинган ва инглиз лугати сифатида кўриб чиқиладиган сўзларнинг дастлабки тўплами сифатида хизмат қилиши тўғри белгиланган. Араб тилининг эски космополитизмига риоя қилиш орқали инглиз тилининг янги космополитизмига ҳисса қўшиш мумкин. Ал Фаруқининг фикрига кўра, "Исломий инглиз тили" -бу ўзгартирилган инглиз тили бўлиб, у Исломий номлар ва маъноларни бузмасдан олиб юриши ва шу билан инглиз тилидан фойдаланган ҳолда мусулмонларнинг лингвистик эҳтиёжларига хизмат қилиши мумкин. Исмоил Рожи ал Фаруқийга кўра, инглиз тилидан мусулмон фойдаланувчилари мусулмон фуқаролари ва инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда ва бутун дунё бўйлаб инглиз тили расмий тил бўлган Покистон каби мамлакатларнинг доимий аҳолисидир. Осиёда Ҳиндистон, Сейлон, Малайзия, Ўзбекистон, Африка китъасидаги

Нигерия, Гана, Уганда, Кения, Эфиопия, Танзания ва бошқалар.

Ал Фаруқининг Ислоний инглиз тили таърифи ва инглиз тилидан фойдаланган ҳолда мусулмонларнинг таснифи асосида Зайдан Али Жассем (1995) Ислоний инглиз тилининг умумий тил даражалари жиҳатидан баъзи ўзига хос хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилади:

фонология
морфология
синтаксис
луғат
нутқ

Унинг ҳулосасига кўра, инглиз тили ўз она тили бўлган мусулмонлар ва инглиз тили ўз она тили бўлмаган мусулмонлар ўртасида деярли барча даражаларда фарқлар мавжуд, аммо фарқлар асосан нутқ даражасида намоён бўлади. Жассем шунингдек, Ислоний инглиз тилининг қуйидаги асосий хусусиятларини таъкидлайди:

Ислоний мавзулар -луғат, шу жумладан Ислоний ўзбекча луғат, уларнинг баъзилари, масалан, инглиз тилида ҳам таржимасиз фойдаланила бошланди. Шариат Shariah, , фикҳ фатво Fiqh, Fatwa, ислом Islam ва бошқалар.

Ислоний инглиз тили грамматикаси оддий синтаксисдан иборат бўлиб, умумий инглиз тили синтаксисдан фарқ қилмайди

Ислоний инглиз аудиторияси: барча динга эътиқод қилувчилар

Манбалар: биринчиси Қуръон ва суннатни ўз ичига олган бирламчи ва иккиламчи манбаларни, иккинчиси эса ҳаётнинг барча соҳаларида саҳобалар ва мусулмон олимларининг асарларини ўз ичига олади.

Аҳмад Шеху Абдулладан ўзининг “Ислом ва тил” (1999, 6-бет) китобида тилларни исломий ёки исломий бўлмаган деб таърифлаш тилшунослик фанининг исломлашувини муҳокама қилаётганда тил гуруҳлари, ижтимоий-маданий тиллар ўртасидаги фарқ ва ўхшашлик контекстида одатда юзага келишини айтади. Бу гуруҳларнинг ўзига хослиги, фикри, хатти-ҳаракати ва эътиқодида келиб чиқади.

Аниқ тавсиф бериш учун ислом тилининг лингвистик хусусиятларини аниқлаштириш керак. Ислом динининг тилга таъсири сўзлашув ва чуқур маданий маънодан ўзга сўзлардан ҳам ошиб кетишига қарамай, бу

таъриф араб ва мусулмонлар сўзлашадиган бошқа тиллар ўртасидаги умумийлик билан чекланиб қолиши кутилмаган ҳолдир.

Диний мақсадларда инглиз тилининг асосий мақсади инглиз тили ўқувчиларига инглиз тилида ёзилган диний нашрларни ўқишда кўпроқ малакали бўлишларига ёрдам бериш, уларнинг ҳозирги инглиз тилини билишлари ва ушбу ўқувчиларга қўйиладиган ўзига хос тил талаблари ўртасидаги тафовутни бартараф етиш бўйича кўрсатмалар беришдир. улар инглиз тилида ёзилган диний мақолалар ва китобларни тушунишга интилишади. Асосий эътибор инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўрганаётган ўқувчиларига яхши ўқувчилар ҳар куни фойдаланадиган асосий ўқиш кўникмаларини егаллашга ёрдам беришга қаратилган. Булар синфда ва илмий ишларда ишлатиладиган тил турини тушуниш, кенг умумий луғатни ривожлантириш, уларнинг академик луғатини кенгайтириш ва академик ёзишда қўлланиладиган мураккаб грамматик тузилмаларни аниқлаш учун стратегияларни ўз ичига олади.

Иккинчи даражали мақсад диний ёзувда қўлланиладиган муҳим тушунчалар ва атамаларни киритишдир. Бир қатор ўқишлар орқали ўқувчилар диний китобларининг кириш қисмидаги асосий мавзулар билан танишади ва бу уларга инглиз тилида сўзлашувчилар учун ёзилган китоблардан динларни ўрганишни давом эттириш учун мустаҳкам пойдевор яратади. Бундан ташқари, ҳар бир асосий мавзу учун улар диний ёзувларида ишлатиладиган энг кенг тарқалган атамаларни ўрганади.

English teachers for religious purpose are not specialists in the field, but in teaching English, their subject is English for the profession as opposed to the profession in English. Диний соҳага оид инглиз тили ўқитувчилари диний соҳадаги мутахассислар эмас, балки инглиз тили мутахассиси бўлмаган диншунос ва исломшунос йўналишдаги талабаларни ўқитишдир. Улар ўз фанларини ўқитувчилардан кўра яхшироқ биладиган талабаларга ўзларининг касблари ва маданий тажрибаларида ҳақиқий маълумотларни тушуниш, улардан фойдаланиш ва тақдим этиш бўйича муҳим кўникмаларни ривожлантиришга ёрдам беради. Бундай материалларни соҳа вакиллари, газеталар, журналлар, веб-сайтлар, янгиликлар дастурлари, маърузалар каби манбалардан олиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Al Faruqi, I.R.(1986) Toward Islamic English. Virginia: International Institute of Islamic Thought
2. Crystal, D. (1970): “Non-segmental phonology and sociolinguistic distinctiveness: an illustration from religious language”, in: The English Tone of Voice: Essays in Intonation, Prosody and Paralanguage. London: E. Arnold
3. Fayzi ogli, I. (2021, May). Problems and solutions of teaching classes with blind students. In Archive of Conferences (Vol. 26, No. 1, pp. 13-15).
4. Xasanova, D. (2020). The role of test making in learning process. The Light of Islam, 2020(3), 166-174.
5. Khasanova, D. (2020). Importance of communicative activities in conducting english classes based on islamic topics. in педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования (pp. 137-141).
6. Khasanova, D. K. (2020). Methods of teaching foreign languages. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 371-376.
7. Khodjakulova F.R. (2021) Lexico-semantic features of islamic terms. Namdu ilmiy ahborotnomasi. 2021 yil 1-son
8. Noppen, J. P. (1985) In and Beyond the Glossary, Communicating and Translating /Communiquer et Traduire. Brussels: Editions de l’Université.
9. Rikhsivayevna, S. B. (2021). Structural And Semantic Aspects of Lexemic Units Expressing National Value in English and Uzbek Languages. Eurasian Research Bulletin, 2, 37-39.
10. Ulmasbaeva, M. A. (2020). Principles of teaching foreign languages. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 367-371.

Мўмин ХОШИМХОНОВ,
ЖДПИ доценти, фал.ф.н.
E-mail: ziyadullag@bk.ru

ЖДПИ профессори, фал.ф.д. (DSc) А. Саитқосимов тақризи асосида

MASHRAB'S IDEAS ABOUT HUMAN QUALITIES

Annotation

This article analyzes the ideas of the thinker poet Boborahim Mashrabnn about human qualities, as well as the didactic thoughts of the poet.

Keywords: character, lust, humanity, patriotism, morality, intellect, perception, man, Allah, mortal, space, worship, enlightenment, purity, hell, Sufi, angel, heritage, teacher, science, writer, poet imam.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ МАШРАБА О ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ КАЧЕСТВАХ

Аннотация

В данной статье анализируются представления поэта-мыслителя Боборахима Машрабна о человеческих качествах, а также дидактические мысли поэта.

Ключевые слова: характер, похоть, человечность, патриотизм, нравственность, интеллект, восприятие, человек, Аллах, смертный, пространство, поклонение, просветление, чистота, ад, суфий, ангел, наследие, учитель, наука, писатель, поэт-имам.

МАШРАБНИНГ ИНСОНИЙ ХИСЛАТЛАР ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мутафаккир шоир Бобораҳим Машрабнинг инсоний хислатлар ҳақидаги ғоялари, шунингдек, шоирнинг дидактик фикрлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: хислат, нафс, инсонпарварлик, ватанпарварлик, ахлокийлик, ақл, идрок, инсон, Аллоҳ, фоний, макон, ибодат, маърифат, поклик, дўзах, сўфий, фаришта, мерос, мударрис, фан, адиб, шоир имом.

Кириш. Мутафаккир шоирнинг инсонпарварлик ва халқпарварлик ғоялари одамгарчилик тўғрисидаги панду насиҳатларида ҳам мужассам. Шоир маънавий-ахлокий етук инсонда камтаринлик, хоксорлик, дардмандлик каби олий фазилатларни кўришни истайди.

Машраб дунёқарашига, маънавий қамолотга талабдор одам, ҳар қанча улғ мартабаларга кўтарилмасин, мағрурланиб кетмаслиги, ўзини ер юзини қоплаган хасу хашақдан ҳам камтар, тупроқ билан тенг тутиши лозим.

Нафсга қарши кураш, уни мағлуб этишга интилиш тасаввуф аҳли ахлоқининг асосий хусусиятларидан бўлган. Нафсу хирсу ҳаваснинг хуружи ҳамиша маънавий поклик ва мукамалликка раҳна солиб келган. Шу боисдан Машраб, ўз шеъриятида нафсу хирсу ҳавасдан покланишга, сақланишга қайта-қайта даъват этган, инсоний фазилатларни улуғлаган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Машраб ғазал ва мухаммасларида такаббурликни қоралайди. У саййид ва хожаларни инсофли бўлишга, халқ устидан адолат билан иш юритишларини истайди. Мутафаккир саййид ва хожаларни элдан лаънат олмай, уларга тўғри йўл кўрсатиш кераклигини эслатиб, “Саййидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма”, дейди. У авлоди пок кишиларга, насл насабининг келиб чиқишини эслатиб, жоҳиллик ботқоғига ботмасликни, ғафлат ва ғофилликка берилмасликни, ноқобиллик билан иш юритмасликни, аксинча, ақл ва идрок билан, кенг фикр ва мушоҳада билан иш юритиш инсоний фазилат, юксакликка кўтаришини айтади.

Унинг ўткир мисралари бой давлатмандлар ва нодон уламоларга ўқдай отилди. Машрабдаги дунёвий

муҳаббат, ҳақиқий гўзалликни қуйлаш уни самовий гўзалликка, Аллоҳ муҳаббатига руҳлантирди:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум.

Бир бути бебадал учун ошики дарбадар ўзум.

Олими нуктадон манам, пири хидояхон манам.

Шухрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзум [10].

Айниқса, Машрабнинг “Мабдаи-нур” рисола-сидаги ҳикоят ва ғазаллар чуқур ахлокий, фалсафий мазмунга эга. Мутафаккир дастлабки ҳикоятда Румий руҳидан илҳом олган, унга ихлос қўйган “дафтар очар орифи ширин калом” бўлган киши Илоҳ нуридан баҳраманд бўла олишини айтади.

Киёматни унутган бандаларга нури жаннат йўқ,

Расулга уммат эрмас, дилда чун ваҳми киёмат йўқ,

Ғараз ҳар дилга боқдим, ҳеч вақти бежароҳат йўқ.

Унинг қалби азият чекади, дили замона носозликларидан фарёд уради, бу дунёни зиндонга ўхшатади, жисмига ўлим яқинлашгани сари халовати йўқолади, қўлидан келган одам вақтини ўтказмасдан меҳнат қилиши, меҳнат қилмаган кишига роҳат йўқ деб билади. Ноқис аҳлига, пасткаш кишиларга насиҳат қилмасликни, Ҳақ ва ҳақиқатни тушунишни истаганларга тўғри йўл кўрсатиш лозимлигини уқтиради:

Қўлингдан келса ҳар ҳайратни вақтининг ўткарма,

Деди хайрул башар бу сўзни бемехнатга роҳат йўқ,

Ривожни корини аблаҳга айтманг, аҳди ноқисдир,

Ҳақиқат аҳлига мундин дуруст неку насиҳат йўқ.

Кўтар андишаларни хотирингдин, эй жигарбандим,

Киёмат хавфини ким англади, умрига лаззат йўқ,

Тарикат йўлида Машрабга тегди Мабдаи нур,

Бу нисбатдин кимки топмай ўтти, анга давлат йўқ [4:7].

Мутафаккир “Изола” рафифли ғазалида давр сен ўйлаганчалик бўлмаса, сен ундан давра-даврон излама, Ҳаққа берилмасанг, чўлу биёбон кезма дейди.

Тадқиқот методологияси. Машраб яхшилар суҳбатидан баҳраманд бўлиш, улар кўрсатган йўлдан бориш инсоний фазилат, улуғликка етаклашини айтади, ҳар бир одамнинг қалби пок, ахлоқи тоза бўлишини истаб, “Хонаи дилни супурмай, санки меҳмон излама”, дейди. Мутафаккир охират тадорикини бу дунёда қилишни, Илоҳга ибодат қилиб, ҳар бир киши иймонини йўқотмаслигини, ҳар қандай киши тақводорлик жомасини кийгани билан зиёли бўлиб қолавермаслигини таъкидлаб, маърифат сирларини эгалламаганингча Сулаймондек тожу-тахт даъво қилма дейди:

Жомаи тақво зиёликдур, киёлмас ҳар ҳасис,
Бу ниғин қўлунга тегмайдур, Сулаймон излама.

Хонавайронлар билур афтодаларни холини,
Санки ранжур бўлмасанг, эй кўр, Луқмон излама[4].

Қаландар Машраб ишқ шаробидан маст ҳолда, пок ҳолатда Ҳақ йўлида маънолар ҳазинасини териб, Илоҳ нуридан баҳра олишини марди Худодан сўрайди:

“Анал-Ҳақ” гўйларни руҳига дарёи раҳмат бер,

Бағишлар раҳматингни жон тасаддуқ қилди Мансури,

Етушки лутфи покингдин муҳаббат жони Машрабга,

Хазойини ҳақиқатдин очилди Мабади-нури[9].

Пок қалбли, инсоний фазилатли одамларнинг таъби нозик. Чунки улар Аллоҳ гўзаллиги, жамолу жалолини айрича ҳис билан идрок этадилар. Бундан масту мустағрик бўладилар. Улар дунёнинг барча нафосати, ҳаёт жилолари, завқ бағишловчи ҳусни жамолни Аллоҳ жамоли инъикоси деб қараганлар. Сўфийлар инсон руҳини “латифа” деб айтадилар. Бу ҳам руҳнинг ниҳоят нозиклиги, кўринмас (энергиядай) латофатдай мавжудлигини англашдир. Руҳ-покиза хилқат ва шу боис жами покизалик, нозиклик руҳ хислатини ташкил этади. Шунга кўра маъшукани фаришта хислатли малаксиймо, паризод, пари пайкар деб тавсифлайдилар. Бу ҳам поклик ва нозикликка ишорадир, яъни таъб нозиклиги, сўз ва ифода нозиклиги, завқ ва идрок нозиклиги, феълнинг юмшоқ ва латиф бўлиши ҳам сўфий қалбининг поклигидан нишонлардир[12]. Машраб:

Сода кўнгулм ичра лаълимнинг хаёли тушгали,

Шишадурким, онинг ичига солмишлар набот.

XVII-XVIII асрлар педагогикаси тадқиқига бағишланган ишлар салмоқли. Айни чоғда, бу давр педагогик адабиётида ўрганилиши муҳим масалалар ҳам талайгина. Шулардан бири адабиёт ва тасаввуф алоқадорлиги масаласи. Шу маънода, Нишотий, Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо, Салоҳий каби шоирларнинг шеърлари “Хусну Дил”, “Мабади нур”, “Сабот ул-ожилин”, “Роҳати дил” сингари манзумаларга тасаввуфий нуктаи назардан ёндашибгина ҳолис баҳо бериш мумкин. Чунончи, “Мабади нур”нинг биринчи дафтари мавлавия тариқатининг асосчиси мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»сидан олинган куйидаги байт билан очилади:

Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад,

В-аз жудойҳо шикоят мекунад.

Кейинги кўш мисра мазкур байт мазмунига ҳамоҳанг, тўғрироғи унда байтнинг маъноси берилган:

Англагин, най не ҳикоятлар қилур,

Ким, жудойиқдин шикоятлар қилур.

Аёнки, касратдаги жамики нарсанинг ибтидо ва интиҳоси мавжуд най ҳам аввалида бир қамиш эди. У ўз аввали, ибтидосига қайтмоқ истаб нолалар қилган, унинг

фигонига жудойиқ сабаб. Бу нолалар ўзликка қайтмоқ умидининг афғонларидур[11].

Инсон ҳам аслида Ишқнинг фарзанди. Парвардигор инсонни яратар экан, унга бошқа махлуқотга берилмаган руҳий завқни инъом этди. Чунки Тангрининг оламларни яратишдан муроди аввало инсон эди. Олам Яратганнинг ҳусну жамоли учун мисоли кўзгу бўлса, инсон шу кўзгунинг мазҳари-Тангри таоло қудрати ва сир асрори, илму каромати акс этган мўъжиза хилқат. Инсон қалби эса парвардигор илми ва ишқнинг ҳазинаси. Тангри Одамни бино қилиб, унинг қалбига Ишқ аталмиш бойликни жамлади. Шу сабаб Одамга фаришталар сажда қилдилар, шу сабаб у азизу мукаррам бўлди. Ишқгина инсонни ўзлигига элтади. Ишқ туфайлигина инсонда тажрид ва тафрит (покланиш,яққаланиш юз беради[7].

XVII-XVIII асрлар адабиёти Атоий, Лутфий, Навоий, Бобир анъаналари таъсирида шаклланган экан, уларда ишқ биринчи ўринга кўтарилганлиги, кўпроқ Илоҳий Ишқ тараннум этилгани маълум. Бу вақтга келиб адабиётда реализм унсурлари устувор бўлиб боргани аниқ, аммо Шарқ шеърлятида асрлар бўйи бош мавзуга айланиб қолган раҳмоний Ишқ мавзусидан чекингани йўқ. Акс ҳолда Машраб:

Ломаконни(нг) шаҳрида ошиқни шайдо қилди Ишқ,

Анбиёю авлиёларни хувайдо қилди Ишқ,-
демаган бўлур эди.

Машраб Ишқни набию валийларга хос, дейди. Боязид Бистомий, шайх Шиблий, Фаридуддин Аттор, Мансур Ҳаллож, Насимийлар шу ишқ сабабидан эл аро дoston бўлдилар,-деган шоир:

Ишқ кимёдурки, мисни зар қилур,

Пашшаи лоғарни Исқандар қилур[5].

Ахмад Ясвий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр сингари буюк вакиллар руҳни улуғлаб, нафси ёмонлик ва тубанлик тимсоли сифатида ҳар томонлама кенг талқин қилганлар.

Алишер Навоийнинг улкан адабий мероси кейинги беш аср давомида барча туркий халқлар миллий адабиётларининг ва педагогикасининг умумий йўналиши ва таракқиётида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди, уларнинг ривож ва ғоявий-бадиий камолотида бевосита ва баракали таъсир кўрсатиб келди. Бу таъсир, равшанки, биринчи навбатда, ўз миллий адабиётимиз намоёндалари фаолиятларида жуда равшан кўринди ва ниҳоятда самарали бўлди. Кейинги асрлар педагогик адабиётимизнинг барча йирик вакиллари улуғ шоирни устоз, мураббий ўрнида қабул қилдилар ва бу билан фахрландилар, Навоийнинг мазмунан халқчил, шаклан баркамол асарларини ўз ижодий тажрибалари учун юксак намуна ва ибрат деб, Навоийникидек мисралар битишни эса ўзларига шараф деб билдилар[1]. Шоир шеърлятига назар ташлаганимизда – Навоий, Бобур, Машраб шеърлятлардаги муштарак жиҳатларни кўрдик. (таъкид: Ҳ.М.)

Таҳлил ва натижалар. Машрабнинг Навоий ижодидан ўрганиши, унинг анъаналарини ўзлаштириши ва давом эттириши мавзусини ёритувчи бешубҳа далиллар етарли мавжуддир.

Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳўжаназар Ҳувайдоларнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари бир хилдир. Аллоҳ уларнинг назарида инсон ақлу тушунчаси, тасаввурига сиғмайдиган, барча сифатлар, исмлар, таърифу тавсиф ва ўлчовлардан баланд турадиган зот. Машраб ана шу бекарон буюкликни назарда тутди ва айни вақтда шу буюк қудратнинг бир қисмига айланган комил инсонни ҳам англайди. «Ҳужжат ул-ислом» (Ислом ҳужжати)

мақомига эришган Муҳаммад Ғаззолий Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарни комиллар сарвари деб билади.

Машраб мухаммасларидан бирида етук, қомила маъшуқанинг учрашув ҳақида ошиққа ваъда бергани, ошиқнинг тунларни бедор ўтказиб, интизорлик билан васл дақиқаларини кутиши тўғрисида сўз боради. Аммо, маъшуқа ваъдани бузди, вафосизлик кўрсатиб учрашувга келмайди. Муҳаммас ошиқнинг ана шу ҳолатдаги ҳаяжоний, ҳис-туйғуларини, ҳижронда ёрни кутишдаги нозик кечинмаларини юксак бадиийлик билан ниҳоятда жонли ифодалайди:[15]

Ваъда килди бир келай деб, кўзга уйқу келмади,
Термулуб йўлида қолдим, шўхи бадхў келмади,
Неча келди шум рақиблар, ул парирў келмади,
Дардидин ўлдим, табиб, дардимга дору келмади,
Мен шаҳиди ишқ бўлдим, қатраи сув келмади.

Бу мухаммас Машраб ижодига Навоий баракали таъсирини қайд этишда ҳаққоний мисол бўла олган. Бунда Навоийнинг:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади, –
матлали машҳур ғазалидан илҳомланганлигини,
ижодий баҳраманд бўлганлигини исботлашга зарурат йўқдай кўринади[2].

Ривоят қилинишича, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ёр-дўстлари билан отда Ҳирот кўчаларидан кетаётганларида рўпараларидан бир ёш бола келаётган экан. Шунда ҳазрат Навоий дарҳол отдан тушиб, ҳалиги болага марҳамат ва навозишлар кўрсатиб, яна отга миниб, йўлларига равона бўлибдилар. Ёнидагилар бу воқеага ҳайрон бўлиб, «Ҳазрат, отдан тушиб, бола билан муомала қилишнинг боиси не?»-деб сўраганларида, ҳазрат Навоий: «Бу бола устозимиз ва пиримиз ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг набираси эрди. Шу сабабдин ҳурматини жойига қўйдим»,-деб жавоб берибдилар. Демак, ота-боболаримиз нафақат устозининг ўзига, ҳатто авлод-аждодига ҳам ҳурмат кўрсатишган эканлар.

Филология фанлари доктори Фозила Сулаймонова Исо – Масихни шундай талқин этган: Алишер Навоийгача бўлган адабиётда, хусусан, шоир ижодида, ундан кейинги даврлар Шарқ адабиётида Масих образи, ўлиққа жон киритувчи, тирилтирувчи, нажот берувчи афсонавий шахс образи кўплаб учрайди. Масих, бу Исо пайғамбар.

Инжилда замонлар ўтиб дунёга машоих, яъни яҳудийларни қутқарувчи пайғамбар келади, дейилган. Исо

пайғамбар Иудеянинг (ҳозирги Исроилда) Назарет деб аталган жойида дунёга келган ва ўзи асос солган таълимотни тарғиб қилган эди. Исо Христос – яҳудийча «Ёшуа машиах» (яҳудийларнинг қутқарувчиси) кишлоқ, шаҳарлар кезиб уч йилча яҳудийларни янги динни қабул қилишга ундаган[8].

У Рим империясининг ҳокими Ироднинг буйруғи билан римликлар одати бўйича хочга тортиб михлаб ўлдирилади. Исавийларнинг хочга сийғинишларининг боиси ҳам шунда. Масих ибораси яҳудийча «машиах» арабча «масих» тусини олди, «қутқарувчи» сифати эса «тирилтирувчи», «жон ато этувчи» ва нажоткорга айланди.

Исо пайғамбарнинг янги бир сифати «Рухуллох», яъни, «Аллоҳнинг руҳи» демакдир. Бу ибора, Исонинг Илоҳиятдан пайдо бўлишига ишорадир[14:26].

Машраб шунинг учун ҳам ёзган:

Ҳам чу Солиҳдек бу йўлда нақатулло изладим,
Орзуманди тажаллийи нури мавло изладим,
Қатраман, вақти саҳар бўлганда дарё изладим,
Гоҳ дунё деб югурдим, гоҳ уқбо изладим,
Ҳамроҳи Исо бўлуб осмонда юрдум

ахтариб[10:378].

«Қиссаи Машраб»да ҳам инсон баркамоллиги, унинг комилликка етишуви ҳақида ривоятлар бор. Машраб ишқ тажаллийисидан бошқа нарсани кўрмайди. Кўнгли Тур тоғига айланиб кетган ошиқ бутун вужуди ва тафаккури билан қурб (Илоҳиётга яқинлашиш) ва вуслат мақомига интилади:

Кўнглумдур ишқ Тури, тушди тажаллийи нури,
Ҳар ер анинг зуҳури, шаъми жаҳон эмасму?

Хулоса ва таклифлар. Ошиқнинг қалби Тур тоғи. Фавқуллодда гўзал ташбех, бекиёс ўхшатиш. Ҳазрати Мусо ва Тур тоғи билан боғлиқ воқеаларга ишоралар «Қиссаи Машраб»нинг турли ўринларида турлича муносабатлар билан келтирилган. Шоир қалбида бу воқеаларга яқинлик, уйғунлик бор. Тоғки дош бера олмаган тажаллийи нурига инсон қалби қандай бардош берар экан? Машраб замини осмонда, гулзору гулда, куёшу ойда, олам ва одамда, тоғу тошларда, ҳаёт ва ўлимда, қалбининг тизгинсиз ғалаёнларида, қўйингки, моддий ва маънавий ҳодисотларнинг барчасида Аллоҳ тажаллийи нурини кўради. Беором ва беқарор кўнгли ҳамиша мана шу нурга талпинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
2. Абдуғафуров А. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
3. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. Т., «Камалак», 1991.
4. Бобораҳим Машраб. «Мабдаи нур». Т., Фан, 1994.
5. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
6. Бобур. Танланган асарлар. Т., «Ўқитувчи», 1976.
7. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. Иккинчи китоб. Т., Ўзбекистон, 1999.
8. Қиссаи Машраб. Т., Ўқитувчи, 2001.
9. Машраб. Исматуллоҳ Абдуллоҳ. «Мабдаи нур»га сўзбоши. Шарқ юлдузи. 1992, 12-сон.
10. Машраб. Девон. Т., Янги аср авлоди, 2006.
11. Мўминжон Сиддиқов. «Мабдаи нур»да ишқ талқини. Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, 3-сон.
12. Комилов Н. Аҳборот. Маънавий камолот илми. 2003 йил, 2-сон.
13. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. Т., «Шарқ», 1998.
14. Сулаймонова Ф. «Масих»нинг маъноси. «Фан ва турмуш», 1993, 1-сон.
15. Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. Т., «Шарқ», 2006.

Zarifa XUDOYQULOVA,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: xudoyqulova@gmail.com

p.f.d.(PhD), dotsent Ya.Nurumbekova taqrizi asosida

РОЛЬ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматривается использования народной педагогики в духовно-нравственном воспитании учащихся с учётом современных технологий. Анализируются результаты опытов и роли народной педагогики в духовно-нравственном воспитании учащихся в сфере трудового воспитания. Создаётся модель духовно-нравственного воспитания студентов, выводы и рекомендации по технологии духовно-нравственного воспитания учащихся. Духовно-нравственные качества будущего специалиста являются профессиональным качеством, формируемым в педагогическом процессе в высшей школе. При этом важно использовать знания и умения народной педагогики при профессиональной подготовке в области трудового воспитания.

Ключевые слова: студенты, ценности, духовно-нравственное воспитание, народная педагогика, специалист, качество, профессионализм, духовное воспитание, труд, этика, профессионал, модель.

THE ROLE OF VALUES IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Abstract

The article discusses the strategies of using public pedagogy in the spiritual and moral education of students. It analyzes the results of experiments on the role of public pedagogy in the spiritual and moral education of students in the field of labor education. A model of spiritual and moral education of students has been created. Also the conclusions and recommendations on the technology of spiritual and moral education of students have been created. The spiritual and moral qualities of the future specialist are a professional quality and formed in the pedagogical process conducted in higher education. It has been proved that the effective use of knowledge and skills in public pedagogy with professional training in the field of labor education is important and relevant.

Key words: students, values, spiritual and moral education, public pedagogy, specialist, quality, professional quality, mental education, labor, ethics, professional, model.

TALABA-YOSHLARNING MA'NAVY-AXLOQIY TARBIYASIDA QADRIYATLARNING O'RNINI

Аннотация

Maqolada talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasidan foydalanish texnologiyalari haqida so'z yuritiladi. Bunda mehnat talimi yo'nalishi talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasini roli bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari tahlil etilgan. Talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash modeli yaratilgan. talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash texnologiyalari bo'yicha xulosa va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bo'lajak mutaxassislarining ma'naviy-axloqiy sifatleri professional-kasbiy fazilat bo'lib, oliy o'quv yurtlarida amalga oshirilayotgan pedagogik jarayonda shakllanadi. Bunda mehnat ta'limi yo'nalishi bo'yicha professional tayyorgarlik bilan xalq pedagogikasiga oid bilim ko'nikma va malakalardan unumli foydalanish muhim, dolzarb ekanligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: talaba-yoshlar, qadriyat, ma'naviy-axloqiy tarbiya, xalq pedagogikasi, mutaxassis, sifat, kasbiy fazilat, aqliy ta'lim, mehnat, axloqiy, professional, model.

Kirish. O'zbekiston «Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari» tamoyili asosida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Yangi davr shiddati ta'lim-tarbiya tizimiga ham o'zining aniq, qat'iy talablarini qo'yimoqda.

“... hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir”, degan edi milliy pedagogikamizning buyuk darg'asi Abdulla Avloniy.

Oliy o'quv yurtida ta'lim-tarbiya ishlarini istiqbolli rejalashtirish tarbiyaning samaradorligini oshiruvchi zarur shartlardan biridir.

Oliy maktabda talaba-yoshlarni yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatli mutaxassislar qilib tarbiyalash dasturlari va ta'limning barcha o'quv davriga mo'ljallangan tarbiyaviy ishlarining istiqbolli rejalari tuzish odatga aylandi. Ilmiy jihatdan asoslangan istiqbolli reja yoki dastur talabalarni barkamol insonlar qilib tarbiyalash sohasidagi barcha ishlarining asosiy yo'nalishlarini birlashtiradi, fakultet, kafedra va jamoat tashkilotlarining bo'lajak mutaxassislarini barkamol

shaxs qilib shakllantirish sohasidagi faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining chop etilgan asarlarida, Oliy Majlis sessiyalarida so'zlagan nutqlarida, o'zbek xalqining ko'p asrlik ma'naviy-milliy, madaniy qadriyatlarini, uning odob-axloqini belgilab beruvchi “Qur'oni Karim”, “Hadisi Shariflar”; imom Buxoriy, imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, az-Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, So'fi Olloyor, Sulaymon Boqirg'oni kabi mutaffakirlarning bebaho merosini; al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, al-Farg'oni, al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mirzo Ulug'bek, Amir Temur, Bobur, Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod kabi allomalarning jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shgan ulug', bebaho hissalarini tadqiq etish, shu asosda yosh avlodni tarbiyalash zarurligi ta'kidlanadi [1,2,3,4,5,9]. Bu, o'quv yurtlarida yoshlarga berilayotgan bilimlarning mazmunini yangilashni, tarbiyaning

yo'nalishini yoshlarni umuminsoniy va milliy-ma'naviy axloqiy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratishni talab etadi. Bu esa xalq pedagogikasi bilimlariga murojaat qilish ehtiyojini tug'diradi.

O'zbekiston fuqarosining ma'naviy-axloqiy qiyofasini belgilovchi fazilatlar, sifatlari – vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy g'urur, mehnatsevarlik, baynalmilailik kabilari professor-o'qituvchilarning faol ishtirokida, tarbiyaviy ta'siri ostida shakllanadi. O'qituvchilik faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy xarakterga ega.

Bo'lajak mutaxassislarining ma'naviy-axloqiy sifatlari kasbiy-kasbiy fazilat bo'lib, oliy maktabda amalga oshirilayotgan pedagogik jarayonda shakllanadi. Bu yagona jarayonda kasbiy tayyorgarlik bilan tarbiyaning barcha tarkibiy qismlari: aqliy ta'lim, mehnat, axloqiy, huquqiy, iqtisodiy, ekologik, jismoniy, estetik va boshqa tarbiyalar uzviy ravishda bog'langan holda o'sib rivojlanadi. Ularning birini ikkinchisidan ajratgan holda rivojlantirib bo'lmaydi. Demak, bo'lajak mutaxassislarining kasbiy axloqiy umuminsoniy va milliy-ma'naviy tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida shakllana boradi [4,5,6,7,8].

Ma'naviy-axloqiy tarbiya talaba-yoshlarni axloqiy jihatdan rivojlanishiga olib kelishi va unga stimuly bo'lishi lozim. Lekin bunga erishish uchun axloqiy tarbiya berishni tashkil etuvchilar axloqiy taraqqiyotda ob'ektiv va sub'ektiv omillarning o'zaro ta'sir o'tkazishini e'tiborga olishlari zarur. Bu o'zaro ta'sir tarbiyalanuvchidagi ichki qarama-qarshilikni aks ettiradi. Ana shu ichki qarama-qarshiliklar ma'naviy-axloqiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Ma'naviy-axloqiy rivojlanishning texnologiyasini, mexanizmini uning tarkibiy qismlarini aniqlab chiqqan taqdirdagina tushunish mumkin. Axloqiy rivojlanish jarayonining asosiy qismlari quyidagilardan iborat: a) tug'ma layoqat va qobiliyat; b) shaxsiy hayot, turmush tarzi jarayonida hosil bo'lgan odatlar; d) ma'naviy ehtiyojlar [4,8].

Tadqiqot ishida qadriyat: milliy, ma'naviy, moddiy, diniy, umuminsoniy, mintaqaviy kabilarning mohiyati, asosiy turlari, o'tmishdagi, hozirgi ahvoli, rivojlanish bosqichlari, sharqona ildizlari, o'ziga xos tamoyillari kabilarni bir qator faylasuf olimlar, ya'ni J.To'lenov, I.Jabborov, E.Yusupov, Q.Nazarov kabilari tomonidan tadqiq etilgan [8-9].

Tadqiqot metodologiyasi. Milliy g'oya va milliy mafkura yo'nalishida ta'limning insonparvar, demokratik tamoyillari negizida shaxs ma'naviyatini erkinlashtirish hamda uning ustivor yo'nalishlarini amalda tatbiq etishga oid nazariy yondashuvlar, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan daxldor qonunlar; O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning ma'ruzalari, buyuk allomalarining ilmiy-nazariy ta'limotlari tashkil etadi.

Tadqiqot metodlari: kuzatish, anketa, test, suhbat, ilmiy-nazariy, pedagogik, psixologik, uslubiy adabiyotlar tahlili, oliy o'quv yurtlari, arxiv hujjatlari bilan tanishish, sinov darslarini o'tkazish, sinov o'quv kurslarini o'tkazish, olingan ilmiy natija va dalillarni qayta ishlash va umumlash-tirish.

Tadqiqot ob'ekti. Oliy o'quv yurti pedagogik yo'nalish talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasidan foydalanish texnologiyalari

Tahlil va natijalar. Talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasi milliy qadriyatlar (xalq hunarmandchiligi sohalarini) dan foydalanish metodikasini ishlab chiqish va amaliy tajribada sinab ko'rish maqsadida quyidagi vazifalar belgilab olindi: hozirgi zamon sharoitida Oliy o'quv yurti talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasidan foydalanish mazmuni, shart-sharoitlari va turli yo'llarini ishlab chiqish hamda ularni amalda sinab ko'rish; OTMlarining pedagogik yo'nalishida

xalq pedagogikasi qamrovida xalq hunarmandchiligi sohalarini o'rganishlarida o'tkaziladigan o'quv-tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazishning shart-sharoitlarini aniqlash va milliy qadriyatlardan foydalanish jarayonini takomillashtirishga oid uslubiy tavsiyanomalar ishlab chiqish.

Ta'lim muassasalarida test va so'rovnomalar talabalari, pedagogik yo'nalish fani o'qituvchi-murabbiylari, hamda malaka oshirish tinglovchilari tajriba-sinovdan o'tkazildi.

Tajriba-sinov ishlarining o'rganuvchi-tasdiqlovchi bosqichida tajriba-sinov maydonlaridagi talaba va o'qituvchi-murabbiylardan test va so'rovnoma savollariga javoblar olindi. Unda, ushbu o'tkazish ikki marotaba o'tkazish bilan chegaralandi. Chunki, dastlabki va yakuniy o'tkazish orqali Oliy o'quv yurti talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasi sohalarini milliy qadriyatlar sifatida o'rganilishining umumiy ahvoli va amaldagi holati bilan tanishildi.

Sharq xalqlarining tarixiy, o'lmas qadriyatlarini o'rganishlari darajalarini aniqlash uchun test va so'rovnomalar o'tkazildi. Avvalo, tajriba-sinov ishlari jarayonida talabalarga milliy qadriyatlar, ularning mohiyati, xususiyati va turlari to'g'risida yangi bilimlar berishga harakat qilindi.

Milliy qadriyatlar ota-bobolardan etib kelgan va davom ettirilayotgan udumlar, urf-odatlar tushunilsa, ma'naviy qadriyatlar deganda esa, insonning xulq-atvori, ichki va tashqi go'zalligi, donoligi va odobliligi to'g'risida fikrlar, tasavvurlar, pand-nasihatlar majmuasi tushuniladi. Moddiy qadriyatlar deganda esa, insonning qo'l mehnati natijasida turli davrlarda yaratilgan turli xil buyumlar, san'at asarlari, jihozlar, qurilmalar, binolar va boshqalar nazarda tutiladi.

So'rovnomalarni dastlabki o'tkazishdayoq talabalarining ushbu sohalaridagi qadriyatlar so'zlarining ma'nolarini atroflicha aniq bo'lmagan holda bilishlari ma'lum bo'ldi.

O'tkazilgan kuzatishlar va tajriba-sinov ishlaridan hamda olingan natijalar tahlilidan ma'lum bo'ldiki, talabalar yuqoridagi topshiriqlarga javoblarni, turli manbalardan radio, gazeta, jurnal, turli kitoblar va boshqalardan qisman bo'lsada o'rganganliklari ma'lum bo'ldi.

Quyida moddiy qadriyatlardan hisoblangan xalq hunarmandchiligi ta'rifi, yo'nalishlari, ahamiyati, sohalarini, turlarini talabalarining bilish darajalarini aniqlashga urinib ko'rildi.

Tajriba-sinov ishlari GulDU, ToshDPU, SamDUlarida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan natijalar asosida matematik-statistik tahlil qilindi. Ushbu oliygohlarda olingan natijalar reprezentativ ravishda ifodalanib, quyidagi jadval ko'rinishiga keltirildi: Masalaning qisqacha mohiyati quyidagilardan iborat: ikkita bosh to'plam berilgan bo'lsin. Biri, talabalarining nazorat guruhi bilimlarining o'rtacha ballari, ikkinchisi esa, talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasidan foydalanishga asoslangan tajriba guruhidagi bilimlarining o'rtacha ballari. Baholar normal (me'yorli) taqsimotga ega deb hisoblanadi. Bunday faraz o'rinlidir. Chunki, normal taqsimotga yaqinlashish shartlari sodda bo'lib, ular bajariladi.

GulDU pedagogika yo'nalishida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari $2,51 < 6$, ToshDPU pedagogika yo'nalishida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari $1,53 < 6$ va SamDU pedagogika yo'nalishida o'tkazilgan tajriba-sinov

ishlari natijalari $1,48 < 6$ ekanligi kelib chiqadi. $\chi^2_{\text{kyzam}} <$

χ^2_{kp} bo'lgani uchun nolinchii gipotezani rad etishga asos yo'q. Boshqacha so'z bilan aytganda, empirik va nazariy chastotalar farqi muhim emas. Demak, kuzatish ma'lumotlari bosh to'plamning normal taqsimlanganligi haqidagi gipoteza

bilan muvofiq keladi, ya'ni OTMlarda talabalarining kasbiy tayyorlashni takomillashtirishda xalq pedagogikasi-milliy qadriyatlardan foydalanish yuzasidan olingan bilimlari dastlabki tajriba-sinov o'tkazishga qaraganda yakuniy tajriba-sinov ishlarini o'tkazish o'zgarishlari samarador ekanligini ko'rsatdi.

Yuqorida o'tkazilgan matematik-statistika tahlillari natijalariga asoslanib, o'zlashtirish darajasi belgilandi. Ushbu daraja talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasini o'rganish bo'yicha test va so'rovnoma topshiriqlarini o'tkazishda olingan natijalarga muvofiq o'zlashtirishning muhim jihatlari tashkil etildi.

Talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida xalq pedagogikasiga oid o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotga qo'llay oladilar. Xususan, ular amaliy mashg'ulotlar jarayonida ta'lim-tarbiya jarayonini texnologik xaritasini tuza oladilar.

Talaba-yoshlar o'zlarini ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda xalq pedagogikasidan foydalanish texnologiyalari bilishi. Bunda ko'nikma va malakalarini bir-biridan farqlay olishi lozim.

Ko'nikma daraja - bunda, talaba ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllanishida xalq pedagogikasidan foydalanish texnologiyalarining ketma-ketligini va uni amalga oshirish usullarini o'zlashtiradi, guruhda bir-ikki marotaba o'qituvchi nazorati ostida amaliy mashg'ulotni mustaqil ravishda o'zi bajarishga kirishadi.

Malaka darajasi - bunda, talaba-yoshlarning turli mashg'ulotlarni bajarishda o'zlashtirgan ma'naviy-axloqiy va xalq pedagogikasiga oid nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini bir-biriga uyg'unlashtirib, maqsadli, avtomatlashgan holda harakatlar bajara oladilar.

Milliy qadriyatlardan hisoblangan xalq pedagogikasi xalq hunarmandchiligining o'g'il bolalar uchun qulay hisoblangan sohalarini ta'lim-tarbiya tizimida foydalanishning nazariy-amaliy jihatlari ishlab chiqishga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Ushbu o'tkazgan kuzatish va tajriba-sinov ishlarining natijalari matematik-statistik jihatdan tahlil qilindi va quyidagi xulosalarni bayon etish imkoni yaratildi:

Talabalarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, ayniqsa, uning xulqida, xatti-harakatlarida ko'rinadi. Kishining xulqi shaxsning xatti-harakatlaridan iborat bo'lib, u avvalo tevarakatrofda muhit bilan, odamlar bilan o'zaro munosabatda namoyon bo'ladi.

Inson xulqida uning butun shaxsiy sifatlari, xarakteri va temperamentning xususiyatlari, uning ehtiyojlari, qarashlari ifodalanadi. Emotsiya va his-tuyg'ular kishi xulqini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Kishida mavjud bo'lgan asab xususiyati ham uning xulqi va faoliyatiga ta'sir o'tkazadi. Umuman olganda, kishi xulqini ijtimoiy turmush sharoitlari, ijtimoiy munosabatlar belgilaydi[8].

Har bir kishi tashqi muhitning ta'siriga turlicha javob qaytaradi. Shuning uchun ham inson o'ziga xos individual shaklda namoyon bo'ladi. Ba'zan kishining xulqi ma'lum turmush tarzi va tarbiya natijasida shakllangan odat xarakteriga ham ega bo'ladi. Masalan, qo'pollik va dag'al muomala hamma vaqt ham kishining boshqalarni mensimasligidan dalolat beravermaydi. Xuddi shuningdek, xushmuomalalik har doim kishining yaxshilik qilmoqchi va yaxshi niyatli ekanligini ko'rsatavermaydi. Shuning uchun ham jamiyatga, boshqalarga haqiqiy munosabatdan kelib chiqadigan xulq shakllanishiga shaxsni xarakterlovchi xususiyat deb hisoblash lozim.

Talabalarda mavjud bo'lgan xulq ko'rinishlari ularning ijtimoiy turmushi va tarbiyasi jarayonida hosil

bo'ladi. Kishi o'z xulqida, faoliyatida, odatda, ma'lum qoidalariga rioya qiladi, axloq printsiplariga asoslanadi. Axloqiy xatti-harakatlar – jamiyatda kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi axloqiy qoidalar va printsiplar bilan belgilanadigan xulqdir. Kishida axloqiy ong, tushunchalar va axloqiy hislarning shakllanishi inson xulqini tarbiyalashning muhim shartidir.

Talabalarning xatti-harakatlari hamma vaqt ham ulardagi e'tiqodlarga mos kelavermaydi. Ayrim talabalar umuman tartib-intizomga amal qildilar, ba'zi hollarda axloq qoidalarini buzadilar. Ba'zan yomon xatti-harakatlarga yo'l qo'yadigan talabalar ham xulq qoidalarini yaxshi biladilar, ba'zan buning aksicha ham bo'ladi, ya'ni ayrim talabalar kasb odobi, pedagogik odob normalarini bilmasalar ham o'zlarini odobli tutadilar. O'zining xatti-harakatlarini, xulqini umuminsoniy va milliy axloq talablariga va pedagogik odob qoidalariga bo'ysundira bilgan talabalariniga axloqiy jihatdan tarbiyalangan deb hisoblash lozim. Bo'lajak mutaxassisning xulqi qiyofasi uning axloq talablariga mos keladigan butun faoliyatini ifodalaydi. Ayrim talabalarda mavjud bo'lgan fikrlar, qarashlar xulq normalariga to'g'ri kelmaydi.

Umuminsoniy va milliy axloq qoidalaridan xabardor bo'lgan ayrim yigit va qizlarning xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu holni qanday izohlash mumkin?

Bu masalani aniqlash uchun biz axloqiy bilimlari bilan xulqi bir-biriga to'g'ri kelmasligi ma'lum bo'lgan talabalardan bir nechtasini tanlab oldik. O'tkazilgan tajriba, kuzatish, suhbat natijalarini tahlil qilish quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi:

a) bilimlar bilan xatti-harakatlar o'rtasidagi uzilishning asosiy sabablaridan biri yigit va qizlar o'zlarida mavjud bo'lgan qarashlar va odatlarni axloqiy e'tiqodga aylantira olmaganliklarida ekan. Axloq qoidalari va kasbiy pedagogik odob normalarini bilish, uni yozib yoki gapirib berishning o'zi kamlik qiladi. Bu qoida va talablar talabalarning qat'iy e'tiqodiga aylanmasa va ularga amal qilish hayotiy ehtiyoj bo'lib qolmasa, so'z bilan ish o'rtasida uzilish bo'lishi uchun imkoniyat saqlanaveradi.

b) bunday talabalarda odatda ijtimoiy burchni yuksak darajada anglash, mas'uliyat kabi axloqiy his-tuyg'ular kam rivojlangan va ularning xarakteri odam yoqtirmaslik, o'jarlik kabi salbiy xislatlar bo'lar ekan.

d) ayrim talabalar jamoada noto'g'ri axloqiy nuqtai nazarda bo'ladilar, ba'zan o'rtoqlari bilan janjallashadilar, boshqalardan ajralib yashashga intiladilar. Ayrim talabalarda ba'zi oilalarning salbiy ta'siri saqlanib qolgan bo'ladi yoki bunday ta'sir davom etayotgan bo'lishi ham mumkin. Bunday talabalar ba'zan nopok do'stlar, yomon ulfatlar davrasiga tushib qoladi va ularning salbiy ta'siriga beriladi.

Kuzatishlar va pedagogik-psixologik faktlarni tahlil qilish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ayrim yigit va qizlarning xatti-harakatlariga yuqoridagi sabablardan bir nechta ta'sir o'tkazadi. Odatda, ulardan bittasi hukmron, asosiy bo'ladi. Bo'lajak mutaxassislar bilan olib borilgan ta'lim-tarbiyaviy, individual ishlar jarayonida bu sabablarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish juda muhimdir.

Xulosa va takliflar: Ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayoni axloqiy motivlar, axloqiy faoliyat, axloqiy tushunchalar, bilimlar, his-tuyg'ular, odat, shuningdek, axloqiy ehtiyoj, g'oyaviy e'tiqod, iroda va qiziqishlarni o'z ichiga oladi. Talaba-yoshlarda ana shu sifatlarning barchasi mujassamlashtirishga ma'naviy-axloqiy tarbiyasi takomillashadi so'z bilan ish o'rtasidagi, bilimlar bilan xatti-harakatlar o'rtasidagi farqni, uzilishni bartaraf etish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Forobiy. Baxtga erishuv haqida risolalar. –T.: “Fan”, 1975.
2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom., –T.: “Fan”, 1968.
3. Alisher Navoiy. Maxbub ul-qulub. XV tom., –T.: “Fan”, 1996.
4. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. II tom., –T.: “Ma’naviyat”, 1998.
5. Aliqulov X., Omonboeva R. Jomiy va Davoniy ta’lim-tarbiya haqida. –T.: “O‘qituvchi”, 1981 y.
6. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: “O‘qituvchi”, 1995.
7. Qurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta’lim sifatini boshqarish. –T.: “Turon-Iqbol”, 2006.
8. Shodiev N.Sh. Studentlarga o‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘llash ishlarini o‘rgatish. –T.: O‘qituvchi, - 232 b.
9. <https://ijiemr.org/downloads/Volume-10/ISSUE-3>

Шокиржон ХУДАЙНАЗАРОВ,

Ўзбекистон Республикаси ИИБ халқаро аэропортларда хавфсизликни таъминлаш қўшинлари қўмондони, полковник.

*Қуrolли Кучлар академияси ИИБ қўшинларини тайёрлаш кафедраси бошлиги,
полковник Ў.Э. Холматов тақризи асосида*

ENSURING AIRPORT SECURITY IS FACTOR OF STABILITY

Abstract

This article provides detailed information about the socio-psychological factors of airport security, the functional factors of the profiling method in avoiding risks and possible threats, the dynamics of speech and facial expressions in the study of personality psychology, as well as structural approaches to identifying signs of crime in a person. In particular, the article shows the possibilities of using profiling to identify a criminal.

Keywords: profiling method, signs of crime, psychological portrait, communication, facial expressions, portrait, sign system, professionalism.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ АЭРОПОРТА – ФАКТОР СТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье представлена подробная информация о социально-психологических факторах обеспечения безопасности аэропорта, функциональных факторах метода профайлинг при избегании рисков и возможных угроз, динамике речи и мимики при изучении психологии личности, а также структурных подходах при выявлении в человеке признаки преступления. В том числе, в статье показаны возможности использования профайлинга для идентификации преступника.

Ключевые слова: метод профайлинг, признаки преступления, психологический портрет, общение, мимика, портрет, знаковая система, профессионализм.

АЭРОПОРТЛАР ХАФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ – БАРҚАРОРЛИК ОМИЛИ

Аннотация

Мазкур мақолада аэропортлар хавфсизлигини таъминлашда ижтимоий-психологик омиллар, хавф-хатар ва эҳтимолий таҳдидлардан холи бўлишда профайлинг методининг функционал омиллари, шахс психологиясини ўрганишда нутқ ва мимикалар динамикаси, шунингдек, шахсдаги жиноий аҳамиятга эга белгиларни аниқлашда структуравий ёндашувлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Шунингдек, мақолада профайлингдан жиноятчи шахсини аниқлашда фойдаланиш имкониятлари кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: профайлинг методи, жиноий белгилар, психологик портрет, мулоқот, мимика, портрет, белгилар тизими, касбий профессионализм.

Кириш. Маълумки, ҳар қандай ривожланган мамлакатларда аэропортлар ва унинг хавфсизлиги ўша давлатнинг иқтисодий, ижтимоий ҳамда туризм салоҳиятини ривожлантиришда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистоннинг географик жиҳатдан жойлашуви тўғридан-тўғри очик денгизга чиқиш имконини бермаслиги, бу эса ўз навбатида, мамлакатимизнинг ташқи сиёсати ва иқтисодий ривожланишига ўзининг салбий таъсирини ўтказмай қолмайди. Шу нуктаи назардан, мамлакатимизнинг дунё ҳамжамияти билан иқтисодий, маданий ва туризм соҳаларидаги алоқаларини таъминлашнинг асосий коридори аэропортлар саналади. Транспорт объектларининг барқарор ишлашини таъминлаш ва транспорт-логистик фаолият орқали давлатнинг иқтисодий ўсишига эришишда ҳам аэропортларнинг аҳамияти жуда катта. Бунинг илғор ва ривожланган давлатлар тажрибасида ҳам яққол кўриш мумкин.

Адабиётлар таҳлили. Сайёҳлик ва туризм иқтисодий ривожланишнинг драйвери сифатида хизмат кўрсатишини ҳисобга олсак, юртимизда мазкур соҳани ривожлантиришга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётгани таҳсинга сазовордир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар

тўғрисида”ги ПФ-5611-сон Фармони [1] билан қабул қилинган “2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш концепцияси” мамлакатимизнинг туристик салоҳиятини янада оширишга хизмат қилиши билан қимматлидир. Энг муҳими, бугун дунёда пандемия пайтида ўрнатилган чекловлар бирин-кетин камаяётгани сабабли туризм индустрияси яна тикланмоқда. Бу эса юртимизга ташриф буюраётган туристлар сонини йилдан-йилга ошиб боришидан далолат беради.

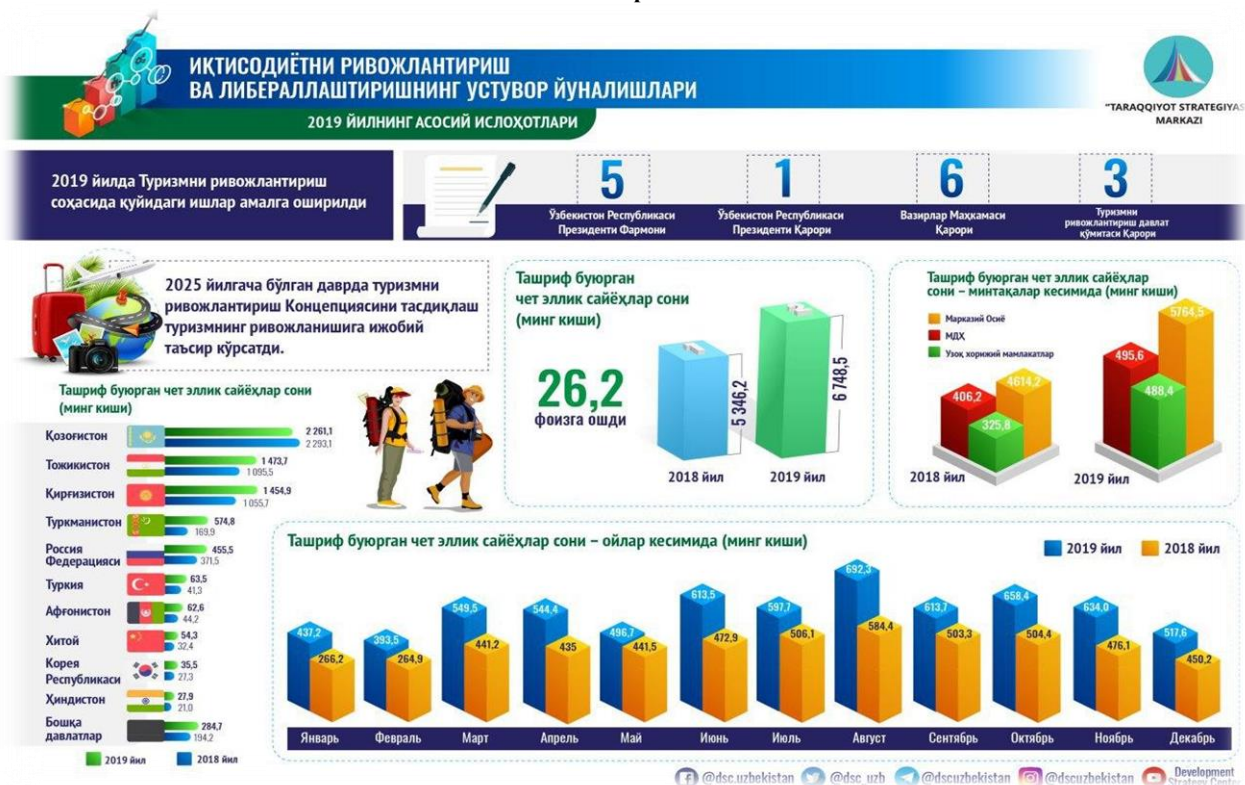
Статистик маълумотларга қўра, 2019 йил давомида Ўзбекистонга 6 748 500 нафар сайёҳ ташриф буюрган, 2018 йилда эса бу кўрсаткич 5 346 200 кишини ташкил қилганди. Туристлар оқими ҳисобот даврига нисбатан 26,2 фоизга ошди.

Энг кўп сайёҳ Марказий Осиё минтақасидан ташриф буюрган бўлиб, уларнинг сони 5 764 500 кишига етган. МДХ мамлакатларидан келганлар сони 495 600 кишини ташкил қилган. Узоқ хорижий мамлакатлардан ташриф буюричлар сони эса 488 400 минг кишидан иборат бўлган. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳарбий ҳаракатлар вақтида республика аэропортлари стратегик аҳамиятга эга алоҳида объект ҳисобланиб, қўшинлар ҳамда куч ва воситаларнинг тезкор қўчирилишида муҳим аҳамият касб этади. 2021 йилнинг июль-август ойларида Афғонистон Ислом республикасида АҚШ, Германия,

Венгрия, Польша давлатлари ҳарбий кучларининг олиб кетилиши, шунингдек, фуқароларни хорижий давлатларга эвакуация қилиш тadbирлари амалга оширилди. Бунда, республикамизнинг Тошкент, Термиз, Навоий, Бухоро халқаро аэропортлари орқали юқоридаги тadbирларни амалга оширишда, қўшин бўлинмалари ҳар томонлама хавфсизликни таъминлаган ҳолда, фуқароларни эвакуация қилишда фаол иштирок этди.

Демак, олдимизда қўйилган топшириқ ва вазифаларни амалга оширишда аэропортларимизнинг хавф-хатарсиз ва эҳтимолӣ тахдидлардан ҳоли бўлиши доимӣ равишда таъминлаш, назорат қилиш каби масъулиятли вазифа турибди. Бунинг учун тизимда фаолият олиб бораётган ҳар бир ходимдан кучли касбий билим ва тажриба талаб қилинади.

Тадқиқотлар методологияси

Дунё тажрибасидан келиб чиқиб, бу борада бир қанча аниқ механизмлар яратилгани ва улардан унумли фойдаланиш яхши самара беришини алоҳида таъкидлаш ўринли. Хусусан, ҳуқуқ-тартибот органларининг амалий фаолиятида жиноятчини портретлаш масалалари билан бир қатор хорижий давлатлар: АҚШ, Буюк Британия, Канаданинг мутахассислари шугулланишган. Натижада бир нечта мустақил моделлар (профиллар): Д.Россо географик модели (Канада), Д.Кантер модели (Буюк Британия), Федерал кидирув бюросининг – ФКБ модели (АҚШ) яратилган.

Ўтказилган таҳлилларга қўра, сўнги 10 йилда дунё бўйича фуқаро авиацияси фаолиятига 80 га яқин ноқонуний аралашув ҳолатлари қайд этилган. Булардан, 24 та ҳолатда аэропортларга қуролли ҳужум, 18 та ҳолатда ҳаво кемаларини эгаллаш, 15 та ҳолатда террорчилик ва қўпуровчилик ҳамда қолганлари бошқа турдаги жиноий ҳаракатларни содир этишга қаратилган.

Бунинг натижасида, 21 та ҳолатда 900 га яқин бегуноҳ инсонлар ҳалок бўлишига олиб келган бўлса, мингдан ортиқ фуқаролар турли даражада жароҳатланган.

Демак, юқоридаги рақамлар биздан аниқ ва самарали услублар, хавфсизлик тизимида энг яхши эффект берувчи методлардан фойдаланиш заруратини уйғотади. Шундай усуллардан бири бу шубҳасиз **профайлинг методи** саналади.

Хўш, профайлинг ўзи нима? Бу атама инглизча **“profile” – профиль** сўзидан келиб чиққан ва дастлаб

жиноят жойидаги излар асосида номаълум шахснинг кидирув психологик портретини (профилини) тузишда қўлланилган.

Уни халқаро аэропортларда хавфсизликни таъминлаш фаолиятида самарали қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Энг аввало, шу саволларга жавоб берсак. Ушбу методнинг амалий устуниликлари шуни кўрсатадики, аввало ходим бевосита психологик тайёргарлик босқичида инсоннинг новербал мулоқот воситалари ҳақидаги билимларга эга бўлиши зарур. Ҳар қандай мулоқот доимо объект билан субъектнинг бир-бирига мослашиш жараёнини қамраб олади. Ҳар қандай ахборот фақат белгилар, аниқроғи, белгилар тизими орқали берилади. Коммуникатив жараёнда фойдаланиладиган бир қанча белгилар тизими мавжуд бўлиб, уларга мос тарзда мулоқот жараёнида фойдаланиладиган воситаларни таснифлаш мумкин. Нуткли (белгилар тизими сифатида нутқдан фойдаланилади) ва нутқсиз (турли нутқсиз белгилар тизимидан фойдаланилади) мулоқот воситалари фарқланади [2].

Иккинчиси, транспортдаги “профайлинг” тушунчаси ҳаво сафарида хавфли шахсларни аниқлаш учун парвоздан олдинги текширув пайтида йўловчиларни кузатиш ва интервью олиш технологиясига ишора қилади. Бу йўналиш, божхона органлари фаолиятида истиқболли ҳисобланади. Профайлинг услубини қўллаш асосига коррупцион, террорчилик жиноятлар, ғиёҳванд моддалар,

психотроп воситалар, курол-яроғ ва ўқдориларнинг ноқонуний айланиши, шунингдек, серияли жинсий жиноятларни содир этувчи жиноятчиларни хулқ-атворининг доимийлигини киритиш зарур. Шу билан бир вақтда, жиноятларнинг ўзи каби жиноий суиқасдларни ҳам идентификациялаштириш мақсадида психологик билимларни қўллаш имкониятларини баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Мулоқотнинг психологик воситалари

Ҳар қандай мулоқот доимо объект билан субъект ўртасида олиб борилишини ҳисобга олган ҳолда, сиз билан уларнинг энг актуал жиҳатларини таҳлил қиламиз. Энг универсал алоқа воситаси бу инсон нутқидир. Чунки, нутқ ёрдамида ахборот беришда хабар мазмуни энг кам даражада йўқотилади. Нутқ вербал алоқа, яъни тил ёрдамида мулоқот қилиш жараёнини қамраб олади. Унинг ёзма ва оғзаки турлари мавжуд. Оғзаки нутқ диалогик ва монологик нутқларга бўлинади. Диалог деб бирор масалани биргаликда муҳокама қилаётган ва ҳал этаётган суҳбатдошларнинг сўзлашувига нисбатан айтилади. Монологда эса бир одам уни тинглаётган бошқа одам ёки одамларга ахборот беради. Ходим хизмат фаолиятининг самарадорлиги кўп жиҳатдан бевосита мулоқот жараёнида ёки турли хил ҳужжатларни тузишда ўз фикрларини тўғри ифодалаш, уларни тўғри баён этишига боғлиқ. Нутқ мулоқотнинг универсал воситаси бўлса-да, у фақат фаолият тизимига алоқадор бўлган шароитдагина аҳамиятга эга бўлади, фаолиятга дахлдорлик эса мулоқотнинг бошқа нутқсиз воситаларини қўллаш билан тўлдирилади. Ушбу воситаларнинг биринчи гуруҳига имо-ишора ва мимика киради.

Мимика – юзнинг мулоқот пайтидаги динамик ифодаси.

Ишора (имо-ишора) – жамиятда ишлаб чиқилган ва руҳий ҳолатни ифодалайдиган ҳаракат. Уларга қараб биз инсоннинг бирор-бир воқеага, шахсга, нарсага муносабати ҳақида хулоса қиламиз. Имо-ишора одамнинг истаклари, унинг аҳволидан дарак бериши мумкин. Мулоқотнинг нутқсиз воситасига кирувчи бошқа гуруҳини воқаллаштириш тизими, яъни овоз сифати, унинг диапазони, тоналлиги ва бошқалар ташкил этади. Ушбу қўшимчаларнинг ҳаммаси ахборотнинг аҳамиятини оширади ва ўзига хос нутққа қўшилган «қўшимча» вазифасини бажаради. Нутқсиз воситаларнинг учинчи гуруҳига коммуникатив жараёни ташкил қилиш макони ва замони киради. Улар ҳам махсус белгилар тизими бўлиб, коммуникатив тизимнинг таркибий қисмлари сифатида маънога эга. Сўнгги вақтларда психологик тадқиқотларда мулоқотга киришувчи шахслар ўртасидаги ораликнинг коммуникатив аҳамиятига ва мулоқот самарадорлигининг шериклар жойлашувига боғлиқлиги масалаларига эътибор берилмоқда.

Хулоса ва таклифлар

Биз тадқиқотнинг асосий мазмунидан келиб чиққан ҳолда шахсдаги жиноий аҳамиятга эга белгиларни қуйидаги хатти-ҳаракат ва белгилар асосида кузатишни самарали деб ҳисоблаймиз:

- безовталик, кучли зўриқиш, асабийлашиш, нотабиий хушчақчақлик ёки бетакаллуфлик (одобсизлик, сурбетлик), айниқса ички ишлар идоралари ёки хавфсизлик хизмати ходимини кўрганида ёхуд у ҳужжатларини текшириш учун яқинлашганида ўзига эътиборни тортмаслик истагида шошиб ёки ортиқча зўриқиб юриш;

- биров кузатмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун орқа ва атрофга хавотир ва шиддат билан қараш;

- “дум”дан қутулиш усулларини қўллаш (охирги лаҳзада автобус, метрога кириш ва худди шу тарика ундан

чиқиш, транспортда кўп марта бошқасига ўтириш ва бошқалар);

- бу – оддий шахс ва катта жиноий тажрибага эга шахсларга хос бўлган орқасидан биров юришига йўл қўймаслик одати. Бундай ҳолларда улар ё қадамларини тезлаштирадilar, ё орқадан келаётган одамни ўтказиб юборадilar.

Жиноий фаолият билан шуғулланадиган шахсларга хос белгилар:

- “ўртоқ бошлик”, “командир” сингари мурожаат турлари, “ўғрилар қўшиқлари”даги сўз ва ибораларни ишлатиш;

- турли ишора ва имо-ишоралардан фойдаланиш, кафт ва бармоқлар билан ифодали ҳаракатлар қилиш (жиноятчилар оламида, озодликдан маҳрум қилиш жойларида овоз чиқармай ахборот алмашиш ва алоқа воситаси сифатида фойдаланиш кенг тарқалган);

- бино ёки хонага киришнинг муайян услуби, юриш тарзи;

- девор олдида чўққайиб ўтириш, кутиш хусусиятлари (бир томонга уч қадам, бошқа томонга ҳам уч қадам);

- инсон ўзини кўрсатишга ҳаракат қилаётган қиёфага кўрсатаётган ҳислатларининг мос келмаслиги;

- ниҳоятда ҳақгўйлик, одобилик ва беғаразликни намоиш этиш;

- ўзини ҳимоя қилишга ҳаддан ташқари тайёрлик;

- ўта эҳтиёткорлик, шубҳаланиш, бошқалардан гумонсираш, ниҳоятда кескин ҳаракатларни қилиш, ўзини қаттиқ назорат қилиш ва бошқалар.

Инсонда қурол, жумладан пистолет борлигини кўрсатувчи белгилардан бири унинг ассиметрик юришидир. Бунинг сабаби, одам чўнтагида турган ёки (ўнг ёки чап томонга) камарига кистириб қўйилган тўппончаси бор томонга қисқароқ қадам ташлайди. Чунки ўнг томонда камарга кистирилган тўппонча ўнг оёқ ҳаракатига ҳалал беради, шу боис ўнг оёқ қадами чап оёқникига нисбатан қисқароқ бўлади. Бундан ташқари, тўппонча бор томондаги қўл нисбатан камроқ силтанади. Бу қўл инстинктив тарзда баданга яқинроқ туради, гўёки қуролни қўриқлайди.

Зинадан кўтарилаётганда чўнтакдаги ёки камарга кистирилган тўппончанинг ҳолати ўзгариши мумкин. Шу боис қуроли бор одам билагидан бироз букилган қўлини тезкор айланма ҳаракат қилдириб, тўппончани аввалги ҳолатига келтиришга уринади. Тез юраётганида ёки югураётганида қурол яшираётган одам уни қўли билан ушлаб туришга мойил бўлади.

Ходим томонидан тўхтатилган қуролли одам қуролини ходимдан узоқлаштириш учун унга тесқари томонга бурилишга ҳаракат қилади, бундан ташқари, қўли қурол яширилган томонга инстинктив тарзда ҳаракат қилади.

Наркотик модда истеъмол қилинганлигининг белгилари. Бундай ҳолатнинг аниқ белгилари мавжуд эмас, аммо ҳар ҳолда гиёҳванд шахсни қўчадаги омма орасидан топиш осон. Агар фақат ташқи аломатларга қараладиган бўлса ундай инсонларда қуйидаги ҳолатлар кузатилади:

- ёруғлик қай даражада бўлишидан катъий назар, нотабиий тор (“оғир” наркотиклар – героин, кокаин истеъмол қилинганида) ёки кенг (“енгил” наркотиклар истеъмолида) қорачиқлар;

- паришонлик билан қараш;

- қуруқ сочлар, қўл панжасининг шишганлиги, кўпинча қорайган, уваланган, “синган” тишлар;

- гавданинг букиқлиги;

- тушунарсиз, “чўзиқ” нутқ;

- оғиздан алкоголь ҳиди келмаса ҳам бесўнақай ва секин ҳаракатланиш;

ички ишлар идоралари ёки хавфсизлик хизмати ходимларига тўқнаш келишдан қочишга уриниш;

- об-ҳаво ва вазият қандай бўлишидан қатъий назар, доимо узун енгли кийим кийиш.

Келтирилган далил ва маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, халқаро аэропортлар хавфсизлигини таъминловчи ходимлар қанчалик тажрибали ва ўз ишининг моҳир устаси бўлса, шунча қонунбузарлик ва жиноятчиликнинг олди олинади. Бу эса ўз навбатида

мамлакат хавфсизлиги учун муҳим аҳамият касб этади. Хулосамизни машҳур америкалик нотиқ ва психолог Дейл Карнегининг куйидаги сўзлари билан якунлашни лозим топдик:

– Далиллар тўпланг, Колумбия университети, Колумбия коллежи декани Хокс шундай деган: Дунёдаги безовталиқнинг ярми муаммоларни ҳал этиш учун шарт бўлган ахборотларни тўлиқ олмай туриб, қарор қабул қилишга уринувчи кишилар томонидан содир этилади. Далилларни синчиклаб таҳлил этгандан кейингина қарор қабул қилинг! [3].

АДАБИЁТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/4143188>
2. Ижтимоий психология: Маърузалар курси / Б.Н. Сирлиев, Р.Х. Душанов, И.Х. Калонов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 140-б.
3. Дейл Карнеги. Муваффақият калити. – Т., 2012.-Б.84.
4. Дастлабки тергов фаолияти психологияси: Дарслик / Б.Н. Сирлиев, И.А. Соттиев ва бошқ.; Ш.Т. Икрамовнинг умумий таҳририда. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – 362 б.
5. Қодиров М.С. Профайлинг методининг ривожланиш тарихи. “XXI асрда илмфан тараккиётининг ривожланиш истикболлари ва улар да инновацияларнинг тутган урни” мавзусидаги Республика 1 -илмий онлайн конференцияси. Тошкент. 2018. 126 б.
6. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности. М., 1976. 246 с.
7. Лаговский А.Ю., Скрытников А. И., Тележникова В. Н., Бегунова Л. А. Составление психологического портрета преступника: Учеб.-метод. пособие. М., 2000.
8. <https://lex.uz/docs/4143188>
9. Ижтимоий психология: Маърузалар курси / Б.Н. Сирлиев, Р.Х. Душанов, И.Х. Калонов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 140-б.

Дейл Карнеги. Муваффақият калити. – Т., 2012.-Б.84.

Наргиза ХУШВАКОВА,
*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси тадқиқотчиси
E-mail:nargizahusvakova304@gmail.com,*

ЎЗМУ доценти, соц.ф.ф.д. (PhD) Заитов Э. тақризи асосида

THE HISTORICAL NECESSITY OF SOCIAL PROTECTION OF FAMILY RELATIONS

Abstract

This article describes the historical aspects of the formation of the family as a social institution, the analysis of social service activities, which is considered as a solution to family problems, the history of the origin of social work.

Based on the analysis of the study, it can be said that the study of the scientific and theoretical aspects of the transition of some families to the autonomous status of *ijtmoi himoi*, the study of the history and origin of social service activities in our country is based on the use of social aspects of working with families in ensuring the effectiveness. In addition, the dependence of social services on the processes of functional and structural classification is reflected in sociological issues. In particular, a number of agreed ideas on state and interregional relations of social services were analyzed.

Key words: family, marriage, ethics, values, social work, social environment, social institution, social protection.

ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье описываются исторические аспекты становления семьи как социального института, анализ деятельности социального обслуживания, которая рассматривается как решение семейных проблем, история зарождения социальной работы.

Основываясь на анализе исследования, можно сказать, что изучение научно – теоретических аспектов перехода некоторых семей в автономный статус *иджитиои ҳимоя*, изучение истории и происхождения деятельности социального обслуживания в нашей стране основано на использовании в обеспечении эффективности социальные аспекты работы с семьями. Кроме того, зависимость социальных служб от процессов функционально-структурной классификации отражается в социологических вопросах. В частности, был проанализирован ряд согласованных идей о государственных и межрегиональных отношениях социальных служб.

Ключевые слова: семья, брак, этика, ценности, социальная работа, социальная среда, социальный институт, социальная защита.

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ТАРИХИЙ ЗАРУРАТИ

Аннотация

Мазкур мақолада оиланинг ижтимоий институт сифатида шаклланишининг тарихий жиҳатлари, оилавий муаммоларнинг ечими сифатида қаратган ижтимоий хизмат фаолиятини таҳлили, ижтимоий ишнинг келиб чиқиш тарихи ҳақидаги баён қилинган.

Мақолада тадқиқотлар таҳлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, айрим оилаларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳолатга тушиб қолишининг илмий – назарий жиҳатларини ўрганиш, ижтимоий хизмат фаолиятининг тарихи ҳамда келиб чиқишини ўрганишлик мамлакатимизда ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳолатига тушиб қолган оилалар билан ишлашнинг ижтимоий жиҳатлари самарадорлигини таъминлашда кўл келиши асослаб берилган. Шунингдек, ижтимоий хизматнинг функционал-структурвий таснифий жараёнларга боғлиқлиги социологик сўроларда ўз аксини топган. Хусусан, ижтимоий хизматнинг давлатлараро ва минтақавий-худудий муносабатларига оид бир қатор концептуал ғоялар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: оила, никоҳ, ахлоқ, қадрият, ижтимоий иш, ижтимоий муҳит, ижтимоий институт, ижтимоий ҳимоя.

Кириш. Бугунги кунда барча ривожланган демократик жамиятларда давлат ижтимоий ҳимоя вазифасини бажаришни ўз зиммасига олади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва маълум бир қатламларга ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, демократик тараққиёти, аҳоли манфаатига мувофиқлиги, ижтимоий сиёсат даражаси ҳамда ижтимоий таъминот тизими каби омилларга боғлиқ ҳолда амал қилади. Ижтимоий ҳимоя тушунчасини кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. Кенг маънода у ўз ичига мамлакат аҳолисини ижтимоий ва моддий муҳофаза қилинишини таъминлайдиган ва жамиятда қарор топган ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий чора-тадбирлар мажмуи ҳисобланади. Мазкур тушунчани тор маънода давлат ва жамиятнинг ёши, саломатлик

ҳолати, ижтимоий аҳоли, тирикчилик воситалари билан старли таъминланмагани туфайли ёрдамга, қўмакка муҳтож фуқаролар тўғрисидаги ғамхўрлиги сифатида талкин қилиш мумкин[1].

Ижтимоий ҳимоянинг асосий мақсади аҳоли фаровонлигининг узлуқсиз яхшиланишини таъминлаш, аҳолининг барча қатламлари таълим, маданият, касб малакаси, даромадлари жиҳатидан кескин тафовутларига барҳам бериш, жамият томонидан инсонга муносиб ҳаёт даражасини ва инсон тараққиётини таъминлашга ёрдам беришдан иборатлиги намойён бўлади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Австриялик тадқиқотчилар П. Флора ва Ж. Албер фаровонлик давлатининг пайдо бўлишини саноят ривожланиши оқибатида анъанавий ижтимоий

тизимни вайрон қилган иқтисодиёт ва оилаларни қўллаб-қувватлаш асосини таъминлаш сифатида тушунтириб бердилар[2].

Социологияда “ижтимоий хизматлар тизими” Т.Парсонс томонидан ўзига хос методологик ёндашувлар асосида ўрганилган. Унинг фикрича, индивидларнинг ўзаро муносабатлар доирасида “яхлит ижтимоий тизим” вужудга келади. Натижада, хизмат кўрсатиш маданияти ошади, қадриятлар, анъаналар ривожланади, хизмат кўрсатиш турлари шаклланади. Буларнинг барчаси ўз навбатида микдор ва сифат ўзгаришига олиб келади.

Ю.Хабермас фикрича жамиятни инсонларнинг ўзаро муносабатлари ташкил этиб, умумқабул қилинган ахлоқий қоидалар, нормалар қадриятларнинг ривожланиши натижасида, давлат ва жамият тараққий этиб, ўзгариб бораверади. Ижтимоий хизматлар тизими-инсонларнинг ўзаро муносабатларининг маҳсулидир.

М.Вебер (1864-1920)[3], Дж.Г.Мид (1863-1931)[4], Г.Блумер (1900-1987)[5], П.Бергер (1929-2017)[6], И.Гофман (1922-1982)[7], Т.Лукман (1927-2016)[8], А.Шюц (1899-1959)[9] ва қабі олимлар эса ижтимоий хизматлар тизимининг ривожланишини қонуният асосида амалга ошириш ва шу тариқа нодавлат секторнинг институционаллашувини алоҳида таъкидлашган.

Г.Джорж (1839-1897)[10] ва Ч.Кули (1864-1929)[11] расмий интернационализм ёндашувининг тарафдорлари бўлиб, бунда жамият ягона организм сифатида гуруҳлар ва индивидлардан ташкил топган ҳамда уларнинг ўзаро алоқалари асосида ривожланади. Шунга кўра, оила аъзоларининг биргаликдаги ҳаракати асосида фарзанднинг шахсини шакллантиришга эътибор қаратилган[12]. Қисқача айтганда, ушбу ёндашувнинг мазмунини шахснинг “мен”ини шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, унда жамиятнинг ўрни муҳим саналади.

П.Сорокин (1889-1968)[13] ўзининг социологик тадқиқотларида оилавий қелишмовчиликлар, уларнинг сабаблари ва оқибатларини батафсил шарҳлаб беради. Ижтимоий конфликт ёндашуви Г.Зиммел (1858-1918) [14] томонидан гуруҳий конфликтлар кесимида ўрганилган бўлса, К.Маркс (1818-1883)[15] ва Ф.Энгельс (1820-1895) томонидан макро даражада ўрганилган. Ушбу ёндашувнинг негизида ётган гоа индивид ёки гуруҳларни манфаатларини доимий қелишув шароитида оилавий муносабатлар маълум бир мақсадларга эришиш учун бирлашган гуруҳ сифатида қаралиб, ушбу ижодий гуруҳ бошқа гуруҳлар ва ўз ичидаги индивидлар ўртасида маълум конфликтлар шароитида бўлиб “жамиятнинг ҳолати бу уйғунлик эмас, балки конфликт” деб таъкидланган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ушбу назария ва ёндашувларни тадқиқ этиш орқали Джонатан Тернер (1942)[16] томонидан оилавий муносабатларни тушунтиришда янги ижтимоий назарияларни қўллаш лозимлиги таъкидланган. Унга кўра, оилавий муносабатларни ўрганишда махсус назарияларга эга бўлишнинг эҳтиёжи йўқлигини ижтимоий назариялар ёндашуви оила институтини тадқиқ қилишга эмас, балки оила институтининг ўзгаришига олиб келаётган умумий ижтимоий назарияни ўрганишга қаратилишини таъкидлаган. Унинг фикрига кўра, тадқиқотчилар фундаментал ижтимоий жараёнларни тушунтиришга ҳаракат қилишлари керак. Бундай умумий назария ижтимоий назария сифатида Дж.Тернер институтининг трансформациясига нисбатан институционал ёндашувни тақлиф қилади. У жамият институтларига, шу ўринда оила институтига бевосита таъсир кўрсатаётган асосий макро-иктисодий жараёнлар макро даражадаги аҳолининг табиий кўпайиши, ишлаб чиқариш, тарқатиш ва тартибга

солиш қабі омиллари ажратади, уларни микро ва макро даражада ўрганади.

Ижтимоий хизматлар соҳасининг институционаллашуви масаласи хорижий давлатлар қатори мамлакатимизнинг ҳам ижтимоий-иктисодий ривожланиш концепцияларида ўз аксини топмоқда. Жамиятда ижтимоий муносабатларнинг такомиллашиб боргани сари олимлар томонидан уни тадқиқ қилишга, ўрганишга интилишлар кўпаймоқда. Ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий хизматларни ишлаб чиқариш ва тақдим этиш сифатини ошириш ҳамда бу тизимга давлат томонидан маблағларни йўналтиришда самарадорликка эришиш масалаларининг назарий асосларини тадқиқ этиш зарурати мазкур мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Ижтимоий ҳимоянинг асосий йўналишлари: эркин ижтимоий-иктисодий фаолият кўрсатишни таъминлаш; иш билан бандлик, касб танлаш, ўқиш ва билим олиш; даромадларнинг кафолатланиши; ҳар бир фуқароннинг ўз иқтисодий фаолиятида даромадга эга бўлиши; истеъмолчилар ҳимояси, истеъмолчилар жамиятлари; товарлар ва хизматлар сифати, истеъмол кафолатини таъминлаш; аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш; ижтимоий таъминот тизими ва аҳолининг муҳтож, кам таъминланган қисмларига пенсиялар, нафақалар, турли хил имтиёзлар бериш. Давлатнинг ижтимоий ҳимоя вазифаси ижтимоий иш ва ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими орқали амалга оширилади.

Ижтимоий хизмат (иш) – турли шароитлар ва сабаблар туфайли юзага келган ҳаётий вазиятни мустақил равишда енгилшга қодир бўлмаган ёрдамга муҳтож одамларга уларнинг ижтимоий фаровонлик даражасини ошириш, ижтимоий фаолиятини ривожлантириш орқали ёрдам беришдан иборат касбий фаолият тури[17]. Ижтимоий иш – қўллаб-қувватлаш, ҳимоя қилиш, тузатиш ва ижтимоий реабилитация қилиш орқали одамлар ва ижтимоий гуруҳларга шахсий ва ижтимоий қийинчиликларни енгилшда ёрдам беради. У кам таъминланган болали оилаларга, шунингдек, ёлғиз нафақахўрлар ва ногиронларга, уйсизлар, гиёҳвандлар, алкоголизм ва руҳий касаллар қабі ночор тоифаларга ёрдам кўрсатишни ўз ичига олади.

2001 йил 27 июнда Копенгагенда Ижтимоий иш мактаблари Халқаро ассоциацияси ва Халқаро ижтимоий ишчилар федерацияси ижтимоий иш борасида қуйидагича таъриф берган: ижтимоий иш шундай касбий фаолият турики, у ижтимоий ўзгаришларга, инсоний муносабатларни ҳал қилишга, жамиятда функционаллик қобилятини мустаҳкамлашга ва одамларнинг фаровонлик даражасини оширишга ҳисса қўшади. Жамиятдаги ижтимоий адолат ва тенгликнинг ўрнатилиши заруратидан келиб чиқади[18].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ижтимоий хизмат ходимларининг миқозлари ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган қуйидаги тоифадаги инсонлар бўлиши мумкин:

- ота-она қарамоғисиз қолган болалар;
- кам таъминланган ва кўп болали оилалар;
- ногирон, меҳнатга лаёқатсизлар ёки узок вақт касал бўлган оила аъзоси бор оилалар;
- табиий офатлардан жабрланган фуқаролар ёки оилалар;
- қочкинлар ва мажбурий мигрантлар ва уларнинг оилалари;
- озодликдан маҳрум қилиш жойларида жазо ўтаётган шахслар ва уларнинг оилалари;
- ишсиз фуқаролар ва уларнинг оилалари;

– кийин ҳаётий вазиятга тушиб қолган кекса фуқаролар ва уларнинг оилалари ва ҳқ[19].

Ижтимоий хизматнинг ривожланиш тарихида шартли равишда уч босқични келтириб ўтиш мумкин. Биринчи босқичда ижтимоий хизмат ёки иш фаолият тури сифатида жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда шакллланган. Иккинчи босқичда, ижтимоий иш фан сифатида қарор топиб, институтлашуви жараёни туфайли касб сифатида XX аср бошларидан бошлаб Шимолий Америка ва Европада қарор топиши билан кечди. Учинчи босқич ижтимоий хизматнинг керакли йўналиш тури сифатида бутун дунёда тарқалиши билан белгиланмоқда[20].

Ижтимоий хизмат фан сифатида ижтимоий фаолиятнинг бузилиши ҳолатларида шахс, оила ёки жамиятнинг ички ва ташқи ресурсларидан фойдаланиш жараёнини тартибга солувчи қонуниятлар ҳақидаги илмий билимлар соҳаси сифатида тушунилиши мумкин. Ижтимоий ишнинг фан сифатида қарор топиши унинг бошқа фанлар билан ўзаро таъсирини, фанлараро хусусиятини ва фарқини аниқлаш имконини берди.

Ижтимоий иш фан сифатида ижтимоий муаммоларни юзага келтирувчи сабабларни ўрганишда, ижтимоий жараёнларни, социал муносабатларни тавсифлашда, ижтимоий гуруҳларнинг хусусиятларини таҳлил қилишда илмий ғоялардан, ижтимоий фанларнинг концептуал воситаларидан муқаррар равишда фойдаланади. Масалан, социология, психология ва бошқа фанларнинг усуллари кенг равишда фойдаланади.

Ҳар бир янги фан ва фаолият турининг пайдо бўлишида асосан уч хил сабаб туртки бўлади. Биринчидан, инсон муҳитида янги воқеъликларнинг пайдо бўлиши, кўпайиш ва унинг ҳаётийлигини таъминлашнинг янги муаммолари, индивидуал ва ижтимоий субъективлик, ҳаётни қўллаб-қувватлаш ва фаол яшаш эҳтиёжларини қондириш қайд этилади. Иккинчидан, одатда илмий билимларнинг анъанавий ва янгиланган илмий категория-концептуал аппарати асосида ўз-ўзини ривожлантириши натижасида янги фан учун замин яратилади. Учинчидан, илмий тадқиқотчининг билим салоҳияти, унинг илмий сезги, тадқиқот қобилияти янги билим соҳалари ва илмий фанларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сезиларли таъсир қилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

«Ижтимоий ҳимоя» тушунчаси биринчи марта 1935 йилда АҚШнинг «Ижтимоий хавфсизлик бўйича қонун»ида қўлланилган, кейинчалик Халқаро меҳнат ташкилоти конвенцияларида бу тушунчанинг мазмуну мукаммаллаштирилган. АҚШ, Канада, Швейцария каби мамлакатларда ижтимоий ҳимоянинг қўпгина муаммолари самарали ҳал этилган бўлсада, ҳатто шу мамлакатларда ҳам ечимини топмаган муаммолари талайгина. Шунга қарамай, ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий хизмат масаласини ўрганиш давомида ушбу мамлакатлар тажрибаларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Марказий Осиёда ижтимоий ҳимоя тизими XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб шакллана бошлади. XIX асрда Англия билан Россия орасидаги Ўрта Осиёни эгаллаш учун ўзаро зиддият кучайиб, XIX асрнинг 90-йилларида чор ҳукумати Россияда вужудга келган аграр масалани ҳал этиш мақсадида у ерлардаги деҳқонларнинг ортиқча қисмини қўчира бошлади. Улар асосан Еттисув, Сирдарё ва Фарғона вилоятларига жойлаштирилди. XIX асрнинг охирида Ўрта Осиё ҳудуди буткул истило қилиниб, иқтисодий, ижтимоий соҳаларнинг, оғир саноатнинг ривожланиши, индустриализация, урбанизация жараёнининг авж олиши натижасида шаҳарларда миграция оқимининг ортиши, камбағаллик ва бошқа

ижтимоий муаммоларнинг кучайишига олиб келди. Қишлоққа саноатнинг кириб келиши муносабати билан оиланинг ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳамда қўмакка муҳтож гуруҳлари пайдо бўлди. Бу гуруҳга асосан аҳоли ўртасидаги қаровсиз қолган, ногиронлиги бўлган, алкоголизм, камбағаллик, уйсизлик, ишсизлик, болалар ва катталар ўртасидаги назоратсизлик, ўлимнинг юқорилиги, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, инфляция, коррупция, наркомания, инсон ҳуқуқларининг бузилиши, оиладаги зўравонлик оқибатида пайдо бўлган шахслар кирди. Миллий ва маданий қадриятларнинг топталиши, ижтимоий қадр-қиммат ва қадриятларнинг унутилиши жамиятда ижтимоий адолатни бўлмаслигига олиб келди. Бундай шароитда адолатни тиклаш, адолат ўрнатиш зарур эди. Натижада ижтимоий иш деб аталадиган хизмат тури пайдо бўлди.

Ижтимоий хизмат соҳаси XX асрнинг 90-йилларга келиб, бозор иқтисодиётига ўтиш асосида амалдаги ислохотларга мос равишда янгидан шаклланди. Айниқса, миллийлик, ўзликни англаш, этиқод ва анъаналарнинг тикланиши ижтимоий ҳимоя тизимига муҳим янгилик бўлиб қўшилди.

МДХ мамлакатларида 1990 йилларда ижтимоий ўқитиш ишлари бошланди. Россияда ижтимоий иш ходимларини ўқитиш ишлари 1991-йилдан буён амалга оширилмоқда. Айни вақтда 200 дан ортиқ таълим муассасаларида ижтимоий иш ходимларини ўқитиш ишлари олиб борилмоқда[22].

Ўзбекистонда ижтимоий иш ходимини ўқитиш ишлари 2004 йилдан Тошкент давлат маданият институтида 2005 йилдан Фарғона ва Самарқанд давлат университетларида, 2010 йиллардан эса Ўзбекистон миллий университетида бошланди. Ижтимоий хизмат ишга ўқитиш ишлари йўлга қўйилиши билан ижтимоий хизмат фаолият тури илмий тадқиқот объектига айланди. 2007-2010 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси болаларни ва кексаларни ижтимоий ҳимоялаш тизими мутахассислари учун ижтимоий иш бўйича қайта ўқитиш курслари амалга ошириб келинди. Айни пайтда мамлакатнинг 6 олий таълим муассасалари: Ўзбекистон миллий университети, Бухоро, Гулистон, Наманган, Самарқанд ва Фарғона давлат университетларида Ижтимоий иш (оила ва болалар билан ишглаш) бакалавриат таълим йўналишлари бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилган.

Юқоридаги маълумотлар асосида шуни айтиш мумкинки, Шарқ ва Ғарб мамлакатларида гарчи аҳолини ижтимоий ҳимоя қадим замонлардан бери фаолият сифатида амалга ошириб келинган бўлсада, ижтимоий хизмат фан сифатида XX асрда фан ва касб бўлиб, институтлаштирилди ҳамда бутун дунёга тарқалди ва бугунги кунда барча ривожланган демократик жамиятларда давлат ижтимоий ҳимоя вазифасини аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ва механизмлари асосида амалга оширади. Давлатнинг ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими унинг иқтисодий имкониятлари, демократик тараққиёти, аҳоли манфаатига мувофиқлигини кўрсатиб беради.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Ўзбекистон аҳоли сони йилдан-йилга ўсиб бораётган, туғилиш сони барқарор сакланиб қолаётган, шу билан биргаликда аҳоли орасида ёшлар салмоқли қисмини ташкил қилган иқтисодий жиҳатдан ривожланаётган мамлакат. Мамлакатимизда ижтимоий ҳимоятга муҳтож бўлган аҳоли қатламлари мавжуд. Тизимда мавжуд бўлган камчиликлар эволюцион йўл билан ривожланиб бораётган ижтимоий ҳимоя тизими ва унинг механизмлари хали мукаммал даража эмаслигини намоён қилмоқда.

Жумладан, ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг институционал тарқоқлиги, ижтимоий ҳимоя тизимининг барча эҳтиёжи бор аҳолини қамраб олмаганлиги, ижтимоий иш ходимларининг малака даражасининг етишмаслиги, нафақа ва ижтимоий хизматларнинг тарқоқлиги, ногиронликни тиббийлаштириш масалалари ўз ечимини топиши ижтимоий ҳимоя тизимининг

ривожланишига ва самарадорлигининг ортишига олиб келади. Бу ўринда мамлакатда олиб борилаётган тузилмавий ўзгаришлар, шунингдек, хориж давлатларининг тажрибасини ўрганиш ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда фаолият олиб борилаётгани истикболда яхши натижаларга эришиш имконини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Расулов М. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистон – 2000, Т., 2001. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ijtimoiy-himoya-uz/>
 2. Бугаева Д.А. Политика социальной защиты населения КНР. Санкт-Петербург. 2016. 10с. https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/5254/1/Bugaeva_D_A_.pdf
 3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., 2003. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
 4. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Соц. и переводчик В.Г. Николаев. Отв. ред. Д.В. Ефременко. – М., 2009. – 290 с.
 5. Блумер, Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Пер. И. Ясавеева // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории: Хрестоматия / Соц. и общ. ред. С.А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – (Программа TEMPUS (TACIS)). – С. 150-159.
 6. Бергер, П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива/ Пер. с англ. под ред. Г.С. Батыгина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
 7. Ковалев А.Д. «Социальная драматургия» Ирвина Гофмана в контексте истории социологической мысли (к вопросу об американской версии социологического номинализма) // Новое и старое в теоретической социологии (Книга 2) / Под ред. Ю.Н. Давыдова. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 2001. – Кн. 2. – С. 22-42. – 236 с.
 8. Руткевич Е. Д. Лукман, Томас// Большая российская энциклопедия: электронная версия. – 2018.
 9. Шютц Альфред. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Сост. А. Я. Алхасов; Пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлумяновой; Научн. ред. перевода Г.С. Батыгин, М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003, 336 с.
 10. Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth – Kegan Paul (reissued by Cambridge Univ. Press), 2009.
 11. Mann D., Understanding society: a survey of modern social theory, Oxford University Press, (2008) pg.183
 12. Шибугани Т. Социальная психология. Пер.с англ В. Олышакского. Г. Осипов. М. прогресс. 1969.
 13. Сорокин П. Инсон. Цивилизация. М.1992, 272–273–с.
 14. Зиммель Г. Социальная дифференциация. социологические и психологические исследования: монография, Директ-Медиа, 2014. https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=177
 15. Аттали Ж. Карл Маркс: мировой дух = Karl Marx ou l'esprit du monde. – Молодая гвардия, 2008. – 405 с.
 16. Джонатан Х. Тернер - Jonathan H. Turner. Энциклопедия [site:wikisru.ru](http://www.wikisru.ru)
 17. Социальная работа. <http://www.fsn.unn.ru/courses/sotsialnaya-rabota>
 18. Социальная работа: введение в профессиональную деятельность: Учебное пособие / Отв. ред. А.А. Козлов. – М.: КНОРУС, 2005. – 368 с. – ISBN 5-85971-046-1. – С. 91.
 19. Хрестоматия по учебному курсу “Основы социальной работы». Ганиева М.Х., Карамян М.Х, Юнусов А.Б. Ташкент, 2010й. 17-с.
 20. Хрестоматия по учебному курсу “Основы социальной работы». Ганиева М.Х., Карамян М.Х, Юнусов А.Б. Ташкент, 2010й. 4-с.
- Технологии социальной работы. Учебник / Ред. Е. И. Холостовой. – М.: Инфра-М, 2001. – 400 с.

Исломхўжа ХўЖАХОНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: xojaxonovislomxojaabdulloxon@gmail.com

Фалсафа фанлари доктори, профессор Ж.Яхшиликов тақризи асосида

LEGAL EDUCATION IS THE LEGAL CONSCIOUSNESS OF THE INDIVIDUAL AND SOCIO-LEGAL EFFECT ON ACTIVITY

Abstract

Legal education is a process that is interrelated with human consciousness and socio-legal activity. In the development of legal culture, topics such as law, legal consciousness, legal education and upbringing, social and legal activity, legal pedagogical activity were studied and their impact on the individual's consciousness was analyzed. Suggestions and recommendations are given to further develop the individual's social and legal activity.

Keywords: law, legal education, legal education, legal consciousness, legal culture, socio-legal activity.

ВЛИЯНИЕ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Правовое воспитание представляет собой процесс, связанный с человеческим сознанием и общественно-правовой деятельностью. В развитии правовой культуры рассматриваются правосознание, правовое образование и воспитание, общественно-правовая деятельность, правопедагогическая деятельность и анализировалось их влияние на сознание личности в статье даны предложения и рекомендации по дальнейшему развитию социально-правовой активности личности.

Ключевые слова: право, правовая образование, правосознание, правовая культура, общественно-правовая деятельность.

ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМНИНГ ШАҲС ҲУҚУҚИЙ ОНГИ ВА ИЖТИМОИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФАОЛЛИГИГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Ҳуқуқий таълим, уни инсонлар онги ва ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги билан ўзаро боғлиқ жараён ҳисобланади. Ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришда ҳуқуқ, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий тарбия ва таълим, ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик, ҳуқуқий педагогик фаолият каби мавзулар тадқиқ қилинган уларнинг шахснинг онгига таъсири таҳлил қилинган. Шахс ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини янада ривожлантириш учун тақлиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: ҳуқуқ, ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик.

Мамлакатимизнинг барча жабҳаларида ривожланиш жараёни юз бераётган, фуқаролик жамияти қарор топаётган бугунги кунда ўсиб келаётган ёш авлодда ижтимоий-ҳуқуқий фаолликни тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада бир қанча тадқиқотлар олиб борилди. Ҳуқуқий таълимни шахс ҳуқуқий онги ва ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигига таъсирини ўрганиш бугунги кундаги фан олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб келмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 9 январдаги “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-5618-сон ҳамда 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармонлари мамлакатда демократик жамият қуриш, кишилардаги ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, ҳаракатлантирувчи механизмидир.

Ҳуқуқ ҳақида сўз юритар эканмиз шуни таъкидлаш лозимки унга илмий тадқиқотларда жуда кўплаб таърифлар келтирилган. Масалан “Ҳуқуқ - ижтимоий ҳодиса бўлиб инсон хатти-ҳаракатларини тартибга солиш ва давлат томонидан қабул қилинган нормалар мажмуидир”[1]. “Ҳуқуқ аввало тартибга солиш куч сифатида ижтимоий муносабатларни

норматив тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади”[2]. Фикримизча ҳуқуқ жамият барқарорлигини таъминловчи механизмнинг муҳим бир бўлаги ҳисобланади. Ўз навбатида ҳуқуқ ҳақида олинган биимлар ва кўникмалар ҳуқуқий онгни ташкил этади. “Ҳуқуқий онг – шахслар томонидан давлат органлари орқали қабул қилинган қонун ҳужжатларини англаш, уларга риоя этиш, улардан онгли равишда ҳуқуқий муносабатга кириш жараёнида фойдаланиш қобилияти”[3] - дея ҳуқуқий онгнинг ижтимоий онг тизимида ўзига хос жиҳатлари акс этган таъриф берилган. Ҳуқуқий онгни шакллантиришда албатта ҳуқуқий таълимни ўрни беқиёсдир. Бинобарин ҳуқуқий таълим бу – ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шаклланишининг асосларидан биридир[4].

Ижтимоий фаоллик фалсафий тушунча бўлиб ижтимоий фаолиятнинг кўп қиррали ҳамда тезкор жараёни тушунилади. Ижтимоий-ҳуқуқий фаолликни шакллантириш ва тарбиялашнинг омилларини англаш ҳуқуқий педагогика ва психология фанларининг вазифаларидан бири ҳисобланади. Бундан кўринадики, ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик бир вақтнинг ўзида ҳам фалсафий, ҳам психологик-педагогик муаммодир. Кишида жамики инсоний фазилатлар асосан ижтимоий омиллар орқали шаклланади ва тарбияланади. Кишига таъсир этувчи ижтимоий омиллар турли туман бўлганлиги сабабли, ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик ҳам унинг бутун

борлигида ўз ифодасини топади. Ижтимоий фаоллик мавзусида академик Э.Усуповнинг таъкидлашича “Ижтимоий фаолият дейилганда, жамиятни ташкил қилувчи кишиларнинг моддий ва маънавий неъматларни, уларнинг ўзларини юзага келтириш, жамият аъзоларини тарбиялаш, ўқитиш, жисмонан ва руҳан камолотга етказиш, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини такрор ҳосил қилиш, такомиллаштириш ва ривожлантиришга қаратилган назарий ва амалий ҳатти-ҳаракатлари тушунилади”[5]

Шахсдаги ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиқнинг асосини ўзлиқни англаш ва ўз-ўзини бошқариш ташкил этади. Ўзлиқни англаш ва ўз-ўзини бошқариш ўз навбатида шахсдаги маънавий камилликни, соғлом турмуш тарзини ҳам ифодалайди. Демак, ўзлиқни англаш, ўз-ўзини бошқариш шахс ва жамият тараққиёти такомиллашувининг бош мезони, ҳуқуқий таълим-тарбиянинг асосидир. Ҳуқуқий таълим ва тарбиянинг ривожлантириш ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантиришга хизмат қилади. Ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия узоқ давом этувчи, изчил, оғир ва кўп қиррали жараёндир[6], - деб таъкидлайди У.Таджиханов ва А.Саидов. Ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантириш фуқаролик жамиятини вужудга келишининг омилларидан биридир. Фуқаролик жамиятини барпо этиш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан биридир. Бу борада президент Ш.Мирзиёев қуйидаги фикрларини келтириб ўтган: “Фуқаролик жамияти барпо этиш, юртдошларимизнинг эркинлик ва ташаббусларини, мамлакатимиз ижтимоий ҳаётидаги иштирокини кенгайтириш келгусида ҳам Ўзбекистон сиёсий тизимини ривожлантиришнинг муҳим йўналиши бўлиб қолади”[7]. Демократик жамиятни янада ривожлантиришда ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш, мурожаат қилиш каби фаолият ижтимоий-ҳуқуқий фаолликда намоён бўлади. Ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик, ўсмирлик давридан бошланади. Дарҳақиқат ўсмирда ўзининг ички дунёсига қизиқиш уйғонади, кейинчалик эса у янада ривожланиб боради ҳамда дифференциялашув ва умумлашув ҳолатига айланади. Хар бир шахс илк балоғат ёшида инсон ўзининг яхлит шахс эканлигини ҳис эта бошлайди. Шундай экан, илк балоғат ёшидаги ўқувчиларни ҳуқуқий фаоллик руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилиши зарур. Бу жараён қуйидагиларни ўз ичига олади:

меҳнат ва мулоқот жараёнида фаоллик кўрсатишга оид лаёқатларини ривожлантириш ва рағбатлантириш;

ижтимоий воқеада юз берадиган воқеа, ҳодиса, янгилик ва ўзгаришларни тўғри тушуниши, англаши мантиқий хулоса чиқаришга ўргатиш;

ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини тўғри белгилашга ўргатиш;

ўзига берилган ҳар бир топшириқни масъулият билан бажаришга интилишни шакллантириш;

ҳар қандай шароитда ҳам вазиятдан мустақил ҳолда чиқа олиш қобилиятини ривожлантириш.

Ёшларда ҳуқуқий фаоллик ва унинг асослари умумий тарзда олиб бориладиган ҳуқуқий педагогик жараёнда ривожланади. Таълим-тарбия онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган омилдир. Шундай экан таълим-тарбия тизимни ривожлантирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, биз кўзлаган демократик давлатни ҳамда фуқаролик жамиятни барпо этиб бўлмайди. Демократик жамиятда ҳуқуқий педагогик фаолиятдан кўзланган мақсад қуйидагилардан иборат:

ҳуқуқий билимларни ривожлантириш;

оила, жамият, давлат олдидagi бурч ва мажбуриятларни англайдиган ҳар жиҳатдан баркамол ҳуқуқий онгли шахсни шакллантириш;

Ватан туйғуси билан шакллантирилган фидоий инсон, изланувчан, ташаббускор ҳуқуқий фаол ёшларни шакллантириш;

ҳуқуқий таълим жараёнида фақат ҳуқуқий тушунча, ҳуқуқий савод ўрганишгина эмас, уни ҳаётга тадбиқ эта оладиган шахсни тарбиялаш;

янги жамиятни куришнинг ҳуқуқий асосларини тушунадиган, ҳалол меҳнат фаолиятини олиб борадиган ва онгли интизомли ёшларни тарбиялашга эришилади.

Шахс жамиятда истиқомат қилар экан унинг ҳуқуқий хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш зарурияти мавжуд. Уни ўрганишда икки тури яъни ички ва ташқи сабаблари мавжуд.

Ички сабаблар-ҳатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар);

Ташқи сабаблар-ҳатти-ҳаракат эгаси фаолиятининг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатларидир. Улар конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Умумий маънода айтганда, шахс ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиқнинг субъектини; инсонни қуршаб олган борлиқ эса билишнинг объекти ҳисобланади. Шунга таъкидлаш керакки абстракт инсон бўлмаганидек, абстракт борлиқ ҳам мавжуд эмас. Шу сабабли билишнинг субъектини борлиқдаги предмет ва ҳодисалар билан ўзаро муносабатларда бўлувчи, жамиятнинг конкрет босқичига ҳос, ижтимоий моҳиятга эга бўлган аниқ бир киши ёки кишилар гуруҳи ташкил қилади. Билишнинг объектини эса билиш субъектининг билиш доирасига кирган, унинг билиши қаратилган, борлиқдаги конкрет предметлар, ҳодиса ва жараёнлар ташкил этади. Билишнинг субъекти, объекти ва предмети ўзгармас, қотиб қолган эмас, балки билиш жараёнида улар доимо ўзгариб, эскилари ўрнини янгилари эгаллаб боради. Инсоннинг билиш жараёнида субъект билиши зарур бўлган объектни билиб олгач, бу объект субъектнинг билиш даражасидан чиқарилади ва у билишнинг объекти бўлмай қолади. Инсоннинг билиши ана шу “субъект-предмет-объект” муносабатлари жараёнида юзага келувчи ижтимоий тарихий фаолиятдир.

Билишда субъектнинг фаоллиги унинг аниқ мақсадга қаратилган амалий-ижтимоий фаолиятида намоён бўлади. Инсон борлиқни фақат билиб олиш учунгина ўрганмайди, балки борлиқ ва унинг қонунларини билиб олиш асосида табиатга ва жамиятга фаол таъсир кўрсатади; уларни ўзлаштиради ва ўзгартиради – шу асосда унинг ўзи ҳам ўзгариб боради. Бу инсон билишининг амалиёт билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Аслида инсон билиши унинг амалий-ижтимоий фаолияти асосида ривожланади. Инсон ўз амалий ва назарий-ижтимоий фаолияти давомида борлиқ ва унинг қонунларини ўрганиб ўзлаштириб боради. Ижтимоий амалиёт инсон билишининг мақсадларидан биридир. Сабаби инсон ўз билиши самарасидан, ҳосил қилган кўникмаларини доимо ўз амалий ижтимоий фаолиятларида ўз мотивларини амалга ошириш учун фойдаланади. Шу сабабдан улар ўз олдларига қўйган мақсадларини амалга оширади.

Шундай экан ижтимоий амалиёт инсон билишнинг асоси, манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи ва мақсади ҳамдир. Бу ҳақда АҚШнинг Колорода университети тадқиқотчиси Катие Ван Ҳорне шундай дейди: “Ижтимоий амалиёт назарияси одамларнинг кўп ва ўзгарувчан ижтимоий ҳаётда иштирок этишидан бошланади” дея таъкидлаган[8]. Инсонларнинг билиш

даражаси жамият ишлаб чиқариши амалиётининг даражаси билан белгиланади. Жамият ишлаб чиқариш амалиётининг бу эҳтиёжлари доимо инсон билишининг янада ривожланишида, унинг тараққий этишига олиб келади. Чунки бу эҳтиёжларга жавоб бериш натижасида янги-янги билимлар пайдо бўлади, бу билимларни маълум турларга ажратиб, уларни тизимлаштириш сабабли турли фанлар пайдо бўлади.

Инсоният эга бўлган барча билимлар кишиларнинг ижтимоий амалиётлари жараёни натижасида юзага келган, улар ижтимоийлашувнинг асосидир. Айтайлик, шахсни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ўзи қилаётган ишларга жавобгарлик билан муносабатда бўлишни, ишга жони дили билан киришишни, меҳнатда интизом ва маъсулиятни, меҳнатсеварликни шакллантириш, ўз шахсий манфаатларини жамоа манфаатларига бўйсундира олиш, ҳаққонийлик, софдиллик, собитқадамлик ва меҳнатга ижодий муносабатда бўлиш, адолатсизликка, инсофсизликка, мансабпарастликка қарши мурасасизлик каби фазилатларни шакллантириш, катталарга ҳурмат, тенгқурлари билан дўстлик, ўзидан кичикларга ва ёши катталарга ғамхўрлик ва эътибор туйғуларини ҳуқуқий тарбиядан фойдаланган ҳолда ёшлар онгига сингдириш ижобий натижа беради. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий онгни ва унинг даражаларини янада ривожлантириш фуқаролик жамияти қуришнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ҳуқуқий онг даражаси - бу инсонларнинг ҳуқуқлардан хабардорлиги, қонунларни билиши, уларга амал қилиш жараёни ҳисобланади. Бу ҳақда тадқиқотчи Қ.Ибайдуллаев ҳуқуқий онгга қуйидагича таъриф бериб ўтган.

Ҳуқуқий онг деганда жамиятда кишиларнинг ҳуқуқ тўғрисидаги қарашлари тушунилади[9]. Қонун ҳужжатларининг мукаммаллашуви ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Чиқарилаётган қонунлар ҳаётий ва амалиёт билан ўзаро уйғунлашган бўлиши лозим. Бунда қонунлар тўғридан-тўғри амал қилиш кучига эга бўлиши керак.

Демократик ислохотларга монанд ҳуқуқий таъминлашнинг энг муҳим шарти қонунчиликнинг изчил бўлишидир. Қонунлар мукаммаллашуви ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституцияга тўла мос келиши, миллий ҳуқуқий тизимнинг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиши керак.

Ёшларни ҳуқуқий маданият даражасининг оширилиши қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд

ҳокимияти ходимларининг билимдонлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий маданият даражаси жамоат бирлашмалари, жамғармалар, иттифоклар, уюшмалар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, таълим тизимининг ва унда фаолият олиб бораётганларнинг фаоллиги алоҳида аҳамият касб этади. Зеро ҳуқуқий маданият ҳақида Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида “Биз жамиятимизда шундай ҳуқуқий маданиятни шакллантиришимиз керакки, унга мувофиқ Конституция ва қонунларга амал қилиш, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш мажбурият эмас, балки кундалик қоида ва одатга айланиши шарт” деб фикр билдириб ўтган[10]. Фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ҳам ўрни муҳим ҳисобланади. Ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбиянинг турли методларидан самарали фойдаланиб, фуқароларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини янада ривожлантиришлари лозим. Жамоат бирлашмалари аҳолининг турли ижтимоий гуруҳларига тегишлича ҳуқуқий ёрдам кўрсатишга, жамоатчилик юридик маслаҳатхоналари ташкил этишга, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий масалалар, пенсия таъминоти, никоҳ-оила муносабатлари бўйича қонунлар тўпламларини кенг нашр этишга, юридик маълумотномалар, шунингдек турли касбдаги ходимларга мўлжалланган илмий-оммабоп ҳуқуқий адабиётлар чиқаришга ва аҳолига турли ҳил методлардан фойдаланган ҳолда етказиб беришлари лозим бўлади.

Ёшларни ҳуқуқий маърифатли қилишда профессионал юристлар ва уларнинг бирлашмалари муносиб ўрин эгаллашлари лозим. Демократик жамиятда юқори малакали юристларга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Ҳуқуқий тарбияни қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукуматга қарашли бўлмаган жамғарманинг тузилиши жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш ишига катта ҳисса қўшади.

Оммавий ахборот воситалари ҳуқуқий билимлар ва ҳуқуқий маданиятни оммага изчил тарқатиши керак. Оммавий ахборот воситалари ижтимоий фикр ва ҳуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар бўлгани учун ҳам уларнинг бу борадаги фаолиятини кучайтириш инновацион методлардан фойдаланиб аҳоли онгига сингдириш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Тўйчиев Б.. Ҳуқуқ фалсафаси. – Тошкент 2020, 13-бет.
2. Исламов З.М.. Давлат ва ҳуқуқнинг умумназарий муаммолари: Ҳуқуқни тушуниш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқ ижодкорлиги.-Тошкент, 2005, 44-бет.
3. Каримова О.. Ҳуқуқшунослик. – “Шарқ”. – Т.: 2010, 33-бет.
4. <https://huquqiportal.uz/>
5. Юсупов Э.Фалсафа. – “Тошкент”, 2005, 167-бет.
6. Тажиханов У., А.Саидов. Ҳуқуқий маданият назарияси. – “Тошкент”, 1998, 1-том, 60-бет.
7. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017, 1-том, 44-бет.
8. Катие Ван Хорне. A Social Practice Theory of Learning and Becoming Across Contexts and Time. Frontline Learning Research. Vol.4 No. 4. 2016, 30 – 38-pages.
9. Ибайдуллаев Қ., Ёшларда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш-таълим тизимининг устувор йўналиши, Ҳуқуқий таълим журналы, 2019 йил, 5-сон, 92-бет
10. <https://uza.uz/uz/posts>

УДК:081.513.

Анвар ХУРРАМОВ,
и.о. доцент, Чирчикского государственного
педагогического института
Эшмурод КАМОЛОВ,
старший преподаватель Чирчикского государственного
педагогического института

на основе отзыва доцент Национальный исследовательский университет
«Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства», к.т.н. О.Р.Кучаров

СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ ПРИ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ СОСТОЯНИЙ СРЕДЫ

Аннотация

В работе разработана методика формализации задач управления на основе неопределенности исходной информации и ситуации. Сделано и принято допущение в том, чтобы теорию принятия решений в условиях неопределенности рассматривать как теорию рационализации выбора решений с учетом элементов неопределенности состояний среды, а ее методы – как методы построения функции рационального выбора в условиях неопределенности.

Для оптимальной стратегии предварительно производится расчет управления, начиная с последнего уровня, а затем процесс управления осуществляется, начиная с первого уровня.

Ключевые слова: методика формализации, условия неопределенности исходной информации, задачи управления, рационализации выбора решений, построения функции рационального выбора

CONTROL STRATEGY FOR BIOTECHNOLOGICAL SYSTEMS UNDER UNCERTAINTY OF ENVIRONMENTAL STATES

Abstract

The paper developed a methodology for formalizing management tasks based on the uncertainty of the initial information and the situation. It has been made and accepted the assumption that the theory of decision making under uncertainty is considered as a theory of rationalizing the choice of decisions, taking into account the elements of uncertainty of the states of the environment, and its methods as methods of constructing a function of rational choice under conditions of uncertainty.

For the optimal strategy, the management is preliminarily calculated, starting with the last level, and then the management process is carried out, starting with the first level.

Keywords: formalization methodology, uncertainty conditions of initial information, management tasks, rationalization of decision making, building a rational choice function

МУҲИТ ҲОЛАТИ АНИҚМАС БЎЛГАН БИОТЕХНОЛОГИК ТИЗИМЛАРНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳолат ва бошланғич маълумотларнинг аниқмаслиги асосида бошқариш масаласини шакллантириш услублари ишлаб чиқилган. Аниқмаслик шароитида рационал танлаш функцияларини қуриш усуллари орқали, муҳитнинг ҳолатини аниқмаслик элементларини ҳисобга олган ҳолда, ечимни қабул қилишда аниқмаслик шарти асосида ечимни танлаш рационаллаштириш назарияси сифатида қаралган

Оптимальная стратегия учун олдиндан бошқарувни ҳисоблаш орқали аниқланади, яъни охириги босқичдан бошлаб, кейин бошқариш жараёни биринчи босқичдан бошлаб амалга оширилади.

Калит сўзлар: шакллантириш услублари, бошланғич маълумотларнинг аниқмаслик шартлари, бошқариш масаласи, ечимни танлашни рационаллаштириш, рационал танлаш функциясини қуриш.

Введение. Пусть биотехнологических систем (БТС) обозначим через S , состоящая из объектов $S = \{1, \dots, S_m\}$ и органов управления $U^0, U^1, \dots, U^m$. Каждый объект S_n характеризуется вектором состояний (H_n, a_n) H_n - номер органа управления а S_n - собственное состояние, где $H_n \in H = \{1, \dots, m\}$, $a_n \in A_n = \{a_n^1, \dots, a_n^m\}$.

Каждый орган управления U^m характеризуется множеством состояний (решений) $X^k = \{x_n^1, \dots, x_n^m\}$.

Переход объекта S_n из состояния (H_n, a_n) в состояние (H_n, a_n^1) , осуществляется с условной вероятностью $P(a_n, a_n^1 | X^k)$ а переход из состояния

(H_n, a_n) в состояние (H_n, a_n) - с условной вероятностью $P_2(H_n, H_n^1 | X^k)$.

Обозначим через 2^S совокупность всех подмножеств S . Рассмотрим однозначное отображение $V^- : S \rightarrow 2^S$. Определим также $V^+ : S \rightarrow 2^S$ такое, что $V^-(S_n) = \{(S_n) = (S_r \in S) S_n \in V^+(S_r)\}$ - некоторые подмножества S , сопоставленные объекту S_n .

Постановка задачи

Введем в рассмотрение обобщенные векторы состояний

$$a_i^+ \in A_i^+ = \prod_{S_r \in V^+(S_n)} A_r, \quad a_i^- \in A_i^- = \prod_{S_r \in V^-(S_n)} A_r \quad (1)$$

Будем считать, что $S_A \in V^+(S_n) \forall \varphi(S_n)$
 для каждого объекта S_n вводится оценка его состояния
 $fH(a_n, a_n^+)$ где a_n - состояние объекта S_n , a_n^+

- часть вектора состояний объектов $\varphi^+(S_n)$

В случае зависимости оценки от некоторого случайного параметра, например состояние среды $fH(a_n, a_n^+, \theta) \theta \in \theta$ - конечное множество значений, а $P(\theta)$ - вероятность принятия параметром соответствующих значений) будем полагать:

$$f^H(a_n, a_n^+) = \sum_{\theta \in \theta} P(\theta) f^H(a_n, a_n^+, \theta) \quad (2)$$

Определим оценку для всей системы, как сумму оценок по объектам:

$$F(x, a) = \sum_{n=1}^l fH(a_n, a_n^+) \quad \text{где } a \in A = \prod_{n=1}^l A_n, \quad x \in H^2 \quad (3)$$

Под управлением будем понимать принятие решений органами управления

$$U^0, \dots, U^m \quad (4)$$

В качестве оценки управления рассмотрим математическое ожидание оценки системы $F(x, x, a) = \sum_{a \in A} \sum_{x \in H} F(x^1, a^1)$

где $x \in X = \prod_{k=0}^m X^k(x, a)$ - вектор начальных состояний объектов $x = \prod_{n=1}^l H_n, \quad a = \prod_{n=1}^l a_n$

Процесс управления разделим на два уровня. К первому отнесем орган управления U^0 с соответствующим множеством решений, ко второму - органы управления $U^1, \dots, U^m$ и их множество решений $X^1, \dots, X^m$

Органы управления могут принимать решения последовательно друг за другом и в любом порядке по вектору своего состояния.

Объекты реагируют на изменение состояний органов управления, а источники информации - на изменение состояний объектов. $H^n \in A$

Стратегией управления назовем отображение множества состояний объектов на множество решений X , где $H^n - n$ - кратное прямое произведение $\{1, \dots, m\}$.

Разделим множество объектов S на подмножество двух уровней. Сначала рассмотрим процесс принятия решений на втором уровне.

Под стратегией управления здесь понимается отображение множества состояний на множество решений $X = \prod_{k=1}^m X^k$

Обозначим стратегию $x = \bigcup_{a \in A} x(a'), \quad x(a') = \bar{x}$ где a - вектор начальных состояний объектов систем.

Стратегию $\bar{x}$ назовем собственно оптимальной, если

$$x_n^k(a_n, a_n^+) \max_{x_n^k a_n^+ \in A_n} M f^{k*}(a_n, a_n^+) \quad (4)$$

$$a_n^* = a_n^+ x a_n^- x \prod_{S_x \in \varphi^+(S_n)} a_n^* \\ f^{k*}(a_n, a_n^+) = f^k(a_n, a_n^+) + \sum_{S_x \in \varphi^+(S_n)} \sum_{a_x \in A} M f^k(a_x, a_x^*)$$

Для оптимальной стратегии предварительно производится расчет управления, начиная с послед него уровня, а затем процесс управления осуществляется - начиная с первого уровня, при этом $\bar{x}_n^k(a_n, x_n, x_n^*)$.

Пусть дано разбиение множества S на подмножества ($i1 \neq i2$)

$$\Sigma = \{g1, \dots, gi\}; \quad gi \in \sigma; \quad gi = \sigma, \quad gi1 \neq gi2 = \emptyset \quad (5)$$

Назовем $\Sigma \bar{X}$ частичной оптимальной

стратегией, если $\bar{X} \in \Pi$ - оптимальная стратегия для множества объектов $\sigma_j U \quad \bar{x} \Sigma = \bigcup_{1 \leq j \leq l} \sigma_j \bar{X}$

Ввиду этого что любой порядок принятия решений, Кроме введенного уровнями, дает более низкую оценку, частичная собственно оптимальная, но не ниже локально оптимальной.

Далее рассмотрим процесс управления на первом уровне при этом начинающийся.

Предположим, что объекты $S_n \in S$ находятся соответственно в состояниях (H_n, a_n)

За стратегию на первом уровне управления примем отображение множества A на X и обозначим ее $\bar{x}^0 = \bigcup_{a \in A} \bar{X}^0(a)$

Стратегию $\bar{X}^0$ назовем условно оптимальной, если для всех $n \in \{1, \dots, m\}$

$$\bar{x}_n^0(a_n^+, H_n) \max_{x_n^0 \in X_n^0} f_n(x_n^0, a_n^+) \quad (6)$$

$$f_n(x_n^0, a_n^+) = \max_{x_n \in X_n} \sum_{a_n \in A_n} \sum_{1 \leq k \leq m} f^k(a_n, a_n^+)$$

Как и на втором уровне управления, стратегия, кроме заданных состояний, характеризуется порядком принятия решений, которой также определяется введенными в предыдущем пункте условиями оптимальности.

Можно сказать, что управление $f_n(x_n^0, a_n^+)$ является оптимальным, если

$$P(x, a_g, x, a_g | x_t) = \max_{x \in X} P(x, a, x_g, a_g | x_t) \\ P(x, a_g, x, a_g) x_t = \prod_{1 \leq n \leq m} P(a_n, a_n^g x) P(H_n, H_n^g x)$$

$$\text{Обозначим } g(x, a) = \prod (x, a_g x_g, a_g x_g) F \quad \text{и}$$

X стратегию управления системой с принятым порядком принятия решений, она зависит от начального состояния

объектов системы $\bar{x} = \bar{x}(x, a)$, тогда стратегия управления $\bar{x}(x, a)$ будет приемлемой, если $F(\bar{x}) = \sum_{a \in A} [F(x^1, a^1) / x, a, \bar{x}] \geq g(x, a)$

Все это позволяет при неоднократном (а иногда и однократном) функционировании системы принять сравнительно простые стратегии управления, мало отличающиеся от оптимальной оценки.

Процессы управления БТС практически всегда протекают в условиях неопределенности, обусловленной недостаточностью информации, необходимой для управления. Поэтому целесообразно рассмотрение процесса управления как процесса принятия решений в условиях неопределенности.

Метод и алгоритм решение задач

При исследовании процессов принятия решений в условиях неопределенности используем следующую схему выбора решений [1].

1. Объект управления (ОУ) функционирует в среде (С). Поведение С по отношению к целям и задачам функционирования ОУ может быть охарактеризовано как пассивные, активные или промежуточное между этими крайними случаями.

2. Орган управления (У) располагает множеством (Ф) решений о переводе ОУ в одно из возможных состояний: $\Phi = \{u_1, \dots, u_k\}, k \geq 2$

На каждом этапе процесса управления У может и должен принять одно и только одно решение из Ф.

3. На каждом этапе процесса управления С может находиться в одном и только в одно состоянии из множества возможных:

$$\Theta = \{\Theta_1, \dots, \Theta_m\}, m \geq 2$$

причем, ЛПР неизвестно, в каком состоянии находится или будет находиться С в момент реализации принятого решения.

4. На прямом произведении $H \times \Phi$ определен оценочный функционал

$$F = \{f_{ij}\}, f_{ij} \in R^1, i = 1, \bar{m}, j = 1, \bar{k}$$

элементы которого $f_{ij} = f(\Theta_i, U_j)$ представляют собой

количественную оценку решения $U_j \in \Phi$ при условии, что С в момент его реализации будет находиться в

состоянии $\Theta_i \in \Theta$. Тройка $T = \{\Phi, \Theta, F\}$ называется ситуацией принятия решений.

5. На каждом этапе процесса управления известна

информационная ситуация $I \in \{I_i\}, i = 1, \bar{6}$, в которой находится ЛПР. Под информационной ситуацией понимается определенная степень градации неопределенности выбора С состояний из Θ , наличием которой располагает ЛПР в момент принятия решения [1].

6. Каждой информационной ситуации

$$I \in \{I_i\}, i = 1, \bar{6}$$

соответствует множество K_I критериев принятия решений: $K_I = \{X_n\}, n = 1, \bar{6}$

Выбор того или иного критерия (или совокупности критериев) из множества K_I осуществляется ЛПР. При

заданной T проблема принятия решения характеризуется тройкой $\{I_j, K_I, A\}$, где: А - система аксиом анализа критериев принятия решений.

При фиксированных Φ, Θ, F, I с каждым решением $\varphi_2 \in \Phi$ может быть сопоставлен набор значений критериев принятия решений

$$\{x_u(\varphi_s), \dots, x_t(\varphi_s)\}$$

в информационной ситуации I_j . В общем случае критерий принятия решений представляет собой операцию предпочтения на множестве Ф с учетом элемента неопределенности возможных состояний С. Она упорядочивает совокупность решений $\{\varphi_1, \dots, \varphi_k\}$ по степени их предпочтительности ЛПР [1].

Иными словами, на любой паре решений $\varphi_x, \varphi_y \in \Phi$ на основании анализа оценок $\{x_1(\varphi_x), \dots, x_{ij}(\varphi_x)\}$ и $\{x_{ij}(\varphi_y), \dots, x_{ij}(\varphi_g)\}$

может быть определено бинарное отношение предпочтения - безразличия R , обладающее свойствами рефлексивности (1) транзитивности (2):

$$(\forall \varphi_x \in \Phi) [\varphi_x R \varphi_x]$$

$$(\forall \varphi_x, \varphi_y, \varphi_t \in \Phi) [(\varphi_x R \varphi_y) \wedge (\varphi_y R \varphi_t) \rightarrow \varphi_x R \varphi_t] \quad (7)$$

где: $\varphi_x R \varphi_y$ означает, что решение: $\varphi_x \in \Phi$ "не

менее предпочтительно" чем решение: $\varphi_y \in \Phi$. Между бинарным отношением предпочтение - безразличия R и вещественнозначной функцией полезности $\varphi(\varphi)$ Неймана-Моргенштерна [2] существует следующая взаимозависимость:

$$(\forall \varphi_x, \varphi_y, \varphi_t \in \Phi) [(\varphi_x R \varphi_y) \leftrightarrow (\varphi(\varphi_x) \geq \varphi(\varphi_y))] \quad (8)$$

Предпочтение АПР на Ф могут быть представлены в виде определенной на $\Phi \times \Phi$ матрицы предпочтений,

$$P(\Phi, R) = \| S_{st} \|_{k \times k},$$

элементы которой

$$S_{st}, S, t = \bar{1}, \bar{K}$$

определяется как

$$S_{st} = \begin{cases} 1 & \text{если } \varphi_s R \varphi_t \\ 0 & \text{если } (\varphi_s R \varphi_t) \end{cases}$$

где $(\varphi_s R \varphi_t)$ означает отрицание утверждения $\varphi_s R \varphi_t$

отметим, что из (7) и (8) следует, что

$$(\forall X \in (I, \dots, k)) [S_{xx} = 1] \quad (9)$$

$$(\forall x, u, t \in (1, \dots, k)) [S_{xy} = 1] [S_{yt} = 1] \rightarrow (S_{xt} = 1) \quad (10)$$

Другим удобным способом представления предпочтений на Ф является граф предпочтений $\in (\Phi, R)$, в котором каждому решению из Ф соответствует вершина, а наличие ориентированной от вершины $x \in (I, \dots, k)$ к вершине $y \in (I, \dots, k)$ дуги $r(x, y)$ означает, что $\varphi_x R \varphi_y$ или, что то же самое, $r(x, y) \leftrightarrow S_{xy}, x, y \in (I, \dots, K)$

Поскольку условие (4) всегда выполняется, петли $r(\delta, \delta)$ на графах предпочтений, как правило, не обозначают.

Используя отношение R (предпочтения - безразличия), отношения p и P -1 (строгого предпочтения) и отношение I (эквивалентности) определим в виде

$$\forall \varphi_x, \varphi_y \in \Phi, \varphi_x P \varphi_y = (\varphi_x R \varphi_y) \wedge \neg (\varphi_y R \varphi_x) \quad (11)$$

$$\forall \varphi_x, \varphi_y \in \Phi, \varphi_x P^{-1} \varphi_y = (\varphi_x R \varphi_y) \wedge \neg (\varphi_y R \varphi_x) \quad (12)$$

$$\forall \varphi_x, \varphi_y \in \Phi: \varphi_x I \varphi_y = (\varphi_y R \varphi_x) \wedge \neg (\varphi_y R \varphi_x) \quad (13)$$

где: P - означает "более предпочтительно, чем"; P^{-1} - "менее предпочтительно, чем"; I - "эквивалентно" (если

$\varphi_x I \varphi_y$, то выбор между φ_x и φ_y безразличен для ЛПР) [9].

Если множество решений $\varphi = \{\varphi_1, \dots, \varphi_k\}$ определено как множество решений, допустимых для данного ЛПР, функционирование последнего проявляется в выборе и принятии некоторого решения $\varphi^0 \in \Phi$ (или выборе некоторого множества решений $\varphi^0 \in \Phi$ и принятия одного из них, причем ЛПР безразлично, какое именно решение из Φ будет принято). Функцию $C(\Phi)$, сопоставляющую множеству Φ некоторое множество

"выбранных" элементов, назовем функцией выбора (ФВ). Очевидно, что должно выполняться условие

$$\Phi < C(\Phi) \leq \Phi \quad (14)$$

Теория принятия решений в условиях неопределенности позволяет, как это было показано выше, определить на Φ бинарное отношения предпочтения - безразличия R и упорядочить (с учетом элемента неопределенности выбора средой S своих состояний из) решения из Φ в соответствии с предпочтениями ЛПР.

(ФВ) будем называть функцией рационального выбора [9] (ФРВ) и обозначать как $C(\Phi, R)$, если

$$C(\Phi, R) \geq_{\varepsilon} \{\varphi^o \in \Phi : (\forall \varphi \in \Phi) [\varphi^o R \varphi]\} \quad (15)$$

Если $\langle \Phi, R \rangle$ задано в виде матрицы предпочтений, то множество значений $C(\Phi, R)$ может быть определено из выражения

$$C(\Phi, R) =_{\varepsilon} \left\{ \varphi_i^o \in \Phi \mid \prod_{j=1}^{\kappa} S_{ij} = 1 \right\} \quad (16)$$

На графе предпочтений $G\langle \Phi, R \rangle$ множеству рациональных решений соответствует множество решений, из которых выходят дуги ко всем вершинам $G\langle \Phi, R \rangle$:

$$C(\Phi, R) =_{\varepsilon} \left\{ \varphi_i^o \in \Phi \mid \bigwedge_{j=1}^{\kappa} r(ij) = 1 \right\} \quad (17)$$

Воспользовавшись выражением (9), представим определение (17) в виде

$$C(\Phi, R) =_{\varepsilon} \left\{ \varphi^o \in \Phi (\varphi \in R) \mid [\varphi P U^o] \right\}$$

Заключение. Таким образом, теорию принятия решений в условиях неопределенности можно рассматривать как теорию рационализации выбора решений с учетом элементов неопределенности состояний среды, а ее методы - как методы построения (ФРВ) в условиях неопределенности.

Важно подчеркнуть, что принятия решений осуществляется лицом (или группой лиц), ответственным за реализацию принятого решения. Теория принятия решений позволяет лишь выбрать (указать) некоторое подмножество решений, являющихся, согласно ее концепции, рациональным.

Следовательно, для исследования процессов управления необходимо ввести некоторую существенную характеристику поведения ЛПР. Такой характеристикой является рациональность (или нерациональность) его поведения. Поскольку функционирование ЛПР в процессе управления проявляется в принятии решений, о рациональности (или нерациональности) его поведения следует судить по этапам принятия решений. Будем считать, что поведение ЛПР рационально, если принимаемые им решения рациональны, т.е. принадлежат ФРВ. Предложение рациональности поведения подсистемы, образующих орган управления, так как в противном случае исследование моделей процессов принятия решений лишено практического смысла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Халин В.Г. Теория принятия решений. М Наука 2018
2. Рутанов В.Г. Филатов А. Г. Интеллектуальные системы автоматического управления. Нечеткое управление в технических системах. Учеб. пособие. БГТУ. им. В.Г. Шухова 2010г
3. Кафаров В.В., Дорохов И.Н., Марков Е.П. Системный анализ процессов химической технологии. Применение метода нечетких множеств. М.: Наука, 1986. 360с.
4. Кафаров В.В., Глебов М.Б. Математическое моделирование основных процессов химических производств. М., Висш.шк., 1991, 400с.
5. Нечеткие множества в моделях управления и искусственного интеллекта. Под ред. Д.А.Поспелова. М.: Наука, 1986. 312с.
6. Построение математических моделей химико-технологических объектов /Е.Г.Дудников, В.С.Балакирев, В.Н.Кривсунов, А.М.Цирлин. М.: Химия, 1970. 312 с.
7. Станишкис Ю.-К.Ю. Оптимальное управление биотехнологическими процессами. Вильнюс: Мокслас, 1984. 256с.
8. Камолов Э.Р. Математическая модель технологического процесса обогащения каолина. Молодой ученый. № 27(161). С.3-7. 2017г
9. Камолов Э.Р. Основные виды и типы неопределенности информации, характерные для сложных биотехнологических систем. Молодой ученый. № 27(161). С.33-37. 2017г
10. Камолов Э.Р. "Нечеткое моделирование процесса получения обогащенного каолина", Научный журнал "Интернаука", Москва, 2019 г, №11(93).
11. Камолов Э.Р. Методика идентификации математической модели. Международный научный журнал, № 3 (79), 2020.
12. Камолов Э.Р. Ноаниқ параметрли биотехнологик тизимларда қарор қабул қилишнинг муносабатлар модели. журнал "Проблема информатики и энергетики", 2019 №3, 41-48ст.

УДК: 37.026.4

Равшан ШАЙНАЗАРОВ,
Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти ассистенти
E-mail: finaledition2@mail.ru;
ҚарДУ профессори нфд. Р.Д.Шодиев тақризи асосида

ТЕХНИКА ЙЎНАЛИШЛАРИ ТАЛАБАЛАРИНИ КАСБИЙ МАЛАКАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ГРАФИКЛИ ВИЗУАЛЛАШ МЕТОДИНИ ҚўЛЛАШНИНГ ДИДАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Техника йўналишлари талабаларини касбий малакасини шакллантиришда графикли визуаллаш методини қўллашнинг дидактик хусусиятлари келтирилган. Бундан ташқари, компьютер технологиялари ёрдамида талабаларнинг график равишда тасаввур қилишдаги тайёргарликларини ривожлантириш бўйича назарий таҳлиллар келтирилган.

Калит сўзлар: касбий малака, визуаллаш графикли визуаллаш метод, дидактик хусусият, КОМПАС 3D, Inventor, Solid Works ва бошқалар.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ГРАФИЧЕСКОЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

Приведены дидактические особенности применения метода графической визуализации при формировании профессиональной квалификации обучающихся технических направлений. Кроме того, представлен теоретический анализ развития готовности учащихся к графическому воображению с помощью компьютерных технологий.

Ключевые слова: профессиональная квалификация, визуализация графическая визуализация, дидактическая характеристика, КОМПАС 3D, Inventor, Solid Works и др.

DIDACTIC FEATURES OF THE USE OF THE METHOD OF GRAPHIC VISUALIZATION IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS OF STUDENTS OF TECHNICAL SPECIALTIES

Annotation

Didactic features of the use of the method of graphic visualization in the formation of professional skills of students of technical directions are presented. In addition, theoretical analysis on the development of students' preparation for graphic imagination using computer technology is presented.

Keywords: professional qualification, visualization graphic visualization method, didactic feature, Compass 3D, Inventor, Solid Works, etc.

Қириш. Компьютер технологиялари фани талабаларнинг график равишда тасаввур қилишдаги тайёргарликларини ривожлантиришга ёрдам беради. Шундай қилиб, компьютер ёрдамида автоматлаштирилган лойиҳалаш тизимини (АЛТ) яратишда лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, электрон кўринишда лойиҳалаштирилган қисмларнинг моделлари ва уларнинг ишлаш тартибини ўрганиш имкониятини берувчи КОМПАС 3D, Inventor, Solid Works ва бошқаларнинг уч ўлчовли моделлаштириш пакетларини ишлаб чиқиш ва таълим жараёнига жорий этишга ёрдам бериши.

Чизма геометрияда шакллантириш ўзининг чексиз визуаллаштириш имкониятларига эга бўлган тўлиқ автоматлаштирилган лойиҳалаш тизимини ўз ичига олиб, бунинг натижасида чизма геометрия курси талабаларнинг графикали кўринишда тасаввур қилиш компетентликлари шакллантиришга ёрдам берадиган визуаллаштириш имконияти пайдо бўлади. Натижада жамиятда, геометрик графикали тайёргарликларининг роли сезиларли даражада ортиб, геометрик билимларни қўллаш соҳаси доимий равишда кенгайиб боради. Бунинг сабаби шундан иборатки, электрон геометрик моделни компьютерда лойиҳалаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган мураккаб ва ўрта мураккабликдаги маҳсулотларни ишлаб чиқишда, лойиҳалар учун техник ҳисоб китобларни амалга оширишда, лойиҳалаштирилган тузилишларнинг самарадорлигини таҳлил қилишда, лойиҳалаштирилган ҳужжатларни таҳлил қилиш номинал босқич ҳисобланади. Унинг яратилиши билан геометрик маълумотларга

асосланган лойиҳалаштириш замонавий таълим жараёнидан бошланади. Бу келгусида лойиҳани ишлаб чиқишнинг ҳар қандай босқичидаги ҳисоб китобларни амалга оширишда, унинг схемасини тасаввур қилишда, маҳсулот қандай ишлашини виртуал текширишда, замонавий ишлаб чиқариш технологияларини ишлаб чиқишда, “унинг қисмларини йиғишда ва қайтадан қисмларга ажратиш” ни текшириш, лойиҳа ҳужжатларини расмийлаштириш ва ҳоказоларни амалга ошириш имкониятини беради. Яъни, исталган босқичда лойиҳани амалга ошириш бўйича объектни ўрганиш ва уни ишлаб чиқаришни назорат қилиш мумкин бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Таълимнинг компетентлиликка асосланган парадигмаси таълим жараёнини шахсга йўналтирилишини назарда тутди. Бундай ҳолда, ўқитувчининг вазифаси таълим жараёнини ташкил этишдан иборат бўлиб, унда асосий эътибор талабаларнинг ўзига хос таълим траекторияси бўйича мустақил равишдаги ишлар олиб борилади (Клушина П.Н., Петрова Н.П., Котов С.В. олий касбий таълимни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари. Ростовдон, 2016. 126 б.).

Адабиётларни ўрганиш натижасида, компетентлилик шахснинг муваффақиятга эришиш имкониятида намоён бўлиши, амалий фойдаланишда билим ва тажрибага эга эканлигини акс эттириши аниқланди, шу муносабат билан компетентлиликнинг қуйидаги: мотивация, когнитив, фаолликлари каби компонентларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Бўлажак муҳандиснинг касбий компетенциясининг мотивацион компоненти талабаларнинг ахборот технологияларидан фойдаланишга бўлган мотивациясини акс эттиради. Шунинг таъкидлаш керакки, мотив биз учун эҳтиёж, мақсад, ният, мотивация ва шахснинг ҳуқуқатворини белгилайдиган хусусият сифатида тушунилади.

Шунинг таъкидлаш лозим бўладики, хизмат кўрсатиш соҳасидаги муҳандислик фаолияти аниқ ечимга эга бўлмаган ижодий касбий муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқ, шунинг учун ютуқлар мотивация зарур бўлади. Мотивация, И.А.Зимняя - бу "қотишма", субъектга инсон фаолиятини бевосита белгилайдиган эҳтиёжлар, интилишлар, қизиқишлар, идеаллар, мақсадлар кўринишида очиладиган хатти ҳаракатларнинг ҳаракатлантирувчи кучларининг мураккаб бирикмаси (Зимняя И.А. Педагогическая психология. М., 2000. 484 с.).

Фаолиятни келтириб чиқарадиган мотивация, касбий ўзи ўзини белгилашга, инсоннинг ўз иши натижаларидан қониқишга таъсир қилади. Касбий мотивация касб танлаш ва касбий фаолиятни амалга ошириш мотивлари билан боғлиқ. Тадқиқот контекстида шунинг таъкидлаш керакки, касбий фаолиятда ахборот технологияларидан фойдаланиш ушбу соҳадаги билимларни ўзлаштириш учун мотивацияни талаб қилади.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоламиздаги таҳлил натижаларига кўра, геометрик графикали ўқитишнинг мақсади анъанавий таълим мақсадларидан фарқ қилади. Унинг ўзига хос хусусиятлари мазмун ва касбий фаолият компонентларини ташкил этувчилари яхлитлигидан иборат. Мазмунли компонент талабаларнинг ижодий инновацияларга йўналтирилган фундаментал геометрик графикали ва касбий фаолиятда инновацияларни амалга оширишдаги тайёргарлигига, талабаларнинг графикали маданиятини шакллантиришга, шунингдек, таълим жараёнида графикали маълумотларга эга бўлиш каби компетентлиликларни шакллантиришга асосланган. Касбий фаолият компоненти янгилик ва ижодкорлик билан ажралиб турадиган лойиҳалаш, тадқиқот ва илмий фаолиятни уйғунлаштира оладиган юқори малакали касбий мутахассисни тайёрлашга йўналтирилган.

Таҳлил ва натижалар. Графикали ўқув фанларни ўзлаштиришда таълим жараёнининг дастурий ва техник воситалари замонавий инновацион чизмачилик технологияларидан фойдаланишни таъминлаган ҳолда чизма маҳсулотларини яратишнинг анъанавий методларидан воз кечишга имкониятини беради.

Ҳозирги даврда тадқиқотчилар томонидан қуйидаги: икки ўлчовли графикли модель. Шу нуқтаи назардан, компьютер электрон чизма тахтаси сифатида ишлатилади; уч ўлчовли графикли модель каби давр талабларига мувофиқ равишдаги замонавий ахборот технологиялари ёндашувларини яратишди.

Бундай модель лойиҳалаштириш фаолиятини амалга оширишда зарур шарт шароитлар яратилиб, унинг натижасида оригинал (асл) объект модели яратилади. Лойиҳалаштиришнинг амалга ошириш жараёнида графикли тавсифдаги турли хил геометрик масалалар ечилиши муҳим, бу фазовий моделга мувофиқ равишда фазовий режимда оригинал(асл) объектнинг тасвири яратишга ёрдам беради.

Бундай моделлаштириш далиллар асосда янада мукамал лойиҳа ҳисобланиб, унинг ёрдамида нафақат объектнинг схемасини яратиш, балки ҳисоб китобларни амалга ошириш фаолияти ёрдамида унинг инерциялаштирилган хусусиятларини (massa, ҳажм,

инерция маркази, инерция моменти) кабиларни аниқлаш ва тавсифлашга имконият бўлади.

Графикали ўқитиш жараёнида бакалаврлар ўз фазовий тасаввурларини ривожлантирадилар, бу эса фазовий объектларнинг шакллари ақлий равишда яратиш ва уларни ўзгартиришга ёрдам беради. Шунинг учун муҳандислик ва компьютер графикаси каби фанларни ўрганишнинг дастлабки босқичида талабаларда фазовий фикрлашни ривожлантириш керак, бу эса компьютер дастурлари ёрдамида графикали масалаларни ечишга ёрдам беради.

Икки ва уч ўлчовли моделларни тузиш орқали ўрганиш одатий ортогонал проекция алгоритмлари билан жиддий зиддиятга олиб келмайди. Дарснинг мазмун тузилишини ишлаб чиқиш икки ва уч ўлчовли моделларни яратиш нафақат кўргазмалар восита сифатида, балки графикли масалаларни ечишнинг самарали воситаси сифатида фойдаланиш зарурлиги ҳақидаги асосий ғояга асосланади. Чизикли геометрия ва муҳандислик графикасига эга бўлиш ижодий лойиҳалаштириш фаолиятига тайёргарлик кўрсаткичи бўлиб, метрик масалаларни ечишнинг кенгайтирилганлиги тадқиқот компетентли-лигини шакллантиришга ёрдам беради.

Графикали равишда ўрганилаётган фанлар компетентли-лигига асосланган ёндашув мантиғида таълимнинг бакалавр босқичида касбий компетент-лиликларни шакллантиришда масалан, муҳандислик ва компьютер графикаси каби фанларнинг аҳамияти ҳамда ўрнини белгилайди. Худди шунингдек ушбу фанларнинг тили технология тили бўлганлиги учун "Технология" йўналишидаги ўқув фанлари дастурига ушбу тилни ўқитишга йўналтирилган фанлар киритилган.

Ушбу мақоламизда ишлаб чиқилган муҳандислик ва компьютер графикасини ўқитиш технологияси графикали фанларнинг мазмунини эътиборга олган ҳолда бўлажак муҳандисларнинг касбий компетентлигининг компонентларини шакллантиришни назарда тутди. Технологияни ишлаб чиқишда қуйидаги қоидалар асос қилиб олинган:

1. Хизмат кўрсатиш бакалаврларини касбий тайёрлашда графикага оид фанларнинг аҳамиятини асосли равишда исботлаш.
2. Графикага оид фанларни талабалар биринчи семестрдан то тўртинчи семестрга қадар ўрганишлари эътиборга олинади.
3. Таълим жараёни мақсадлари ва вазифалари фанларнинг тегишли мазмуни ва уларнинг тўғри методик таъминлигини билан белгиланади.
4. Муҳандислик ва компьютер графикасига каби фанларни фанлараро ўзаро алоқадорлигини ҳамда бошқа фанлар билан интеграциялашуви ва бирлаштирилиши уларнинг бўлажак касбий фаолияти билан аниқ боғланиши.
5. Муҳандислик ва компьютер графикаси каби фанларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинади.

Технологияни қўллаш натижаларига асосланиб, мазкур тадқиқот ишмида муҳандислик ва компьютер графикасига каби фанларни ўқитишда бўлажак муҳандисларнинг касбий малакасини ривожлантиришга таъсирини таҳлил қилинди. Талабалар касбий компетент-лигининг барча компонентларини шакллантириш даражаси ошганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Олинган маълумотларни таҳлил қилиш муҳандис-ларнинг ахборот технологияларидан фойдаланиш жараёнида касбий маҳорати даражасини оширишга ундаганлигини таъкидлаш имкониятини беради.

муҳандислар ўзи ўзини тушуниш имкониятларини ҳам юқори баҳоладилар.

Бундан ташқари, талабалар мультимедиа технологиялари соҳасидаги қуйидаги: турли график файл форматларининг афзалликлари ва камчиликларига доир билимлар ҳақида тасаввурга эга бўлишлари лозим;

- фанлар бўйича медиа компонентларнинг лойиҳалаш хусусиятлари;

- рақамли ресурслардан фойдаланишда муаллифлик ҳуқуқига риоя қилишнинг умумий қоидалари; асосий товуш параметрлари, овозни рақамлаштириш дастурининг асосий вазифалари;

- рақамли камеранинг ишлаш тамойиллари;

- мураккаб компьютер анимациясини яратиш мақсади ва тамойиллари.

Бўлажак муҳандисларнинг касбий малакаси муҳандислик графикаси билимига асосланади. Н.А.Федянованинг ўз тадқиқот ишларида таъкидлашича, бўлажак муҳандислар қуйидагиларни:

- 2D ва 3D технологияларидан фойдаланган ҳолда фазовий объектларнинг тескари чизмаларини тузиш;

- чизмадаги нуқталарни турли октантларда, тўғри чизиқлар, текисликлар ва айланиш юзларида тасвирлаш;

- замонавий компьютер ёрдамида лойиҳалаш тизимлари (КОМПАС 3D, AutoCAD ва бошқалар) ёрдамида чизмаларга айлантириш;

- мультимедиа технологиялари (3ds Max, Adobe Flash ва бошқалар) ёрдамида асосий позицион ва метрик масалаларни ечиш;

- жисмлар ва турли сиртларнинг сканерларини қуриш (Adobe PhotoShop, Adobe Illustrator ва бошқалар);

- 2D ва 3D технологияларидан фойдаланган ҳолда стандарт қисмларнинг чизмаларини, техник чизмаларини

ва эскизларини, йиғиш бирликлари ва қисмларининг бир бўлакли ва ажраладиган уланишларини тузиш;

- турли даражадаги мураккаблик ва мақсадли умумий кўринишдаги конструкцияларни бажариш ва йиғиш чизмаларни ўқиш кабиларни билиши керак.

Компьютер графикасидан эгалланган билимлар муҳандислар учун зарур бўлиб, у муҳандисларнинг лойиҳалаш ва конструкторлик ҳамда ишлаб чиқиш фаолиятининг этакчи технологик таркибий қисми ҳисобланади. Компьютер графикаси информатиканинг бир тармоғи сифатида бўлажак муҳандисларнинг технологик фаолиятининг асосини ташкил қилади. Бўлажак хизмат кўрсатувчи муҳандислар компьютер графикасининг қуйидаги: компьютер графикасининг қўлланилиши соҳалари, компьютер графикаси турлари, график файл форматлари, Интернетдаги вектор графиклари, рангли моделлар ва уларнинг турлари, RGB ранг модели, HSB ранг модели, CMY модели (Cyan Magenta Yellow), CMYK ранг модели, Lab ранг модели ва бошқа шу каби асосий тушунчаларини ўзлаштириши керак.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, касбий компетентлилик бўлажак муҳандис шахсининг (имкониятлари, мотивлари, билимлари, кўникмалари) интеграл характеристикаси сифатида тақдим этилишини эътиборга олган ҳолда, ахборот технологияларидан фойдаланиш асосида келгусидаги касбий фаолиятини муваффақиятли амалга оширишни таъминлайди. Кўрсатилган компетентлиликнинг қуйидаги: мотивацион, когнитив, фаоллик каби таркибий қисмлари ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР

1. Берн, Д. Цифровое освещение и визуализация / Берн Д. – М.: Вильямс, 2003 – 330 с.
2. Ганеев, С.М. Формирование графической грамотности учащихся при обучении решению планиметрических задач в условиях компьютерной поддержки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ганеев Сабир Минигалиевич. – Омск, 2004 – 220 с.
3. Георге, И.В. Педагогические условия организации самостоятельной работы в структуре формирования профессиональных компетенций студентов образовательных организаций высшего образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Георге Илона Владимировна. – Санкт-Петербург, 2016. – 192 с.
4. Докторова, Е.А. Мультимедиа технологии / Е.А. Докторова. – Ульяновск: УлГТУ, 2009. 139 с.
5. Залогова, Л. А. Компьютерная графика. Элективный курс [Электронный ресурс]: практикум / Л. А. Залогова. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. – 245 с.
6. Зимняя, И.А. Компетентностный подход в образовании (методолого-теоретический аспект) / И.А. Зимняя // Проблемы качества образования: материалы XIV Всероссийского совещания. – М., 2004. – Кн.2. – С. 6-12.
7. Катунин, Г.П. Основы мультимедийных технологий: учебное пособие / Катунин Г.П. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2017. – 793 с.
8. Коголовский, М.Р. Виртуальная научная коммуникационная среда на основе семантической научной информационной системы // М.Р. Коголовский, С.И. Паринов // Научно-техническая информация. – 2016. – № 8. – С. 19-25.
9. Кречетников, К.Г. Методологические особенности разработки средств информационных технологий обучения / К.Г. Кречетников // Теоретические и прикладные вопросы современных информационных технологий: Материалы всероссийской научно-технической конференции. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2001. – С. 260 - 265.
10. Кузнецов, А.А. Основные направления подготовки работников системы образования к использованию веб-ресурсов для профессионального самообразования / А.А. Кузнецов, М.М. Ниматулаев // Информатика и образование. – 2015. – № 1 (260). – С. 24-32.

УДК:371.302.2

Оминахон ШАМАТОВА,
Андижон давлат университети инглиз тили ўқитувчиси

доцент, н.ф.ф.д. (PhD) Д.М. Исроилова тақризи асосида

НОФИЛОЛОГИК ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ (MULTI – LEVEL) ТУРЛИ БИЛИМ ДАРАЖАСИГА ЭГА БЎЛГАН ТАЛАБАЛАРГА ТАЪЛИМ БЕРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Multi- Level аралаш билим даражасидаги талабаларга таъриф бериб, уларни ўқитишнинг ўзига хос томонларини очиб беришга ҳаракат қилинади ва уларни ўқитишнинг оптимал ечими тўғрисида чет эл олимларининг фикр ва қарашлари тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: оптимал, multi- level даража, стратегия, психологик омил, креатив, услуб.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ (MULTI - LEVEL) С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Аннотация

В данной статье описываются многоуровневые студенты и раскрыть специфику их обучения, а также обсуждаются взгляды и мнения зарубежных ученых об оптимальном решении их обучения.

Ключевые слова: оптимальный, многоуровневый, стратегия, психологический фактор, креативный, стиль.

FEATURES OF TRAINING STUDENTS (MULTI – LEVEL) WITH DIFFERENT LEVEL OF EDUCATION IN NON-PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation

This article describes the Multi-Level mixed-level students, tries to reveal the specifics of teaching them, and discusses the views and opinions of foreign scholars on the optimal solution for teaching them.

Keywords: optimal, multi- level, strategy, psychological factor, creative, style.

Кириш. Бугунги кунда бутун дунёда содир бўлаётган глобаллашув жараёни ҳар бир соҳа учун етишиб чиқаётган ёш кадрлардан нафақат ўз касбининг мохир устаси бўлишни балки, энг камида ўз она тилидан ташқари иккита хорижий тилни билишларини ва халқаро сертификатга эга бўлишларини талаб қилмоқда. Бу эса етишиб чиқаётган ёш кадрларни жаҳон стандарти талабидаги малакали мутахассис бўлишларини таъминлайди. Ўз навбатида соҳа вакилларидан олий таълим муассасаларининг нофилологик таълим йўналишларида хорижий тилларни ўқитиш методикасини такомиллаштиришимизни, таълим сифатига қатъий эътибор қаратишимизни, етишиб чиқаётган ёш кадрларни сифатига эътибор беришимизни ва уларни тил ўрганиш қобилиятларини ривожлантиришда замонавий ахборот технологияларни дарс жараёнига интеграция қилишимизни, фанлараро интеграциялашувни таъминлаш ва Multi – Level яъни аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитиш технологияларини ишлаб чиқишимизни талаб қилмоқда. Чунки ҳар бир нофилологик ОТМ йўналишларида турли билим яъни Multi- Level даражасидаги талабалар мавжуд ва мамлакатимизда уларни ўқитиш технологиялари тўла қонли равишда ишлаб чиқилмаган. Ахборот технологиялари компьютер инжиниринг йўналишининг (Multi – Level) аралаш билим даражасидаги талабаларини ўқитиш ҳам бундан мустаном эмас.

Республикаимизда ИТ соҳасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Бугун Республикаимизда ёшларни ИТ соҳасида ўқитиш ва замонавий таълим бериш мақсадида барча вилоятлар бўйлаб лойиҳа кординаторлари тамонидан бугунги куннинг долзарб йўналишларидан бўлган 19 та таълим дастурлари ишлаб чиқилган. Лойиҳанинг умумий мақсади ёшларни қуйидаги

йўналишларда ўқитиш ва малакали мутахассисларни тайёрлашдир.

дастурлаш
компьютер графикаси
робототехника асослари
мобил ва веб иловалар.

Ёшларни исталган компьютер тизимларида ишлашлари, Ахборот технологиялари компьютер инжиниринг, Дастурлаш ва Информатика йўналишларида таълим олишлари учун албатта инглиз тилини ўрни жуда муҳимдир. Ахборотни тизимлаштириш, хавфсизлигини таъминлаш, АТКИ сервис хизматларини амалга оширишда ва албатта кодлаш (дастурлаш) жараёнида талабаларнинг хорижий тилни билишлари жуда қўл келади. Сабаби барча операцион тизимда ишлашда қурилмаларнинг ҳамда дастурларнинг номи инглиз тилида эканлигидадир. Амалиёт вақтида эса талабадан агар у инглиз тилини яхши билса компьютер тизимида ишлаш жараёнида ишлаётган программаларни тушуна олишини, таҳлил қила олишини, амалиётда қўллай олишига ёрдам беради ва уни лойиҳалаш жараёнида аниқ тушунишига, дастурлаётган лойиҳасини оптимал даражада чиқишига ёрдам беради.

Ҳозирги кунда олий таълим нофилологик йўналишларида чет тилини ўқитиш унинг касбий йўналиши билан боғлиқ бўлиб, бу касбий фаолиятда чет тилидан фойдаланиш зарурати билан боғлиқдир. Дарс вақтида ташкил этилган лексия касбий компетенция талабларида чет эл профессионал жамоалари вакиллари билан самарали мулоқот қилиш имконини берадиган лингвистик, нуткий ва касбий аҳамиятга эга бўлган билим, кўникмаларни назарда тутати. Бироқ, нофилологик олий таълим муассасаларининг барча йўналишларида асосий муаммо борки бу дарс жараёнига

тегишлик бўлиб, ўқитувчига бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради, бу турли билим даражасидаги талабаларни ўқитишдир. Чет тили ўқитиладиган нафақат барча йўналиш гуруҳларида балки, (Ахборот технологиялари компьютер инженеринг) йўналишида ҳам турли билим даражасидаги яъни (Multi-Level) даражадаги талабалар мавжуд бўлиб, уларни ўқитиш ва талабаларнинг билимини бир ҳилликга олиб келиш учун ўқитувчидан билим, кўникма, маҳорат, сабр ва албатта вақт талаб қилади. Мамлакатимизда турли билим даражасидаги талабаларни ўқитиш учун махсус қўлланма ёки дарс ишланмалари жуда ҳам кам. Аксарият ҳолда бу соҳага оид илмий ишларни, махсус ўқитиш техникаларини хориж олимлари тамонидан таклиф қилинаётганини кўришимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Multi-Level аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитиш технологиялари ва адабиётлар ҳақидаги маълумотлар таҳлили шунини кўрсатадики мамлакатимизда Multi - Level даражасидаги талабалар билан ишлашнинг муаммо ва ечимлари ҳанузгача тўла кўрилиб чиқилмаган. Нафақат аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитиш методикаси, балки талабаларнинг йўналишлараро касбий лаёқатини инглиз тилида ривожлантириш учун махсус адабиётлар кам. Аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитиш учун эса мамлакатимизда умуман адабиётлар мавжуд эмас. Юргимиздаги ОТМ нофилологик таълим муассасаларининг аксарияти Skale up ўқув дарслигидан фойдаланади. Ўқув адабиётини таҳлил қилиш жараёнида шу нарса аниқландики, дарсликда берилган мавзулар талабаларнинг ижтимоий соҳалар бўйича дунё қарашини ривожлантиришга хизмат қилиб, уларнинг лингвистик компетенс лаёқатларини ривожлантиришга машқлар кам берилгандир. Чунки талабанинг ўқиш, ёзиш, гапириш, тинглаб тушуниш қобилиятларини инглиз тилида ривожлантиришимизда лингвистикани ўрни бекиёсдир. Энг асосийси талабаларнинг касбий лаёқатини ривожлантириш учун махсус лўғат ва атамалардан иборат матнлар киритилмаган. Бугунги кун талаби эса талабаларни нафақат коммуникатив компетенсини ривожлантиришга, балки дунё бозорида рақобатбардош бўла оладиган мутахассислар тайёрлашимизни талаб қилмоқда. Буни учун эса йўналтирилган, ҳамда аралаш билиб даражасини ҳисобга олинган махсус адабиётларни яратишимиз кераклигини тушуниб етмоқдамиз. Лекин бу муаммонинг ечим ва таклифларини рус ва хорижий олимларнинг илмий ишлари ва қарашларида кўришимиз мумкин. Чет эллик ва рус олимлардан Фролова Л. (2017), Penny Ur (2016), Sophiya Khan (2013), R. Naryanan (2009), Tara Benwell (2008), Cathy C. Shank and Lynda R. Terill (1995), Martina Bex (2013), Ben Johnson (2011- 2014), Melinda Roberts (2007), Budlova, T.Yu., Levashkina Z.N., Mitchell.P (2018) лар (Multi – Level) аралаш билим даражадаги талабалар билан ишлаш концепсияларини ишлаб чиқишган. Ушбу олимларнинг илмий ишлари турли билим даражасидаги талабаларни билимини аниқлаш, аниқ стратегик методлар орқали уларни амалий ўқитиш ва баҳолашга бағишланган бўлиб, Multi – Level даражадаги талабаларнинг тил ўрганишини ривожлантиришга қаратилгандир. Методика йўналишининг кўзга кўринган вакиллари Шанк ва Терри (Shank ва Terri)лар аралаш билим даражасидаги талабаларни қуйидагича таснифлар билан изоҳлайдилар “тил ўрганиш кўникмаларини турли хил тезлик ва қобилиятларда бошлаган талабалардир” деб ушбу гуруҳдаги талабаларни ўқитишда юзага келадиган муаммоли вазиятларни ҳал қилиш учун энг аввало дарс жараёнини тўғри баҳолаш кераклигини ва бу эса ўқитувчини зиммасида эканлигини

кўрсатади. Худди шундай фикрни Ганкон Universiteti профессори Тод Хал (Todd Hull) ҳам “бир гуруҳда инглиз тилида ўқийдиган турли компетенсияга эга бўлган талабаларнинг эҳтиёжини уларни тил билиш кўникма даражаларини аниқлаб шунга қараб қондириш кераклигини муҳим” деб ифодалайди ва бир қатор ўқитиш техникаларини тақдим этган.

Тадқиқот методологияси. Multi – Level аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитишда вазиятни тўғри баҳолай олиш жуда муҳимдир. Қандай методлардан фойдаланиш эса талабаларни билим савиясини оширишга хизмат қилишини олдиндан кўра била олишимизга боғлиқ. Бундай ўқитиш методлари бир қатор хориж ва рус олимлари тамонидан ишлаб чиқилган бўлиб, Методист Мерил Свейн (Merrill Swain) қуйи даражадаги талабалар юқори даражадаги талабалар билан мулоқот қилиш жараёнида кўпроқ малакага эга бўлишларини таъкидлайди ва “pair work” “group work” стратегияларини гуруҳни шаклланишида жуда фойдалидир деб кўрсатади. Кўриниб турибдики дарс жараёнида “pair work” жуфт-жуфт бўлиб ишлаш, “group work” гуруҳларга бўлиниб ишлаш билими паст талабаларнинг ривожланишига омил бўла олишини кўрсатмоқда. Яъни кичик гуруҳдаги билими юқори талаба билими паст талабага билмаганини тушунтиради, ўргатади ва бу жараён эса билими юқори талабага билган нарсасини қайтариш ва мустаҳкамлаш учун имкон яратади. Тадқиқотчи Ватенеб (Watanabe) Свейннинг(Swain) гипотезасини қўллаб-қувватлайди чунки бундай тактика аралаш билим даражасидаги талабаларни тил ўрганишга бўлган қизиқишини оширишга имкон яратишини таъкидлаган. Дарс жараёнида “pair work”, “group work” ни шакллантираётганда бир гуруҳнинг таркибида аралаш билимли талабаларни ўтқазиб улар учун ривожланиш имкониятини яратишини чет эллик методистлар ҳам маъқуллашмоқда. Методика соҳасининг вакиллари Шанк ва Террилар (Shank Terri) ҳам бу фикрларни маъқуллаб “Pair work” ва “Group work” стратегияларидан фойдаланиш турли билим даражасидаги гуруҳлар учун жуда фойдали бўлиши мумкинлигини таъкидлаганлар ва ишбтлаб беришган. Liu (Лю) фикрига кўра эса ўқитиш жараёнида “role play”, “playing games”, “pair work”, “team work”, “group discussion” техникалари аралаш билим даражасидаги талабаларни ўқитишда муҳим ўрин тутиб, талабаларнинг дарсга бўлган қизиқишини оширишини, ўзлаштириладиган мавзунини тезроқ ва яхши тушунишларига имкон яратишини таъкидлайди ва ўзининг бир қанча ўқитиш методларини таклиф қилган. М.А. Колей (Corley) фикрига кўра гуруҳ ичидаги индивидуал талабаларнинг эҳтиёжини қондириш одатда табақалаштирилган таълим деб аталишини айтади. Бу “ўқитувчиларга ҳар бир талабанинг эҳтиёжларини қондириш учун стратегик режалаштириш имконини берадиган ёндашувдир” дейди. Бу ҳар қандай талабалар гуруҳи ўртасида ўзгарувчанлик борлигини ва ўқитувчилар таълими шунга мос равишда ўзгартириш керак деган ишончга асосланишини таъкидлайди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунда бутун дунёда бўлаётган пандемия шароити масофавий таълимни жорий қилинишига сабаб бўлди. Талабалар ҳозирги кунда тўлиқ ONLINE тарзда эмас балки қисман MOODLE тизимида ўқитилиб келинмоқда. Айнан бу тизимга қўшланган дарс мавзулари икки қисмдан иборатдир. Асосий дарс мавзулари ва мустақил дарс мавзулари. Мустақил дарс мавзуларини ўзлаштириш ва топшириқларни бажариб ўқитувчига жўнатиш айнан Multi-Level даражасидаги талабаларга бу тизим қўл келади ва юқорида келтирилган Ховард Гаднер (Howard

Gardner) ning individuallashtirilgan ta'lim tizimining bir qurinishidir. O'qituvchi dars jarayonida kerakli talaba uchun ulgurmag'an ehtiyojlarini masofaviy ta'lim tizimida qaratishga ulguradi. Professor Howard Gardner (Howard Gardner) (1983, 2011) o'zining nashr qilingan asarlarining ramkalari: turkumidagi K'p asarlar nazariyasi kitobida individuallashtirilgan ta'lim haqida fikr yuritib shunday deydi: "Individuallashtirilgan ta'lim naqat turli darajadagi va turli xil o'rganish usullariga ega bo'lgan talabalarning balki Harvard universiteti psixologiyasi tamonidan o'ylab topilganidek, dunyo intellektuallashtirishning individual usullari va ularga berilgan ma'lumotlarni qanday o'zlashtirishlariga qarab talabalarning ehtiyojini kondirish kerakligi to'g'risida fikrni olga suradi. Individuallashtirilgan o'qitish guruhidagi har bir talaba uchun o'zlashtirilgan bilimlarni o'zlashtirishiga qarab va undan qanday

foydalanishiga qarab taklif qilingan materialni o'zlashtirishlariga imkon beradi." deydi.

Xulosalar va takliflar. Bizning fikrimizcha Multi - Level aralash bilim darajasidagi talabalar bilan ishlaydigan o'qituvchilar dars jarayonini aniq, puxta reja asosida y'ni talaba bilimiga qarab o'qitish materiallarini tanlay olishi, o'qitish texnikasi va strategiyalaridan xabarдор bo'lishi, ularni talaba bilimiga mos ravishda tanlay olish mahorati qanchalik muhim ekanligini, ta'limni talabalar ehtiyojidan kelib chiqqan holda moslashtirish kerakligi muhimligini ko'rsatmoqda. Demak bunday talabalar o'qitish naqat talaba, balki o'qituvchining mahoratiga ham bog'liq ekanligini ko'rsatmoqda. Albatta bu erda oliy ta'lim (DTC) dagi talabalar ham inobatga olinishi kerak.

АДАБИЁТЛАР

1. Нефедов О.В. Рациональная методика обучения иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов (английский язык начальный этап) дисс. кан.пед. наук –Пятигорск: 2014 -201 с.
2. Будлова Т. Ю., Левашкина З.Н., Митчелл П.Дж. Метод Storyline в обучении студентов-лингвистов иностранному языку. Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. 2018. № 3. С. 151–161.
3. Liu, F. & Ding, Y. (2009). Role play in English language teaching. Asian Social Science, 5(10), 140-143.
4. Corley, M.A. (2005) Differentiated instruction. Focus on Basics, 7 (C), 13-16.
5. Vatanabe Y. & Swain M. (2007). Effects of proficiency differences patterns of pair interactions on second language learning. Collaborative dialogue between adults ESL learners. Language teaching research 11:2, p 121-142.
6. Liu, F. & Ding, Y. (2009). Role play in English language teaching. Asian Social Science, 5(10), 140-143.
7. Todd Hull. Standardize Input, Personalize Output: Catering to the Needs of All Students in the Multi – Level Classrooms of East Asia. 2018 p 1-7.
8. Watanabe, Y. & Swain, M. (2007). Effects of proficiency differences and patterns of pair interaction on second language learning: Collaborative dialogue between adult ESL learners. Language teaching research 11:2, 121-142.
9. Saldana, C. (2005) Differentiating instruction for a multilevel class. Focus on basics, 7(C), 17-18.

Гулишад ЮЛДАШЕВА,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси
E-mail: Yuldashevagullya@mail.com

Педагогика фанлари доктори Д.М.Махмудова тақризи асосида

КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Аннотация

Мақолада компетенция, компетентлик тушунчалари, коммуникатив компетенциянинг мазмун-моҳияти, коммуникатив қобилиятнинг қоидалари ёритилди. Ушбу мақоланинг мақсади коммуникатив компетенция ва компетентлик тушунчаларининг мазмун-моҳиятини аниқлашдан иборат. Мақолада касбий компетенция негизида мутахассислик билимларини доимо бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, муҳим ижтимоий талабларни англай олишни, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўлай билиш қўникмаларини шакллантириш кўзда тутилган. Мулоқот жараёнининг структуравий таркибий қисмлари когнитив, мотивацион, ҳиссий ва ҳуқ-атвор хусусиятларини ҳисобга олиб, унинг амалга оширилиши шахс коммуникатив фаолиятининг самарадорлигини, умумий мулоқот қобилиятини белгилайдиган омиллар ҳам акс этди.

Калит сўзлар: компетенция, компетентлик, коммуникатив компетенция, мулоқот.

ПОНЯТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И ЕЕ СУЩНОСТЬ

Аннотация

В данной статье рассматриваются компетенции, концепций компетенций, характера коммуникативной компетенции и правила коммуникативных навыков и понятия коммуникативной компетентности и коммуникативных способностей. А также процесс обогащения знаний посредством развития профессиональной компетентности, получения знаний на основе направления специальности, изучения новой информации, понимания важных социальных требований, развития навыков поиска, обработки и применения новой информации. Когнитивные, мотивационные, эмоциональные и поведенческие особенности структурных компонентов процесса общения и его реализация отражает факторы, определяющие эффективность коммуникативной активности личности и коммуникативные способности.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, коммуникативная компетенция, коммуникация.

THE CONCEPT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS ESSENCE

Abstract

The article describes the competence, the concept of competence, the essence of communicative competence, the rules of communicative ability. The purpose of this article is to define the content of the concepts of communicative competence and competence. The article provides for the continuous enrichment of professional knowledge on the basis of professional competence, the ability to learn new information, understand important social requirements, search for new information, process it and apply it in their work. Taking into account the cognitive, motivational, emotional and behavioral characteristics of the structural components of the communication process, its implementation also reflected the factors that determine the effectiveness of the communicative activity of the individual, the general ability to communicate.

Keywords: competence; competency; communicative competence; communication.

Компетенция (лотинча “Competere”- ёзишма, мос келиш) - билим ва қўникмаларни қўллаш қобилияти, умумий турдаги масалаларни ечиш учун амалий тажриба асосида мўваффақиятли ҳаракат қилиш қобилияти, шунингдек маълум бир соҳада юқори натижаларга еришиш демакдир [1, 3].

Илмий педагогик, психологик манбаларда берилишича, компетенция, компетентлик жуда мураккаб, кўп қисмли, кўпгина фанлар учун муштарак бўлган тушунчадир. Шу боис, унинг талқинлари ҳам, ҳам таркибига кўра, ҳам маъно, мантиқ мундарижаси жиҳатдан турли тумандир. Атаманинг моҳияти “самарадорлик”, “мослашувчанлик”, “ютуқчилик”, “муваффақиятлилик”, “тушунувчанлик”, “натижалилик”, “уқувчилик”, “хосса”, “хусусият”, “сифат”, “миқдор” каби тушунчалар асосида ҳам тавсифланмоқда [20]. “Компетентлик”, “компетенция” тушунчалари тавсифларида қўйдаги ҳолатларга аълоҳида эътибор қаратилади [20]:

- билимлар мажмуининг амалда қўлланилиши;
- шахснинг уқувчилиги, ҳислати, фазилатлари;

- амалий фаолиятга тайёргарлик даражаси;
- муаммоларни ҳал этиш, амалда зарур натижаларни қўлга киритиш лаёқати;
- фаолиятини таъминловчи билим, қўникма, малакалар яхлитлиги;
- Фаоллашган (амалиётга татбиқ этилган) ўқув, билим, тажрибалар мажмуи;
- шахснинг ёналтирилган эмоционал ирода кучи.

Компетентлик тушунчаси деганда, маълум бир соҳада талаба (масалан, бўлажак ўқитувчи) томонидан эгалланган компетенция, яъни маълум бир сифатларнинг тўлиқ шаклланган мажмуи тушунилади. Амалда барча лўғат тузувчилар “компетентлик” ва “компетенция” категорияларини чегаралаб қўяди. Компетентлик таърифи ўхшаш ва бир-бирини ўрнини эгаллайди (тўлдиради). Компетентлик тушунчаси таълим соҳасига психологик изланишлар натижасида кириб келган. Шу сабабли компетентлик “ноанъанавий вазиятлар, қутилмаган ҳолатларда мутахассиснинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда,

зидиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, изчил ривожланиб борувчи ва мураккаб жараёнларда ҳаракатланиш режасига эгаликни англатади. Касбий компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларнинг эгалланишини эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегрatív билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутди.

Шунингдек, компетенция мутахассислик билимларини доимо бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, муҳим ижтимоий талабларни англай олишни, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллай билишни тақозо этади. Касбий компетентлик негизда акс этувчи сифатларнинг моҳияти қуйидагича ёритилади:

1. Ижтимоий компетентлик - ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига эгалик, касбий фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш.

2. Махсус компетентлик - касбий-педагогик фаолиятни тахсил этишга тайёрланиш, касбий-педагогик вазибаларни оқилона ҳал қилиш, фаолияти натижаларини реал баҳолаш, БКМни изчил ривожлантириб бориш бўлиб, ушбу компетентлик негизда психологик, методик, информацион, креатив, инновацион ва коммуникатив компетентлик кўзга ташланади.

3. Шахсий компетентлик - изчил равишда касбий ўсишга эришиш, малака даражасини ошириб бориш, касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини намоён қилиш.

4. Технологик компетентлик - касбий-педагогик БКМни бойитадиган илғор технологияларни ўзлаштириш, замонавий восита, техника ва технологиялардан фойдалана олиш.

5. Экстремал компетентлик - ғавқулотда вазиятлар (табiiй офатлар, технологик жараён ишдан чиққан)да, педагогик низолар юзага келганда оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик.

Коммуникатив компетенция - бу мулоқот қобилиятлари, билим, кўникма ва кўникмалар, бўлажак ўқитувчиларнинг психологик ва педагогик тажрибаларини ўз ичига олган шахснинг умумий коммуникатив хусусиятидир.

Мулоқот қобилияти қуйидагилардан иборат:

- мулоқот қилиш керак бўлган коммуникатив вазиятнинг ижтимоий-психологик прогнозини бериш;
- мулоқот жараёнини ижтимоий-психологик жиҳатдан дастурлаш, коммуникатив вазиятнинг ўзига хослигига асосланган;
- коммуникатив вазиятда алоқа жараёнларини ижтимоий-психологик бошқаришни амалга ошириш.

Коммуникатив қобилият умумий маданиятни ва унинг профессионал фаолиятида ўзига хос намоёнларини синтез қилувчи интеграл сифатдир. Коммуникатив компетенциянинг шартларидан бири, муайян қоидалар ва талабларни бажаришдир. Ушбу қоидаларнинг энг муҳимлари қуйидагилар:

1. Энг кенг тарқалган қоида - бу ўз-ўзидан тушунилмаган ёки тўлиқ тушунилмаган бўлса, фикр билдиришни бошлашнинг иложи бўлмаган қоидадир.

2. Тушуниш учун доимий тайёргарлик қоида. Кўпинча семантик ва шахсий тўсиқлар мавжуд бўлиб, улар кўпинча хабарларни тўлиқ ва нотўғри тушунишга олиб келади.

3. Аниклик қоида. Номаълум, ноаниқ сўзлардан қочиш керак ва бегона ёки юқори ихтисослашган атамалардан фойдаланмаслик лозим.

4. Оғзаки бўлмаган сигналларни назорат қилиш қоида. Фақат нутқингизни ва хабарнинг мазмунини назорат қилиш етарли эмас. Бундан ташқари, унинг ташқи эскорт - юз ифодалари, имо-ишоралари, интонацияси, позицияси билан боғлиқ бўлган қисмида унинг шаклини назорат қилиш керак.

5. Ўз ноҳақлиги қоида. Алоқа пайтида ҳар доим шахсий нуқтаи назар нотўғри бўлиши мумкинлигига рухсат бериш керак. Бу кўпинча жиддий хатолардан огоҳлантиради.

6. Жой ва вақт қоида. Ҳар қандай хабарнинг самарадорлиги ўз вақтида амалга ошириладиган энг муносиб вазиятни танлашда кескин ошади.

7. Очиқлик қоида. Янги очилган вазиятларнинг таъсири остида ўз нуқтаи назарини қайта кўриб чиқишга тайёр бўлишни, шунингдек, суҳбатдошнинг нуқтаи назарини қабул қилиш ва ҳисобга олиш қобилиятини англатади.

8. Фаол ва конструктив тинглаш қоида. Самарали коммуникацияларнинг асосий шартларидан биридир.

9. Фикр-мулоҳаза қоидалари. Бу қоида, охири-оқибатда, коммуникатив жараёнинг асосий мақсадига эришишни таъминлайди - ўзаро тушуниш.

Коммуникатив компетенция асосини қуйидагилар ташкил қилади:

- мулоқотни ташкил қилиш;
- шахслараро мулоқот кўникмаси;
- мулоқотни, контактни сақлаш, тескари алоқани ўрнатиш;

мулоқот натижаларини анализ қилиш.

Психологик ва педагогик адабиётларда компетенциянинг турли таърифлари келтирилган:

Коммуникатив компетенция - бу ички ресурслар учун зарур бўлган тизим самарали коммуникатив қурилиш шахслараро ўзаро муносабатларнинг муайян доирасидаги ҳаракатлар.

Коммуникатив компетенция - бу шахслараро тажрибани шакллантиришнинг даражаси, яъни таълим билан ўзаро мулоқот қилиш, шахсдан талаб қилинадиган ўз қобилиятларини жамиятда муваффақиятли амалга оширишдан иборат.

Ўз соҳамизга тегишли бўлган ҳар бир йўналиш (ўрганиладиган материал) ўзини ўргатиш хусусиятларига, метод, йўл, усулларига, танлаш тамойилларига, интерференциясига эгадир.

Коммуникатив компетенцияга эга бўлиш фаолият йўналиши унинг таркибий қисмларини аниқлаш имкониятини белгилайди:

- мотивацион ва қиймат компоненти;
- когнитив компонент;
- ҳиссий компонент;
- ҳулқ-атвор компоненти.

Хулоса қилиб айтганда, мулоқот қобилияти шахсий таълим, интеграл сифат сифатида қаралиши керак ва структуравий таркибий қисмлари когнитив, мотивацион, ҳиссий ва ҳулқ-атвордан иборат. Уларнинг амалга оширилиши шахснинг коммуникатив фаолиятининг самарадорлигини, унинг умумий мулоқот қобилиятини белгилайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Юлдашева Г.Т. (2022). Талабаларда ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш жараёнининг педагогик таъминоти.
2. Юлдашева Г.Т. (2022). Коммуникатив компетенция тушунчаси ва унинг мазмун-моҳияти.

3. Юлдашева Г.Т. (2022). Бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентликни ривожлантириш.
4. Юлдашева Г.Т. (2021). Олий таълимда талабаларни тарбиялаш тизимида тўғарақлар фальсифиянинг аҳамияти. "Экономика и социум", №11(90) www.iupr.ru.
5. Юлдашева Г.Т. (2021).Тенденция развития навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества. "Экономика и социум" №5(84) ч.2 <http://www.iupr.ru> 1134-1141.
6. Юлдашева Г.Т. (2021). Методологические основы использования медиа технологий в повышении эффективности обучения. "Экономика и социум", №5(84), часть 2, <http://www.iupr.ru>. 1129-1133.
7. Юлдашева Г.Т. Влияние компьютерных технологий на изменение средств коммуникации.Международная конференция посвящённое к 180-летию И. Алтынсарина "Великий учитель казахского народа и великое знание", 36-39 страницы.
8. Юлдашева Г. Т, Ахмеджанов. Д. Г, Дуйсенов. Н. Э. Учебно-методическое пособие по курсу информационные технологии образования для студентов педагогических специальностей. 1- часть.
9. Юлдашева Г. Т, Дуйсенов. Н. Э, Куралов. Ж. А. Ўқув-методик қўлланма "Ақпараттық коммуникациялық технологиялар". Қозоқ тилида.
10. Юлдашева. Г. Т, Дуйсенов. Н. Э. (2019). Таълим тизимини ахборотлаштиришнинг долзарб муаммолари. "Барқарор ривожланишда узлуксиз таълим: муаммо ва ечимлар" халқаро-амалий анжуман илмий ишлар тўплами. ТОМ I. 21-24 май, 408-бет.
11. Юлдашева. Г.Т. (2019).Эффективность использования ИКТ на уроках начального класса.Труды научной конференции "Современные кластерные системы контексте образовательных инноваций реформ: проблемы события и перспективы ". 24 стр.
12. Юлдашева. Г. Т, Халметова. М. Х, Ахмедов. Б.А (2018). Таълимда инновацион технологиянинг роли ва аҳамияти. Информатика фанининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент- 2018.266-бет.
13. Юлдашева. Г. Т(2018). Умумтаълим мактабларида аниқ фанларни ўқитиш методикаси. Илмий-амалий анжуман материаллари.197-бет.
14. Юлдашева. Г.Т. (2020). Применение информационно-коммуникационных технологий в начальном образовании. Международная научно-практическая дистанционная конференция. Ташкентский государственный педагогически университет. 527-стр.
15. Юлдашева. Г. Т, Халметова. М. Х. (2021). Опыт обучения информационным технологиям в рамках курсов дизайна: в школах международного бакалавриата. 363-365 бет.
16. Усаров Ж. Э. (2021). Педагогик таълимнинг инновацион кластери.Педагогик компетентлик.
17. Ашуров А.. Коммуникативная компетентность и её значения.
18. Коммуникативная компетентность. Электронный ресурс: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Коммуникативная_компетентность](https://ru.wikipedia.org/wiki/Коммуникативная_компетентность)
19. Нурбекова Ж.К. Теоретико-методологические основы обучения программированию // Монография. - Павлодар, 2004. – 225 с.
20. Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари // Ўқув-услугий қўлланма. – Тошкент, 2015. –160 б.

UDK:372.53

Dilorom YAKIBOVA,
Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: dyakibova@mail.ru

TDPU dotsenti, p.f.n., X.Sanakulov taqrizi asosida

TEKNOLOGIYA DARSLARINI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY SHAKL VA USULLARI

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida Texnologiya darslarini tashkil etishda zamonaviy usullardan foydalanish keltirilgan. Keltirilgan usullarni Texnologiya darslarida qo'llash o'quvchilarda kreativ tasavvurlarini oshirish uchun xizmat qilishi nazariy asoslangan. Bir nechta metodlar orqali darslarni sifatli tashkil etish nazariy asoslangan.

Kalit so'zlar: metodlar, o'yinlar, kreativlik, texnologiya darslari, zamonaviy metodlar, o'qitish usullari, usulning maqsadi, kasbga yo'naltirish, tejamkorlik, mehnatsevarlik.

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

В статье описано использование современных методик в организации уроков технологии для учащихся начальных классов. Применение этих методов на уроках технологии теоретически основано на том, что они служат для активизации творческого воображения учащихся. Теоретически обоснована качественная организация уроков несколькими методами.

Ключевые слова: методы, игры, творчество, уроки технологии, современные методы, методы обучения, цель метода, профориентация, бережливость, трудолюбие.

MODERN FORMS AND METHODS OF ORGANIZING TECHNOLOGY LESSONS

Abstract

The article describes the use of modern methods in the organization of technology lessons for primary school students. The application of these methods in technology lessons is theoretically based on the fact that they serve to increase students' creative imagination. The qualitative organization of lessons through several methods is theoretically based.

Keywords: methods, games, creativity, technology lessons, modern methods, teaching methods, purpose of the method, career guidance, thrift, diligence.

Kirish. Bolalarni yoshlik chog'idan boshlab tevarakatdagi moddiy ne'matlarga, buyumlarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga, har qanday moddiy ne'mat inson mehnatining mahsuli ekanligini va uni asrab-avaylashga o'rgatib borish zarur. Bolaning jamoatchilik va shaxsiy buyumlarga bo'lgan munosabati ilk yoshlik chog'idanoq oilada, oila a'zolarining shaxsiy va jamoatchilik mulkiga bo'lgan munosabatidan boshlanadi. Albatta, yosh avlodda tejamkorlik, ishbilarmonlik, uddaburonlik kabi sifatlarini shakllantirishdan turib barkamol shaxsni tarbiyalab bo'lmaydi. Chunki aynan shu sifatlarda bolaning inson mehnati mahsuliga, jamoatchilik mulkiga to'g'ri munosabati, uni asrab-avaylash, boyitishga hissa qo'shish istagi yotadi. O'sib borayotgan yosh avlodda bunday sifat va fazilatlarini shakllantirish ko'p jihatdan o'qituvchining kasbiy tayyorgarligiga, pedagogik mahoratni qay darajada egallaganligiga bog'liqdir.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz mavzusida nutq so'zladi:

“Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi. [1]” – deb so'zladi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev.

Darhaqiqat, integratsiyaning asosini fanlararo aloqa tashkil etadi va integratsiya g'oyasida o'z rivojlanishini topadi. Integratsion mazmundagi fanlarni o'rganish bo'lajak mutaxassislarning bilimlari, ish usullari, shaxsiy fazilatlarini yaxlitligini ta'minlaydigan omil sifatida qaraladi[2].

Asosiy qism. Maktabdagi o'quv jarayonining sifati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'qitishning usul va metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, ular bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirishiga, o'quvchilarda mustaqillik va ijodiy faollikni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liqdir, chunki ularning har biri metod sifatida ham, usul sifatida ham namoyon bo'ladi.

Metod - yunoncha atama bo'lib, aynan nimagadir yo'l degan ma'noni anglatadi, ya'ni maqsadga erishish yo'lini bildiradi.

O'qitish metodi tarkibida usullar alohida ajralib turadi. Usul - metodning unsuri bo'lib, uning tarkibiy qismi, metodni amalga oshirishda bir martagina qo'llanadi va alohida qadam hisoblanadi.

Pedagogik amaliyotda o'qitish usullari va metodlarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hokozolar hisobga olinadi.

Metod va usullarni tanlash o'qituvchi darsda hal qilinishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo'llansa, uni mustahkamlashda va mazmunini umimlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo'llaniladi. Garchi har bir o'qitishning ishida anchagina usul va metodlar mavjud bo'lsa, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirishdir. Bu tadbir juda muhim bo'lib, birinchidan, o'quvchilarni ularning e'tiqodiga, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, xatti-harakatga aylantiradi,

ikkinchidan, o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi. Zotan, o'qish-o'rganish diqqat e'tiborni talab qiladigan, murakkab faoliyatdir va unda o'tkir aql, mustahkam iroda, tiniq tasavvur, kuchli xotira zarur. O'qituvchining vazifasi samarali usul va metodlardan foydalanib o'quvchilarda ana shu sifatlarni tarkib toptirish va ularni qiyinchiliklarni yengishga o'rgatishdir.

Har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. Har qanday faoliyat uning obyektni talab qiladi. Nihoyat, metod maqsadga olib borishi kerak, aks holda, u qo'yilgan maqsad yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uni umuman noto'g'ri qo'llanganligini e'tirof etish lozim.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

Tafakkur, xotira, diqqat va hayolning alohida operatsiyalarni tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;

O'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollash-tiradigan usullar;

Nazorat va o'quvchilarni o'z-o'zini nazorat usullari;

O'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

Integrativ ta'limni yolg'a qo'yishdan oldin, uning tasnifi-integrativ ta'limni sinflarga bo'linishi (klassifikatsiya) borasida ma'lum tushuncha hosil qilish lozim bo'ladi. Pedagogika fanlari doktori, professor R.A.Mavlonovada bu tasnif quyidagicha ifoda etiladi: [3]

chegaradosh fanlar asosida tuzilgan kurslar;

asosiy fanlar asosida tuzilgan kurslar;

umumiy ilmiy tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar asosidagi kurslar;

fan evolyutsiyasi bilan bog'liq muammolarni, tabiatni ilmiy nuqtai nazardan o'rganish uslublari, olamning ilmiy ko'rinishini o'rganish asosidagi kurslar;

kompleks obyektlar asosida;

turli muammolar asosida va faoliyat asosida. [9].

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining texnologik tayyorgarligi boshlang'ich sinflarda pedagogik texnologiya elementlaridan samarali foydalanishni talab qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim jarayonida foydalaniladigan va keng tarqalgan pedagogik texnologiyalar quyidagilar:

muammoli o'qitish texnologiyasi;

o'yinli texnologiyalar;

tanqidiy fikrlashni o'stirishga xizmat qiladigan texnologiyalar;

hamkorlikda o'qitish texnologiyalari;

modulli texnologiyalar;

o'qitishning tabaqalashtirilgan va individual texnologiyasi;

o'qitishning jadallashtirish texnologiyasi;

programmalashtirilgan o'qitish texnologiyasi va bir qancha texnologiyalardir. [4]

Bu texnologiyalarni alohida ko'rib chiqamiz:

O'yinli texnologiyalar

O'yinli texnologiyalardan foydalanishning asosini o'quvchilarning faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyati tashkil etadi. O'yin olimlar tadqiqotlariga ko'ra mehnat va o'qish bilan birgalikdagi faoliyatining asosiy turlaridan biri hisoblanadi. O'yinli faoliyat muayyan vazifalarini bajarishiga bag'ishlangan bo'ladi. Ular quyidagilar:

maftunkorlik;

o'z imkoniyatlarini amalga oshirish;

davolovchilik;

kommunikativlik;

tashxis;

millatlararo muloqat;

ijtimoiylashuv;

O'yin ijodiyligi bilan ajralib turadi. U mumkin qadar boy, faol harakter "ijod maydoni" ga ega bo'ladi. Tadqiqotchilar o'yinga faoliyat, jarayon va o'qitish metodi sifatida qaraydilar. O'yinlar turli maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, ta'lim faoliyatini rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarda qo'llaniladi.

O'yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatda bilim, malaka, ko'nikmalarni qo'llash, mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishni kengaytirishga qaratilgan bo'ladi.

O'yinning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, ma'naviy estetik va dunyoqarashini shakllantirishda hamkorlikni, jamoaga kirib keta olishni, birdamlikni tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

Faoliyatni rivojlantiruvchi maqsadi diqqat, xotira, nutq, tafakkur, qiyoslash malakasi, solishtirish, o'xshashni topish, xayol, ijodiy qobiliyat, o'quv faoliyatini motivatsiyalashni rivojlantirishga qaratilgan.

Ijtimoiylashuv maqsadi jamiyatning me'yorlari va qadriyatlariga jalb qilinishi, ehtirolarni nazorat qilish, o'z-o'zini boshqarish va muloqatga o'rgatishni nazarda tutadi.

Pedagogik o'yinlar asosida o'quvchilarni o'quv faoliyatiga yo'llovchi o'yinli usullarni vujudga keltirish yotadi.

Biz quyida ana shunday interfaol usullarini o'zida mujassamlashtirilgan o'yinlarni qanday qilib rejalashtirish mumkinligi haqida tavsiyalar berib o'tamiz.

"Maqollarda antonimlar" [5]

Ma'lumki, o'zbek xalq maqollarida antonimlar ko'proq uchraydi. Shu bois bu shartda o'quvchilar navbatmanavbat antonimlar ishtirok etgan maqollaridan aytadilar. Masalan, "yaxshiga yondash, yomondan qoch", "do'st achitib gapirar, dushman kuldirib gapirar", "kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda" va x.k.

O'qish darslarida "Rolli o'yinlar" usulini qo'llash mumkin.

"Rolli o'yinlar" - har bir ishtirokchi o'quvchi biror asardagi qahramon rolini o'ynar ekan, shu persanajni fikrlarini aniq anglashi va o'sha qahramon o'rnida so'zlashi shart. Shu o'yin orqali o'quvchi ma'lum ibrat va xulosalar chiqarishi mumkin.

Demak, interfaol usullarni ona tili va o'qish darslarida qo'llash natijasida o'quvchilar hozirjavoblikka o'rganadi, ularning lug'at boyligi oshadi, ilmiy-nazariy bilimi yanada mustahkamlanadi. O'yin asosida tashkil qilingan dars albatta, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi, qiziqish esa intilishga, bilimlarni puxta o'rganishga olib keladi.

O'yinli texnologiyalarni amalga oshirish o'qituvchining ijodiy faoliyatini rivojlantirish metodlaridan foydalanishni taqozo qiladi. Ijodiy faoliyatning rivojlantirish metodlari G.S. Altshuller, O.G.Bagdanova, A.V.Brushlinskiy, G.Melxorn, B.Mironov, P.Yakobson va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Bu metodlarni ko'rib chiqamiz: [6]

"Aqliy hujum" o'quv metodlarini hal qilishda keng qo'llaniladigan metod. U qatnashchilarning tasavvurlari, bor bilimi va imkoniyatlaridan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. Mazkur metod o'quvchi oldiga qo'yilgan har qanday muammoli masalaga ko'p sonli yechimlar topishga imkon yaratadi.

Aqliy hujum foydalanilganda quyidagi qoidalariga amal qilinadi:

o'ylash jarayonida hech qanday baholashga yo'l qo'yilmaydi. Agar bu jarayondagi g'oyalar baholanadigan bo'lsa, qatnashchilar moddiy manfaatdorlik yo'lga tushadilar va o'z fikr-g'oyalarini himoya qilishga urg'u beradilar. Yangi fikrlar, yangicha kashfiyotlar xususida o'ylamay qo'yadilar.

har bir o'quvchi bitta masala yuzasidan xilma-xil mulohazalar yuritishga yo'naltiriladi. O'quvchilarda kutilmagan fikr, favqulodda g'oyalar tug'ilmasa, qatnashchilar o'z fikrlarini qayta qo'llashga, bir-birlarini takrorlashga majbur bo'ladi.

g'oya va fikrlarning miqdori rag'batlantiriladi. Ma'lumki, miqdor odatda, o'sib sifatga aylanadi. Tezkor izchillikda katta miqdordagi g'oyalar paydo bo'lganda ularni baholash mumkin. qatnashchilar o'z tasavvurlariga erk berishga imkoniyat yaratilishi kerak. Bu erkinlik natijasida yaxshi, betakror va kuchli g'oyalar tug'iladi.

har bir o'quvchi o'z g'oyasiga asoslanishi va ularni o'zgartirish mumkin. Chunki fikrdan fikr tug'iladi, avval taklif etilgan g'oyalarni biriktirish yoki o'zgartirish ko'pincha asos bo'lgan fikrdan kuchliroq, yaxshiroq g'oyalarni keltirib chiqaradi. [7]

“Klaster» usuli” [10]

Bu usulda biror mavzu yoki matn tanlanib, o'quvchining diqqati aynan shu mavzuga qaratish yuzasidan markazga yoziladi. O'quvchilar mavzuga oid barcha fikrlarini markazning atrofiga joylashtiradilar (yozadilar). Fikrlar bayon etilgandan so'ng har bir fikr yoki so'zni toifalarga ajratib chiqadilar.

Xulosa. Usulning maqsadi:

o'quvchilar so'z boyligini oshirish:

yozma nutqni takomillashtirish:

fikrlash qobiliyatini shakllantirish:

toifalarga ajrata olish qobiliyatini rivojlantirish.

“Klaster” usuli-bu pedagogik strategiya bo'lib, o'quvchilarning u yoki bu mavzu bo'yicha erkin va bemalol o'ylashga yordam beradi. U faqat g'oyalar orasidagi bog'lanishlarni fikrlashni ta'minlash imkoniyatini beradigan tuzilmani aniqlab olishni talab qiladi. “Klaster” usulidan axborotlarni chorlash bosqichida ham, fikrlash bosqichida ham foydalaniladi. U muayyan mavzu sinchiklab o'rganilguncha fikrlash faoliyatini ta'minlashda foydalanish mumkin.

“Klaster” larga bo'lish quyidagi usullarda amalga oshiriladi:

Istagan so'zlaringizni yozib oling. Bu fikrlarni muhokama qilmang, shunchaki yozib olavering.

Matnni kechiktiradigan imlo va boshqa omillarga ham parvo qilmang.

Sizga berilgan vaqt nihoyasiga yetmaguniga qadar yozishdan to'xtamang. Miyangizga fikr kelish to'xtab qolsa, toki yangi fikrlar kelguncha qog'ozga chizib o'tiring.

Imkoni boricha, bog'lanish mumkin bo'lgan bog'lanishlarni chizib chiqing.

“Klaster” usuli Stilning ta'biricha, bu juda moslashuvchan strategiyadir. Uni individual tarzda ham guruhda qo'llash mumkin. Guruh faoliyatida u guruh g'oyalarining sifatida xizmat qiladi.

“Kubik” usuli

“Kubik” lar (kovan va kovan 1980) bu dars o'qitish usuli bo'lib, bu usul mavzuni o'rganishni osonlashtiradi. Har tomonlama berilgan kubiklardan foydalaniladi, kubikni biror bir qutichaga olib yoniga qog'ozlar yopishtirish bilan yasash mumkin, tomonlari 15-20 sm bo'lgani yaxshi. Kubikning 6 ta tomoniga quyidagi ko'rsatmalar yoziladi.

1. Nomi

2. Tuzilishi

3. Taqqoslang

4. O'xshating

5. Vazifasi

6. Yaxshi, yomon tomonlarini yoritib

7. Aytingchi, siz u bilan nima qila olasiz?. Undan qanday foydalanish mumkin?. Buning uchun sabablarni asoslab bering.

O'quvchilar o'z fikrlarini aytadi. O'z sherigiga nima yozganini o'qib beradi.

Masalan:

1. Nomi-kitob;

2. Tuzilishi-qog'oz, karton;

3. Taqqoslang-daftardan ko'ra katta yoki kichik bo'lishi mumkin;

4. O'xshating - to'rtburchakka o'xshaydi;

5. Vazifasi-bilim berish;

6. Yaxshi tomoni: rasmlari rang-barang, qiziq hikoyalar, she'rlarni, ertaklarni o'zida jamlagan;

7. Yomon tomoni: varaqlarining tez yirtilishi;

Yuqoridagi metodlar va ta'lim texnologiyalari boshlang'ich sinflarda texnologiya darslarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, Texnologiya darslarida o'quvchilarning kreativligini oshirishda yangi metodlar hamda yuqorida keltirilgan o'yin texnologiyalaridan foydalanish samarali foyda beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Biz O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lidan qat'iyat bilan boramiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalasining marosimiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi nutqi. 2021 yil 6-noyabr.
2. Narbutaev Hushbak Babanazarovich. Technology of organization of integrated lessons in teaching biology. European journal of research and reflection in educational sciences. Volume 8, Number 2, 2020.
3. Yakibov Sharif, Yakibova Dilorom. Integration in Primary Education as Factor Mentality. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). Volume 9, Issue 1, October, 2019.
4. X. Sanakulov, D. Yakubova, R. Lutfitdinova. Texnologiya va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. - Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2020. - 224 b.
5. Yakibova Dilorom Sharifovna. Methods for enhancing the creative thinking of primary schoolchildren. Herakd pedagogiki. Nauka i Praktyka (wydanie specjalne). 2021, 247-256-pages.
6. Sanaqulov X., Xodiyeva D., Satbayeva M. Mehnat va uni o'qitish metodikasi: Darslik / X.Sanaqulov va b.- Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2015.
7. Shestakevich I.M. Methods for enhancing the creative thinking of junior schoolchildren. Moscow, 2012.
8. Ivanchenko S.A. The development of students' creative abilities as a way to form a spiritually rich, creatively thinking personality. Biysk, 2006.
9. Mannopova I.A., Mavlonova R.A., Ibragimova N.R. Texnologiya. Umumiy o'rta ta'lim 4-sinf o'quvchilari uchun. - Toshkent: “O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”, 2017.
10. Sanaqulov X.R., Hodiyeva D.P. Boshlang'ich sinf qog'ozdan amaliy ishlar. -Toshkent: Navro'z, 2013.